

МИРМУҲСИН
МЕЪМОР

Тарихий роман

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001

Мирмуҳсин.

Меъмор: Роман. — Т.: «Шарқ», 2001. — 416б.

Ўз2

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофотининг лауреати Мирмуҳсин Мирсаидов бу романида ўтмиш меъморларининг ҳаёти, бекиёс санъати ва ўша замон қарама-қаршиликларини кўрсатади. «Меъмор» романи XV асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда меъморчилик санъатининг мислсиз ривожланганини, обидалар ва тарихий ёдгорликларни меъмору муҳандислар билан бирга халқ қурганини кенг ҳикоя қилади. Меъмор Нажмиддин Бухорийнинг кизи Бадиа муҳаббати ҳамда халқ қаҳрамонликлари ёрқин бўёқларда тасвирланади.

Биринчи қисм

І б о б.

СУИҚАСД

Рабиуссоний ойининг йигирма учинчи куни, Ҳиротда, жума намозидан чиқиб келаётган Шохрух Мирзога суиқасд қилинди. Ҳуруфийлар сарқори — Фазлуллоҳ Астрободийнинг муридларидан бўлмиш Аҳмад Лур подшоҳга шахсан мурожаат этмоқ бахонаси билан яқин бориб, пичоқ урди... Аҳмад Лур Жоме масжиди остонасида ушланиб, шу лаҳзанинг ўзида тилка-пора қилиб ташланди...¹

Бу хабар шу кунгек Ҳирот аҳлига маълум бўлиб, уч анчо — подшо чопарлари шитоб билан Самарқанд сари югурди. Уларнинг кўйнида Мирзонинг жароҳатлангани ва бошқа махфий маълумотлар ёзилган нома Улуғбек Мирзога борарди. Яна уч анчо Машҳаду Нишопурга, яна уч анчо Балх билан Астрободга олдинма-кейин жўнатилди. Кўп ўтмай Ҳуросону Мовароуннаҳр Мирзонинг қаттиқ жароҳатланганлигидан хабар топди. Аммо кўпларнинг хаёли дунёни ларзага солган темурийлар салтанатининг буюк тождорига қарши ўз ўлимини билгани ҳолда тиф кўтарган кимсада эди. Мана, бир неча йилдирки, пойтахт ҳам Ҳиротга кўчган, амирзодалар мирзо туғи остида.

Бундан етти йил аввал Ҳалаб шаҳрида Фазлуллоҳнинг маслакдоши — шоир Саййид Имодиддин Насимий ҳибс этилиб, офир қийноқ билан қатл этилган эди. Яна ҳуруфийлар бош кўтариб, подшоҳга қарши суиқасд қилгани Ҳиротни ҳайратга солди...

Ҳирот шаҳри Кўхисиёҳ тоғи этакларига жойлаш-

¹ Абдураззоқ Самарқандий. «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн».

ган. Кўхи сафеддан оқиб келган Ҳерирўд дарёси ундан уч-тўрт чақирим пастдан оқиб ўтади. Дарвозаи Ироқ яқинида Низомия мадрасаси, Бозори Қандахор ва шу атрофда усти берк ховузлар ҳам бор. Ҳиротдаги гўзал бинолардан бири Жоме масжидидир. Бу бино шаҳарнинг шарқ томонида. У ғурийлар хукмронлиги даврида, яъни XII—XIII асрларда барпо қилина бошлаган. Лекин бу бинонинг ҳақиқий санъат ёдгорлиги даражасига кўтарилиши Хуросон меъморлари — устод Қавом, устод Нажмиддин Бухорий ва кейинчалик Мир Алишер номи билан боғлиқдир. Навоий бу бинони тубдан қайта ишлатган, биринчи маротаба шарқ наққошлигига хос ранг-баранг нақшин гуллар билан безатган.

Ҳиротнинг диққатга сазовор жойларидан яна бири, Ҳерирўдга қурилган Пули Молон бўлиб, унинг атрофидаги ерлар сайргоҳ эди. Бу виштин кўприк ғоят кўхна. Ривоятларга қараганда, уни Бибинур исмли зоҳид аёл товуқ боқиб сотиб қурган экан... Шаҳар ташқарисида ҳам зиёратгоҳлар кўп. Улардан энг улуғи Гозургоҳ, Кўхисиёҳга яқин ердаги бу манзилга шоир Ансорий дафн этилган. Шу ердан Ҳирот қафт устида тургандай кўринади.

Суиқасд туфайли Ҳирот қамал қалъадек таҳлика ва кўркув ичида қолди. Барча дарвозалар беркитилиб, ҳамма ерда навкарлар ва сарой фидойилари ҳозир ру нозир турарди. Дарвоза фақат элчию анчоларга махсус рухсатнома билан очилар, мансабдор шахслар амирзода Иброҳим Султоннинг рухсати билан шаҳардан чиқа олишлари мумкин эди.

Шаҳар шимолидаги фалакка бўй чўзган миноралар ҳам, қуёш нурида кўк кошинлари ярқираб турадиган Мусалло¹ ҳам хомуш ва хўмрайиб турарди. Кўк гумбазларни чарх уриб учадиган кабутарлар ҳам мадрасаларнинг виштин деворлари қавакларига кириб, пусиб ётгандай. Арк рўпарасидаги миноралар, ахра-

¹ М у с а л л о — мадрасалар ансамбли бўлиб, кейинчалик Гавҳаршод бегим номи билан аталган. Бу бинолар (XV аср) меъмор Қавомиддин амалидир. 1885 йили уни инглизлар: майор Гольдиг ва Пикок динамит кўйиб портлатиб юборган.

ман девдек бўй чўзиб, ҳамма кўчаларга, растаю ра-
воқларга, карвон саройга, қуюқ кўланка ташлаб ту-
рувчи қалъа деворларига тикилиб турарди. Улар сал-
танатнинг бешафқат сарбозлари каби ҳаммани таъ-
қиб остига олган, ҳамма вақт очик, мовий гумбаз
бағридаги кўк гумбазчалар тепасида булутлар сузар
эди. Гумбазлар ҳамоҳанглиги йўқ — кўзлар гумбази,
Мусалло гумбази, миноралар гумбази, осмон гумбази
ғоятда хомуш, улар бир-бирига қовоқ солиб турар,
каппонда, расталарда савдо-сотик давом этарди-ю, аммо
ортиқча бақириқлар, югуриб-елишлар, ёш-яланглар
тўдасидаги гурунглари йўқ, фақат навқару сипоҳилар-
дан чеккада кишилар бир-бирлари билан шивирла-
шиб, суиқасд ва ҳуруфийларга мансуб Ахмад Лур
ҳақида гаплашишарди. Улар айғоқчилардан ғоятда
кўрқиб қолишган, суҳбатга нотаниш кимса қўшили-
ши биланоқ ҳамма ўрнидан туриб кетар эди.

Шаҳарнинг Машҳад йўлида юракларга ваҳшат со-
либ Ихтиёриддин қалъаси қад кўтарган, бу ерга оғир
гуноҳ қилганлар ҳибс этиларди. «Худо ҳеч кимни
бу ерга келтирмасин...» Бу сўз кексалар тилида «ло-
ҳовла...»дан кейин айтиладиган дуога ўхшаб қолган
эди. Ҳибс этилиб, Ихтиёриддин қалъасига ташлан-
ган одамнинг бу ердан қайтиб чиққанини ҳеч ким
билмайди.

Қалъага ҳамоҳанг яна бир кўрқинчли ном Ҳирот
аҳлига маълум. Бу ёш амирзода Иброҳим Султондир,
у қаттиққўллиги билан номдор эди. Аммо бари бир
суиқасдни ҳар ким ўзича ҳар хил талқин этарди.

Ширвонга бадарға қилинган ҳуруфиянинг асосчи-
ларидан Фазлуллоҳ Астрободийнинг «Жовадони ка-
бир» китобида фуқаро ҳуқуқи ҳақида бирмунча эр-
кин фикрлар айтилганини сарой аҳли, жумладан, аҳли
фузало билар, оддий фуқарога бу фикрлар «узун
қулоқ» орқали наридан-бери етиб борган эди.

Ҳуруфийларнинг ақидасича, коинот абадул-абад,
илоҳий ибтидо одамда ўз аксини топган, инсон худо-
га ўхшаб яратилган. Коинот ҳаракати, инсоният тари-
хий даври айланишидан иборат. Ҳар бир давр бошида
Одам Ато пайдо бўлиб, охирида қиёмат бўлади. Ило-
ҳий ибтидо пайғамбарликнинг, имоматликнинг илғор

кўришиларида зоҳир бўлади... Улар, ҳар бир араб ҳарфида дунё гардишининг сўфиёна белгилари бор, ҳарфларда инсон юз тузилишининг илоҳий белгилари мавжуд, деб тушунадилар. Бу оқим халқ ичида кенг тарқалади. Улар амирзода Мироншоҳни — дажжол, деб атайдилар. Кейинчалик, Сардрўд яқинида Жалойир билан бўлган жангда Мироншоҳ ҳалок бўлганидан сўнг, ҳуруфийлар энди имом Маҳдий пайдо бўлиб, ер юзида адолатли давлат ўрнатади, дейдилар. Улар Маҳдий сардорлигида авом зулмга қарши қурол билан кўтарилмоғи лозимлигини уқтирадилар. Ҳиротда, кейинчалик ҳуруфийларнинг катта гуруҳи борлиги, бу гуруҳ уларнинг ишларини давом эттираётганлиги, унга Фазлуллоҳнинг жияни — Хожа Аздуддин ва Мавлоно тарик, Магмур, Ҳорун бўзчи ва яна бир қанча раиятпарвар аҳли фузало алоқадор экани маълум бўлди. Шохруҳ салтанати кейинчалик шоир Амир Қосим Анварни ҳам ҳуруфийликда айблайди.

Аҳмад Лур, асли Луристон шахридан бўлиб, Ҳирот бозоридаги кичик бир тим ичида истиқомат қиларди. У ўрта яшар, кишиларни таажжубга солиб, устига доимо наमत ёпиниб юрар, кичик бир хужра ичида зар дўппи тикиб тирикчилик қиларди... Аҳмад Лур ҳақида мукаммал тафсилот наинки саройга, шу ҳафта ичида тилдан тилга ўтиб, бутун Хуросонга тарқалди.

Бу ходисалар саройда фавқулодда чора-тадбирлар кўришни тақозо этди: жароҳатланган подшоҳ ёнида жарроҳ-табиблар билан гаплашиб турмоқ унинг учинчи ўғли Мирзо Бойсунқурга топширилди. Унинг қошида «салтанат кўрки» Гавҳаршод бегим ҳам бор эди. Амирзода Иброҳим Султонга мазкур суиқасдга алоқадор шахсларни тафтиш этиш, ҳибсга олиб, Ихтиёридин қалъасига қамаш, жазолаш ишлари юклатилди. Кичик ўғиллари — Суюрғотмиш билан Муҳаммад Жўкийлар Журжон вилоятидан дарҳол Ҳиротга чақириб олинди.

Бу — темурийзодаларга нисбатан биринчи суиқасд бўлиб, салтанатни титратиб юборган эди. Боғи Зоғондаги хоналардан бирида жароҳатланган Шохруҳ ердан бир газ кўтарилган ўрнида, тунда тўлғаниб ётарди. Жарроҳларнинг доруйи беҳуш бериб, жаро-

ҳатни тозалаб боғлагани, оғриқни тарқатадиган дори-лар ичиришганига қарамай инграр, тепасида турган табибларни ҳам сезмасди. Атрофида олтин ва кумуш жомларда сув ва совун, юмшоқ оқ матолар, қон тўхта-тадиган дори-дармонлар, куйдирилган латта, олтин ко-сада мўмиё, жарроҳлик асбоблари турар, табиблар «Алқонун»ни варақлашар, шайхулислом ва Жоме мас-жиди имоми дамо-дам дуо ўқиб, дам урар эди.

Суиқасдга алоқадор ҳисобланиб, ҳибсга олинган-лар ичида машҳур меъмор Нажмиддин Бухорийнинг ўғли Низомиддин ҳам бор эди. Бу хабар дарҳол Иб-роҳим Султон орқали шу кунгек салтанатнинг «иф-фату кўрки, оқилаи замон» Гавҳаршод бегим қулоғи-га етди. У ўғли Бойсунқур Мирзо билан гаплашиб, аввал дарғазаб бўлди, сўнг таассуф билдирди. «Не сабабдин шундоқ доно, бунинг устига салтанатга кўп хизматлари сингган, улур султоннинг инъому эҳсон-ларига сазовор бўлган устод Нажмиддин Бухорий фар-занди «бундоқ қабих ишга аралашди экан», деб ўйла-ди Гавҳаршод бегим. Шу лаҳза чуқур хаёлга чўмиб, онаси қошида турган Бойсунқур Мирзонинг кўз ол-дида пойтахтда қад кўтараётган янги мадраса ва буюк Мусалло пайдо бўлди. Бу, Хуросон кўркини устод Қавом ва устод Бухорийлар қурган эдилар. Нажмид-диннинг асли ота-боболари Бухородан бўлиб, уруғла-ри Хурдаки — Бухорийларга бориб тақалади. Амир Темур сарбадорлар ҳаракатига барҳам берганидан ке-йин, бу ҳаракатга алоқадор одамлар ҳар томонга тар-қаб кетган. Нажмиддин ҳам Хуросонга ана шу сабаб-га кўра келиб қолган эди. Сарой аъёнлари бу тарих-дан яхши хабардор эдилар. Бойсунқур Мирзо шулар-ни кўнглидан кечирди. Унинг кўнглида шубҳа пайдо бўлди. «Нажмиддин Бухорий — ёстик остидаги чаён эмасмикан?» деб хаёл қилди ва буни онасига айтган эди, Гавҳаршод бегим ўғлига андек оғир бўлишни, чуқур тафтиш, аниқ исбот бўлмагунча мўътабар ки-шиларга қаттиқ шубҳа билан қараб, таъқиб этмаслик лозимлигини уқтирди. Лекин энг ёмони шу бўлдики, Мир Қосим Анварнинг ҳайдалиши, мавлоно Маъруф Хаттотнинг ҳибсга олиниши Жаъфар Табризий, Юсуф Андугоний, устод Қавом, устод Нажмиддин Бухорий-

лар юрагига ларза солди. Хаттотлар андуҳидан вокиф бўлган Бойсунқур Мирзо ўз оғаси Иброҳим Султон олдида хомуш бош эгди. Чунки бу «мавлано»ларнинг барчасига у ҳомий, унинг паноҳидаги кишилар эканини яхши биларди. Шу сабабли бундан бир йил аввал Мирзога «девони олий амири» унвони берилган эди.

У отаси тепасида турган жарроҳу табибга кўз ташлаб, кейин ичкарига, ўз хонасига кирди. Оғаси Мирзо Улуғбек Хўжа Юсуф Андугонийни сўратиб, одам юборганида форсий икки байт ёзиб, аччиқ ва киборнома юборгани ҳам ёдига тушди. Бу гап Мирзо Улуғбекка ёқмаган эди...

Маълумки, Улуғбек Мирзо Мовароуннаҳрда, Суюрғотмиш Адоқда, хуллас, ҳар қайсиси ўзи ҳокимлик қилаётган ўлкада фан ва санъат, ободончилиги ишларига эътибор берардилар. Бойсунқур Мирзо ўз қобилияти, ўткир зеҳни, ишбилармонлиги билан биродарларидан ажралиб турарди. Кейинчалик Тус, Машҳад, Астробод, Журжон вилоятларидан иборат мамлакатга отаси томонидан ҳоким этилиб тайинланди. Лекин у онаси Гавҳаршод бегим ёнидан жилмай, Ҳиротда яшарди...

...Жума куни ярим тунда меъмор Нажмиддин Бухорий ҳовлисига бостириб кирган қурол-яроғли навкарлар ухлаб ётган Низомиддинни турғизиб, дарҳол қўлларини орқасига боғлашди. Саросимада титраб турган меъморга салтанат буйруғи шундай эканини айтиб, Ихтиёрдин қалъаси томон ҳайдаб кетишди. Кекса меъморнинг қалби тилка-пора бўлди. Эндигина мўйлаби сабз урган, яқингинада Фарғона жангидан қайтиб келган Низомиддиннинг ранги девор бўлиб оқариб кетган эди. У саросима ичида дам отасига, дам онасига қарарди; афсус, ичкари хонада, қозикда осифлиқ турган дамашқий шамширини ҳам қўлга ололмади. Ҳа-хув дегунча навкарлар уни туртиб олиб чиқиб кетишди. Меъморнинг «Қўйиб юборинглар! Ўғлимнинг гуноҳи нима?!» — деб қилган илтижоларига ҳам эътибор беришмади. «Мен улуғ ҳазратга устингиздан арз қиламан!» деди ота сарпойчан, сипоҳлар йўлини тўсиб. «Биз, ўғлингизни салтанат номидан

ҳибсга олдик! Ҳар қанча арзингиз бўлса, амирзода ҳазратларига айтасиз!» — деди қилич яланғочлаган шоп мўйлабли сипоҳ. «Бу бир англашилмовчилик! — деди остонада донг қотиб қолган меъмор. — Низомиддин! Бу бир англашилмовчилик, эшитяпсанми, ўғлим, бу бир англашилмовчилик! Мен тонг отиши биланоқ ҳазрат ёнига бораман! Сенинг гуноҳинг йўқ! Бу бир англашилмовчилик эканини айтаман! Қўрқма, ўғлим...» — деди эшиккача оёқяланг чиқиб. Кейин яна сипоҳларга мурожаат қилди: «Уни уриб озор берманглар, унда гуноҳ йўқ, бу бир англашилмовчилик! Ахир мусулмон фарзандисизлар, унга озор берманглар! Мен тонг отиши биланоқ ҳазрат ёнларига бораман!..»

«Миясини еган чол! Озор берма эмиш! — деди қилич яланғочлаган навкар. — Аввал ўғлингнинг кимлигини билиб ол! Агар билганингда валдирамас эдинг! Қани, юр тезроқ!» У қўли боғлиқ Низомиддиннинг елкасига туртди. «Отажон, хайр! Онажон, мени кечиринг, хайр!..» — деди орқасига қайрилиб Низомиддин. Тўс-тўполондан юраги чиқиб кетган синглиси Бадиа дам акасига, дам токчадаги ханжарга қарар эди. Акасининг «ханжарни олиб бер», деган ишорасини кутарди. Низомиддин ишора қилишга ҳам улгурмади. Бадиа ҳам унга яроғини лип этиб олиб беролмади... Хонадони ғорат этилган меъмор кийиниб, ҳозирнинг ўзидаёқ саройга бориб, арз қилмоқчи бўлди. Ҳазратга содиқ, умр бўйи сидқидилдан хизмат қилган бир меъморнинг хонадонига ғорат солиш — ёлғиз ўғлини ҳибсга олиш тўғрими!? Қани адолат? Ахир бу англашилмовчиликни келиб, отасидан сўраш, тафтиш қилиш лозим эмасмиди! Ухлаб ётган фарзандининг қўлларини боғлаб, ҳайдаб олиб кетиш... бу — зулмуку! Бу ишлардан улуғ беканинг хабарлари бормикан? Бойсунқур Мирзонинг хабарлари-чи? Наҳотки улар ўз кишиларининг содиқ эканлигини била туриб, унга дахл қилишга розилик билдирдилар? Қайси гуноҳим учун? Ёки бу икки амирзода ўртасидаги олишувми? Саройдаги икки шаҳзода олишувияу ораларидаги фитна бутун бир мамлакат бошини ташвишдан чиқармайди, дедилар. Фитнанинг азобини фуқаро тортади.

Шундоқ бўлдимикан? Бойсунқур Мирзо билан Иброхим Султон ораларида нифоқ бормикан? Подшоҳга қилинган суиқасд бу нифоқни яна ҳам авж олдириб юбормадимикан? Мавлоно Юсуф Андугонийнинг Самарқандга, Мирзо Улуғбек ҳузурига юборилмагани ҳам шунинг учун бўлса-я?..

Меъмор ҳовлида, анча маҳалгача қаққайиб туриб қолди. Унинг хаёлидан сарой амалдорлари, саркорлар ўта бошлади. Бу ишларга меъморнинг нима алоқаси бор? Ёш йигитчанинг қўлларини боғлаб олиб кетиш адолатданми?!

У ҳассасига суянган ҳолда ҳовли ўртасида қаққайиб, очик қолган дарвозага тикилди. Оҳ-воҳ қилиб ўтирган хотини — Маъсума бекага ҳам эътибор бермасди. Бадиа бўлса нима қилишини билмай, ота-онасига қараб жавдирар, отаси бирон нажотли гап айтадигандай, унинг оғзига тикилар эди. Агар у қаттиқ ухлаб қолмаганида, навкарларнинг кириб келаётганини билганида албатта ичкари хонадаги осифлиқ қилични унга тутқазиб, ўзи ханжар билан уларга ҳамла қиларди... Жуда бўлмаганда, акасини қочириб юборарди. Эҳ, аттанг!.. Ҳовли ўртасида қаққайиб турган Меъмор ниҳоят ҳушини йиғиб олди, ҳозир ярим тунда Арк томон бориш у ёқда турсин, шаҳар кўчаларида юриш ҳам мушкул эканини ўйлади. У қайтиб хонага кирди. Дарвоза ланг очиклигича қолди, атай ёпмади. Ҳассасини даҳлизга қўйиб, чакмонини қозиққа илди. Индамай ўз жойига келиб ўтирди. Боядан бери уни кузатиб турган Бадиа отаси ёнига келиб, чўкка тушди. Онасига тасалли берди, «Бир нима денг?! Нима маслаҳат берасиз?» дегандек отасига тикилди. Меъмор ўзини қўлга олиб, қизининг сочини силади:

— Сабр қилмоқдан ўзга чорамиз йўқ. Бу бир англашилмовчилик, ҳақ йўлига қарор топади. Худо хоҳласа, Низомиддин тонгда қайтиб келади. Эҳтимол, орага бирон шубҳа ёки чақув тушиб, ўғлимизни ҳибс этгандирлар. Тафтиш қиладилар, сўрайдилар, ҳақиқатни билгач, бўшатиб юборадилар. Низомиддинда айб йўқ, у нима гуноҳ қилиши мумкин! Низомиддин ёмон йигит эмас, у ҳам худди ўзимдек салтанатимизга содик. Олий ҳазрат Амир Темур бинни Тарағай баҳо-

дирга, ундан кейин Мирзо Шоҳрух хазрати олийларига сидқидилдан хизмат қилаётган бир уста бўлсам, нечук менинг фарзандим салтанатга ғайр бўлсин?! Йўқ, бу ишда бир англашилмовчилик бор. Ҳақиқатни топадилар, Низомиддинни бўшатиб юборадилар.

— Худододбек билан оралари бузуқ, деб эшитган эдим, — деди Маъсума бека. — Ёки шу сабаб бўлди-микан?

— Худододбек хақида гапирмагин! У одобли йигит, ўғлингнинг дўсти! Иккиламчи, у менинг кадрдоним устод Қавомнинг ўғли. Улардан ёмонлик чиқмайди. Қавом хазратлари ҳам дўстим, ҳам устозим... Йўқ, Худододбекдан ёмонлик чиқмайди! Ахир улар ёқалашган бўлсалар ёқалашгандир, лекин ёқалашган йигитларни Ихтиёридинга қамайдилар. Тонг отиши билан мен биродарим Қавом хазратлари ёнига бораман, маслаҳат сўрайман. У зот ҳамма вақт менга кўмак берганлар, бу сафар ҳам кўмак берадилар. Устодни саройда қаттиқ эҳтиром қиладилар.

— Устод Қавом шу ерлик, бизнинг аслимиз Бухородан...

— Бадзабонсен! Бу гапни сен иккинчи бор оғзинга олма! Айб бўлади, — деди тутаким Меъмор. — Хуросону Мовароуннахр бир туғ остидадирки, биз ҳаммамиз улуғ хазратга хизмат қиламиз. Биз, меъмор муҳандислар дилида бундоқ андиша ҳеч қачон бўлмаган. Хусусан, устод Қавомнинг диллари бундоқ андишадан олис.

Маъсума бека индамай қолди.

— Аммо, Фазлуллоҳ кишиларининг анча вақт ўтиб кетганига қарамай кек сақлаб, бундоқ саъй ишларга ружу қилмоғи салтанатни дарғазаб қилмай иложи йўқ. Ишқилиб, худойи таоло улуғ султонни ўз паноҳида асрасин, тезроқ жароҳат битиб, ёстикдан бош кўтарсунлар. Ана ундан сўнг яна осойишталик келиб, дилгирлик кетади. Бобомиз Хурдаки — Бухорийга алоқадор бўлганининг бизга дахли йўқ. Буни мен ўз хизмату садоқатим билан исботлаганман. Буни наинки устод Қавом, ҳамма билади...

То товонигача тушадиган узун ғалабия кўйлак кийиб, отасининг пинжида ўтирган Бадиа хозироқ ака-

сининг кийимларини кийиб, Катвон дашти маҳораба-сида эркаклар либосида жанг қилган баҳодир қиз бўлғуси келарди. Қани энди у акасининг ўткир исфи-хонини яланғоч ушлаб, уни олиб кетган, отасига шунча ситам бераётган ғанимлар бўйнига қилич солса! Энди у ҳам ёш эмас — ўн олтидан ўн еттига ўтмоқда...

У қаноти синган отасига қанот бўлғуси келарди; нега у ҳам ўғил бўлиб туғилмади?

Бадиа бир лаҳза хонадонини ғамхонага айланти-риб кетган навкарлардан ғазабланиб, мислсиз таш-вишга ғарқ бўлган ота-онасига раҳми келиб ўтирар-кан, хонага тўшалган гилам устида лойли этиклардан қолган изларга кўзи тушди. Подшо одамлари акасини турткилаб, дўқ уриб, кўлларини боғлагани хаёлида жонланди. У бераҳм кимсалар инсон билан эмас, худди ҳайвон билан муомала қилаётгандек, акасининг кўлла-рини бураб боғлашди.

Отаси, онаси олдида саросимага тушиб қолган Ни-зомиддин уларга қаршилик кўрсатишни ҳам, кўрсат-масликни ҳам билмай, фақат отасига қараб жавдираб турарди. Отадан садо чиқмагач, у индамай туриб бер-ди, бўғизланадиган қўйнинг оёқларини боғлагандек, унинг ҳам кўлларини орқага чандиб боғладилар. Даҳ-лизда, ланг очилиб қолган кўча эшикка қараб йиғлаб ўтирган Маъсума бека кафтларини очиб, тангрига мурожаат этарди: «Э худованди карим, мушкулимни осон қил! Боламни ўз паноҳингда асра, қолган ум-римни уқубатга ташлама!»

Бадиа ўрnidан туриб, кўча эшигини ёпиб келмоқ-чи бўлди. Отаси қайтарди:

— Чиқма, қизим! Очиқ қолса қола қолсин. Юра-гимизни узиб кетишди, яна нимагимизни олишарди. Одатда ҳибсга олишганда эшик олдида анча вақтгача айғоқчилар юради... Чиқма, қизим! Ақлим бовар қил-майди, тавба у нима гуноҳ қилиши мумкин? Бу, шуб-ҳасиз, англашилмовчилик бўлиши керак.

Бадиа нам кўзларини отасига тикди. Акасининг қаршилик кўрсатмагани, жуда бўлмаганда ўзининг унга қилич ёки ханжар узатиб юборолмаганига ич-ичида пушаймон еди. Бир одамни шундоқ кўз олдиларида кўйдек боғлаб олиб кетсалар-у, у қаршилик кўрсатол-

маса! Акаси бундоқ одам эмас эди-ку! У жуда жангари, осонликча бўй бермайдиган, кўркмас, дадил эди-ку! Нега у бўшашиб, итоаткор бўлиб қолди? Ёки отонаси олдида улар билан қиличбозлик қилишни лозим топмадими? Ҳарқалай, акасининг қаршилиқ кўрсатмай, уларнинг олдиларига тушиб кетгани Бадиага алам қилди.

Узун кўйлаги яшириб турган қадди-қомати, кўзлардаги фусуну лаблардаги латофат ногихоний ҳасрат ниқобига ўралди, унинг қалдирғоч қошлари, кўзларидаги чақин, юнонларга ўхшаш оқ юзу лаблардаги доимий табассум йўқ. У отаси билан онасининг ҳасратига шерик бўлиб, юлдузлар чақнаган қора тунда мунгли ўтирибди. Бу соҳибжамол қиз олдида от ўйнатиб баҳодирлигини намойиш қиладиган Худододбеклар қани? «Марду олижаноб»лигини намойиш қиладиган бу йигит, унинг ёлғиз акаси ҳибс этилганини билган бўлса, нечун жим? Отаси баъзан хуфия айтганидек, «ҳукмдорлар бир аждардир-ки, яқин юрмоқ ғоятда хавфли...» Устод Қавомнинг ўғли Худододбекдан кўра ҳам кўпроқ ўз диққатини тортиб юрадиган кўркам Бойсунқур Мирзо бу лаҳза унинг кўзларига аждар, Иброҳим Султон эса, икки елкасидан икки илон ўсиб чиққан Заҳҳокка ўхшаб кўриниб кетди.

Шаҳар жанубида — баландлик устида қад кўтариб турган қалъаю Арк, шимол қисмидаги Мусаллою миноралар кўрқинчли бир қора тоққа ўхшаб, Бадианинг юрагига ваҳшат соларди. Унинг ҳажрида куйиб юрган Худододбек ҳам назарида совуқ бир нарсага айланди. Худододбекнинг оҳ-воҳларининг миси чиққандай бўлди. Устод Қавом, гарчи отасининг яқин ошнаси бўлса ҳам бу икки донгдор меъмор ўртасида азалий бир яширин рашку ҳасад мавжуд, Маъсума бека ҳам бу тўғрида илгари бир неча бор шама қилган бўлса ҳам, Бадиа бунга ортиқча эътибор бермасди. Энди мана бу воқеалар уни чуқур ўйларга толдирди.

Дарҳақиқат, бир қарашда инок, дўсара кўринган Қавомнинг миждозиди шуҳратпарастлик унсурлари йўқ эмасди. У бу борада ҳар қандай яқин ошнасининг

хам юзига чанг соʻлишдан тоймасди. Аммо устод Қавом ўзининг мислсиз ва узоқ йиллик меҳнату санъати билан Хуросонда донг таратган. Уни Самарқанду Бухоро, Машҳаду Табриз усталаригача яхши билишар, Бибихонимга монанд бўлсин, деб қурилган Гавҳаршодбегим мадрасаси бу томони Ҳиндистон, бу томони Бағдодгача машҳур эди. Лекин ундаги шуҳрат-парастилик, тамаъ олдида подшоҳларга тиз чўкишдан ҳам, ўзгалар манфаатини босиб-янчиб ўтишдан ҳам қайтмаслигини кўпчилик биларди. Шу туфайли яқин ошналари уни: «Устод Қавом меъморлар меъмори эмас, подшоҳлар меъмори» дейишарди киноя билан. У асли хиротлик бўлгани сабабли, ўз ҳамшаҳарларини суяр, Бухорий, Андугоний, Самарқандийларга унча йўл бермасди. Меъморчилик санъатига алоқаси йўқ, доимо устод Қавом билан устод Бухорий орасини бузиб юрган «юмшоқ супурги» Аҳмад Чалабийни эса қўллаб-қувватларди. Устод Қавомнинг бу феълини сафдошлари билсалар ҳам билмаганликка, ўзларини унинг феъли ожизлигини сезмаганликка олишарди. Ахир бундай «дард»га мавлоно Шарафиддин Али Яздий ҳам дучор эдилар-ку! Баъзан мавлоноларнинг ўзини билган кимса қилмайдиган номақбул қилиқлари бўлади; бу қилик ойдаги доғга ўхшайди. Шу доғ туфайли кишилар ойдан кечмайдилар-ку! Денгиз устидаги чўпу кўпикларни эмас, унинг чуқур бағридаги дурру жавохирни кўра билганлар устод Қавом, устод Бухорийлар кадрига ета олади! Лекин, бари бир, Нажмиддин ва Юсуф Андугонийлар хонадонида устод Қавомнинг «ўлармонлиги», «беш қўлини баробар оғзига тикиши...» ҳақида турли гаплар юрарди. Бу гаплардан фарзандлар ҳам воқиф эдилар. Бадианинг кўз олдида отасининг шаън-шавкати билан масрур, доимо қамчиндек шай юрадиган, хиндиларга ўхшаш қорамағиз Худодоббек билан келишган, салласи тепасига жиға тақиб юрадиган Бойсунқур Мирзо келди. Уларга негадир нажот кўзи билан қаради — наҳотки амирзода, қолаверса, Худодобекнинг отаси — устод Қавом бу ишга аралашмай, унинг отасини бу кулфатда ёлғиз қолдирсалар? Бундай бўлиши асло мумкин эмас! Акаси Низомиддин, эҳтимол, бебошлик қилгандир, ёқалаш-

гандир...Эхтимол, бирон мансабдорни сўккандир, эхтимол... эхтимол... Бунинг учун Ихтиёриддинга олиб кетмоқлари шартми?! Бу ишда, дарҳақиқат, ё хусумат ё англашилмовчилик бор! Иккиламчи, Низомиддиннинг исмини Қавом ҳазратлари қўйганлари, Бадиани келин қиламан, деб тилларидан бол томиб гапирганлари ҳаммага маълум-ку! Шу туфайли унинг отаси ўзининг яхши шогирдларидан бири бўлмиш Зулфиқор Шошийдан шубҳаланиб, уни Бухорога жўнатиб юборган эди.

Зулфиқорни аввал шогирдим, хунаримнинг тираги, фарзандимдан аъло йигит, деб юрган Меъмор, ўз қизига мойиллигини сезиб, Ҳиротдан узоқлаштирди. Бу ҳақда вақтида хабар бермаган иккинчи шогирди Заврак Нишопурийдан ҳам қаттиқ хафа бўлди. Унинг нияти устод Қавом билан куда бўлиш, икки меъмор «Гавҳаршод бегим» Мусаллосидек абадул-абад ёнма-ён туриш эди. Гарчи Худододбек билан Низомиддин толиби илм бўлмасалар, муҳандису меъморчиликка иштиёқ қўймаган бўлсалар ҳам, ҳарқалай, ўзларига мос бир хизмат топурлар, деб ўйларди. Аммо Зулфиқор Шошийнинг ғайрату иқтидорига дилдан қойил қоларди. Мана, илму қобилият! Устод уни отасига яхши сўзлар билан номалар ёзиб, яхши саруполар кийгизиб, сарбонга тайинлаб... жўнатган эди.

Зулфиқор Шоший эса, бу хонадондан асло кетгуси йўқ эди. У ҳатто Ҳиротда қолиб, бошқа бир ерда истиқомат қилса ҳам, устоднинг қўлида хизмат этишни истарди. Наинки гишт териш, мардикорликка ҳам тайёр эди. Аммо меъмор хонадонининг ўз хатти-харакатидан воқиф бўлиб қолганини сезиб, хижолат тортди ва жуда баланд дорга осилганини пайқади.

Зулфиқорнинг Бухорога жўнаши ҳақидаги «ҳукм» устод Қавом берган катта зиёфат куни чиқарилган эди...

Бу гапларнинг бари Бадианинг хаёлидан ўтди. Бадиа назарида бирдан жарликка тушиб кетганга ўхшаб, юраги орқага тортиб кетди. Бирваракайига шунча алам — отасининг тираги, ёлғиз акасининг қўллари боғланиб, олиб чиқиб кетилиши... Қандай оғир! Бу

фожиа катта кемага тушган дарзга ўхшарди. Ишқилиб бу «дарз» тезда беркитилсин, кема фарқ бўлмасин, дерди ўзига ўзи Бадиа.

И б о б

МЕЪМОР НАЖМИДДИН БУХОРИЙ КЎТАРГАН ҚАЙҒУ-АЛАМНИ ФИЛ КЎТАРСА, БЕЛИ СИНАРДИ

Бадиянинг хаёлини бир лаҳза ўша, Хўжа Юсуф Андугоний келган базм ишрол қилди... Киши баъзан шундай офир дақиқаларда ҳам рўшнолик кунларини эслайди — бу билан юрак ғурбат эмас, шодлик учун яратилганини исбот қилмоқчи бўлади. Бу ҳол — қор кўйнида бош кўтариб турган чечакка ўхшайди! Бегуноҳ Зулфиқор Шошийнинг ногихоний жўнатилиши ёмон бўлди. Ахир у бу даргоҳдан ноилож чиқиб кетган эди. Низомиддиннинг ҳибсга олиниши ҳам ногихоний бўлди. Бадиа ўй сулар, хаёлларининг поёни йўқ эди... Уни кўрганда эс-ҳушини йўқотиб қўядиган Зулфиқор ҳам бу ердан жўнаб кетди — дунёнинг иши доимо шундай тасодифларга тўла экан-да! Бадиянинг кўз олдига яна Зулфиқор келди, бу йигит Худододбек каби пурвиқор, амирзода каби кўркем эмас, у этик кийиб, бошидаги бухороча дўппини салла билан ўраб оларди. У аслида отасининг билафон ва уддабуро шогирди, бухоролик уста Нусратнинг ўғли бўлишига қармай, Низомиддинга асло иш қўймас, устод хонадонидоги ҳамма ишларни ўзи бажарарди. Меъмор баъзан менинг тўрт ўғлим бор, бири Низомиддин, бири — Заврак Нишопурий, бири — Зулфиқор Шоший ва бири — Ғаввос Муҳаммад Ҳирӣ, дерди. Бирваракайига бу тўрт ўғилнинг иккисидан жудо бўлиши Меъморни офир бир ҳолга тушириб қўйганини Бадиа яхши сезиб турарди. Зулфиқор Шошийнинг «гуноҳи» маълум... аммо Низомиддиннинг гуноҳини билишмай тун бўйи қовурилишди. Бадиа ҳам, Масъума бекаю Меъмор ҳам эрта билан тўппа-тўғри Бойсунқур Мирзо ёнига бориб, бўлган ходисаларни батафсил айтишгач,

у олижаноблик кўрсатиб, Низомиддинни қутқариб беришидан умидвор бўлишарди. Меъмор бу англашилмовчиликнинг дарҳол олдини олажагига ишонарди. Наинки, амирзода, бу ишни устод Қавомнинг бир оғиз сўзи билан ҳам тўғриламоқ мумкин, деб ўйларди у. Бадиа ҳам шундоқ бўлишига асло шубҳа қилмасди. Жасур Худододбек ҳам бу ишга аралашади, бу танги йигит ўз ўртоғи Низомиддиннинг зиндонда ётишига асло йўл қўймайди, деб ҳисобларди у.

Тонг отди.

Тонг отиши ниҳоятда қийин бўлди. Меъмор Нажмиддин умрида бунчалик отиши мушкул бўлган тонгни биринчи мартаба кўриши. У азонгача худога ёлвориб, ичдан йиғлади, тунда янги қурилаётган мадрасаси атрофини айланди, юлдузлар чаманида унга тикилди, гумбаз тепасига келган янги ойнанинг ўроғига бефарқ қаради. Булар, назарида, тошдай қотиб қолганга ўхшарди. Ҳозир унинг кўнглига чироқ ёқса ёрмас эди. Тонг отиши билан нонушта ҳам қилмай, зинфиллаганича Аркнинг баланд деворлари ёнидан ўтиб Мусаллога, ундан ўтиб, янги қурилаётган мадраса ёнига келди. Барвақт келиб, ганчхок қораётган шогирди Заврак Нишопурийга юзланди. Устодни бунчалик барвақт кўрган Заврак таажжубланиб, қўли кўксига, салом берди. Бу йигит ҳам дўсти Зулфиқор Бухорога жўнатилган кундан буён қўли ишга бормаё юрар, бир нимасини йўқотган одамдек хомуш эди-ю, азбаройи устодга эътиқоди бениҳоя бўлгани туфайли буни билдирмасликка интиларди. У, Нишопурга жўнаб кетишни ҳам хаёл қилди, андиша бунга йўл бермади. Заврак Меъмор юзидаги ғайри одатий бир ҳолни кўриб, қўлидаги белкуракни ерга қўйди. Яқинроқ борди. Меъмор учун бу ерда ишлаётганлар ичида Зулфиқору Заврак, Ғаввос Муҳаммаддан яқинроқ одам йўқ эди. Шу сабабли, унга Низомиддинни тунда қўлларини боғлаб олиб чиқиб кетишганию ҳозир ўзининг устод Қавом, ундан сўнг амирзода ёнига арз билан боражагини бир йўла гапирди. Бу хабарини эшитган Заврак юракдан куйиб кетди. У кейинги пайтда бошқа ошнасиникида ётиб юрарди. У бирон гап ҳам айтолмади. У бир нимадан кўркса ёки таъсирланиб

кетса, гапиролмай гўлдираб қоларди. Меъмор Завракдан корфармо Аҳмад Чалабийга ҳам бу гапни маълум қилишини, ўзининг бунда келолмаслигини, эвини топса, Аркка кириб чиқажагини айтди, кеча хумдондан келтирилган оби фиштларга ҳам қайрилиб қарамади. У одатда фиштлардан бирини қўлга олиб, у ёқ-бу ёғига қарар, чертиб ҳам кўрар, «ганчни эҳтиёт қилиб, оз-оз қоринг», — дер эди. Бу гаплар ҳам йўқ. «Равоққа фишт қўйилаётгани сабабли ганчнинг микдори ҳокка нисбатан оширилсин», — деб кўрсатма ҳам берарди. Бу гаплар ҳам йўқ. Фақат «Фаввос Мухаммадга айтинг, кошинларни олиб келиш пайти етди. Кулол Абутолиб билан Васиятиддинларга ложувард хоки, кўрғошин, гилвата, луҳ етказиб бермоқлик керак», деди. «Ҳамма айтганларингизни қиламиз, устод», — деди Заврак Нишопурий. Меъмор бу ерда кўп турмай, устод Қавом ҳовлисига йўл олди.

Нажмиддин Бухорий олтмиш ёшлардан ошган, паст бўйли, елкалари кенг, серҳаракат одам. Тақа мўйлаб ва иягини қоплаган катта қўнғир соқоли япаски даҳанининг кенглиги юзини кулчага ўхшатиб кўрсатарди. Устод Қавом бунинг акси — чўкки соқол, иягининг торлиги, бошининг катталиги, қирра бурун ва новчаллиги билан икки кекса меъмор бир-бирига ўхшамас, уларни сиртдан қараб, дарҳол ажратиб олиш осон эди. Нажмиддин Бухорийнинг чатма қошлари қуюқ, ёноқлари андак мўғулларга ўхшаб бўртиб чиққанига қарамай, асли бухоролик, туркий «юз» уруғидан бўлиб, ёшлигида оз вақт Сариосиёнинг Бойбўри, Суфиён, Тоқчиён мавзуларида яшаган. Кейинчалик, замонанинг зайли билан Хуросонга келиб қолган. Бухоро мадрасаларидан бирида таҳсил кўрган, риёзиёт — хандаса илмига зехни ўткир, муллаваччалар орасида энг тиришқоқ, баҳс, мутолаани яхши кўриш одати ҳамон, қирқ йил орадан ўтиб кетганига қарамай, ҳозир ҳам ўз кўринишларини намойиш этарди. Баъзан ўз хонасида, қўлда қамиш — қалам, чуқур хаёлга чўмар. Бу пайтда у қалам орқасини бир чеккадан беихтиёр чайнай бошлар; хонтахта устига ёзиглиқ қоғозлар, хандасавий ўлчов ва рақамлар, қора лас билан чизилган бениҳоя кўп лойиҳа чизиқлари, учбурчаклар ту-

рарди... Баъзан у узундан-узок хандасавий ҳисобларни қоғозга ёзиб қолар, яна ўйчанлик ва қамишқалам орқасини ғажий бошларди. Унинг чизғичу паргар ва бошқа асбоблари кўп йиллардан буён тутилар, аммо қамиш-қалам чидамас, тез-тез бозордан ўн-ўн бешта-лаб олиб келиб қўйиларди. Баъзан у кун бўйи хонасидан чиқмай тахта қоғоздаги чизиклар устида ўйлар, чизмаларнинг кам-кўстини тузатиш билан кунни кеч қиларди. Бундоқ пайтларда унинг ёнига на Бадиа ва на Низомиддин кира олади, фақат зехни ўткир Зулфиқор билан Заврак бир нимани баҳона қилиб кириб, ёнида қолиб кетишарди. Олиб кирилган чой ҳам совиб қолар, аллақандай ўлчовлар — учбурчаклар хаёлини тортиб кетарди. Қоғоз устидаги рақамлар одам киёфасига кириб, улар билан гаплашар, тахта қоғоз устида уларни юргазар, кўпайтирар ва баъзи рақамлар устидан чизик тортиб ташлар эди.

Шундоқ илму амалиёт билан кунлари ўтиб турган Меъмор бошига улкан ташвиш тушиб, ўғлининг ҳибс этилиши ҳаммасини бир томонга улоқтириб ташлади. У қоғоздаги ғалат чизикларни эмас, унинг ўзини қандайдир бир куч «ғалат» ҳисоблаб, ўчириб ташлаётгандай бўларди.

Меъмор кўча четидан шошилиб борарди. Ҳеч қачон унинг ховлиққанини кўрмаган кишилар бунчалик ошиқиб бораётганидан таажжубланишар, бир лаҳза тўхтаб, унга боқишарди. Лекин устод буни сезмас, ҳеч кимга қарамай, яқин дўстиникига ошиқар эди. У тезроқ етиб бориш мақсадида тўғри бозорни кесиб ўтди. Эрта биланоқ бозор гавжум — Самарқанддаги катта бозорга ўхшатиб, Ҳиротда ҳам Бозори малик барпо этилган эди. Самарқанддаги улкан бозорнинг бир бошидан кириб иккинчи бошидан чиқиб бўлмайди. Уни яхшилаб айланиб чиқмоқ учун кишига бир неча кун керак бўлади. Пишиқ гиштдан кўркам қилиб ишланган дўконлар олдида харидору дам олувчилар учун оқ мармар тошлардан курсилар қўйилган. Ошхона ва чойхоналар харидорларга мунтазам хизмат қилиб турарди. Дўконлар икки қаватли бўлиб, уларнинг тепаси бутун кўча юза гумбаз қилиб қопланган, ёруғлик тушиб туриши учун гумбаз саҳнида деразасимон пан-

жарали туйнуклар кўйилган. Бозор ичи шунчалик озода ва кўркамки, тоғдан йўндириб келиниб ётқизилган тошлар кўчаю бозор саҳнини лой-чангдан асрар, пишган гиштан ишланган ариқлар ҳар қанча сувларни махсус қувурлар орқали ўтказиб турарди. Шунинг учун ҳам бозорга келган кишининг кавушига заррача бўлса ҳам гард юқмасди... Тоқилар остидаги дўконларнинг тоқчаларига уюлган ҳарир моллар, турли-туман рангдаги шойи, атлас, ҳаво ранг бахмал, зарбоф кимхоб ва бошқа ранго-ранг баззозлик моллари бу ерга келганларнинг кўзини ўйнатади... Бозордан дунёдаги энг асл, камёб моллардан тортиб, истаган ҳамма нарсани харид қилиш мумкин эди...

Меъмор Бухорий билан устод Қавом учрашуви ғайри одатий бўлди; Худододбек дарвоза олдида Меъморни кўриши билан дарҳол ўнг қўли кўксига салом бериб, ичкарига таклиф этди. Отасининг қадрдони, Ҳиротнинг мўътабар зотларидан бири, Бадианинг отасини ўз эшигида кўриш ринд табиатли йигитни додиратиб кўйди. У «мўътабар зот»ни бошлаб, меҳмонхонага олиб кетди. Меъмор кенг ва кўркам хонага кириши билан андек ўзини қўлга олиб, фотиҳадан сўнг, Худододбекка мурожаат этди:

— Бевақт келганим учун узр. Мухим бир иш устод билан гаплашишни тақозо қилди...

— Ҳечқиси йўқ. Мен ҳозир отамни чақириб чиқаман, — у дик этиб ўрнидан туриб, ичкари ховлига кириб кетди.

Бир муддатдан сўнг сарпойчан, елкасига чопон ташлаб олган устод Қавом қўлида тасбеҳ, меҳмонхонага ҳайратомуз кириб, меъмор Бухорий билан қўл сиқишиб омонлашди. Меҳмонни юқорига ўтказиб, дарҳол ўғлига дастурхон ёзишни буюрди. Худододбек яна илдамлик билан қайтиб чиқиб кетди. Фотиҳадан сўнг, устод Қавом дўстига бокди.

— Ҳуш келибсиз! — ҳамкасб ошнасининг бевақт келгани уни ўйлатиб турарди.

— Ҳушвақт бўлинг, — деди меъмор Бухорий андухли бир чехра билан уҳ тортиб. Бу енгилгина уҳ тортиш остида жуда ҳам оғир бир алам борлигини устод Қавом дарҳол сизди. Мадраса қурилишида бир

ишқаллик чикдимикан, деб хаёл қилди у. Ёки маблағ сарфланиб бўлдимикан? Муҳандиснинг хатоси баъзан «гулдаста» билан равоқ оралиғида сезилиб қоларди. Пойдевор ғалат қўйилганмикан?.. Устод Қавом хаёлидан бир лаҳзада қанча гаплар ўтди. У кадрдон ошнаси, Мусалло ва бошқа иншоотлар қурилишида ўзининг билимдон, донолиги ва ғоятда самимийлиги билан унга кўмаклашган, хизмату эътибори, билими жихатидан баробар бўлишига қарамай, доимо ошнасини улуғлаб келган, асли бухоролик дўстига қўлидан келган ҳамма ёрдамни кўрсатишга ҳозир турар эди. Нажмиддин Бухорий бир зумлик сукутдан кейин бош кўтарди:

— Устод! Бошимга кулфат тушди. Тунда ўғлим Низомиддинни Ихтиёридин қалъасига олиб кетдилар...

— Нечун? — устод хайратланиб сўради. — Ихтиёридинга, дедингизми?! — бу саволни берди-ю, яна ўзи бирдан жим бўлиб қолди. Ҳуруфия тўдасига мансуб бўлган Аҳмад Лур подшога суиқасд қилган, ҳуруфийларни тутиб, Ихтиёридинга ҳибс этилаётгани устодга маълум эди. Демак, Низомиддин бу «ниҳоятда хавfli тўда»га мансуб, улуғ ҳазрат жонига қасд қилганлар орасида бор... Иккиламчи, сарбадорлардан кўра ҳам, ҳозирги пайтда хавfli бўлган ҳуруфийлар подшоҳ салтанатининг ичидаги асосий душмани ҳисобланарди.

— Сабаби менга қоронғу... — деди Нажмиддин Бухорий дўстининг юзларига тикилиб. У дўстидан қандайдир нажот сўрагандек бўларди. Устод Қавомнинг бир оғиз сўзини Бойсунқур Мирзо ҳеч қачон ерда қолдирмаслигини биларди.

— Ёмон иш бўлибди, — деди устод Қавом масалага бир қадар тушуниб. У бухоролик ошнасининг отаси Хурдаки Бухорийларга алоқадор бўлиб, боши кетганини ҳам эшитган эди. Шундай мўътабар зотнинг фарзанди ҳам салтанатга қарши бўлгани, нобкор чикқанига афсусланди. «Нима етмайди? Шундок баобрў Меъморнинг фарзанди, ҳамма нарса етарлик бўлса. Бу ҳуруфийлар йўқолиб-йиғиб кетган сарбадорларнинг илдизларидир, бадкирдорликка ўтиб, ёмон

ишларга ружу қилмоқдалар», деди ичида ўзига ўзи устод Қавом. Кейин у бир лаҳзалик жимликдан сўнг дўстига қаради: — Устод! Худонинг ўзи мушкулини осон қилсин! Мушкули осон бўлса, ўғлингиз тез кунда озод бўлиб чиқади...

— Бир англашилмовчилик бўлганга ўхшайди, — деди Меъмор Бухорий ич-ичидан куйиб. — Нима гуноҳ қилибди-ки, уни Ихтиёриддинга олиб кетадилар! Ахир бу ерга салтанат душманлари, бадтарин кимсалар, ғоятда хавфли шахслар ташланар эди-ку! Бошим қотиб қолди.

— Худога ёлворинг, Меъмор, худо нажот берса ҳеч гап эмас, ўғлингиз қутулиб чиқади. Тафтиш қилишар, агар англашилмовчилик содир бўлган чорда, уни дарҳол бўшатиб юборадилар. Бундай воқеалар бўлган, эшитганман. Ҳа, худога ёлворинг, оллодан ўзга паноҳимиз йўқ.

— Мирзо билан гаплашиб, агар гуноҳи бўлса сўраб олиб берурсизми, деб келган эдим.

— Мумкин. Аммо бизга ҳали Низомиддиннинг айби нима эканлиги номаълум-ку? Ёки сиз жанобга маълумми?

— Билмаймен.

— Бирон шубҳангиз борми?

— Йўқ, устод. Ҳеч нарсадан шубҳам йўқ.

— Унда сабр қилмоқ даркор. Фақат сабр!

Шу дам Худододбек хонага дастурхон олиб кирди. У чўкка тушиб ўтириб, меҳмонга ва отасига хушбўй хинд чойи узатди. Устод Қавом нон ушатиб, дўстига марҳамат қилиб, дастурхондаги ширинликлардан олишга таклиф қилди. Меъморда иштаҳа йўқ эди; у пиёладаги чойдан хўплаб, унинг кўмагини сўрагандек устодга тикилди. Устод Қавом бўлса, бу ишнинг таги ёмонлигини, ҳатто амирзода Иброҳим Султоннинг Ҳиротда қаттиқ алғов-далғов қилаётгани, салтанат душманлари ёки бу ишда шубҳаланилган кимсаларга нисбатан қаттиқ жазо берилаётганини биларди. Қаҳри қаттиқ бу амирзода аҳли нафосатни унча хуш кўрмаслиги, унинг наздида салтанатни беобрў қиладиган гаплар шу фузалою шуародан чиқажагини билиб, баъзида укаси Бойсунқур

Мирзога ҳам қулоқ солмасди. Бобом Мағриб билан Машрикни, Ҳинду Чинни шамширу маърифат ила мусаххар қилгон, дерди у.

Амирзоданинг феъли устод Қавомга маълум. Шу лаҳза устод юрагига ғулғула тушиб, ўрнидан турди-да, ўғлини ташқарига чақириб қулоғига оҳиста шивирлади: «Кўчага чиқиб, у ёқ-бу ёқларга кўз ташла, Меъмор жаноблари изидан айғоқчи тушмаганмикан? Тунда Бухорийнинг ўғлини тутиб олиб кетибдилар. Агар унинг орқасидан айғоқчилар қўйилган бўлса, бизнинг ховлига келгани шубҳага сабаб бўлади...» Худододбек ташқарига чиқди. Хона ичига қайтиб кирган устод Қавом Нажмиддин Бухорийни яна дастурхонга таклиф қилди-да, чой узатди. Унга «Фақат худога ёлворинг, сабр қилинг...»дан бўлак гапи бўлмагач ва озгина чўчиётганини сезгач, Меъмор ортик бунда турмай, ўрнидан кўзгалди.

Устод Қавом ҳам шуни истаб турган эди.

— У ёқ-бу ёққа қарадингизми? — деди у олазарак бўлиб, — бу ёққа келишда мабодо орқангизда айғоқчи бўлмадимикан? Ҳозир «сув илонлар» кўпайиб кетган...

— Устод, мен шу нарсага эътибор бермабмен. Сувга тушган одам сувдан сесканмайди. Айғоқчи қўядиларми, қўймайдиларми, менга бари бир, — деди Меъмор даҳлизда кавушини кия туриб.

У дўсти билан хайрлашиб кўчага чиқди. Устод Қавом ошнаси кетидан ташқарига чиқмай, ховлида қолди. Ўзини одамларга кўрсатгиси келмади. Йўлда кетаётган Бухорий: «Мен-ку алам сувига тушган кимсамен, ҳеч нарсадан кўркмаймен, ошнам нега кўрқар экан? Тавба, — деди ўзига ўзи. — Бировнинг дарди билан бировнинг не иши бор? Нарироқ борганида Худододбек билан ҳам қамти келиб қолди, бек у ёқ-бу ёққа аланглаб, одамларга қараб юрарди. Нажмиддин Бухорий унинг нима қилиб юрганини пайқади. У харсангтош ётқизилган айланма кўчалардан борар экан, кўнглида бир нидо бор эди: «Менинг тинчгина ишлашимга имконият бермаётирлар! Мен ишламоқчимен! Мен Хуросонга кўрк бўладиган яна бир мадраса қуриб бермоқчимен. Унда хуросонликларнинг

фарзандлари илм олади. Мен бу бинони абадул-абад турадиган қилиб қурмоқчимен. Менга на ақчаю на инъом керак! Мен уни раият учун қурмоқдамен. Наҳотки менга тинчлик бермасалар?! Ахир асиру қуларга ҳам ишлаш имконияти берадилар-у, нечун менга йўқ! Эй, тангрим, ёлғиз ўзингга сиғинаман; меҳнат қилмоғим учун тинчлигу ҳаловат бер! Фарзандимни бағримга қайтар, алам оташида бағримни ёндирма! Дўстга хор, номардга мухтож қилма мени!».

Ш 6 0 6

ТАЪҚИБ

Меъмор тор кўчалардан ўтиб, Пули Молонга чиқди: Ҳерирўд дарёси устига қурилган бу баланд гиштин кўприк устида бир нафас тўхтаб, Арк томонга тикилди. Баландликдаги Ихтиёриддин қалъасининг баҳайбат деворлари унга дарғазаб тикилади. Пастликда буралиб оқаётган Ҳерирўднинг нариги томонидаги миноралар, қалъаю арк атрофидаги асалари инидек бир-бирига тутшиб кетган томлар, айланма тор кўчалар меъмор Бухорий кўзига хомуш ва ғамгин кўринар, улар шунчаки бир суратга ўхшар эди. Бутун Ҳирот Меъмордан юз ўгиргандек.

Машҳад йўлида ковоғини солиб турган Ихтиёриддин қалъасида фарзанди Низомиддин қўл-оёқларига кишан урилиб, зах ерда ётибди. Аркнинг кун чиқиш томонида Жоме масжид бўлиб, бу томон эрталабдан бошлаб гавжум. Ундан нарида Бозори Қандаҳор ва Бозори Малик. Ундан нарида Инжил ариғи. Кўприкда Меъмор хаёлга толди. Устод Қавом билан учрашуви унинг юрагидаги аламини яна ҳам кучайтирди. У ўғлининг ҳибсга олинуби «англашилмовчилик» эмас, у жойга офир жиноятчи, «салтанат душмани тушиши»ни айтиб, юрагини сиқди. Наҳотки, унинг Низомиддини салтанат душмани? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Низомиддин нега салтанатга душман бўларкан?! У ҳали бўз йигит, сарой олдида катта обрўга эга бўлган Меъморнинг фарзанди. У, ахир, Фарғона

жангида қатнашиб, Улуғбек Мирзо инъомига сазовор бўлган-ку! Нега у подшоҳга душман бўларкан?! Бу ҳеч ақлга сифмайди! Йўқ, бундай эмас! Менинг зотимда жинойтчилар йўқ! Қавом жанобларининг шубҳаланишлари ноўрин!

Меъмор Пули Молон устида девонасифат, у ёқдан-бу ёққа бориб келди. Ҳозироқ, тўппа-тўғри Иброҳим Султон ёнига борсами? Ёки ундан олдин Бойсунқур Мирзо ёнига борсамикан? Бойсунқур Мирзо меъмор Бухорийни ҳурмат қилади. Ахир у қанча яхши гаплар айтган. Ҳатто Мирзонинг бунчалик эътиқодини сезган устод Қавом унга бир қадар рашк қиларди. У тўппа-тўғри Бойсунқур Мирзо ёнига бориб, юрагидаги ҳамма гапларини айтиб, йиғлаб, ёлвориб, агар ўғли гуноҳор бўлса, бир сафар гуноҳидан ўтиб, озод этишларини сўрасамикан? Умр бўйи салтанатга хизмат қилди, қолган умрини ўнта жони бўлса, ҳаммасини Мирзо ҳазратларига бағишляжанини айтсамикан? У ўйлаб қолди. Пули Молондан ўтиб кетиш Саланг тоғидаги «Мори марг», яъни Ажал йўлидан ҳам оғир бўлди. Мен изтиробдамен, қалбимни алам эзмокда, дерди у ўзига ўзи. Унинг хаёлидан Арастунинг гапи ўтди: «Бизнинг кулмаган кунимиз — яшамаган кунимиздир...» — Мен — йиғлаётимен. Демак, мен яшамаётимен. Бундан чиқди, мен ўлганмен. Мен ўлган одамману, лекин қимирлаб юрибмен. Мен соямен. Ҳа, ҳозир менинг фақат соям қолган...

Меъмор бир муддатдан кейин Пули Молондан ўтиб, пастликка туша бошлади. Арк томонга бориб, амирзодалар ёнига киришга юраги дов бермади. Унинг қулоғига юракни эркаловчи аллақандай бир куй эшитилди. Бу созу куй ва дилрабо овоз унга таниш... Бу куй уни ўзига чорлагандек ҳам бўлди. Куй иккинчи қадрдон дўсти Ҳўжа Юсуф Андугонийнинг ховлиси-дан эшитилар эди. У ўша ёққа юрди. Бутун Хуросону Мовароуннаҳрга донғи кетган бу бастакор камтару хушфёъллиги билан машҳур. Мирзолар уни «бастакори замон», авом бўлса, «олтин соз» деб атарди. «Базми Жамшид» Андугонийсиз ўтмас, «базми Жамшид» эмас, «базми Андугоний» дейиларди ва ёки Андуго-

ний бўлмаган базм — «базми Жамшид» деб аталмасди.

Пули Молондан ўтиб, тор кўчаларга кириб кетган Меъмор тўғри Андугоний ҳовлисига юрди. Ҳарқалай, бу ишда унга устод Андугоний кўмак бермоғидан умидвор эди. Меъмор ножу — игна баргли дарахтлари соясидан кета бошлади. Эрта билан у иккинчи ошнаснинг эшигини тақиллатди. Ичкари кириб ўтирмай, дўстига нима боисдан келганини айтди. У, айвонга ўтириб, фотиҳа ўқиди-ю тезда қаёққадир бориши лозимлигини айтиб, дастурхон ёзмаслигини таъкидлади. Унинг ҳуши ўзида эмаслигини, қандайдир дарди борлигини сезиб, бастакор Меъморга тикилиб ўтирар эди. У Ҳиротнинг энг эътиборли кишиларидан бирини бу аҳволда кўриб, ғоятда ачинди.

— Фарзандларимиз мана шундоқ! — деди аввалига айбни ёшларга кўйиб. Чунки унинг ҳам бир ўғли узоқ йили жанжалга аралашиб вафот этган саркарда амир Бирандиқнинг неварасини қилич билан чошиб ташлаган эди. Бу воқеа Юсуф Андугонийга қанча ташвиш солиб, ўртага Бойсунқур Мирзо тушиб, ўғлини зўрга жаллод кўлидан ажратиб олиб қолган. — Бизлар мисқоллаб обрў топамиз, ўфилларимиз ботмонлаб бу обрўни тўкадилар! Мамлакат осойишта. Ҳозирги пайтда жангу жадал, юриш-суриш йўқ. Бу болаларимиз тинчгина юрсалар нима қиларкан-а? Фарзандларимиз иши падарини андуҳга солиб, юртни нотинч қилиш, шайтон васвасасига солиш бўлиб қолмоқда. Устод, ўғлингиз нима иш қилибдики, уни Ихтиёриддинга қамабдилар?

— Бу томони менга қоронғу, азизим.

— Подшоҳ ҳазратларига суиқасд қилишда айбланганлардан бир неча киши тутилган, деган гапни эшитдим. Бу ишга алоқаси йўқмикан?

— Билмадим.

— Алоқаси бўлса, сиз билан бизнинг бошимизга ҳам Амир Қосим Анварнинг куну тушади. Аҳмад Лур ўша аснодаёқ ўлдирилган. Аммо унинг тўдаси борлиги, улар хуруфийлар — Фазлуллоҳ Астрободий муридлари, демокдалар. Мен бу гапни амирзоданинг ўз оғизларидан эшитдим. Ҳарқалай, онҳазрат омон қол-

ганлар, жароҳатлари тузалаётир... Низомиддиннинг хуруфийларга алоқаси йўқмикан?

— Билмадим.

— Агар бу ишга алоқадор бўлса, жуда даҳшат. Ўртага тушмоқлик ғоятда мушкул бўлади.

— Тавба! Не кун бошимга тушди, — Меъмор ох тортиб, бошини кафтларига қўйди. Бир лаҳза ўғлини эслади. Ўғлининг тилидан «Аҳмад Лур» деган номни эшитгани ёдига тушди. Аҳмад Лурнинг уйида нота-ниш йигитлар бўлгани, Низомиддин қурол-яроғларини шунчаки ишқибозлик учун тақиб юрмаслигини, бунинг тагида бир гап борлигини пайқади. Ўғли наинки Аҳмад Лурни, ҳатто Фазлуллоҳ, Ҳорун бўзчиларни ҳам тилга олар эди. Ўғлини қўлга тушганлардан кимдир сотиб қўйганини пайқади. «Ҳа, бу «англашилмовчилик» эмасга ўхшайди». Меъморнинг юраги орқасига тортиб кетди. У жаҳаннамий бир жар ёқасига келиб қолгандек чўчиб, бош кўтарди. — Азизим, нима маслаҳат берасиз?

— Аввал гуноҳини аниқ билайлик. Сўнгра Мирзонинг ёнларига бориб, гуноҳини сўраймиз. Ҳозир саройнинг айна дарғазаб чоғи — Ҳазрат жароҳатли ётибдилар. У зот соғайсалар, бу иш ҳам андек совийди. Тўғри бўлмайдиган иш йўқ.

— Саломат бўлинг.

— Подшоҳнинг хасталиги сабабли мамлакатда тўю маърака, базмлар тўхтатилган. Хонандалар сукутда, сеторлар филофда, — деди Андугоний.

Бир муддатдан сўнг Меъмор дўсти билан хайр-хўшлашиб чиқиб кетди. У тўғри уйига қайтиб келдида, бор гапни қизи Бадиа билан хотини Маъсума бекага айтиб, ўрнига чўзилди.

Кун жуда оғир ўтарди.

Эртасига Меъмор нажот тилаб Бойсунқур Мирзо ёнига боришдан фойда йўқлигини билиб, ўрнида ётаверди. Ҳеч ерга тентираб бормади. Кечга яқин шогирди Заврак Нишопурий келиб, қурилишдаги аҳволни айтиб, кейин ўз хужрасига кириб кетди. Унинг гаплари Меъморнинг қулоғига кирмади ҳам. Индинига ҳам устод ховлидан ташқарига чиқмади. Бу куни ҳам ишнинг бориши хусусида гапиргани кирган Зав-

рак, Маъсума бекадан ҳамма гапни муфассал билиб, устоднинг аҳволига ачинди. Шу куни у дўсти Зулфиқор Шошийга нома ёзишга тутинди. Биринчи нома Ҳиротдан Бухорога қайтиб кетаётган карвон орқали бериб юборилган эди. Номада асосан устоднинг сихат-саломатлиги, ўз аҳволи ҳамда исмини очик зикр этиб бўлмайдиган бир киши ҳақида ҳам гап кетарди. Зулфиқор устоднинг қизини ниҳоятда яхши кўриб қолганини дўстига айтиб қўйган эди. У қалбидаги ҳамма гапларини Заврак Нишопурийдан яширмасди. Бу гапни ҳам сир тутолмай айтган ва шу куни олам-олам қувонган эди.

Шу бўйи бир хафта Меъмор уйдан чикмади. У кўрпа-тўшак қилиб, хаста кишидай ётиб олди. Мад-раса қурилишида бораётган ишлар ҳақида фақат содиқ шогирди Завракдан эшитиб турарди, холос. Меъмор шогирди билан гаплашиб ўтирган пайтларидан бирида, Зулфиқор Шошийни Ҳиротдан жўнатиб юборганига, унга нисбатан адолатсизлик қилганига афсусланди. Заврак унга далда берар, худо хоҳласа, Низомиддин чиқиб келишига умид бағишлар эди. Чол хўрсинар, ўғлим билан юз кўришсак не бахт бўлади, деб изтироб чекарди. Авваллари ўзини олиб қочадиган, ҳамма билан гаплашавермайдиган Бадиа анча сўлган, ахён-ахёнда Заврак билан сўрашар, мабодо бирон иши бўлса уни отаси ёнига бошлаб кирар эди. Ундан ҳамма нарсани сўрарди, аммо юрагида доимо ёниб турадиган бир ном — «Зулфиқор» тўғрисида бирон нима сўрашга ботина олмас, унинг кадрдон дўсти Зулфиқордан нома олганини эшитган эди. Зулфиқор Бадиадан анча узоқлашиб кетса, ёруғ юлдуздек шунча ярқираб кўрина бошлади. У юрагининг бир ерида ловиллаб ёниб турарди-ю, Завракдан уни сўрашга асло ботина олмасди.

Заврак кўрпа-тўшак қилиб ётган Устодга Балхдаги Хўжа Муҳаммад мадрасаси таъмир қилинаётгани, унга Бойсункур Мирзо катта маблағ ажратганини, бу ишга устод Қавом бел боғлаб, Балхга жўнаганини айтди.

— Ҳа, амирзоданинг бир қўлларида гул, бир қўлларида ханжар, — деди Меъмор ғазабнок. — Тушун-

майман, асло тушунмайман! Ўзи нима ишлар бўлаётибди? Ёки қиёмат яқинлашган сари шундоқ бўлармикан; гулзору вайрона, ханжару андава, захару асал, хақу ноҳақлик ёнма-ён турибди. Мен бундоқ гапларни айтишга ҳаққим йўқ, мен салтанатдан ёмонлик кўрган эмасман, лекин ўғлим Низомиддин туфайли дилим ўртанмоқда! Турли носазо гаплар чиқмоқда. Э, худо, тавба қилдим! Осий бандангни ўзинг кечир!

Иккинчи ҳафтага ўтгач, Меъмор уйда ортиқ ётавермай, Бойсункур Мирзо ёнига нажоту паноҳ тилаб борди. Мирзо Меъморга таассуф билдириб, ўғлининг подшоҳга суиқасдда иштироки борлигини, «ёмон одамлар»га қўшилиб қолганини, жинояти ғоятда оғир эканлигини маълум қилди. Тафтиш ва сўроқ вақтида, у ўзининг хуруфия тўдаси ичида бўлганию, агар Аҳмад Лур бу ишни қилолмаганида, Азд ёки Ҳорун деган киши подшоҳга қасд қилишга тайёр турганини, бордию бу ишни Ҳорун қилолмаганида ўзи бажаражагини ҳам айтибди... Ҳорун деган кимса қидирилаётган эмиш... Меъмор бу гапни эшитиб бошидан ҳуши учиб, кўз олди қоронғилашиб кетди. Сув сепиб, уни ўзига келтиришгандан сўнг, амирзода унга, бу оғир жинояти учун ўғли жавоб беражагини, Меъморнинг бунга дахли йўқлигини айтди. Бу ишлар бир ёқлик бўлиб кетгандан кейин Меъморнинг яна обрўсини тиклаб қўяжаги, тезда жароҳат битиб, тузалиб чиққан отасидан Меъморга нисбатан душман назарида қарамаслик, аввалгидек ўз хизматида барқарор туришини ваъда берди. Мирзонинг ҳамма гапларини сукут билан тинглаб турган Меъмор у билан совуққина хайрлашиб, чиқиб кетди.

Бу гапни эшитиб Бадиа ҳам бир сесканиб тушди. Оғасининг ўша Ҳорунбек каби қочиб қолмаганига ачинди. Унинг хаёлига жангари ва ўз жонидан кечиб бўлса ҳам истибдодга қарши курашаётган хуруфийларнинг барчасини тутиб кетмагандирлар, қолганлари не сабабдан ўз дўстларини қутқариб олиш учун ҳаракат қилмас эканлар, деган гап келди. Уларнинг бир-бирига садоқати ҳали шуми? Ёки ҳамма йигитларни тутиб кетишдимикан? Наҳотки қолган-қутганлари бўлмаса?

Бундан ташқари, Ихтиёриддин қалъасини ўттизга яқин сипоҳилар кўриқлайди. Зиндонбонлар шалвираган одамлар, улар шоп мўйлабини бураб, маҳбусларга олиб келинган хўракка шерик бўлиб ўтиришади, дейишган эди. Наҳотки ўн чоғлиқ азамат йигит шамшир билан қалъага бостириб киролмайди?! Йигитлар кўрқок бўлиб қолдими? Ҳуруфийлар учун жон ширинми? Мавлоно Насимийнинг терисини шилишганда ҳам эътиқодидан қайтмаган эди-ку! Ҳа, номардлар! Худододбекнинг қўлидан бу иш келмайдими? Агар Зулфиқор бунда бўлганда, албатта қўлига қилич оларди!

Жума кунини эрта билан Бадиа онаси тайёрлаб берган хўракни сопол тобоққа солиб, дастурхон билан бошига кўйди. Саватдаги офтобда қотирилган нон, қатлама, туршакни Заврак Нишопурий кўтариб, Ихтиёриддин қалъасига жўнашди. Бадиа узун кўйлаги устидан нимча кийиб, бошига онасининг кенг, қорамтир рўмолини ўраб олди. Унинг фақат икки кўзию чизиб кўйилгандек қалдирғоч қошларини кўриш мумкин эди. Оғзи, бурнининг ярмигача рўмоли билан беркитиб юрарди. У ўз гўзаллигини тамоман яширган эди. Уч-тўрт қадамча орқада келаётган Завракка ҳар замон-ҳар замонда гап қотиб кўярди-ю, асосан ҳали шундоқ кунда хол сўрамай жим бўлиб кетган Худододбек ва қоронғи зиндонда ўтирган акаси Низомиддинда эди. Отаси номусга қолмай деб, қаҳри қаттиқлик қилиб, бундан жўнатиб юборган Зулфиқор ҳам унинг кўз олдида турарди.

Ҳаво иссиқ.

Машҳад йўли жимжит. Ҳар замонда от-уловли киши ўтиб қоларди. Узокда қорайиб турган Ихтиёриддин қалъаси юракка кўрқув соларди. Улар қалъа дарвозаси ёнига етиб келиб, зиндонбонларга йўлиқишди.

— Нима олиб келдинг? — шоп мўйлабди зиндонбон одатдагидек дағал савол берди.

— Нон, қатлама, туршак... — жавоб қилди Бадиа.

— Отанг ҳибс этилганми?

— Оғам.

— Бу ким? — зиндонбон Завракка ишора қилди.

— У ҳам оғам.

— Оғанг кўп экан?

— Ҳа.

— Эрга текканмисен?

Бадиа миқ этмади. Ғазабланди. Зиндонбонлар маҳбуслар хонадонидан келган кишиларга шундоқ дағаллик қилишлари одатий тусга кириб қолган эди.

Бу савол-жавобга қулоқ солиб, Бадиага тикилиб турган бошқа зиндонбон ошнасига дўқ урди:

— Ёш қиз экан, сен унга нега дағдаға қиласен! — у сипоҳи йигит Бадиага яқинроқ келиб тикилди-да, яна шоп мўйлабликка қаради: — Сен уни сўроқ қилма! Унинг оғаси зиндонда, бағри ёнади... Қани, менга айт-чи, оғангнинг исми нима?

— Низомиддин.

— Ҳа, тушундим, — афсусланиб бош чайқади ёш зиндонбон. — Нажмиддин Бухорий жанобларининг ўғиллари, юзида холи бор йигит...

— Худди шундай! — деди ёш зиндонбонга жавдираб Бадиа.

— Сен яхши қиз экансен. Ичкарига олиб кирсам, оғангни кўрасанми?

— Кўраман! — деди Бадиа кўзларига ёш олиб, — сизни ўла-ўлгунча дуо қиламан. Доимо худо сизга ёр бўлсин... — Бадиа боя уйда, агар оғасига жиндек ёрдам беришнинг иложи бўлса, деб олтин билагузукларини тақиб кетган эди. У оппоқ билакларидан чиқариб, қўлларига, очилган юзларига тикилиб турган зиндонбонга узатди, — буларни олинг. Сизга.

— Оғанг Низомиддинни кўрганингдан кейин оламан. Қўлингда турсин. Қани, емишларни кўтариб, менинг орқамдан юр! Сен, хей ясовул, бунда тур! Яна одамлар келиб қолиши мумкин.

Йигитнинг буйруқ беришидан, у зиндонбонларнинг бошлиғига ўхшарди. Шоп мўйлабли хам унга итоат қилиб, ташқарида қолди. Бадиа Заврак кўлидаги саватни олиб, қайтиб чиққанича бунда пойлаб туришини тайинлаб, зиндонбон орқасидан қалъа ичига кириб кетди.

Бадиа зиндонбон билан қалъанинг қоронғи, баҳайбат дарвозаси йўлагидан ўтиб, чап томондаги хоналарнинг бирига кирди. Ундан хам ўтиб, яна бир ай-

вонга, ундан яна бир хонага кириб, зиндонбон орқасидан кетаверди. Унинг юрагига қандайдир бир кўрқув тушди. Аммо у ҳозироқ бунда занжирбанд қилинган оғаси билан учрашажаги, агар унинг айтадиган бирон сирли гапи бўлса, тезда отасига етказажagini ўйлаб, дадил қадам ташлаб, заҳ қоронғи хоналардан ўта бошлади. Ичкарига киргач, зиндонбон йигит яна бир хужра эшигини очди-да, Бадиага ишора қилди.

— Бу хонага кириб, оғангни кутиб тур!

Бадиа ўша хонага кирди. Хона мадрасалардаги хужрага ўхшаш кичик бўлиб, тепада икки туйнук бор эди. Хона эшиги ҳам қалин арча ёғочларидан ясалган, ҳалқа-занжирлари жуда мустаҳкам. Хонага обиғишт ётқизиблиб, ўртага бир неча бўйра ташланган. Бўйра устида эскигина қўнғир наMAT тўшалган. Ярим қоронғи хонанинг бир томонида қалин кўрпача, пўстак ва ёстик қўйилган. Бадиа ҳамма ёқни кўздан кечиргач, акасининг ҳозироқ кириб қолишини кутиб, хона ўртасида тикка-тик тураверди. Бир муддатдан кейин эшик ғичирлаб очилиб, бояғи зиндонбон кириб келди. У белидаги қиличини ечиб, ёқа тугмаларини бўшатди. Ичкарига киргач, хона эшигини яна мустаҳкамлаб ёпиб, занжирини ҳам солиб қўйди. Бадианинг юрагига кўрқув тушди.

— Оғам қанилар? — деди у жонҳолатда.

Кейин у олтин билагузукларини унга узатди. Зиндонбон олтин билагузукларни ола туриб, Бадианинг қўлларидан маҳкам ушлаб, ўзига тортди ва кучоқламоқчи бўлди. Бадиа иккинчи қўлидаги сават билан унинг юзига шундоқ урдик, зиндонбон орқасига тисарилиб, Бадианинг қўлини қўйиб юборди. Олтин билагузук наMAT устига тушиб юмалаб кетди.

— Сен ўжарликни қўйиб, гапимга қулоқ солсанг, бир лаҳзага чидасанг... оғангни ёнингга олиб кирман.

— Яқинлашма! — деди Бадиа титраб, нима қилишини билмай. Уни алдаб, ёмон ният билан бу ерга олиб кирганини фаҳмлади. Ўзининг ниҳоятда соддадил эканидан ранжиди.

— Фақат бир лаҳза... — деди зиндонбон Бадиага яқинлашиб. — Бу атрофда ҳеч ким йўқ. Агар сен дод

солсанг ҳам ҳеч ким эшитмайди. Фақат бир лаҳза... Нимадан кўрқасан, мен бўри эмас, одамман. Ҳеч нарса қилмайди, кучоқлайман, холос. Бир дам чидаб турсанг, оғангни ўзингга кўшиб бериб юбораман. Бундан хурсанд бўлиб чиқиб кетасан. Кел, гўзал қиз, гапимга кулоқ сол! Ўжарлик қилиб, қаршилиқ кўрсатишнинг фойдаси йўқ. Бари бир сени ҳозирғижимлаб ташлайман. Ундан кўра ўзинг бағримга кир. Мен сени қийнамайман. Секин... Буни ҳеч ким билмайди... Кела қол! — зиндонбон камарини ечиб дағ-дағ титрарди.

Бадиа хона бурчагига тисарилди. Рўпарасида турган даҳшатли бўридан кўз узмасди. У баркашни ҳам, саватни ҳам ерга ташлади. Нимчаси чўнтагига қўл тикиб, титраб, қоронғи уй бурчагида турарди. Зиндонбон ҳозир ўз ўлжасига ташланишга чорланаётган йўлбарсдек, қонталашган кўзларида ҳирс, Бадиага тикилиб, секин-аста унга яқинлашиб келарди. Бадиа нимчаси чўнтагидаги кичкина, аммо ниҳоятда ўткир ханжарни суғуриб олди. Туйнукдан тушган нурда ханжар ярқираб кетди. Уй бурчагида турган Бадиага яқинлашиб бораётган зиндонбоннинг кўзи ханжарга тушиб, турган жойида қотиб қолди.

Бадиянинг кўзлари ёнар, титраб турган қўлидаги ўткир ханжар ярқираб эди...

IV б о б

УСТОЗ ВА ШОГИРД

Билик бирла билинур саодат йўли.

Аҳмад Югнакий

Фавқуллода бир кучнинг тазйиқи билан Зулфиқор Шоший Ҳиротдан Бухорога қайтиб келган эди. Аслида, унинг бу яқин орада Ҳиротдан кетиш нияти бўлмаган. Қизи билан «ошиқ-маъшук»лиги сабабли Меъмор қаттиқ ранжиб, кутилмаганда уни жўнатиб юборди. Ота-она, қариндош-уруғ, ёр-биродарлар бағрида бўлмоқ қанчалик яхшилигига қарамай, орадан бир

ҳафта ўтар-ўтмас Бухорода юраги сиқилиб, «ёлғизлик» азобини торта бошлади. У ўз шаҳрида зерикар, нима бўлаётганини ўзи ҳам билмас, одамларга кулиб, илтифот қиларди-ю, аммо ичи ёнарди... Табассуму жилмайишлар жонга тегиб, аста-секин тонгги тумандай йўқолиб, хомуш, қовоқ солиб юрадиган кунлар бошланди. Ҳижрон панжалари унинг томоғидан бўға бошлади. Аввалига отаси ўғлимнинг ҳамма ишлари жойида, Ҳиротда тез фурсатда меъмордан яхши таълим олиб келди, энди ўз шаҳрида ишлайди, деб юрарди. Уста Нусрат ўйланиб қолди; бу боқанинг хаёли жойида эмас, унинг юрагида бир сирру асрор бор...

Зулфиқор бўлса паришон, бир нимасини йўқотиб қўйган кишидек ўзича хаёл суриб, тушларида алахсирар, кўнглига ҳеч нима сирмас, сўраганларга ўзининг бетоб эканини айтарди. Ўғлининг меъмор хусусида доимо яхши гаплар айтганини, ҳеч кимдан шикоят қилмаётгани отасининг кўнглини бир оз тинчитган бўлса-да, хаёлпарастлигига ажабланарди. Бу хаёлпарастлик қаёқдан келди? Нега у ўз она юртида паришон? Нега у илгаригидай отаси ёнида ғайрат билан ишга киришмайди? Кафтларига туфлаб замбар кўтариш, хоҳ ганч қориш, ғишт териш ўрнига баъзан холи қолганида ух тортади? Нима гап?

Ҳа, унинг хаёли жойида эмас.

Зулфиқорнинг юраги ўртанарди... У баъзан соатларча хаёл сураб, унинг кўз олдида яна ўша Хуросон пойтахти, ниҳоятда буюк — кўкўпар миноралари, қалъаю Арк, Мусаллою қанчалаб мадрасалари, Жоме масжидию Бозори Қандаҳор, Боғи Жаҳонорою Пули Молон, гавжум кўчалари билан Ҳирот шаҳри пайдо бўлди. У ўтган кунларини эслади. Бу шаҳри азимнинг кунчиқар томонида, Ҳерирўд дарёсидан унча узок бўлмаган Дорул Ҳуффо маҳалласида унинг устози — кекса меъмор Нажмиддин Бухорий яшайди. Унинг хонадони катта ва ғоятда эътиборли. Ҳиротда Меъморни танимайдиган кимса йўқ. Устоднинг хизматлари буюк — яқинда Бойсунқур Мирзо мадрасаси ҳам битади, бу йирик маърифат масканининг ғиштин деворлари бурчагига, кўзга унча ташланмайдиган жойга: «Амали Нажмиддин Бухорий» деб ёзиб қўйи-

лади. Мадраса биноси асрлардан-асрларга ўтади — устод хотирасини авлодлар фахр билан тилга оладилар. Бу мадраса ҳам Мусалло каби Ҳиротга кўрк бўлади. Устод Нажмиддин ҳам мавлоно Лутфий, мавлоно Шарафиддин Али Яздий, мавлоно Давлатшоҳ Самарқандий, Муҳаммад Авфий, устод Қавом, устод Андугоний каби Хуросону Мовароуннахрнинг ўлмас сиймолари бўлиб туради. Меъмор Нажмиддин Бухорий хонадониди доимо ярқираб турадиган бир юлдуз бор: бу Бади...

Зулфиқор хаёлан Ҳирот кўчаларида чопиб юрарди...

Бундан уч йил муқаддам отаси билан у «Соҳибқирон Амир Темур салтанатининг давомчиси, пойтахтини Самарқанддан Ҳиротга кўчирган Шохрух Мирзо туғи остига» эмас, «Шаҳри меъморон, муҳандисон, нажжорон, сангтарошон, шоирон...»га келишган эди. Бундан ташқари, отасининг айтишича, бухоролик меъмор Нажмиддин Бухорийни паноҳ тортиб, йўлга чиқарган эди. Бир ойга яқин карвон билан йўл юриб, қанча манзилу мароҳилни тай этиб, «рўйи замин жаннати» — Ҳиротга кириб келишди. Карвон сарой атрофидаги мусофирхоналардан бирига жойлашиб олишган, янги либослар кийиб Бозори Қандаҳорга боришди — уста Нусрат юз тиллони камари қатига тикиб кўйган эди. Бундан ташқари ҳамёнида, ўғли Зулфиқор белида кўпгина «кебаки», «шоҳруҳия» тангалари ҳам бор эди. Бозорда кўп юрмай, намози жумага етиб бориш учун Жоме масжидга йўл олишди. Мингларча Ҳиротликлар орасида уста Нусрат ҳам ўғли билан ёнма-ён турарди... Намоздан сўнг улар Мирзо мадрасаси қурилишига боришди. Корфармо-уддабурро Аҳмад Чалабийдан меъмор Нажмиддинни сўрашди. У одам устоднинг андак бетоб эканликларини, Дорул Ҳуффо маҳалласида туришликларини айтиб, ҳамонки Бухородан келибсиз, ҳовлиларига борганингиз маъқул, деди мусофир кишиларга яхшилик қилган бўлиб.

Ота-бола ортиқ қидириб юришмай Нажмиддин Бухорий ҳовлисини топишди. Ҳовлида нимадир иш билан машғул бўлиб юрган Меъмор эшик тақирлаши биланок ўзи келиб очди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом! — Меъмор эшикда турган уста Нусрат билан Зулфиқорга тикилди. Бир лаҳзадаёқ уларнинг ота-бола эканини, ўғлининг юзлари отасига жуда ўхшашлигини ҳам, нима мақсадда келишганини ҳам тушунди. Аксар ҳолларда фарзандларини шогирдликка оталари бошлаб олиб келишини биларди. Бундан ташқари йигитчанинг бошидаги каллапўшдан унинг ҳиротлик эмаслигини ҳам сизди.

— Устод, сизни зиёрат қилгани келдик, — деди уста Нусрат.

— Марҳамат, ичкарига киринглар, — деди Нажмиддин Бухорий уларни таклиф қилиб. Сўнг ўзи йўл бошлаб, ҳовлига олиб кирди. Ота-болани ташқари ҳовлидаги меҳмонхонага ўтқазиб, фотиҳадан сўнг ўғли Низомиддинга дастурхон келтиришни буюрган эди ўшанда.

— Қалай, саломатмисиз?

— Шукур.

— Биз, Бухороданмиз. Бу — ўғлим Зулфиқор.

— Хуш кўрдик! — деди Нажмиддин Бухорий. У аввалига унча рўйхуш бермай, ҳовлида қилаётган иши чала қолгани учун бемаврид келган меҳмондан дилида унча мамнун бўлмай турган эди, «Бухоро» сўзини эшитиш билан чехраси очилиб кетди. — Мен ҳам асли бухороликман. Қалай, Бухоройи шариф обод бўлиб кетгандир?

— Жуда обод, — деди уста Нусрат ҳам очилиб, — янги бинолар тушяпти. Сиз ҳазратнинг асли Бухоройи шарифдан эканлигингизни биламиз. Сизни паноҳ тортиб келдик, устод. Мақсад, мана шу ўғлимни шогирдликка қабул қилсангиз, хизматингизда бўлса. Мен ўзим нажжорман, сангтарошлик ҳам қиламан... Айбга буюрмайсиз, ўғлим меъморликни ўргансин, отасидек сангтарош бўлиб қолмасин, дедим. Сиз ҳазратнинг номи-шарифингиз Бухорода машҳурдир. Умидимиз сиз устоддан. — Уста Нусрат ёнидан тилло танга солинган ипак халтачани олиб, Меъмор ёнига қўйди. Меъмор аввал ҳайрон бўлиб, ўйланиб, кейин бухоролик уста Нусратга қаради:

— Ҳа, дарҳақиқат, менга шогирдлар келиб тура-

ди. Шогирдларим бор. Сизнинг фарзандингизни ҳам қабул қиламан. Аммо шартим бор. Мен ақча олмайман, — у хонтахта устидаги халтачани уста Нусратга қайтарди. — Имтихон қиламан. Агар фарзандингиз имтихондан ўтса, шогирдликка оламан. Йўқса, мендан хафа бўлмайсиз.

Уста Нусрат ялт этиб ўғлига қаради. Бу гап Зулфиқорга ёққани, аввал хомуш ўтирган йигитчанинг чиройи очилиб кетганини кўрган ота, шу лаҳза Меъморга боқди.

— Маъкул, устод.

— Имтихон жуда қалтис бўлади, — деди Нажмиддин Бухорий, — мабодо бир шикаст етса, мендан домонгир бўлмайсиз. Мен ҳаммани ҳам шогирдликка ола бермайман. Шогирдларим етарли. Сизлар Бухоройи шарифдан келганлигингиз учун... Аслида ҳозир мен шогирдга муҳтож эмасмен.

— Ташаккур, устод! Агар энг баланд минора тепасига фишт қўйсин, десангиз ҳам биз рози.

— Дастурхонга қаранглар, мана бу ширинликлардан олинг. Бухорода шакарпазлар кўп, шундоқми?

— Шундоқ, устод.

— Тоқи заргарон, тоқи телпакфурушон, китобфурушон... доимо гавжуму обод бўлса керак?

— Худди шундай, устод.

Ота-бола Меъмورнинг вақтини кўп олмай, ундан рухсат сўраб, дастурхонга фотиҳа ўқиб ўринларидан туришди. Меъмор Нажмиддин Бухорий уларни эшиккача кузатиб, фарзандингиз эртага келсин, имтихон оламан, деб қўйди. Ота-бола хурсанд бўлиб, карвон саройга қайтиб келиб, ўз ҳужраларида ўтириб, таом едилар. Ундан сўнг Зулфиқор қалам ва давотини олиб, хандасадан машқ қилди. Магоки Аттори, Масжиди Намозгоҳ, Минораи Калон ва яна бир мадраса лойиҳаси чизилган қорозни олиб, анча вақтгача отаси билан суҳбатлашиб ўтирди. Ҳазрати Сайфиддин Баҳорвий, Буён Қулижон, Исмоил Сомоний мақбаралари ҳақида баҳслашишди. Морпеч, ангоб, шикофта, пештоқ, равоқ, «гулчамбар», гумбазлар, морпечга ганчхок куюқ қилиниши ва унинг хандасавий тузилиши ҳақида, ўлчовлар, мувозанат ҳамда мадрасанинг китиба, қанос,

тимнаувлари¹ тўғрисида гаплашишди. Зулфиқор шу куни кечгача меъморчиликка оид ҳамма билганларини яна бир-бир хотирлади, ундан сўнг кўчага чиқиб, Аркдан унча нари бўлмаган чала миноралар тагида юрди. Минораю Мусалло кошинлари, гумбазу куббалар ўн тўрт кунлик ой нурида ярқираб, мислсиз бир гўзаллик кашф этган эди. Улар Хуросон пойтахтининг шаъну шавкатини яна ҳам улуглаб турарди. Ундан сўнг, ҳали битмаган Мирзо мадрасаси атрофида ҳам айланиб юрди. У карвон саройга қайтиб келганида отаси хужрада ухлаб ётарди. У ҳам ётиб, ухламоқчи бўлди, аммо эртанги имтиҳон унга уйқу бермади, у яна хаёллар наҳрида окди. Унинг бошида ҳеч нарса йўқдек, у ҳеч нарсани билмайдигандек туюларди. Мактабда олган билимию отаси билан бирга янги ҳаммом ва тим қурилишида ишлаб, орттирган тажрибаси ва умуман, меъморчилик ишига жуда қизиққани пойтахтга катта обрўга эга бўлган Нажмиддин Бухорийга шогирд тушишга ундади. Меъморчиликни ўрганмоқчи бўлди.

Зулфиқор Шоший тонг отгунча ўйлаб чиқди. Унинг рўпарасида ўша машҳури замон, аллома меъмор Нажмиддин Бухорий риёзиёт, ҳандаса, меъморчиликка оид саволлар бериб, тикилиб тургандай бўларди. Зулфиқор бўлса тутилиб, саволларга жавоб беролмай бўғилар, хижолат бўларди. У тонг отишга яқин, чарчаб, ухлаб қолди. Эрта билан отаси ўғлини уйғотиб, нонушта қилишди. Шундан сўнг, Зулфиқор бир неча китобларини қўлтиқлаб, устод ховлисига жўнади. Зулфиқорни устод очик чеҳра билан кутиб олиб, яна ўша хонага таклиф этди, ўзи юқорига чиқиб ўтирдида, рўпарасидаги чиройли йигитга бошдан-оёқ тикилиб, ўтиришга таклиф этди. Зулфиқор чўкка тушди. Китобларини ёнига қўйди. Ҳозир берилажак саволни кутиб турди. Аммо Меъмор хол-аҳвол сўрай бошлади.

— Қалай, отангизнинг кайфиятлари яхшими? Ҳирот ёқдимми?

— Отамлардан сизга салом! Ҳирот муаззам ша-

¹ Мадраса пештокидаги кошин тасвирлар ва дарвоза тепаси.

хар... Отамларнинг кайфиятлари чоғ. У киши бозорга кетдилар...

Меъмор яна бир лаҳза Зулфиқорга тикилди.

— Менга бирор ғазал ўқиб беролмайсизми?

Ҳозир риёзиётдан ёки ҳандасадан бирон савол кутиб турганида бу гап Зулфиқорни ўйлатиб қўйди.

— Мумкин, устоз, — деди Зулфиқор кулимсираб.

— Ўқинг.

— Ғазал ўқишимни сўраяпсизми, устоз?

— Ҳа.

Бир лаҳзалик сукутдан кейин Зулфиқор айвоннинг ганч деворларидаги ўймакор токчаларга қараб, ғазал ўқий бошлади:

Гуфтам: Эй, султони хубон, раҳим кун бар ин ғариб,

Гуфт: дар дунболи дил раҳ гум кунад мискин ғариб.

Гуфтамаш бизгар замоне! Гуфт: маъзурам бидор,

Хонапарварде чи тоб орад ғами чандин ғариб.

.....

— Офарин! — деди қулоқ солиб ўтирган Меъмор, — Ҳофиз Шерозийдан ўқидингиз.

— Шундай, устоз, — деди уялинқираб Зулфиқор, — отамларда «Мунтахаби девони Ҳофиз» бор, мен шу мўътабар китобдан ўқиб, бу ғазални ёд олганман.

— Мана қоғоз, давог... — деди Меъмор, — Ҳофиз Шерозий ва унинг «Мунтахаби девони»ни ёзинг. Мен хатингизни кўрмоқчиман.

— Хўб бўлади, — у қоғозга чиройли қилиб ёзди.

— Офарин, — Меъмор Зулфиқорнинг хуснихати-га кўз ташлаб, кейин йигитчанинг юзига қаради, — Шайх Саъдийдан ҳам ёд биларсиз?

— Биламан.

— Туркий ғазаллардан ҳам биласизми?

— Биламан, устод. Туркий забон — она тилим. Биз хонадонимизда туркий сўзлашурмиз. Биз асли Шошданмиз...

— Ўқинг!

— Ҳозир ўқийман, — Зулфиқор яна айвоннинг ганчин деворларидаги шинам токчаларга тикилди:

Эй жафочи, тут ғанимат кўркнинг давронини,

Ким, киши топмайдурур бу давр йили поёнини.

Онт ичибсен гўёким аҳди хуснингда бегим,
Килмагайсан бир жароҳатлик кўнгул дармонини.
Бу жамолу юзу кўз ким сенда бордир, англадим,
Ким тан ичра қўймагайсен ҳеч ошиқ жонини.
Ишқ учун ошиқни тангри ярлақаб ҳеч сўрмагай,
Ким яратмиш кўзу кошу ғамзан фатонини.
Раҳм эмастур улки кўз ёш етти ошиқ охидин,
Ғамзанинг тоғина сув бердики, тўккай қонини.
Не кетурдунг десалар маҳшарда Лутфий дунядин,
Кўргузай бағримдаги новаклар пайконини.

— Бу ғазал «Девони Лутфий»дан.

— Офарин!

— Мавлоно Лутфийнинг устозлари Шаҳобиддин Хиёбонийдир. Мавлоно саройда хизмат қиладурлар ва ҳамда онҳазратнинг лутф-эҳсонларига сазовор бўлмишлар.

— Офарин, офарин! — деди кекса Меъмор Зулфиқорнинг ўйчан, мулоҳазакор кўзларига тикилиб, — айтинг-чи, бўтам, Мусаллони кўрдингизми? Унинг меъмори ким?

— Кўрдим, устод. Мен бу беқиёс уч мадрасани кўриш орзусида эдим. У амали устод Қавомдир.

— Офарин! Сизга рухсат. Мана, танишиб олдик. Энди кеч, намозгар пайтига етиб келасиз, имтиҳон оламан.

— Хўб бўлади, — Зулфиқор ўрнидан туриб эгилиб, кекса Меъморга таъзим қилиб ҳовлига тушди. Низомиддин уни эшиккача кузатиб қўйди. Ҳовлида рўпара келиб қолган Бадиа «бухоролик йигит»га шундоқ бир қараб қўйди-ю, назар-писанд қилмай ўтиб кетди. Зулфиқор эшик олдида Низомиддин билан хайрлашиб, карвон сарой томон жўнаб кетди. Уни кичик ва қоронғи бир хужрада отаси бетоқатлик билан кутиб ўтирарди. У хужрага кирибоқ ҳамма гапни бир йўла айтди. Устод Нажмиддин Бухорийнинг фақат ғазал ўқитгани отани таажжубга солди. Имтиҳон кечқурун бўлишини ҳам маълум қилди. Уста Нусрат хайрон бўлди: «Эҳтимол фурсатлари бўлмагандир, шу сабабли кечқурунга қолдирилган». Зулфиқор яна қўшиб қўйди:

— Мен устод ҳовлиларида тунаб колар эканман.

— Маъқул, — деди ота.

Ҳарқалай устод уларнинг кўкрагидан итармай им-

нихон билан шогирдликка олмоқчи бўлгани, қаттиққўл ва талабчан экани маълум бўлди. Унинг шогирдлари Бухоро меъморлари ичида эъзозланарди. Меъморчиликнинг Самарқанду Хирот мактаби, наинки Хуросу Мовароуннаҳрда, бу меъморчилик мактаби асосан устод Самарқандий, устод Қавом, устод Нажмиддин Бухорийлардан ташкил топиб, бу усул Лаҳор, Бағдод, Деҳли, Дамашк, бу томони Бухоро, Машҳад, Хивага тарқалиб раванқ топмоқда эди. Мадрасаю миноралар, кўпригу ҳаммомлар тез суръат билан қулай ҳамда кўркли қурилаётган бир пайт эди. Шу сабабли ҳам мулкдор кимсалар ва ёки беку амирлар ўз болаларини мутаассиб қори қилишдан кўра кўпроқ ҳарбий киши қилиш мақсадида Самарқандда Амир Сулаймон Хаш ёки Амир Бирандиқ тузган ҳарбий мактабга берардилар, баъзилар авом ичида ниҳоятда обрўли ном ҳисобланган — муҳандис ва меъморлар бўлишга қизиқарди. Тибб ва тижорат ишларидан ҳам меъморлар юқори турарди...

Кечкурун, қош қорайганда Зулфиқор оёғига этигини, тўнини кийиб, бир даста китобу дафтарларини қучоқлаб устодникига келди. Нажмиддин Бухорий ҳовлида кутиб олиб, ундан, бу ерда тунаб қолишлигингизни отангизга маълум қилдингизми, деб сўради. Зулфиқор отасига маълум қилганини айтди. Устоднинг таклифи билан Зулфиқор иссиқ хонада ўтириб, бирга овқатланишди. Овқатдан сўнг, Меъмор Зулфиқорни ҳовли четидаги бир чуқур совуқ ертўлага олиб тушди. Бунда катта бир хона бўлиб, ниҳоятда совуқ — ерда на намату ва на бўйра бор эди. Аксинча қуруқ ерга сув сепилиб, баъзи ерлар яхмалак бўлиб музлаган эди. Баҳайбат, улкан хона ўртасида каттакон бир юмалоқ тўнка турарди — токчадаги шам ёруғида бу кесилган ёнғоқ дарахтининг катта тўнкаси эканини билди. Ёниқ шам ёнида яна ортиқча икки шам турарди. Хона эшиги жуда мустаҳкам бўлиб, ҳовли орқаси — майдон томонга чуқурликда дераза очилган, ойналари кир босиб кетган. Хонанинг бир бурчагида меъморчилик асбоблари: ўлчовлар ва шулар билан бирга андаза, курак, теша, табар, чўкморлар ҳам тўплаб қўйилган. Хона, ютаман, деб хувиллаб ётарди.

— Мана шу ерда тунайсиз. Қолган гапларни эрта билан гаплашамиз, — деди меъмор Нажмиддин Бухорий Зулфиқорга тикилиб. — Мабодо тунашни иложи бўлмаса, совқотиб қолсангиз, мана шу арғамчини тортсангиз кўнғироқ жаранглайди, келиб эшикни очамиз.

— Хўп бўлади, — деди таажжубланиб Зулфиқор.

Меъмор Нажмиддин Бухорий Зулфиқорни хона ичида қолдириб, эшикни қулфлаб, юқорига чиқиб кетди.

Зулфиқор хайрон бўлиб қолди. Юрагига кўркув тушиб, бориб эшикни итариб кўрди — қулф. Баланд дераза ёнига борди — кўча томонга қараган, нур тушадиган ёлғиз дераза. Хона бўм-бўш, ўртада тўнка. Бу нима? Бу — камоқ эмасмикан? Бегона шаҳарда қамалиб ўтириш ва умуман, меъмор Нажмиддин Бухорийдек бир мўътабар зотнинг бу иши қандоқ бўлди? Уни бекордан-бекорга қамаб қўйиши қизик-ку! Ёки, уни жосус, амирзода Султон Абу Саид томонидан юборилган кишилардан деб шубҳаланишдимикан? Нажмиддин Бухорий ҳазратлари подшога жуда яқин киши эканлигини, Лутфий, Андугонийга қилинган шохона инъомлар Бухорийга ҳам берилганини эшитган эди. Бу кеча карвонсаройга ҳам навқар юборилиб, отасини ҳам ҳибсга олган бўлсалар-чи?! Меъмор билан сипоҳ ўртасида фарқ катта-ку, нечук меъмор сипоҳлар ишини қилади? Ёки у бир лаҳзада жаллодга айландими? Нахотки ота-боладан шубҳаланишиб, камоққа олишса?

Зулфиқорнинг хаёлидан Самарқандда ахвол ёмонлашиб фитна авж олиб, Халил Султонни сарой аъёнлари: амирлар, саркардалар тахтдан тушириб, ҳибс этишгач, подшоҳнинг катта қўшин билан Самарқандга борганлиги, Халил Султонни озод этиб, ўзи билан Хуросонга олиб кетганлиги, Самарқанд ҳокими этиб ўз ўғли — Муҳаммад Тарағай Улуғбек Мирзони тайинлагани, Халил Султон воқеаси муносабати билан Самарқандда ҳам, Ҳиротда ҳам дастлабки кунлар қаттиқ сиёсат юргизилиб, айғоқчилар қўйилганлиги, Сарбадор ёки хуруфия одамлари эмас, амир Сорибуға, амир Сулаймон Хаш тарафида турганлар ҳам қаттиқ таъқибга олингани бирма-бир ўтди.

Бир лаҳзадан кейин Зулфиқорнинг оёғидан зах ўта бошлади. У бир ерда туролмай, бориб токчадаги шамларни кўздан кечирди. Бўм-бўш, кимсасиз хонада у ёлғиз бир ўзи эмас экан — шам атрофида айланаётган парвоналарга тикилди. Митти капалаклар қанотларининг куйиши, ўзининг жизғанақ бўлиб кулашига қарамай, оловга кўксини урарди. Эшик тепасидаги арғамчини тортиб, кўнғирокни жаранглатсинми? Эҳтимол, ҳозиргина бу ердан чиқиб кетган кекса Меъморяна тушиб, ҳа, туролмадингизми, ертўла ёқмадими, деб таъна қилар. Ёки у тушмас, Зулфиқор яна хаёлга толди; нима қилмоқ керак? У бир оёғини кўтариб, бир оёқ билан турди. Бу оёғидан ҳам зах ўтгач, иккинчи оёғини кўйди. Бу ҳам бўлмади — оёғи остига китоб, дафтарларини кўйиб устида турмоқчи бўлди. Йўқ! Бу асло мумкин эмас. Китоб оёқ ости қилинмайди! У Ҳиротга келган кунидан бошлаб, аввало, Мусалло тасвирини ўз дафтарига туширган. Ҳерирўд дарёси устидаги кўприк, Аркнинг кунгураларию пештоқи, Жоме масжид тасвири, нимаики кўнглига ёққан бўлса, уни тошқалами билан дафтарига чизиб олган эди. Биноларнинг баландлиги неча газ эканлигини ҳам, номларини ҳам ёзиб кўйган. Бу дафтарда Бухородаги бир неча мадрасаларнинг ҳам тасвири бор бўлиб, уни доимо ўзи билан бирга олиб юрарди. Наҳотки у шу дафтару китобларни оёғи остига кўйса! У ярим қоронғи хона ўртасида турган каттакон тўнка ёнига бориб, устига минди. Унинг оёқлари ердан узилди. Хўш, азонгача бундай ҳолда туролмайди-ку! У бирон бурчакдан жой топиб ётиши керак. Меъморчилик асбобларини ерга ёйиб, устига чопонини ташлаб ётсамикан? Йўқ! Бу ҳам бўлмайди! Устод Нажмиддин Бухорий уни бу хонага қамашада бирор ҳикмат бор бўлса-керак, бўлмаса нега бегуноҳ бир одамни тўсатдан зах ертўлага қамаб қўяди? Садоқат учун қамоқни мукофот қилмайдилар, бу ишда бир сир борлигини Зулфиқор аста идрок эта бошлади. У совуқ ва кўрқинчли хонани яна бир карра айланиб чиқди. Хона ичида катта тўнка, шам, меъморчилик анжомларидан бўлак ҳеч вақо йўқ. У яна эшик ёнига келиб, зинапояга — ховли томонга кулоқ осди. Жимжитлик. Фақат хар

замон ҳар замонда қадам товуши эшитилар, уй тепа-сида сичқон пайдо бўлиб, қитирлатиб, бир нимани кемирарди. Негадир кутилмаганда унинг хаёллари яна устод Нажмиддин Бухорий сари учди. Мўғуллар Сирдарё ёқасидаги Ўтрор, Зернук ва Нур шаҳарларини изини қолдирмай ер юзидан йўқотганликлари, шаман ва мажусий қабилалари кўп обидаларни ер билан яксон қилганликларини устоддан суҳбатда эшитган эди. Бундоқ олижаноб аллома кимса Бухородан яхши ният билан келган йигитни совуқ ертўлага ташлагани таажжуб?! У ҳам мана шу парвонадек Меъмор зиёсига учиб келган эди-ку. Демак, у ҳам парвонадек куйиб, шамдон тагига қулаши керак экан-да?!

Зулфиқорнинг бошини узундан-узок хаёллар чулғади; Бир томонда, шарм, бир томонда, кўрқув... У шам ёнида турганича, хона бурчагига тикилди; назарида аллақандай бир нарса қимирлаб, ердан бош кўтараётгандек бўлди. Унинг аъзойи-бадани жимирлашиб кетди. Нима, бу жинми? Кафанлари чулғаниб, аллақандай бир мурда ердан бошини кўтариб, уй бурчагидан тикилиб турди. Унинг қовурға суяклари кўришиб, кўзлари шокосадек чақчайиб, Зулфиқорга тикилди. Зулфиқор кўзларини юмиб очди; мурда шу он ғойиб бўлди-да, бир дамдан кейин яна уй бурчагида секин ердан бош кўтарди. Энг ёмони, хона ғоятда совуқ эди. Зулфиқорнинг бадани жунжиб, оёқлари ачиша бошлади. Бухорода, узок йили бетоб ётганида ҳам кўзига шундай мурдалар, алвастилар... кўринган эди. У бир лаҳза шам ёнида турди-да, ичида «ёсин»ни ўқиб, ўзига дам солди. Шу лаҳзада унинг назаридан ваҳима солиб кўрқитиб турган «мурда» йўқолди. Шам ёруғида шундоқ кўришиб турган тўнка иттифоқо унинг диққатини тортди. Нега у уй ўртасида турибди? Нега шундоқ катта тўнкани ертўлага тушириб қўйишган? У ёнроқ тўнкаси бўлиб, юмалоқ эди. Яна кўзларига кафанларини чулғаган бояги мурда кўринмаслиги учун тўнка ёнига келиб, ўзини алаҳситди. Унда бир хикмат борлигини сезиб, тўнканинг у ёқ бу ёғига қаради. Итариб, ўрнидан кўзғатди. Зилдек оғир тўнка. Оёқлари ачиша бошлади. Агар болта бўлганида тўнкани ёрарди. Ярим қоронғи хонани кўздан кечирди —

болта, арра, теша деган гап йўқ. Унинг юрагида ҳам кўрқув, таажжуб. Нима бўлаётганига тушунмасди. У тўнкани куч билан итарди; у ниҳоятда оғир бўлишига қарамай, осонликча юмалай бошлади. Бу ерда қаққайиб туравермай; катта хонани бир айланиб чиқди. Ундан сўнг кўнғизга ўхшаб, хона ичида улкан тўнкани думалатиб айлантира бошлади. Бир муддатдан сўнг, қаддини кўтариб, тўйиб нафас олди. Унинг совқотиб, ачишаётган оёқлари ҳам исигандек бўлди. Бурчакдан бош кўтарган «мурда» ҳам ғойиб бўлди. У яна совқотиб қолмаслик учун тўнкани итариб, хона ичида айлантира кетди. Бундан ўзга яна нима ҳикмати бўлмоғи мумкин, деди у ўзига ўзи. Зукко чолнинг имтиҳони энди бошланганини пайқади — демак, совқотиб, жунжиб ўтирмаслик учун тўнкани айлантериш керак! Ҳаракат қилмоқ керак. Ҳаракат — иссиқлик, иссиқлик — ҳаёт демак. Ҳаракату тадбиру ғайрат — иқбол... Бу, ёш Зулфиқорнинг ўз фалсафаси эди. Отаси бу гапни доимо такрорларди. У, тўнкани қалдиратиб думалатиб, бояги «мурда» бош кўтарган бурчакка ҳам олиб келди — баданни жимирлатиб кўрқитган мурдани янчиб ўтмоқчи бўлди. Мурда йўқ. Демак, уни жинлар кўрқитган. У ҳеч нарсани ўйламай, липиллаб ёнаётган шамга ҳам қарамай, тўнкани думалатиб, уй ичида айлана бошлади. У терлаб, совқотиш нималигини ҳам унутди. Тинмай айлантирди, ҳар замонда бир тўхтаб, қаддини ростлаб, нафасини ростларди-да, яна тўнка думалатишга тушиб кетарди. У ярим кечача думалатди. Тугаб қолган шамдонга ёнида турган янги шамни кўйиб ёқиб, яна тўнка думалатишга тушди. У ниҳоятда чарчаб, деворга суянди. Бир лаҳза мизғиб олмоқчи ҳам бўлди. Йўқ! Бу асло мумкин эмас! Қотиб қолиши турган гап! У яна тўнка думалатишга тушиб кетди. Шу тариқа Зулфиқор совқотишни унутиб, тўнканинг ҳикматини тушунди. Алломалар хандасаю риёзиёт ва ёки шифо илмида эмас, оддий бир жисмдан ҳам ҳикмат топадилар; баъзан мўмиё эмас, оддий сув билан ва ёки сўз билан ҳам беморни даволайдилар, деди ўзига ўзи. Тўнкани қалдираётган Зулфиқор хаёлини кўз қорачиғига «алиф» тортилган Айниддин Аълам олди. Отасининг айтиши-

ча, бодапапарастликка берилиб кетган таррох¹ Айниддин Аълам Мадрасаи Пирмуҳаммад лойихасини хато чизиб, кунботар равоқлар қулаб тушгач, подшоҳ амри билан икки кўзига «алиф» тортилган экан. Бечора таррох кексалигида кўр бўлиб ўлган экан. Аммо «вақт ўлчагич» — соат кашф этган Ҳожи Муҳаммадга Соҳибқирон Амир Темур бир хуржун олтин инъом этган экан. Ана буни қаранг, деди ичида Зулфиқор, бировнинг бошида Ҳумо, биров Азройил қўлида... Фалакнинг гардиши шундоқ дерди, баъзида унинг отаси тош йўниб ўтириб. Зулфиқор хаёлини яна меъмор Нажмиддин Бухорий тортди. Бу чол мени ертўлага ташлаб, совқотсанг тўнкани юмалат, бошқа иложинг йўқ, демади-ку. Унинг бирдан ғазаби қайнаб, арқонни тортиб, Меъморни чақирмоқчи бўлди. Бу қандоқ зулм! Бу бегуноҳ одамни қийнаш эмасми?! Бу ҳақорат-ку.

Унинг ёшлик қони қайнаб, ўзини камситилган, ҳақоратлангандек ҳис этди. У яна шам ёнига келиб, бурчакка қаради. Йўқ, бу гал на «мурда» ва на «алвас-ти» кўринди. Хона ичида катта тўнкадан бўлак ҳеч нарса йўқ эди...

Тун. Жимлик. Фақат узок-узокларда итларнинг во-виллаган товуши эшитилади. Баъзан шипда сичқон бир нимани кемириб қитирлатади. Зулфиқорнинг юрак уриши ҳам ўзига эшитилиб турарди. Баъзан уста Нусрат ўғлининг ортикча югуриб-елишларини, ҳовлиқишларини, жиззакиликларини хуш кўрмасди. Меъёрдан ошган хатти-ҳаракатларидан энсаси қотар, буни Зулфиқор сезар эди. «Юрган ҳам, югурган ҳам кун ўтказди — бас, шундоқ экан, нега ҳовлиқиш?» дерди отаси. Отасининг бу гапи билан Зулфиқор асло келишмасди. Осойишталик, босиқлик, камгаплик меъмор Нажмиддин Бухорийга ҳам хос экан. Лекин шогирд бўлмоқчи бўлган бир одамга бундай «илтифот» нечук? У «Боғи сафед», «Боғи жаҳоноро»ларни, Мусаллою Арк, Жоме масжидию минораларни томоша қилмоқчи эди. Таажжуб! Вақт ярим тундан оғиб кетди. Зулфиқор бадаидаги тери қотиши билан яна

¹ Т а р р о х — қуриладиган катта биноларнинг тархини (лойихасини) чизиб берувчи.

тўнкани юмалата бошлади. Бир муддатдан кейин шамдонга янги шам ўрнатиб, уни эскиси билан ёкди. Жунжиб, совқотмаслик учун яна тўнкани юмалатди. Негадир унинг уйқуси ҳам ўчиб кетди. Ҳамма ухлаб ётганида ёлғиз Зулфиқор бедор, совуқдан қотиб қолмаслик учун тинмай тўнкани думалатиб, ҳаракат қиларди; Дарвиш Муҳаммад ўзининг «Рисолаи қавонди хутут» ва «Ҳазоилул хутут» китобларини зах ертўлада ёзгани, умуман, бу машҳур ҳаттот ўз асарларини ертўлада ёзгани унга маълум эди. Давлатшоҳ Самарқандий, Нишопурий, соат ясаган Ҳожи Муҳаммад Садр ҳам осуда канорада ишлаганлар...

Тонг отишга яқин зинада қадам товуши эшитилиб, қалин эшикнинг темир илгаклари шақирлаб очилди. Қалпоғу тўнини қозикқа илиб қўйиб, қўйлакчан, терлаб, тўнка юмалатаётган Зулфиқор бир лаҳза тўхтаб, эшикка қаради. Ланг очилган эшикдан эрта тонг нури тушди, Меъмор рўпарасида терлаб, ҳаллослаб турган бухоролик йигитга қаради. Зулфиқор салом берди. Шу лаҳзанинг ўзидаёқ Меъмор «Ваалайкум ассалом!» деб Зулфиқорга жавоб қилди. У тун бўйи тўнкани юмалатиб чиққанини ердаги издан кўрди. Аслида Нажмиддин Бухорий худди шу ертўла устидаги хонада китоб мутолаа қилиб ухламаган экан.

— Тўнингизни кийиб олинг, — деди Меъмор Зулфиқорга, — энди юқорига чиқамиз. Менинг кетимдан юринг.

Зулфиқор қалпоғини бошига кийиб, тўнини елкасига ташлади. Туйнук тагидаги китоб-дафтарларини ердан олиб, шамни пуфлаб ўчирди. Ундан сўнг, Меъмор орқасидан битта-битта қадам ташлаб, юқорига чиқди.

— Имтиҳондан ўтдингиз, Шоший жаноблари, — деди ҳовлига чиқишганда Меъмор Зулфиқорга қайрилиб қараб, табассум билан, — Имтиҳон бир оз ғалат. Сиз буни кутмагансиз. Начора. Мен, бўтам, сизнинг тадбиру саботингизни синаб кўрмоқчи эдим. Менга ҳам бу амални ўргатган устозларим даставвал бешафқат бўлган. Шунинг ҳам сизга айтиб қўяйки, ёш Амир Ҳайдар, ҳазратнинг набиралари Алауддавла, Амир Бирандиқ саркарданинг икки набиралари ва яна бир

неча «толиби амал»лардан келиб, бу имтихондан ўтолмадилар. Уларнинг тўнкани юмалатиб, совқотмасликка идроки етмай, бир муддатдан сўнг арқонни тортиб, боз устига боз «Эшикни очинг!» — деб бақришиб, чиқиб кетдилар... Улар мендан ранжиганлар ҳам. Аммо мен шартимни бузган, чидами йўқ, кам идрок шогирдлар билан иш қилолмайман, дедим. Насиб қилса кўрасиз, Заврак Нишопурий, Фаввос Мухаммад Ҳирий деган шогирдларим ҳам бор. Мен уларни шогирд деймайман, ўғлим дейман... Китобларингизни токчага қўйиб, юз-қўлингизни ювиб келинг, бирга нонушта қиламиз. Ундан сўнг, ухлаб дам оласиз ва бориб отангизга хабар берасиз. Мен ҳамшахарим билан гаплашмоғим керак.

Тун бўйи ухламай чиққан Зулфиқор наридан-бери ювиниб келиб, устод билан бирга нонушта қилди. Уни уйқу босарди. Лекин устоднинг сўзлари беқиёс кувонч бағишлагани учун унинг юрагида бир дунё кувонч бор эди. Устоднинг рухсатидан сўнг дархол карвон саройга — отаси ёнига бориб, ҳамма гапни айтмоққа ошиқарди. Учишга талпинаётган қушдек, юраги хапқираётган Зулфиқорнинг хаяжонини Меъмор яхши сезиб турарди. У Зулфиқорни ортиқ ушлаб турмай, фотиха берди. Зулфиқор устод билан хайрлашиб, карвон сарой томон чошиб кетди. Бетоқатлик билан кутиб ўтирган отасига бўлган воқеанинг бари-ни айтиб берди. Аввал хайрон бўлиб турган уста Нусрат охирида тиззасига уриб кулди: «Оббо чол-е, мен у зотнинг баъзи қилиқлари борлигини эшитган эдим. Ҳатто Бойсунқур Мирзо ҳам унинг ўжарликларини кечирар экан. Билафонликда устод Қавомдан юқори туради, дейишади. Мусалло қурилишида устод Нажмиддин Бухорий ҳам устод Қавом ёнида бўлган. Бухоройи шарифда бўлсак ҳам бу гапларни эшитганмиз. У пайтда сен туғилмаган эдинг...»

Шундай қилиб, бир ярим ойча Хиротда турган уста Нусрат эски ҳамшаҳари аллома меъмор Нажмиддин Бухорий ўз ўғлини шогирдликка олганидан мамнун бўлиб, белига боғлаб олган халтачадаги тилла тангаларига бола-чақаларига совға-саломлар харид қилиб, яна карвон билан Бухорога жўнади...

ҒАРИБ

Қиш чилласи қора совуқ кунларининг бирида кечга яқин нотаниш бир киши меъмор Нажмиддин Бухорий эшигини қокди. Югуриб чиқиб эшик очган Заврак Нишопурий рўпарасида юпунгина кийинган ориқ бир одам дилдираб турарди. У қуюқ саломдан сўнг, Меъмор ҳазратларига гапим бор эди, агар чақириб берсангиз миннатдор бўлардим, деди. Заврак у одамга бошдан-оёқ тикилгач, ниятини фахмлагандек бўлиб:

— Агар гапингиз жуда муҳим бўлса, унда мен кекса отамизни кийинтириб олиб чиқай. Бўлмаса, овора қилманг. Агар ёрдам сўраб келган бўлсангиз, менга айта қолинг, — деди.

— Худди шундай, — деди нотаниш киши Завракка мўлтираб, — мусофирман. Узокдан келиб, бунда ночор ҳолга тушиб қолдим. Саховатли Меъмор ҳазратларининг олижанобликларини эшитганман. Атай келдим. Мен гадо эмасман!

Заврак нотаниш кишига яна бошдан-оёқ тикилди. Ёнги ичида, қўйнида пичоқ йўқмикан, деган шубҳа билан қаради. Бундан бир неча ой муқаддам нариги маҳаллада шунақа бир кимса нуфузли беклардан бирига пичоқ уриб ўлдириб кетгани бутун шаҳарга тарқалган эди. Завракнинг юрагига гулгула тушди.

— Эрталаб келинг, бўлмаса ўшанда гаплашамиз.

— Карвонсаройдан ҳам чиқариб юборишди. Пулим йўқ, қорним оч...

— Унда бир лаҳза сабр қилинг, мен ичкарига кириб чиқай, — Заврак йўл-йўлакай Зулфиқорни оғохлантириб, ичкари ҳовлига кириб кетди. У аввал бу гапни Низомиддинга айтди. Ундан сўнг Бадиага. Ганжинада сандалга бағрини бериб ўтирган Меъмор Завракни чақириб, нима гап, деб сўради. Заврак ҳамма гапни лўнда қилиб устодга айтди-да, негадир бу мусофир кўзига шубҳалироқ кўринганини қўшиб қўйди.

— «Меъмор ҳазратларини қидириб, Дорул Ҳуффо маҳалласига келдим» деяпти. У бу ерга карвонсарой-

дан атайин келган эмиш. Ҳарқалай, шубҳали, — деди Заврак.

— Мен чиқиб бир кўриб келай!

— Сабр қил! — деди Меъмор ўғли Низомиддинга. — Айб бўлади.

— Шубҳали одамларнинг ёнига чиқаверманг, ота! — деди Бадиа Завракнинг фикрини қувватлаб. — Шаҳримизда ҳар хил фирибгарлар кўпайиб кетган. Сизнинг соддалигингиздан фойдаланиб, шилишади. Ўрганиб қолишган, илгари ҳам неча бор ақча сўраб келишган эди. Меҳнат қилсалар ўладиларми! Танбаллар!

Шу лаҳза Маъсума бека ҳам гапга аралашди:

— Шубҳали одам бўлса, эҳтиёт бўлиш керак.

— Совқотиб турибдими? Усти юпунми? — Завракдан сўради Меъмор.

— Ҳа, дилдираб турибди.

— Ундоқ бўлса, олиб киринглар. Сандалда исинсин, таом беринглар. Мусофир одам бўлса, унга шубҳа билан қараш яхши эмас! Жойи бўлмаса тунаб қолсин, мен эрта билан гаплашаман!

Бу гапни эшитган Заврагу Низомиддин, Бадиаю Маъсума беканинг тарвузи қўлтиғидан тушди — кекса отанинг буйруғини иккиланмай бажариш шарт! Заврак, хўп бўлади, дегандек қайрилиб ташқари хонага чиқиб кетди. Хонадан чиқиб, эшикда турган нотаниш одамни гапга солиб турган Зулфиқор Шоший ҳам устоднинг буйруғига таажжубланди. У ҳам нотаниш одамни орқасига қайтариб чиқариб, эшикни занжирлаб олмоқчи бўлиб турган эди. Заврак нотаниш одамни бошлаб олиб кирди. Бу лаҳза унинг кетидан келиб, ҳовлида турган Низомиддин билан Бадиа Зулфиқорга юзланишди. Нотаниш одам чоригини зинада ечиб, ичкарига кириб кетаётганида Зулфиқор Низомиддин билан Бадиага шивирлади.

— Қарашлари жуда хунук-ку.

— Низом оға, уни гапга солиш керак! — деди кўрқув ва ҳаяжонда Бадиа, — ёнингизга ҳанжар солиб олинглар. Ухлаш керак эмас!

Қиш чилласи уйга қамалиб, зерикиб ўтирган ёшларга иш топилиб қолди. Бадиа гарчи нотаниш одам

ёнига жуда ҳам киргиси, унга баъзи саволлар бергиси келаётган бўлса ҳам, Низомиддин рухсат бермади. Бадиа ичкари ҳовлига, ота-онаси ёнига кириб кетди. Уч йигит сандалнинг оёқ томонига ўтириб, дилдираётган нотаниш кишини ўраб, гапга солишди. У таом еб, исиниб олгач, йигитларнинг ҳамма саволларига жавоб берди, гап орасида Меъморнинг ҳақиқага дуо қилди. Қорни тўйгач, унинг кўзлари чалишиб, ўтирган ерида ухлаб қолди. Аммо уч давангир йигит, ҳар эҳтимолга қарши ёнларида ўткир ханжар, тонг отгунча ухламай чиқишди.

Тонг отди. Нотаниш меҳмон барвақт туриб, ювиниб кийимларини кийиб, сандалда Меъморни кутиб ўтирарди. Заврак нонушта тайёрлаб, у одам кутиб ўтирганини Меъморга хабар қилди. Устоднинг кириб келаётганини кўрган мусофир дархол ўрнидан туриб, унга таъзим этиб, салом берди.

— Хуш келибсиз, — деди Меъмор нотаниш одамга. Бундай сўзни Ҳиротга келганидан бери биринчи маротаба эшитган мусофир довдираб қолиб, устодни дуо қила бошлади.

Нонушта пайтида у ўзи ҳақида яна бошқатдан гапирди: исми — Али эканини, бошига оғир бир савдо тушиб, Сабзавор шаҳридан келиб қолганини, отаси Сабзаворда уста — нажжор эканини, ёз бўйи мешкобчилик қилиб юрганини, ҳозир эса, карвонсаройда қарздор бўлиб қолганини айтиб, қиш чикқанича мадраса қурилишида хизмат қилсам... деб илтимос қилди.

— Марҳамат, — деди Меъмор, — Мадрасага бориб, уста Ҳасанбекка йўлиқинг, мен билан учрашганингизни айтинг. Ишонаманки, уста Ҳасанбек сизни ўз ҳимоясига олар. Қарзингиз қанча? Қанча ақча керак?

— Йигирма динор қарзим бор, устод.

Меъмор қўйнидан ҳамёнини олиб, эллик динор санаб берди. Мусофир хурсандлигидан довдираб қолди. Отанинг ишораси билан Низомиддин югуриб ичкари ҳовлига кириб, эски қалин чопон, этик, лозиму кўйлак ҳам олиб чиқди. Улар Меъморнинг эски кийимлари эди. Одат бўйича у ҳар йили қиш ойларида

эски кийимларини ғариб-ғураболарга бериб юборар эди. Бу сафар мусофир ўз оёғи билан кириб келгани айна муддао бўлди.

Мусофир хаяжонланиб йиглаб, Меъморга қай йўл билан ташаккур айтишни билмасди.

— Хижолат бўлманг, — деди Меъмор, — биз; албатта, ҳаммага мурувват қилишга қурбимиз етмайди, аммо бизни паноҳ тортиб келган софдил кишилардан боримизни аямаймиз...

— Илоҳим... мартабангиз бундан ҳам баланд бўлсин, ғарибларга қилган карамингиз худойи таолодан минг бўлиб қайтсин, бола-чақангизнинг роҳатини кўринг... О-омин!

Ҳаммалари юзларига фотиҳа тортдилар.

Мусофир киши иссиқ тўн кийиб хурсанд бўлиб чиқиб кетгач, хонага кирган Маъсума бека шогирдлар юзидаги мамнуниятни кўриб, гап ташлади.

— Маккадан хожи келганда ҳам бунчалик қилинмайди...

— Ўтган ҳафта Насриддинбек тўйига эллик динор сарфлаб, сарпо олиб бординг, — деди Меъмор хотинига қараб, — бу ақча дарёга томчи ҳам бўлгани йўқ. Кўчаларда ғариб-ғурабо, ҳужраларда муллаваччалар оч, аммо беклар сассиқ кекирдак... Нуфузли бекларнинг ас-аса, дабдабаларига шерик бўлгандан кўра, бир бор ўтин бўлиб, бир ғарибнинг қумфонини қайнатган савоб!

Хона ичида ҳаммалари жим бўлиб қолишди. Бир лаҳзадан кейин жимликни Бадиа бузди:

— Бу мусофир уста Ҳасанбек ёнига бориб хизмат қилармикан ёки дом-дараксиз кетармикан? Шуниси кизиқ!

— Ҳа, сенинг учун «қизиқ» ишлар кўп. Сиз, тўртовлон кўлингизга ханжар ушлаб, ухламай чиққанингизни ҳам биламан! Бу ғариб бечора қорнини тўйғизиш мақсадида юрибди-ю, сизлар уни қароқчи гумон қилиб пашшадан фил ясадинглар. Офарин! Мана, кўрасиз, у шу бугунок уста Ҳасанга йўлиқади.

Дарҳақиқат, мусофир Али мешкобчи шу кунийк уста Ҳасанбекка йўлиқиб, у ерда ишлаётгани Меъмор хонадонига маълум бўлди.

ГЎЗАЛ БАДИА

Зулфиқор Шоший отасини кузатиб кўйгач, дастлабки кунлари серҳаракат пойтахтда зерикди, гарчи бўш вақти оз бўлса ҳам, атрофидаги одамлар ва иш унинг зерикишига йўл бермасдию, лекин ўзга шахарга ўрганолмай қийналарди. Биринчи бўлиб унга ўзининг илиқ сўзлари билан меҳрибонлик кўрсатган киши — Заврак Нишопурий бўлди. У жуссаси кичик, қорача, лаблари қалин йигит бўлиб, чап кўзида оқи бор, ниҳоятда серҳаракат, ҳозиржавоб — гап билан енгиб бўлмайдиган кимса эди. Бадиа билан бирон иш юзасидан гаплашишга тўғри келиб қолса, ўнг томон юзини кўрсатиб турар, оқ тушган кўзини беркитишга ҳаракат қиларди. Қувноқ Бадианинг кўз ҳақидаги ҳар қандай учирма гапига шу лаҳзанинг ўзидаёқ жавоб берар, жисмоний нуқсонидан кулса ҳам, у билан узоқроқ гаплашишни истарди. Зулфиқорнинг келиши бир томондан яхши, иккинчи томондан, ёмон бўлди; ишчан мусофир йигит доимо ёнида бўлгани, Бухоро ҳақидаги ажиб ҳикоялари яхши, аммо бу қадду қомаги келишган, кўркам йигитнинг Меъмор ховлисида юриши, фавқулодда имтиҳондан мукаммал ўтиб, устоднинг диққатини ўзига жалб этгани андак рашкини келтирарди. Дастлабки кунлари Бадиа ташқари ховлиларида юрган бухоролик шогирдни кўрмаганга олиб, нарво қилмай юрди. Унинг диққатини гўё ҳеч ким тортмас, шогирдлар ичидан Завракни чақириб, унга иш буюрар, Заврак эса устод буйруғини эшитгандай, «Хўп бўлади, бекам!» деб зинфиллаганича кетарди. Бадиа гўё бошқа йигитларни кўрмагандек виқор билан яна ичкари ховлига кириб кетарди. Аслида у отасининг кўлида ишлаётган деярли ҳамма йигитларни яхши танирди, аммо «Ҳиротнинг таниғлик арбобларидан бири» — меъмор Нажмиддин Бухорийнинг ёлғиз қизи бўлганлиги, ўзининг хусну камолда тенги йўқ эканлиги туфайли у арши аълода эди. Буюк, етук одамлар ниҳоятда камтар, камсуқум, дилбару меҳрибон бўлишини ҳам, камтарлик унинг гўзаллиги

устига яна ҳусн бўлиб тушишлигини ҳам бу доно қиз яхши биларди. У подшоҳнинг энг кичик қизи Гулгун ақонинг ҳам ғоятда гўзаллигини, Хуросонда машҳурлигини биларди. «Маликул калом» — мавлоно Лутфий Нажмиддин Бухорий қураётган мадрасага тикилиб туриб; «хам буюк пурқомат, ҳам бадиа...» деган экан. Иттифоқо Меъмор ўша куни қиз кўриб, унга Бадиа деб ном қўйди. Устод Қавом хонадони бу қиз туғилиши билан Маъсума бекага шода дур армуғон этган эди. Бадиа баловатга етгач, баъзан ўша шода дурни бўйнига тақиб юрарди. Заврак Нишопурий, баъзан ҳазиломуз гап отар, Бадиа хандон ташлаб кулар, ўша атрофда ўралишиб юрган Худододбекка хаёли кетиб, юзларидан табассум қочар, дарҳол жиддийлашар эди. Бу сарбознамо йигитга у тегиши керак... Отасининг яқин ошнаси — меъморлар «малики» — устод Қавом билан Нажмиддин Бухорий кўнгилларида қариндош бўлиш нияти ҳам йўқ эмасди. Устод Қавомнинг Бадияни ўз ўғлига сўратганини Бадиа яхши биларди. Баланд бўйли, пурвиқор, отда яхши чопадиган, подшо сарбозларидан бири бўлишга интилаётган Худододбек аввал вазир Шуджа Аргун хонадонига яқин бўлиш мақсадида, унинг қизига совчи юборишни онасига маълум қилган эди. Кейинчалик, вазир бошқа бир вазир билан куда бўлажagini билган устод Қавом «даража ба даража...» бўлибди, биз ҳам Нажмиддин Бухорийга куда бўламиз, унинг асли мовароуннаҳрлик, манғит уруғидан, деди. Бу гап ўғли Худододбекка ҳам маъқул бўлиб, Бадиага кўз тикди. У баъзида башанг кийиниб, белида заррин камару исфихони ханжар, бинокорлар ёнида пайдо бўлар, меъморлар билан бир лаҳза умумдунёвий гаплардан: айниқса, Муҳаммад Мирзо Хуросонга кўз тиккани, Самарқандга, кейинчалик Балхга юриш қилажаги маълум бўлиб қолганини, Шоҳрух Манғит томонга юриш қилмоқчи эканлиги ҳақида гаплашарди. Баъзан у шундай гапларни мақтаниб кишилар ичида ошкор қилаётганида отаси ўғлига тикилиб туриб лабини тишлар, холи пайтда кекса ота, ахир бу салтанатнинг сири-ку, ҳадеб вақиллайверма, ҳар хил одамлар бор, хатто менга ҳам гапирма, анави деворнинг ҳам қулоғи бор;

устод Хусайн Домоғоний воқеасини эшитгандирсан!
Ахир у зотнинг бир оғиз сўз учун боши кетди. Тилга
эҳтиёт бўлиш керак! — деб танбеҳ берарди.

Худододбек мадрасага кириб, бир-икки ойдан сўнг
талабаликдан қочиб кетди. Отаси ҳам, онаси ҳам ўғил-
ларининг раъйига қарашди: ҳа, олим бўлмаса сипоҳ
бўлар, деб ўзларига тасалли беришди. Дарҳақиқат,
Худододбекнинг риёзиётга асло тоқати йўқ, отда чо-
пиш, қилич солиш, базм... кўпроқ қизиқтирарди уни.
Бўйи етган нозанин қизлар йигитнинг мана шунақан-
ги мардини ёктиради, «аммамнинг бузоғи» бўлиб юр-
ганларни хуш кўрмайди, — дерди у ўзига ўзи, —
йигит бўлсанг шўх бўл деган гап ҳам йигитлар йиги-
тини танловчи дилбарлардан чиққан. Дунёда зўрлар
яшайди, талошлардан енгилганлар, ожизлар йўқолиб
кетади. Дунё фақат кучлилар учун гўзал, кучсизлар
учун — вайрона. Зару зўр доимо кучлилар томонида.
Илму маърифат ҳамма вақт кучлилар хизматида бўла-
ди. Хусну латофат, маишату базм, шуҳрату ғурур
зўрларники! Ожизлар фақат тобе бўлиб, кучлиларга
хизмат қилмоғи керак!.. Бу — Худододбекнинг дунё-
қараши эди. Заврак Нишопурий бу гапларга аста ми-
йиғида кулиб кўя қолди. Кейинчалик буни Зулфиқор
Шоший ҳам сизди. У аввал устоднинг ўғли билан
жиддий баҳсга тушган эди, имо-ишора билан уни Зав-
рак «тўрт энлик» пастга туширди. «Ўзингизни қўлга
олинг, Шоший, устод ўғилларининг фикри кўпдан шун-
доқ, уни ўзгартира олмайсиз. Сарбозлар, сипоҳлар-
нинг фикри аксар шундоқ бўлади. Подшомизнинг ҳам
йўллари шу — тортишиб ўтиришнинг ҳожати йўқ!»
деди. Зулфиқор қизишди: «Бу нодоннинг гапига қаранг-
ки, дўстим Нишопурий, илм ҳам мансабдорлар хиз-
матини қилармиш! Демак, донолар нодонларга хиз-
мат қиладими?!» Заврак кулди: «Ҳа, баъзан шундоқ
ҳам бўлади. Дўстим, сиздан илтимос қиламан, Худо-
додбек ёнида қизишманг, ўзингизни, босинг. Устод
бу йигитни жуда ёктирадилар, куёв қилмоқчилар...»
Зулфиқор бу гапни эшитиши билан тилини тишлади,
сукут қилди. Шу кундан бошлаб, устоднинг шўх, гап-
га чечан, шаддод қизига унча қайрилиб қарамайди-
ган, унга тикилиб, ҳазил-мутойиба қилишни ўзига

гуноҳ ҳисоблайдиган бўлди. Иккиламчи, меъмор Нажмиддин Бухорий билан устод Қавомлар катта даргоҳ — Ҳиротнинг устунлари экани, Зулфиқор билан Заврак сингари шогирдлар фақат илм олишлари, ҳунар ўрганишни кўзламоқлари керак. Бу ерларда шу сабабли юрганликларини асло унутмасликлари лозим! Бу гап Бадиага ер тагидан қараётган Зулфиқор Шоший устидан гўё совуқ сув қуйгандек бўлди. Биринчи кўришидаёқ бу қизнинг жозибаси унинг юрагини «жаз» этиб ёндирган эди.

Зулфиқорнинг диққатини биринчи кунёқ устоднинг ўғли Низомиддин ҳам ўзига жалб этди. Низомиддин билан Худододбек ўрталарида қандайдир бир ўхшашлик зоҳир; бири сарбозлар тўпида, иккинчиси бу тўдада расмий хизмат қилмаса ҳам, қиличга ишқибозлардан эди. Низомиддин билан Худододбек ўзларини лочин ҳисоблаб, оталари хизматидаги шогирдларни «муллабачча», «кўрқорилар» ҳисобларди. Бу икки йигит феълидаги муштарақлик ташқаридан қараган кишиларга сезилиб турарди. Аммо, негадир, улар бири бири билан кам учрашарди. Низомиддиннинг ошналари бошқа йигитлар эди. У кўп вақт «Боғи жаҳоноро» қолиб, Бозори Қандаҳор томонларда юрарди. Зулфиқор ҳаммадан кўра кўпроқ Низомиддиннинг мавҳумлигига таажжубланар, шундоқ отанинг касб нуридан баҳраманд бўлмаётган ўғилдан норизо эди. У дарё бўйида чўллаган одамга ўхшарди. Наҳотки Низомиддин илм дарёсидан бир пиёла ичмаса! Офтоб нури ҳамма ёққа баробар тушгани билан бир ерда гулу райҳон, бир ерда ажриқу алаф битаркан-да!

Бадиа янги келган меҳмоннинг негадир ўзига бевътибор эканини пайқади. Кунлардан бир кун жўрттага ташқари ҳовлига чиқиб, унинг йўлида рўбарў бўлди. У бир лаҳза тўхтаб, отасининг шогирдига бошдан-оёқ тикилди. Ўзини четга олиб, келгиндиларга эътибор бермайдиган гўзалнинг иттифоқо йўлида қамти келиб, тикилгани Зулфиқорни хайратга солди. Бадиа бекам бирон иш буюрсалар керак, деб ўйлади Зулфиқор. У шошиб, қизга салом берди ва негадир андек қизариб кетди. Атрофда ҳеч ким йўқлигини сезгач, унга мурожаат этди:

— Муҳтарама Бадиа бекам, менга бирон иш буюрасизми?

— Йўқ.

— Унда, мен хонага кирсам майлими?

— Йўқ! Мен сизни яхшироқ кўрмоқчиман.

— Марҳамат! — бир лаҳзадан кейин Зулфиқор ўзини тутиб олиб, Бадианинг оҳу кўзларига тикилди, — қалай, сурат ёмон эмасми?

— Сурат ҳарқалай текис чизилган... Лекин мазмуни...

— Сиз, муҳтарама бекам, бу «сурат»нинг мазмуни билан қизиқманг, эътиборингизга арзимайди... — Зулфиқор бу гапни эҳтиёткорлик билан айтди.

— Эҳтимол?..

Зулфиқор индамай ерга қаради.

— Сизни йўлингиздан тўхтатдим, узр.

— Йўқ, муҳтарама бекам, узр сўрашнинг ҳожати йўқ. Сиз менга илтифот қилиб гаплашганингиздан ниҳоятда мамнунман.

— Ундоқ бўлса, келганингизга анча бўлди, негамиқ этмайсиз?!

— Сизда шундай бир куч борки, кўрганимда ўзимни йўқотиб қўяман. Бу, сизни кўрган биринчи кунимдан бошланган. Киши офтоб нурига тикилиб боқолмагандек, сизга, муҳтарама бекам, тикилиб боқолмайман...

— Гапга ҳам уста экансиз, — деди Бадиа Зулфиқорнинг кўзларига ўткир тикилиб. Бугунча шу гап етади, дегандек, Бадиа гапни бошқа томонга бурди: — қорнингиз оч эмасми? Овқат олиб чиқайми?

— Йўқ, бекам, қорним оч эмас.

— Заврак Нишопурий келганларида ичкари ҳовлига кирсинлар, овқат сузиб бераман...

Бадиа қайрилиб, ичкари ҳовлига кириб кетди.

«Гаплашаркансан-ку, — деди ичида Зулфиқор, — бир ойдан бери оғзимни очолмай кўрқиб юрган эдим». Дўстларидан бири, Бухорода, қизлар билан гаплашганда дадиллик, фақат дадиллик даркор, инчунун, бир чеккада қолиб кетаверасан, деган эди.

Бадиа билан танишиш мана шундоқ бошланди.

Бу воқеа ошналари Заврак Нишопурий билан Фав-

вос Муҳаммадан ғоятда сир тутилиб, юрагига тушган оташ унга мислсиз шодлик бағишлади. У қандай қилиб Бадиа диққатини жалб этганига таажжубланарди; у ахир Худододбеклар каби кўркам ва номдор эмас-ку! У бир мусофир. Меъморнинг зебо қизи наинки Худододбекни, бу хонадоннинг азиз меҳмони Бойсункур Мирзо диққатини ҳам жалб этган эди. Кимдир: «Бу қиз амирзодалардан бирининг боғини обод қилғуси» деганида Маъсума бека: «Йўқ, менинг қизим амирзодаларга канизакмас, фуқарога малика бўлади», деган эди.

Чарчаб келиб, хонада ётган Зулфиқор хаёлан яна Бадиа атрофида чарх урди: «Ёки бу қиз мени зериккани учун эрмак қилиб, илтифот кўрсатяптими?! Ёки бу илтифот сохтами?» — деб ҳам ўйлади. Ҳиротлик қизларнинг анча очик бўлишини эшитган эди. Аёлларни бухорочалик ўраб-чирмаб ташлаган шаҳар дунёда бўлмаса керак, дерди у ўзига ўзи.

Орадан бир соатча вақт ўтгач, Бадиа ташқари ҳовли ўртасига келиб, шогирдлар хонасига мурожаат қилди.

— Оғайи Заврак! Ҳо, оғайи Заврак!

Уни чақирганининг сабаби бу шогирд отасининг ишончини тамоман қозонган, ичкари ҳовлига ҳам бе-малол кириб юраверар, Низомиддин қилиши лозим бўлган ҳамма ички ишларни бажарар эди. Бадиа уни ўз оғасидек чақирар ва тортинмай юмуш буюра берарди. Ҳозиргина кўчадан келиб турган Заврак Нишопурий Зулфиқор Шоший билан Ғаввос Муҳаммадга лоф уриб айтаётган гапини чала қолдириб, отилиб, хонадан ташқари чиқди. У Бадианинг чақирғига сусткашлик, лоқайдлик билан қарашдан жуда эҳтиёт бўларди, чунки Меъморнинг эрка, яккаю ягона қизи Бадианинг сўзини икки қилишини истамас эди.

— Лаббай, Бадиа бекам! — Бадиа ўз исмига «бекам» сўзини қўшиб айтгани ёқтирар, чунки подшонинг гўзал кенжа қизи Гулгун Аконинг номига ҳам «Бека» қўшиларди.

— Бу овқатларни олинг! Қўлим толиб кетди! Энди мен сизларни гўдак болаларга ўхшатиб, алдаб овқат едираманми?!

— Узр, бекам, ғофил қолибман.

— Анави бухоролик бизнинг таомимиздан кам ейди. Айтнинг, хиротликларнинг бемаза таомидан ҳам осин! — Бадианинг бу гапларини Зулфиқор хона ичи-дан бемалол эшитиб турарди.

— Ундок деманг, Бадиа бекам, сиз пиширган таом шу даражада ширин, лаззатли бўладики, ҳали мен вақти-соати билан Нишопурга кетиб қолсам, ҳолим не кечади. Мен бунда ширин таомларга ўрганганман. Мен устодимдан ҳеч ажралмайман, билмайманки мен-нинг Қамаруззамон бекамни биронта бек (Худодод-бекка ишора қилади) ёки биронта мирзо олиб кетса, мен унда худога йиғлайман, бир садоқатли ит каби қидириб бориб, охир бекамни топаман, остонага бо-шимни қўйиб, йиғлаб, шу остонанинг посбони бўлиб қоламан...

— Тошдан ҳам садо чикди, — деди қаҳ-қаҳ уриб Бадиа, — Нишопурий, мен сизни дарди йўқ кесак дердим. Бу, бухоролик келиши билан таажжуб, сиз-нинг ҳам товущингиз чиқиб қолди.

— Муҳтарама бекам, аслида сиз ўзингиз ҳам Бу-хородансиз. Туғилган ерингиз Хирот, ота-боболарин-гиз Бухородан...

— Тушунтириб қўйганингиз учун ташаккур! Сиз, оғайи Нишопурий, ўз ғурурингизни ерга ураверманг. Мен сиз айтган бек-мекингизни билмайман! Мен фа-кат отамнинг қизиман. Тўғри, одамзод нурга интилга-нидек донолик, инсонийлик, мардликка қараймиз...

— Шу уч фазилат, бекам, сизда мужассам.

— Ана энди сиз ўзингизга, илгариги Нишопурий-га ўхшадингиз! Боринг, овқатни олиб кириг! — деди кулиб Бадиа... У жуда мамнун, ўйноқлаб, ичкари ҳов-лига кириб кетди. Унинг юришлари, кифтларининг ҳаракати ниҳоятда чиройли эди. Ҳовлида серрайиб қолган Заврак Нишопурийдан ташқари хона ичидаги Зулфиқор билан Фаввос Муҳаммад ҳам деразадан қиз-ни кузатиб туришарди. Ичкаридаги икки йигит ўзини кузатиб, орқасидан боқиб турганини Бадиа ҳам пай-қаб юрарди. Зотан, унинг ҳозирги гуфтигўси Заврак Нишопурийдан кўра ҳам кўпроқ ичкарида ўтирган бир йигитга қаратилган эди.

Зулфиқор баъзан бу қиз нима демокчи, дегандай хаёлга чўмар, Бадианинг хатти-ҳаракатлари, килиқлари, гапларидаги ишора уни чуқур ўйлашга мажбур этарди.

VII б о б

МАДРАСА ҚУРИЛИШИДА

Меъмор барвақт туриб, уч шогирди билан бирга ташқари ҳовлида нонушта қилди. Сўнг кўчага чиқишди — йўл-йўлакай корфармони ҳам олиб, тўппа-тўғри кулоллар маҳалласига боришди. Кошинпазлар ишида қусур кўп бўлаётгани, ложувард билан зард-қўрғошингуллари вақтида етказиб берилмаётгани ҳақида корфармо Аҳмад Чалабий устодга хабар қилган эди. Бир нимадан норизодирларки, бундай кўнгилсиз ишлар содир бўлмокда. Илгари мурожаат қилмасалар ҳам, доимо кошинларни вақтида етказиб берадиган кулоллар бу сафар нима сабабдандир ишни судрашаётганини Меъмор пайкаган эди. У корфармо Аҳмад Чалабийга ақчадан ёнига кўпроқ солиб олишни таъинлади. Йўл-йўлакай шогирдларига кулол Абутолиб ниҳоятда серзарда, аммо ишига пишиқ одам экани, ортиқча сўз айтмаслик, фақат унинг ўзи сўзлаяжагини таъкидлади. Меъморнинг айтишича, Абутолиб ўзидан ўн ёш кичик бўлиб, асли бухоролик экан. Бухородалигида у устодга шогирд тушган. Ўша пайтда ҳам устод ўз шогирди билан эҳтиёт бўлиб гаплашган, ноўрин сўз, нафсониятига тегадиган кичик бир ҳаракат Абутолибни дарғазаб қилиши мумкин экан.

Аммо у раъйи келган кишисига жонини берарди, ишлаб чарчамасди. Бунинг устига кўп тақводор, мутаассиб киши эди...

Кенг ҳовли майдонига ёйиб қўйилган сопол идишлар, кошин сополчалар ичида ўтириб, гилвата қуяётган кулол эшикдан меъмор Нажмиддин Бухорийнинг ўзи кириб келаётганини кўриб, ҳангу манг бўлиб қолди. Ҳар гал корфармо келиб ақча бериб, битган ашёларни аравага ортиб кетарди. Меъморнинг пиёда ҳал-

пиллаб эшикдан кириб келаётганини кўрган Абутолиб дарҳол ўрнидан туриб, истикболи сари юрди.

— Омонмисиз кулол, бола-чақаларингиз саломатми?

— Худога шукур! Ўзингиз саломатмисиз? — у гилваталик кўлини этаги барига артиб, Меъмор билан омонлашди. Меъморнинг шогирдлари билан ҳам кўришди. Орқароқда турган серсавлат корфармо Аҳмад Чалабийга хўмрайиб бир қараб кўйди-ю, у билан негадир совуққина сўрашди. — Қани, айвонга марҳамат!

Улар олдинма-кейин, ҳаммалари айвонга ўтишди. Фотиҳадан кейин кулол Абутолиб идишларга гул солаётган шогирдларига чой, дастурхон олиб келишни буюрди. Юқорига чиқиб, чордана қуриб ўтирган Меъмор кулолнинг ота-боболарини, айникса унинг бултур қазо қилган оғаси — Абу Шаҳбозни эслаб, ҳаққига дуо қилди ҳамда унинг беназир усталиги ва худонинг раҳмати одам эканлигини шогирдларига айтди. Кулол кўзига андак ёш олиб, Меъмор унинг оғасини эслаганидан ғоятда мамнун бўлди.

— Худойи таоло инсонни ҳамма жониворлардан азизу мукаррам этиб яратди, жонивору ҳайвонотга тўрт оёқ, саккиз оёқ, қирқ оёқ ҳам берди, ва лекин инсоннинг олдинги икки оёғини қўл қилди. У ҳайвонлардан фарқ этароқ, тўрт оёқлаб эмас, қад кўтариб, икки оёқлаб юрадиган қилди, — деди Меъмор ўртадаги сукутни йўқотиб. Бундай ривоятларни кулол Абутолиб ғоятда ёқтирарди. — Бир кичик бола кўлига юз тевани қатор боғлаб берсангиз, унинг орқасидан эргашиб кетаверади. Жониворни инсон учун яратди — сўйиб есак ҳам шикоят қилмайди. Инсоннинг кўли не мўъжизалар яратмоққа қодир, чунки худойи таоло ва таборак уни шундай азизу мукаррам қилиб яратмиш...

Бу гапларни эшитиб ўтирган шогирдлар ҳам, кулол ҳам, корфармо ҳам Меъмор оғзига тикилиб, таажжубланиб ўтиришарди. «Арастуйи замон» — Ибн Сино эмас, меъмор Нажмиддин Бухорий, — дерди ҳамма вақт Заврак Нишопурий.

Кулолнинг шогирдлари меҳмонлар олдида дастур-

хон ёзиб, чой узатишди. Чой устида Меъмор билан кулол ўтмишни эслашиб, «як пуф» воқеасини тилга олишди.

...Абу Шахбоз билан Абутолибни қадим Бухорода, оталари етаклаб келиб кошин пишираётган Нажмиддин Бухорийга шогирдликка бериб кетган эди. Улар занжиларга ўхшаш лаблари қалин, қора болалар эди. Ака-ука уста қўлида уч йил ишлашди — тезроқ ва тажанг Абутолиб уч йил деганда уста Нажмиддин Бухорийнинг розилигини олмай, ўз ҳовлисида хумдон қуриб, кошину идиш ясай бошлади. Бир ой деганда бу серғайрат, чапдаст Абу Толиб ҳамма ёқни кошину идишларга тўлдириб юборди. Акаси Абу Шахбоз эса устадан ажралмади. Укасининг қилаётган ишига ҳавас билан қаради. У укасини тез кунда бойиб кетади, деб ўйлади. Нажмиддин Бухорий ҳам тажанглик қилиб ажралиб чиқиб кетган Абу Толибга ҳеч нима демади. «Ҳа, энди уста бўлди, кошинни яхши ясайди, куч-қудрати танига сиғмай, мана ҳамма ёқни молга тўлдиради. Бу яхши! Бухородек шаҳри азимда юзта кулол бўлса ҳам оз. Бозорларда идишлар кўпайсин, янги биноларга сирли сополлар кўпроқ етказиб берилсин», — деди. Шу сабабли акаси хижолат бўлмасин, деб, Абутолибнинг мустақил иш тутаётганига уста монелик кўрсатмади. Аксинча, «палапон қанот ёзиб, парвоз этмоғи қандай яхши», деди. Кошинпаз учун карноб тупроғи, оқ қум, ангоб лойи, лух, жўша ҳамда тоғ жисмлари бўлмиш — малгаш, магил ҳам, мис тўпони, қўрошин тўпони керак. Булар етишмаганда, Нажмиддин Бухорий Абутолибга хом ашё бериб, қарашиб ҳам турди. Лекин иш бошқачароқ бўлиб чиқди: бир ойдан кейин боши қотиб уста ҳовлисига хомуш чиққан Абутолиб, Нажмиддин Бухорий олдига бир даста ложувард кошинларни қўйди.

— Уста, ясаган бу кошинларимни икки бор хумдонга қаладим, — деди Абутолиб устодга мурожаат этиб, — икки сафар ҳам улар жилвасиз қўтир бўлиб чиқаётир. Салкам уч йил қўлингизда ишладим, бунда ҳам ўзим неча бор хумдонга қалаб, ўт ёқдим... Шу ҳовлида қилган ишимни ўз ҳовлимда қилдим, аммо меники қўтир бўлиб чиқаётгани ғоятда таажжуб! Буни

қаранг, ложуварду зардлар усти ғадир-будир. Шак-коклик қилдимми, бир ишим ёқмадими, меҳнатларим зое кетмоқда. Қартайган волидамизга, укаларимга ёрдам беролмай, андухдаман. Мана бу мингдан ортиқ кўтир молни бозорга олиб боролмайман...

— Бўтам, сиз кошинпазлик ҳунаридаги ҳамма сирларни диққат билан ўрганганмидингиз?

— Ҳа, — деди Абутолиб.

— Йўқ, бўтам, сиз шошдингиз! Сиз устани рози қилмай, ажралиб чиқиб кетдингиз. Кошинпаз кулолларни тўпламадингиз. Сиз кошинпаз гул солиб, охири «кўрғошин» бўёғи қуйишда бир пуфлаб юборишини унутдингиз. Бунда кошин гули устидаги ғубор учиб кетиб, хумдондан ойнадек текис ялтираб чиқиш сирини фаҳмламадингиз. Мана, барчаси кўтир бўлиб қолди. Мана шу як пуфни сизга айтмаган эдим, — деди.

— Абутолиб учинчи хумдонни мен айтгандай қилди. Кошинлари текис, ярқираб, бизникидан ҳам аъло чиқди. Шогирдим жонлиқ сўйиб, пиримизга бағишлади. Мана, шундоқ воқеалар ҳам бўлган, — деди оғзини очиб ўтирган Зулфикору Завракка Меъмор.

Абутолиб бўлса меҳмонлар олдида завқланиб, фахрланиб ўтирарди. Бир пиёла чойдан кейин Меъмор асосий гапга ўтди.

— Азизим, не сабабдан кошинларни вақтида ясаб бермадингиз, равоқда ишлаётган усталарнинг кўллари тўхтаб қолди? Мана, корфармо Чалабий жаноблари менга шикоят қилдилар. Хабарингиз борки, рабиул аввал ойига оз кун қолди, бу ерга Мирзо келиб, ишларни кўрмоқчилар. Мен ўйлайманки, яна катта маблағ берадурлар...

— Тўғри, устод, — деди бошини кўтариб Абутолиб, — кошин, «гулдаста» учун кўрғошин бўёқ, чўян бўёқ, ложувард... ясаб бериш бизга идиш ясашга нисбатан ҳам қиммат, ҳам қийин. Лекин биз бунга қарамасдан, азбаройи сиз устод учун ишламоқда эдик. Мана, икки ойдирки, корфармо жаноблари бизга бир танга ҳам берганлари йўқ. Биз бозордан лух, оқ қум, кўрғошин, ўтин олишимиз даркор. Хонадонимизда тошу тарози ҳам кўтарилиб кетган...

— Мен кулолга айтган эдимки, — дея қизариниб

корфармо Аҳмад жавоб қилаётган эди, Меъмор ишора билан уни тўхтатди. Корфармо бир гувраниб, бўзариб, жим бўлиб қолди.

— Дарҳақиқат, пулсиз ҳеч иш қилиб бўлмайди, кулолнинг гаплари ўринли. Айб бизда. Маблағнинг кўпчилиги гишт қуяётганларга, ганчга мардикорларга бериб юборилибди. Кошинга шошадиган еримиз йўқ, деб корфармо жаноблари хато қилганлар, буни эътироф этамиз. Қани, Чалабий жаноблари, пулни чиқаринг!

Корфармо ёнидан тилло ва кумуш тангалар солинган халтачани чиқарди.

— Бу уч юз шоҳруҳия, — деди Меъмор корфармонинг кўлидан халтачани олиб, кулол Абутолибга узатиб, — буни сарф қилиб туринг. Яқин кунларда, худо хоҳласа, ўзим яна пул олиб келаман.

— Ташаккур, ташаккур! — кошинпаз ниҳоятда хурсанд бўлиб кетди. — Э, устод, сиз ўзингиз овора бўлманг, мана бу шогирд укаларим хабар қилсалар, ўзим бораман. Сиз безовта бўлманг.

— Кошинларнинг сифатига эҳтиёт бўласизлар.

— Албатта.

— Қани, турдик! — Меъмор юзига фотиҳа тортди.

— Шошманглар, овқат қилиб юбораман, — дея мулозамат кўрсатди кулол мамнун халтачани чўнтагига соларкан.

— Азизим, вақт жуда ўлчоғлиқ. Ишни бир оз жадаллаштириб юборасиз.

— Худо хоҳласа.

— Устод Қавом кишилари ҳам иш буюрганми?

— Йўқ. У зот аксар Васиятиддин, Насриддин кулолларга буюрадирлар. Бизлар ясаётган кошиннинг ложувард бўёғини кимёгар Муҳаммад Сабзаворий тайёрлаб берганлар. Муҳаммад Сабзаворийни ўзингиз яхши биласиз, Шаҳобиддин Дулдайнинг уруғлари...

— Жуда маъқул, — деди Меъмор кулол билан кўча эшик томон юра туриб, — бола-чақаларингиз доимо саломат бўлсин, ўзингиз соғ бўлинг, ҳунарингизга ривож тилайман!

— Саломат бўлинг, устод!

Улар хайрлашиб, жўнаб кетишди.

Меъмор корфармо Аҳмад Чалабий билан ёнма-ён, уч шогирд орқада, мадрасага келишди. Янги мадрасанинг пештоқлари ҳам фалакка бўй чўзиб турарди. Пойтахт салобати кундан кунга ошиб, Мирзо мадрасаси ҳукуматни эмас, Ҳирот аҳлининг ҳам диққатини торта бошлади.

Кулоллар билан тил топишиб, ложувард кошинларни ўз вақтида етказиб беришажагига ишонган Меъмор жини ёқтирмайдиган, амалпарст Аҳмад Чалабий билан ҳам очилиб, қувнаб гаплашарди. У кета туриб, бу ерлик машҳур мунажжим Алоуддин Али ибн Муҳаммад ал Қушчини Улуғбек Мирзо Самарқандга чақириб олиб, не-не иззату икром кўрсатганларини ўйлади. Кешдан келган меъмор дўсти ҳамма бўлган воқеани жуда муфассал айтиб берган эди. Улуғбек Мирзо аҳли илмга бениҳоя ғамхўрлик қилаётгани, меъмору мунажжимлар, муҳандису табобат мутлақо таъқибдан йироқ экани, инъому эҳсонлар олаётгани Мовароуннаҳрдан ўтиб, Хуросону Ироққача етган.

Мунажжим Али Қушчи Кеш ва Китоб шаҳарларига яқин Қутчи қишлоғида туғилган бўлиб, унинг Самарқанд жанубидаги Кўҳак тоғи этакларида кичик расадхонаси ҳам бўлган. Унинг отаси Фозил Қутчи илму маърифатга берилган киши бўлиб, Мирзо хизматида бўлган. Ўғлининг Салоҳиддин Румий кўлида шогирд бўлиб, алжабр ва мунажжимликни ўрганганлигини эшитган Мирзо Улуғбек Алоуддинни дархол Самарқандга чақириб, олимлар орасига киритади, ҳовли-жой қилиб бериб, доимо ўз атрофида тутлади. Али Қушчининг донғи мавлоно Лутфий каби ҳамма экни камрайди... Меъморнинг ҳам Али Қушчига ҳаваси келиб, вақти соати етиб, уни ҳам эъзозу икром қилишларига ишонарди. Али Қушчига «Фисоғурси замон» деган ном ҳам берилгани унга етиб келган эди. Аммо Сўбудоё Мовароуннаҳр ва Хуросон халқини гиёҳу кўкатни кўп ейди, булар инсон эмас, молга яқинроқ, деб баъзи шаҳарларни тамоман қириб-йўқотиб ташлагани, улуғ султон шу сабабли ҳам мўғул ҳоконларини йиққани ҳақида Улуғбек Мирзо хўб айтганини эслади. «Бизлар кўкат емаймиз, кўкат ейдиган молларни еймиз. Бу элатлар чўп ейдиганларни эмас,

чўпнинг ўзини еркан. Демак, булар ҳам мол. Шу сабабли биз икки оёқлаб юрадиган бу молларни қириб ташлаб, отларимиз хўрагини улардан асрамоғимиз лозим...» деган Субудой ўзининг ярим ёввойи, йирткич кўшинига. Дарахту экин-тикин қилмайдиган мўғул аймоқлари асосан гўшт, сут, ёғ... истеъмол қилиб, ердан униб чиқадиган гиёҳ, ноку шафтоли, узуму анору анжирни кўрмаган, емаган, эдилар. Яъжуж-маъжуждек ёпирилиб келган, отда чошиб, қилич кесишга уста мўғуллар Мовароуннахр ва Хуросонда қалъаларнинг нечоғлик мустаҳкам турганига, баъзан саркардаларнинг заковату қаҳрамонлик кўрсатганига қарамай, мўри-малаҳдек ёпирилиб кирардилар. Улар қалъаю арклардан ташқари, масжиду мадрасаларгача ер билан яксон қилардилар. Не-не бинолар кунпаякун бўлди. Самарқанду Ҳирот, Бухорою Машҳад ҳозирги пайтда қурилаётган бинолар — йиқилган Хуросону Мовароуннахр мамлакатларининг бошқатдан қад кўтариш даври эди. Бу давр, меъмор Нажмиддин Бухорий таъбирича, Амир Самарқанд тахтига чиқишидан бошланди. Бу давр, мўғул Илёсхўжа кўшини билан беомон жанг қилиб, Самарқандни сақлаб қолган сарбадорлар давридан бошланди. Мана, тараққиёт даври келиб, шаҳарлар қайта қурилмоқда, деди ўзига ўзи Меъмор. Аммо Афросиёбу Сиёвуш ҳам, Искандар ҳам, Чингизу Доролар ҳам ўтди... Подшоҳлар ўтавереди, аммо биз солган иморатлар доимо қад кўтариб туравереди. Биз меъморлар ўлим билмаймиз, мадрасалар пештоқидаги ложувард кошинлар бизнинг кўз қорачиғимиздирки, доимо ярқираб туради, биз авлодларни кўраверамиз...

Меъмор баъзида шундай узок хаёлларга борарди.

VIII б о б

ТУТҚУН УСТА ЖЎРЖИЙ

Одатдагидек Меъмор эрта билан уч шогирдини олиб мадраса қурилишига келди. Кичик маҳкамада Аҳмад Чалабийни кўрмагач, мадраса ҳовлисига ки-

риб, зина ва ҳавозалардан кўтарилиб, «гулдаста» пештоқига кошин ёпиштираётган усталар ёнига чикди. Ишлаётганлар бошида қизғиш, малла ранг салла, этик, одми чопони устидан камар боғлаб олган. Улар Меъморга кўзлари тушиши билан бир дақиқа ишни тўхташиб, бош ирғаб салом беришди. Орқасида ғишт кўтариб келаётган йигитлар ҳам «Ассалому алайкум, устод!» деб камоли эҳтиром билан ўтиб кетишарди. Чехраси очик, хушмуомала Меъмор учраган кишиларга аввалоқ салом беришга ошиқар, кишилар билан илиқ омонлашар эди. Тенгқурлари билан бир лаҳза ёнида тўхтаб, саломталигини, бола-чақаларининг ахволини сўрарди, ўраб олган тахта қоғозларни бир муддат кўлтиғига қисиб, ошнолари билан кўл беришиб омонлашар, бирпас тўхтаб, ишнинг бориши, кам-кўсти бор бўлса, ёрдам беришга тайёр эканини айтар эди. Ҳамма нарсадан саломатлик қиммат экани, ҳавозаларда эҳтиёт бўлиб юришни, Мирзога ваъла қилинган муддатда бу иш интиҳосига етиши лозимлигини кўшиб кўярди. Қурилиш ишига янги келган кишилар Меъморга тикилишар, унинг келаётганини кўриб, йўл бериб, чеккада кўл қовуштириб турар эди. Баъзилар зиналарга сочилиб қолган ғишт бўлақларини, кесакларни дарҳол йиғиштириб олиб ташлардилар. «Дил ба ёру даст ба кор» нақлини машоҳидлар эмас, меъморлар айтганлар: Меҳнат қилгин — сиздат топасан, дейди халқ. Унинг отаси ҳам бу гапни — меҳнат кишига камол беришини, танбаллик, совуққонлик кишини охири хор қилишини ўғлига такрор-такрор айтар эди. Унинг кўз олдидан серғайрат, тирришқоқ йигитларни кўрганда қувнаб, «Баракалла!» дегидиган отаси ўтди. Меъмор мадраса томида юриб, ишларни кўздан кечирди; ганчхок қориб, ғишт тераётганлар ёнида тўхтаб, қурилиш бошлаган кун — ер вазишдан то ҳозиргача ғайрат кўрсатиб ишлаётган Хасанбек, Ҳусайнбек деган ака-укалар билан омонлашиб, уларга омад тилади.

— Авваламбор, — деди Меъмор уларга, — сизларни худо ярлақасин, бунчалик инсофу оқибат билан хизмат қилаётганингиз бизни қувонтиради. Икки-чирми, биз, корфармо билан сизлар хусусингизда Мир-

зога яхши сўзлар айтдик, у зот лутфу эҳсонидан сизларни баҳраманд қилгай.

— Миннатдормиз, — деди Ҳасанбек, — тан-жонимиз соғ экан, хизматимизни аямаймиз. Сиз муҳтарам устоднинг меҳрибончиликларингиз бир ғайратимизга ўн ғайрат қўшади. Дил ба ёру даст ба кор...

— Хизмат ҳақини вақтида олиб турибсизми?

— Ҳа, оляпмиз...

— Тўғриси айтмоқ керак, — деди Ҳусайнбек акасига қараб, — устод, анчадан бери бизга ҳақ тўланмади!

— Сиз хижолат бўлманг, — деди Ҳасанбек Меъморга, — биз ўзимиз корфармо Аҳмад Чалабий жанобларига айтиб, ишлаган кунларимизни ҳисоблатимиз.

— Мен ҳам корфармога айтиб қўяман, — деди Меъмор, — вақтида акчаларни бериш керак. Кечиктириб бермоқлик учун ҳеч бир асос йўқ, акчаларни хазинадан сўралган муддатда олинмоқда.

Гапга диққат билан қулоқ солиб турган Заврак Нишопурий бу гапни тош қалами билан дафтарига қайд этиб қўйди. Меъморнинг илтимоси билан у доимо бундай гаплар ёддан кўтарилмаслиги, устодга эслатиб туриш мақсадида қайд этиб қўярди. Меъмор ака-ука билан хайрлашиб, хавозалар орқали яна ҳам баландга — мадраса томига кўтарилди. «Ҳа, хунгазор!» — деди ичида корфармодан ранжиб. Меъмор кетидан уч шогирди — Заврак, Зулфиқор, Ғаввослар келарди. «Иш билганга бир танга, гап билганга минг танга» бўлибди, — деди Меъмор Зулфиқор билан Завракка қараб, — корфармо жаноблари тушуниб бўлмайдиган одамлар-да!»

Мадраса томи қиррасида туриб, пастдан пақирда арқон билан сув тортиб олаётган жингала сочли, қирра бурун йигит ўзидан уч-тўрт кадамча нарида ғишт тарошлаб ўтирган кекса одамга ўзга тилда бир нима деди. Кекса одам бир оз ўгирилиб, пастдан эҳтиёткорлик билан чиқиб келаётган Меъморга қаради. У қарашга қарадию пинагини бузмай ўтираверди. Ёш йигитчага бир нима деб, қисқагина гўлдиради. Меъморнинг сезишича, бу уларнинг ўз она тилида эди.

Тахминан: «Кўзингга қара! Эҳтиёт бўл!» дегани бўлса керак. Бундан икки кун илгари бир одам мадраса тоmidан қулаб тушиб, шу лаҳзанинг ўзидаёқ тил тортмай ўлган эди.

— Уста Жўржий, ассалому алайкум! — деди Меъмор унга яқинлашиб. Унинг асл номи ўз тилида Георгий бўлиб, қурилишдагилар Жўржий деб атардилар.

— Келинг, Меъмор, ассалом! — деди у кавказликларга хос виқор билан наридан-бери ўрнидан туриб. У Амир Темур вақтида Кавказ жангида асир олиниб, бу томонларга келиб қолган мингларча усталарнинг бири эди. Кейинчалик қайтиб кетишнинг иложини тополмай, Ҳиротда қолиб кетди. Катта ўғлининг асли оти Иосиф бўлиб, бу ерда абжир ва кўркам йигитчани Юсуфбек, деб аташарди. Ота-бола туркий тилни ҳам билишар, ярим кул сифатида ҳуқуқлари чегараланган бўлишига қарамай доно ва дўсара, сермуқолот бўлганликлари сабабли таъқибу камситишлардан мустасно ишлашар эди. Улар ўз динларига мустаҳкам бўлиб, оилада фақат гуржи тилида сўзлашар, ўзларининг урф-одатларини батамом ўрнига қўйиб яшашарди. Гуржистондан ҳайдаб келинган асирлар Хуросон шаҳарларида кўп бўлиб, оғир ишларга ташланарди. Улар, айниқса, Мовароуннаҳрда кўп эди. Самарқандда эса, ўзларига алоҳида «Даҳаи насарон» тузиб яшардилар.

— Ҳол-аҳволингизни сўрай деб келдим, — деди Меъмор, — ишлар қалай? Бардаммисиз?

— Бардамман, Меъмор. Ишлар ёмон эмас, — деди серсоқол уста Жўржий Меъморга рўбарў туриб, унинг кўзларига тикилиб. — Биз, гуржилар ҳеч қачон ишимиз ёмон деб айтмаймиз. Тангрининг буюргани шу экан. Локин, Меъмор, сиз яхши одамсиз, дилимга оқасиз. Шу сабабли, сизни кўрсам кўнглим ёришади. Мана, мадраса ҳам битишга яқинлашяпти.

— Худди шундоқ яхши фикр менинг кўнглимда ҳам бор. Қисмат экан, бу ерларда юрибсиз, уста Жўржий. Бу томонларга ризқингиз сочилган экан. Сизнинг кўп инсофли одам эканингизни биламиз. Шундоқ. Қани, менга айтингчи, сизга ҳақ тўландими?

— Ҳақ тўланади, Меъмор. Биз ғарибларнинг ҳақимизни ҳеч ким ололмайди. Мусулмонлар бировнинг ҳақини емаслигини биламиз. Аммо сиз менга амирзода билан гаплашаман, деб ваъда берган эдингиз?

— Ёдимда.

— Етмишдан ошдим. Она ерим Гуржистонни бир кўриб, ўша ерда ўлай. Мана, ўғлим Йосиф она ватани — Гуржистонда қолиб яшасин. Ўз она юртидан ажралган кишининг «бардамман», «ишларим яхши», деганига ишониб бўлмайди. Ўзимиз кулсак ҳам, дилимиз йиғлайди, Меъмор. Сиз зукко одамсиз, буларнинг барини яхши тушунасиз. Бойсунқур жаноби олийларига марҳамат қилиб, биз ҳақимизда яхши сўзлар айтинг, токи бизлар мадрасани битказиб, она юртимизга кетайлик.

— Хафа бўлманг, дўстим Жўржий, мен Мирзо билан албатта гаплашаман.

— Саломат бўлинг! Сиз — фикри тиниқ зиёли бўлганингиз учун ҳам биз чекаётган айрилиқ ситами-ни сезяпсиз. Амирлар, сардорлар, сарбозлар буни қаёқдан билади! Бизнинг майда-чуйда ҳокимларимиз бир-бири билан иноқ бўлмагани, бирлаша олмагани сабабли катта кучга эга бўлган истилочининг ҳамласига дош беролмадик. Тоғ чўққиларидаги метин қалъалар ҳам дош беролмай кулади. Хотинларимиз, қизларимиз олиб кетилди. Бундан ортиқ ҳақорат борми, Меъмор! Гуржи халқи ниҳоятда доно ва уста халқ, яхшилиқни биладиган, тарихан бой халқ. Буни сиз яхши биласиз. Тутқунлик азоби ҳеч кимнинг бошига тушмасин!

— Уста Жўржий, мен сизнинг изтиробларингизни қалбан сезиб турибман. Мана, шогирдларим ҳам сезиб турибди. Худо ниятингизга етказсин, о-мин! — Меъмор юзига фотиҳа тортди. Гуржи чол бўлса кўзига ёш олиб, христиан одати бўйича, ўз тангрисига сиғинди. — Дунё шундоқ экан, Жўржий, мана гўё биз мовароуннаҳрликлар, хуросонликлар зобиту сиз забт этилгансиз. Дунё тенгсизликдан иборат. Сизларни тутқун қилган султон Амир Темур саройидаги бир элчи — «Бу янги оламда кўзга ташланган, оврўполик саналмаган ҳар қандай кимсани инклар деб атаймиз»,

деб ёзибдир. Демак, сиз билан биз ҳам сахройи «инк»-миз. Бу гап Бойсунқур Мирзони ҳам, устод Қавомни ҳам дилгир қилган. Сиз ўзингизни мағлуб атаб, бизни голибу зобит деб атаяпсиз. Иккинчи бир кимса борки, у иккимизни ҳам тан олмайди. Дунё шунақа, уста Жўржий. Фақат хафа бўлманг, сабр қилинг, сабр таги раҳмон...

— Ташаккур! — деди гуржи устаси.

Меъмор уста Жўржий ёнидан хайрлашиб жиларкан, хаёлидан ялт этиб ошнаси устод Қавом ўтди. Жўржий илгари ўғли билан бирга унинг кўлида ишларди. Димоғдор ва ниҳоятда кибор устод Қавом гуржиларга ёкмади; меъмор ёнида бир-икки шартта сўзлик қилган Жўржийни ҳайдаб юборди. Бундан ортиқ жазо беришдан ўзини тийди, сабаб, устод Қавом бошқа тутқун кишиларнинг қаҳрли нигоҳларидан ҳайикди. Катта хизматлар қилган, Ҳиротнинг энг мўътабар зотларидан бўлган устод Қавом ўз манфаати йўлида ҳеч кимни юз-хотир қилмаслиги, унга сояси тушадиган ҳар қандай кимса юзига чанг солиши Меъморга маълум эди. Ошнасининг бундай димоғдор ва мансабпараст феълени билган Нажмиддин Бухорий баъзан ундан нарироқда юрарди. У билан яқинлашган чоғларида дарранда ёнида турган жонивордек ўзини эҳтиёт сақларди.

IX б о б

ТУЯДЕК ҚОМАТ БЕРМА, ТАРИҚДЕК АҚЛ БЕР

Ҳасад — занглаган ханжардирки, жароҳати маддалаб кетади. Одамзоднинг сиртидан ҳеч нарсани пайкаб бўлмайди, дерди Меъмор баъзан ўзига ўзи, зару шуҳрат ўлсин, унинг кетига тушган инсон мана шундай ҳасадгўй, икки юзламачи, ўз манфаати йўлида гоётада йиртқич бўлиб қолади. Бойсунқурнинг Меъморга кўрсатган бир илтифоти устод Қавом халоватини бузди; Нажмиддин Бухорий жиззаки, қулларга ҳам, давлат душманларига ҳам ён босади, деган гапларни

амирзода қуловига етказиб, неча вақтгача Меъморга ола қаратиб юрди.

Аммо мавлоно Лутфий амирзодага: Меъморга шуб-ха билан қарамаслик кераклигини ишора этиб, унга ўз қўлидаги ниҳоятда чиройли кўчирилган «Калила ва Димна» китобини берди. Қунт билан ўқиб чиқишини, айниқса, «вазири аъзам» — Хўкиз билан Қоплон ўртасидаги фитнага алоҳида эътибор беришини маслаҳат кўрди. Бу гаплар кейинчалик меъмор Нажмиддин Бухорий қуловига ҳам етган эди. Энг ёмони шу бўлганки, қирқ йил тажриба қилиб, «бинонинг кунгайлик сурури» кашфиёти меъмору усталарга маълум бўлганида, шу қирқ йиллик ошнаси бу ишни ўз номи билан боғлашга уринди. Гўё меъморчиликдаги бу мўъжиза қадимдан маълум; «Самарқанд, Бухоро, Ҳирот, Хива меъморлари буни аввалдан қўллаганлар. Қорахонийлар ва юнонлар салтанати даврида ҳам бу ишга катта эътибор берилган», — деб, Бойсунқур Мирзонинг ҳаяжонини босиб қўйган эди. Меъмор Нажмиддин Бухорий бино ҳовлиси ва хужраларга офтоб тушмай салқин бўлишлиги эмас, аксинча, панжара ва эшик орқали хужраларга офтоб тушиши, лекин саратонда ҳам салқин бўлиши, эрталаб ва кечга яқин офтоб нурларида мадраса биноти ниҳоятда серфайз ва сурурлик бўлишини кўзлаб, пойдевор қўйишни тор кўчаларга мўлжаллаб эмас, кунгайлиги, катта биноларнинг бир-бирига мутаносиблигининг ҳандасавий ҳисобини аниқлаб, кейин ишга тушар эди. Катта бино атрофида очиклик бўлишини лозим топарди. Мирзо Улуғбекнинг тахтга ўтириши билан Хўжайи жаҳонда, Бухорою Самарқандда мадраса қуриш ниятини эшитган меъмор Нажмиддин Бухорий ҳамкасб ёр-биродарларига нома йўллаб, бу олижаноб ниятни жон-дили билан қўллаб-қувватлашни, бу мадрасани Жоме масжиду Минораи Калондан узоқда бўлмаслигини, «кунгайлик сурури»га алоҳида эътибор бермоқ зарурлигини айтган эди. Нажмиддин Бухорийнинг Бухоро билан алоқаси ошнаси Қавомга унча ёқмасди. Булар ҳам ҳолва, лекин Меъморнинг баъзида қизишиб кетиши, гўзаллигу сифат борасида маҳкам туриб, усталар билан қаттиқ тортишуви, умум манфаатини

кўзлаётгани, пулни ортиқ исроф қилмаслик... бу ортиқча хатти-ҳаракатларини устод Қавом «исёнкорлик» деб биларди. Нажмиддин Бухорийнинг ота-боболари сарбадорларга алоқадор бўлганлиги уни кўкрагидан эзиб турар, бу «то қиёмат ювиб бўлмас гуноҳ» кўпдан бери азоб бериб келарди. Қачонки у қизишиб ортиқча ҳаракат қилса, ошнаси шу мозийни қайси йўл биландир эслатар эди.

Меъмор икки фарзанди — катта давлати билан ҳам фахр этарди. Айниқса, гўзал қизи Бадияни кичиклигидан эркаларди, у ўзининг сезгир ва ҳозиржавоблиги билан отасига тортган. Қизи бўйига етганида ҳам унинг наздида тўрт яшардек кўринарди. Баъзида туғилиб ўсган Бухороси хаёлини тортиб кетар; ота-боболаридан эшитган шаҳар тарихи, чеккан жабру жафолари кўз олдидан ўтарди; Чингизхон от солиб келиб, Минори Калон тагида фалакка бўй чўзган бу обидага махлиё бўлиб қолибди. У бармоқларини тишлаган ҳолда минора тепасига тикилиб, бошидан тумоғи ҳам тушиб кетибди. У атрофдаги бош эгиб турган кекса бухороликлар сафи олдидан от солиб ўтиб, Жоме масжиди ичига кирибди. Бош эгиб турган имомнинг соқолидан ушлаб, ҳақорат қилибди... Имом «Шаҳримиз вайрон бўлмасин, одамлар қирилмасин, деган мақсадда бизлар бош эгиб, сенга таслим бўлган эдик. Сен бизни ҳақорат қилдинг! Сен босқинчисан!» — деган экан, мўғуллар шу лаҳзанинг ўзидаёқ унинг бошини кесибди. Юздан ортиқ бош кесилиб Жоме масжиди ичидаги қудуққа ташланибди. Бухоро аёллари, қизларини мўғуллар булғаб, кўпларини ўзлари билан бирга олиб кетибдилар. Не кунларни бошдан кечирган менинг бечора Бухором, деди Меъмор ўзига ўзи. У ҳозир жуда узокдалигига қарамай миноралари, кўкўпар мадрасалари шундоқ ўзига кўриниб кетгандай бўлди. Димо қақроқ бу азим шаҳар атрофидаги Шаҳри Ҳайбару Ворзанза билан Варахша харобаларини ҳам хаёлига келтирди. У Мовароуннаҳр тупроғини кўмсади.

Ҳовлида иш қилиб юрган Бадиа кекса отасининг хаёлларидан тамоман беҳабар эди. Отанинг кўзи фарзандида эдию, хаёллари она шаҳри Бухорода, ёшлик йилларида эди.

Нажмиддин Бухорий кечкурун уйга ғамгин қайтди, уни Бадиа чарчаган хаёл қилиб, хонтахтага таом қўйди. Меъмор ҳар кунги одати бўйича оила аъзолари ёки ташқари ҳовлига чиқиб, шогирдлари билан букунги қилинган иш ва эртанинг режаси, одамлар ҳақида гаплашиб ўтирмай, ётиб ухлаб қолди. Кейинги пайтларда кўп тажанг бўлиб турарди. Бадиа ҳам, онаси ҳам устод Қавом ёки Аҳмад Чалабий яна бир нима деб отасининг феълени айнитдими, деб ўйлашарди. Ёки мадраса қурилишидан нуқсон топилдими? Ҳар хил хаёллар она-бола фикрини қуршарди. Низомиддин бўлса тамоман парвойи фалак. Отанинг андуҳи эрта билан нонушта чоғида маълум бўлди; ганчхок қориб, юқорига олиб чиқиб берадиган бир аёлманд, камбағал мардикор бошига кулфат тушибди. Боласи кўп бу мардикорнинг ўн бир яшар қизи кичик укаларини уйи рўпарасидаги тезоқар Инжил анхори бўйида ўйнатиб юрганида, икки яшар укаси югуриб келганича, думалаб сувга тушиб кетибди. Қизча дод деб, чапак чалиб анхор бўйида у ёқдан-бу ёққа югурибди, лекин укасини қутқариб ололмабди. Нима қилишини билмай чинқириб ўтирган қизча «дадам келсалар мени урадилар», деб ўзини сувга ташлабди. Икки яшар боланинг ўлигини букун топишибди, аммо опасини топиша олмабди... Бу воқеани эшитиб, Меъморнинг юраги санчиб кетди. Бултур минора — «гулчамбар»га кошин ёпиштираётган киши қулаб тушганида ҳам худди шундоқ бўлган эди. Меъмор корфармога мардикорнинг уйига бориб, ақча бериб келишини тайинлади. Бир иморат битганича неча одам бу дунёдан ўтишини, қанча фожиали воқеалар бўлишини, бундай аянчли ҳоллар кўп бўлаётганини эслаб юраги сиқилди. Ситамгар фалакнинг гардишидан нолиди. Ғариб-ғураболар кўп ситам чекаётганини ўйлаб, хафа бўлиб кетди... «Дунёнинг ҳамма ташвиши сизда, отаси, — деди Маъсума бека Меъморга тасалли бермоқчи бўлиб, — бу иш ҳам худонинг иродаси. Бандасининг қўлидан ҳеч нима келмайди. Кейинги пайтларда асабингиз кўп бузилмоқда, ўзингизни қўлга олиб, эҳтиёт бўлинг». Қизи Бадиа ҳам онасининг гапларини тасдиқлади.

Корфармо Аҳмад Чалабий қирқ ёшларга борган, йўғон, қаншари паст, кўзлари ўйнаб турадиган сергап одам. Ўзининг ғоятда киришимлиги, мансабдорлар олдидан сертакаллуфлиги, серҳаракатлиги билан эътибор қозонган. У илмдан мутлақо бебахра бўлишига қарамай, Улуғбек Мирзо олиб бораётган ишлардан энсаси қотарди. Таҳсил кўролмай, мадрасадан ҳам кетиб, Бозори Қандаҳорда отаси дўконидан мол сотди. Кейинчалик устод Қавом эътиборига тушиб, унинг тавсияси билан Мирзодан иш олган эди. Шаҳар четидан — дала жойда бўлган бир йигитдан «танҳорат» учун холи жой кидириб, бир тўнка орқасида ўтирган Бойсунқур Мирзога юзини тескари қилиб бориб, кесак узатган. Шуну, жуда муҳим иш қилганлигидан ўзи ҳам шод бўлиб, устод Қавомнинг ёрдами билан янги қурилаётган мадрасага корфармо этиб тайинланди.

Қурилиш Меъмор лойиҳаси ва унинг бевосита раҳбарлиги остида бўлгани билан, моддий манба — одамларни ишлатиб ҳақ тўлаш, иншоот учун вишту ганч, ёғочларни келтириш — унинг зиммасида. Корфармо қурилишда бевосита ишлаётган юзга яқин мардикору усталар билан бирга аравакашларни ҳам ўз измида сақларди. Ўзи асли Чалабий хўжа деган саррофнинг угли. Мадраса қурилиши ёнида икки хонадан иборат унинг ихчамгина маҳкамаси бўлиб, бу ерда баъзи кўилари меъмор Нажмиддин Бухорий ҳам қоғозларни ёзиб, лойиҳани мадрасанинг баъзи бўлак тасвирларини кўздан кечирарди. Ёнидаги муҳандису усталар, шогирдлари билан муҳокама қиларди. Оби вишт, ложувард кошин, ганчхокнинг нисбатини, мустаҳкам қотишини кўздан кечирмоқ мақсадида улардан намуна олиб келиб кўришарди. Бундоқ маслаҳат мажлисларда маҳкама соҳиби, аммо илму фандан узоқ Аҳмад Чалабий ҳам бир чеккада эснаб ўтирарди. У, Меъморнинг муҳандис билан равоқ ва баланд девор бурчаклари, гумбазнинг ҳандасавий уч бурчак, тўрт бурчак чизиқларини ҳисоб қилиб чиқаётганларини кўриб ўтирарди-ю, лекин ҳеч бирига ақли етмасди. Кўнглида, «ҳа, бу ҳамма ҳисоб-китобларнинг отаси ҳам, онаси ҳам ақча. У менинг чўнтагимда. Ақча бор экан, бу ҳандасавий чизиқларнинг чизилаверади, деворлар ҳам

кўтарилаверади. Бу ақча тугар экан, гиштин деворлар ҳам кўтарилган жойида тўхтаб қолаверади. Тилло тангаларнинг қудрати зўр», дерди. Бундоқ маслаҳат мажлисларни ҳам уюштириш ўз вазифаси, гўё хумдондан гишт келтиришдек бир гап, деб ўйларди. Мирзо бу мадрасани барпо этишни гўё унга топширган, у мардикорларни ишлатаётгандек, муҳандису Меъморни ҳам ўшалар қатори... деб биларди. Меъморнинг хаёли тилло тангалардан кўра ҳам қад кўтараётган мадрасада эканини кўпдан пайқаб юрган Аҳмад Чалабий, баъзида тилла тангалардан бир қисмини ўз ҳамёнига ҳам урарди: мардикору усталарнинг ҳақига хиёнат қиларди. Меъмор унинг ҳаром ишларидан андак воқиф эди-ю, лекин бу шахсни ўз мансабидан четлатишга мутлақо қурби етмасди. Баъзи зарур масалалар билан Бойсункур Мирзо ёнига боришга ҳозирлик кўраётган устодни пайқаб қолгудай бўлса, ундан олдин ўзи қасрга бориб, Мирзо қабулига кириб чиқар, бу гапни кейин Меъморга маълум қилиб, тарвузини қўлтиғидан туширарди. «Ахир менинг амирзодага айтиладиган зарур гапларим бор эди, нега ўзбошимчалик қиласиз?» — деса, у худди баъзи димордор мансабдорлардек гердайиб, «мухтарам амирзода ҳозир мадраса қурилишидан кўра бошқа зарур ишлар ҳам бор, деганлар», — деб кўзини лўқ қилиб турарди. Меъмор илгари бир неча бор лойиҳалари йўқолгани сабабли қорозу тасвир-чизиқларини, хандасавий ҳисобларни жуда эҳтиёт қиларди. Пайшанба куни эрта билан ишлаётган одамлардан сал четроқда Меъмор билан корфармо қамти келиб қолди. Уларнинг бўғилишиб гаплашаётганини одамлар узоқдан кўриб туришарди. Устод тажанг бўлиб, Аҳмад Чалабийга: «Энди лўттибозликни ташланг, йўқса, сизни корфармолик лавозимидан бекор қилиш керак! Сиз ўзингиз бир оми одамсиз, меъморчиликдан тамоман узоқдасиз, лекин бунда қиморбозлар ҳам қилмайдиган ҳаром ишларни қиляпсиз! Қўлингиз эгри, бармоқларингизни кундага қўйиб табар билан чопиб ташлаш керак!» — дерди бўғилиб.

— Исбот борми? — кўзларини чакчайтириб Аҳмад Чалабий Меъморга ўқрайди.

— Бор! — деди захарханда билан Меъмор, — шу ерда ишлаётган ҳар бир одам буни исботлайди. Сиз кўпларнинг ҳақини бермай, ўз чўнтагингизга уряпсиз!

— Устингиздан ҳазратга, ундан сўнг амирзодам Иброҳим Султонга шикоят қиламан! — атай бақириб гапирди Аҳмад Чалабий.

— Қилаверинг! Ҳазрат ҳақиқат қилиб, салтанат пулини ўғирлаётганларни жазолайди! Бу дўқ-пўписани бошқа одамга қиласиз! Мен — меъморман! Сиз бундай каллобликни илгари ҳам қилган эдингиз! — деди Меъмор қатъият билан.

Ранги оқариб кетган Аҳмад Чалабий бир лаҳзадан сўнг ўзининг тамоман бурчакка тиқилганини сезиб, «вой юрагим, вой-вой...» деб, атай ерга ағнаб, оғзидан оқ кўпик чиқара бошлади. Унинг ўйин қилаётганини Меъмор сезиб турарди. Атрофига тумонат одам йиғилди. Юқорида, иккинчи қаватда, минорада, «гулдас-та»ю равоқларда ишлаётганлар ҳам югуриб пастга тушишди. Заврак Нишопурий билан Зулфиқор Шоший Меъморни тўполондан четга олиб чиқиб «Устод, хафа бўлманг, бу очикдан-очик қилинган айёрлик! Бу одам ҳар хил пасткашликлар қилишдан тоймайди. Шундоқ ифво билан сизнинг тилингизни қисик қилиб, бошингизга чиқиб олмоқчи. Буни ҳамма билиб турибди...» — дейишди.

Меъморнинг капалаги учиб, ранги ўчди. У нима қилишини билмай, бир чеккада шогирдлари Ғаввос, Зулфиқор, Завраклар билан гаплашиб турарди. Баъзилар аҳволга яхши тушунмай, айбни Меъморга кўйиб, унинг тепасида ачиниб туришар, ерда ётган корфармо дамо-дам оғзини каппа-каппа очар, кўзларини олакула қилиб, юрагини чангаллаб: «ўламан, ўламан...» «оҳ, оҳ... кетдим» деб қўярди. Меъмор баттар хижолат тортарди.

У, Аҳмад Чалабийнинг тепасига келиб, «Ҳой, корфармо, сизга нима бўлди? Туринг...» деди. Ерда ётган Аҳмад Чалабий «Кетинг, кетинг!» деб Меъмордан юзини ўгириб, одамларга мурожаат этди: «Чопар юбориб, Мирзо Бойсунқурни олиб келинглар! Тезроқ! Ҳазратга хабар қилинглар, мен ўляпман... Анави бухоролик мени шу ҳолга солди, оҳ...»

Ҳамма ҳайрон. Нима қилишни билмай Чалабий тепасида турарди. Кимдир бир коса сув олиб келиб ичирди. Тагида қолганини унинг юзига сепди. Заврак Нишопурий Меъморни уйига бошлади. «Сиз бунда турсангиз, у ҳар хил қилиқлар қилаверади, кетиш керак, — деди, — Зулфиқор билан Ғаввос уни уйига олиб бориб қўйишади», — дея қўшиб қўйди у.

— Уйига олиб боришсин, ана арава! — деди Меъмор бир оз жонланиб. — Зулфиқор Шошийга айтинг, табиб чақирсин.

Ғаввос тайёр аравалардан бирини олиб келди. Одамлар Аҳмад Чалабийни оҳиста кўтариб, аравага солишди. Унинг ёнида Зулфиқор билан Ғаввос ўтирган ҳолда корфармо ҳовлиси томон жўнашди. Шундан сўнг тарвузи қўлтиғидан тушган одамдай бўшашиб, Меъмор ҳам Заврак билан бирга уйига кетди. Бунда тўпланган одамларнинг бир қисми яна ўз ишлари билан шуғулландилар, баъзилар уйларига кетдилар. Аммо тепада «гулдаста» гумбазига гишт тераётган усталар тушишмади. Бунга икки сабаб бор эди: бири, қорилган ганчхокларнинг тезда қотиб яроқсиз бўлиб қолиши, иккинчиси, корфармонинг бундай «ўйини» биринчи эмаслиги. Меъмор уйга қайтиб келгач, шогирдларини ташқарида қолдириб, ўз хонасига кирди-да, кўрпачага чўзилиб, болишни қучоқлаганича ётди. Дарҳол унинг олдида қизи Бадиа билан хотини кирди. Отасини бетоб кўрган Бадиа югуриб чиқиб чой олиб кирди. Яна қайтиб чиқиб обдаста, дастшўй, совун олиб кирди. Меъмор ўтирган жойида юз-қўлини ювди...

Меъморни бошлаб олиб келган Заврак йўл-йўлакай ўз хонасига бирров кириб чиқди-да, яна мадраса томон кетди...

Х б о б

ФАРҒОНА УСТИГА БОСҚИНЧИЛИК ЮРИШИ

Турли вилоятларда ҳокимлик қилаётган амирзодалар Темур вафотидан сўнг, Хуросон подшоҳи Шоҳрух туғи остида бўлиб, унга бўйсунилари керак эди.

Шу муносабат билан салтанат пойтахти Самарқанддан Ҳиротга кўчирилди. Шоҳрух мамлакат бутунлигини сақлаш ва ўзига содиқ амирзодаларни ўрни-ўрнига қўйиш мақсадида жиянларига ортиқ ишонмай вилоят улкаларга кўпроқ ўз ўғилларини юборди. Шу йўсинда ўз оғалари Жаҳонгир, Умаршайх ва Мироншоҳ насли билан кураш бошланиб кетди. Катта ўғли Улуғбекка — Самарқандни, Иброҳим Султонга — Шерозни, Суюрғотмиш Мирзога — Қобулу Фазна, Қандаҳорни, Бойсунқур Мирзога — Астрободни берди... Лекин бу тадбир ҳам ўзини оқламади; анча кейинроқ невараси Султон Муҳаммад (Бойсунқурнинг ўғли) бобосига бўйсунмай, Эронда мустақил иш юритди. Катта қўшин билан борган Шоҳрух уни тобе этолмай, қайтиб келди. То умрининг охиригача Шоҳрух Ғарбий Эронни Ҳиротга тобе этолмади. Бу воқеалардан илгари, ўз мавқеининг пасайиши, улкан мамлакатнинг парчаланиб кетишидан чўчиб, хижрий санасининг саккиз юз ўн олтинчи йили (1413 милодий) Улуғбек Мирзони катта қўшин билан Фарғона устига юборди. Бу, Самарқанд ҳокими, ёш амирзоданинг биринчи юриши эди.

Муҳаммад Тарағай — Улуғбек чақалоқлигида Сароймулкхоним тарбиясига берилган эди. Гавҳаршодбегим кўлида камдан-кам бўларди. Темур юришларида кичик амирзода бувиси билан угрук¹ аравада қўшин билан баъзан Ҳазор, баъзан Амударё, баъзан Қобул томонларда юрарди. Улуғбек ўн ёшга тўлганида, уни Муҳаммад Султоннинг қизи Ақобегимга уйлантиришди. Қиз она томондан Олтин Ўрда ҳокими — Ўзбекхон уруғидан бўлганлиги сабабли, Улуғбек ҳам бобоси каби «Кўрагоний» номини олишга сазовор бўлди. Самарқанд ҳокими этиб тайинланган амирзоданинг воятда ёш эканини ҳисобга олиб, отаси ўзининг энг содиқ мансабдорларидан бўлмиш Шоҳ Малик тархонни унга маслаҳатгўй ва ҳимоячи этиб тайинлади.

Ҳарбий юришлар, бос-бос, шаҳар қамаллари, чопди-чопдилардан воятда зада бўлиб қолган фуқаро юрғинига эрта баҳор кунларида яна гулгула тушди. Авва-

¹ У г р у к — подшо оила аъзолари юрадиган аравалар.

лига пойтахт аҳлидан пинҳон тугилган уруш тезда ҳаммага аён бўлди. Эрта баҳор ойининг серфайз кунларидан бирида катта қўшин Ҳиротнинг шимолий дарвозасидан чиқиб, Балху Кеш орқали Самарқандга жўнаб кетди. Бу қўшинга Амир Довуд барлос сардорлик қилиб, ёш Мирзога кўмаклашмоқ ва унинг қўшини билан Фарғона устига бормоқ учун уч ой тайёргарлик кўрган эди. Улуғбек Мирзо амакиси Умаршайхнинг ўғли — Амирак Аҳмад билан беомон жангга отланди. Ҳироту Самарқандга бўйсунмай, мустақиллик даъво этаётган Амирак Аҳмадни йўқотиб ўрнига ўз ўғилларидан бирини қўймоқ, Фарғона вилоятини тобе этмоқ Шохруҳ салтанати мавқеини кўтаришда ғоятда муҳим масала эди. Шу сабабли ўзи ёш бўлса ҳам, катта ҳарбий кучга эга бўлган Самарқанд хокими жангга отланди. Бундан аввалроқ Амирак Аҳмадни кенгаш баҳонаси билан чақириб, ўлдирмоқчи бўлганларини ҳам сезган эди. Ёш Улуғбекнинг тажрибасизлик қилиб қўймаслиги учун отаси содиқ мансабдорларидан, «тархон» унвонига сазовор бўлган Шох Маликни унга йўлдош қилди. Мирзонинг шахсий ишларидан қатъи назар, салтанатга алоқадор ҳамма фармонлар унинг аралашувисиз бўлмасди.

Икки амакивачча темурийзодалар «сен каттами, мен катта» қабилида бир-бири билан жангга тайёрланардилар. Икки томонда ҳам мингларча кишилар қуроли ушлаб, ҳарбу зарбга шайланарди. Самарқанд сарбозлари юрагида Фарғонани талаш, ўлжа олиш, ғалаба билан Самарқандга кириб келгач, подшонинг Катта ер инъоми — «суюрғала»сига мушарраф бўлиш нияти ёнарди. Яна ўша Катвон дашти, бу даштда қиёмат қойим, чопди-чопдида қанчалаб каллаларнинг узилиши, отларнинг кишнашию ярадор бўлиб ерга қулаганларнинг оҳ-воҳи...

Қўшин орасида Нажмиддин Бухорийнинг ёлғиз ўғли Низомиддин ҳам жанг яроғ-анжомларини осиб, йўрға отда борарди. Амир Довуд барлос, Амир Сорибуға ва Амир Сулаймон Хашлар аслида Темурнинг саркардаларидан бўлиб, Халил Султондан юз ўгириб, кексайиб қолганликларига қарамай, Шохруҳ хизматида эдилар. Бу мубориз туфайли Меъмор хонадонининг ҳар

йили эрта баҳорда Кўхисиёҳ этакларига равоч сайлига бориши ҳам қолди — ёлғиз ўғлини жангга йўллаш, Меъмор хонадонининг диққат марказида эди. Ўғил болаларга ўхшаб, чалвор кийиб, белини камар билан боғлаб олган шаддод Бадиа акасининг димишқий исфихонини камарига осиб кўрар, ҳовлида боғлоғлиқ турган отга минмоқчи бўлар, онасининг эътирози билан бир оз тортиниб отдан узоқлашар, лекин бўйи чўзилиб, кўкраклари бўртиб чиққан гўзал қиз ҳовлида қандайдир ғалаба завқи билан чарх айланиб юрарди. Ичидаги ғайрату сарбозларга хос шиддаткорлик танига сирмасди. Темур сарбозларидек қилич чопиш, рақиб бошини сапчадек узиб ташлаш, енгиш, катта ўлжалар билан қайтиш Хуросону мовароуннаҳрлик сарбозларнинг қон-қонига сингиб кетган. Чунки Темур «Камар бар миён ва сано бар забон», деган.

«Ғанимни ўлдириш савоб». Отасининг салтанат олдида катта ҳурматга эга экани — Бадианинг қалбига ҳам фидойилик туйғуларини солган эди. Агар у йигит бўлганида, ҳеч шубҳасиз подшо учун жангларга борарди. Салтанат учун қурбон бўлишга тайёр; чунки «шаҳид бўлиш — у дунёда азиз бўлиш», демакдир. У бўйи етиб бирон ёш лашкарбошига берилишини жуда истарди. Бадианинг бундай хатти-ҳаракати онасини ҳам, отасини ҳам кўпдан ўйлатиб кўйган. Сарбаст, кучга тўлган Низомиддинда бунчалик шаддодлик йўқ, у фақат оила шарафини, отасининг салтанат олдидаги обрўсига путур етказмасликни кўнглига тугиб, жангга отланди. Аслида бу ўз сўзлик ўғил на подшоҳни ва на амирзодаларни хуш кўрарди — баъзида уларни қонхўрликда айблаб, номларига носазо сўзлар айтиб юборарди. Бундай пайтда Меъмор жуда хижолату андуҳга тушиб, ўғлига ёмон гапларни тилга олмаслик кераклигини такрор-такрор тайинларди.

Меҳтарбоди Ялдойи Самарқандийи соний деб аталмиш, ота-боболари айёрлик хизматида бўлган Муҳаммад Арғун ўз одамлари билан Работ, Куркат, Нав, ундан кейин Хўжанддан ўтиб, Кўчкак, Конибодомгача борди. Йўлларни обдан тафтиш этиб, довону кўприкларни кўриб, дафтарига белги чекди. Саркардаларга маълум бўлишига қарамай, шахсан амирзода-

нинг топшириғига биноан йўлидаги кудуклар, оқар сувлар оралиғи неча фарсанг эканлигини, атроф-жонибда душман томонидан пистирма қўйилган-қўйилмаганлигини, отлар учун бедаю хашак, серкўкат ерларни ҳам ўз дафтариغا қайд этиб, чўпон, савдогар, баъзан шу атрофлик деҳқон сифатида «Ўратепага — инисиникига кетаётган» бўлиб, лашкар ўтажак йўлларнинг ҳаммасини кўздан кечирди. У катта мансабдор бўлишига қарамай, муҳориба туфайли шахсан ўзи бошига қулоҳ кийиб, хизматга тушган эди. Мирзо ҳам, шох Малик тархон ҳам, Амир Довуд барлос ҳам Самарқандда Муҳаммад Арғунга уч ҳафта муддат беришган эди. Ўзининг тўққиз нафар навқари билан, ўткир ханжару доруйи беҳуш, сунъий сокол-мўйлаби, тилло тангалар ва турли анжомлар билан оту эшакларга миниб олган Муҳаммад Арғун сардорлигидаги айёрлар Навдан ўтгач, учга бўлиниб, Фарғона йўллари синчковлик билан текширишди. Бозорларга кириб, харидору мусофир сифатида одамлар билан суҳбат этиб, кўп сирру синоатларни билиб олишди. Мамлакатда қаттиқ сир тутилган бу юришдан Амирак Аҳмад давлатининг асло хабари йўқ эди. Аҳмад мирзо давлатидаги Муҳаммад Арғун одамларининг вақт-вақти билан Самарқандга, Хиротга хабар бериб турганликлари маълум эди. Аҳмад Мирзо саройидаги баъзи аламзада мансабдорларнинг хизмати ҳам бор. Атай қўйиб қўйилган хиротлик Шарафиддин Мурғобий Аҳмад Мирзонинг сиёсати Хироту Самарқандга зид эканини хабар қилиб турарди. Подшоҳни менсимай ғайр ишлар қилаётгани, ўз амакиси ҳақида носазо гаплар айтаётгани ҳақидаги маълумотлар аниқ исботу далиллар билан бу томонга етиб келиб турарди. Муҳаммад Арғуннинг таги зил маълумотлари Шохрухни ҳам, Улуғбекни ҳам оёққа турғизди. Бу иш тезда бартараф қилинмаса, салтанат обрўсига путур етади, таназзулга олиб боради, деб ўйлардилар. Шох Малик тархон бу ишни «Мамлакат шарқидаги дарз» деб атади. Кейинги кунларда Конибодом, Кўчкак, Исфара оралиғида юрган айёрлардан Аҳмад Мирзо хабар топди; ортиқча ҳаракат қилиб юборган бир навқар Конибодомда қозихонага кириб, ўзининг самар-

қандлик эканини беихтиёр ошкор қилиб қўйган эди. Самарқанд томонга йўлга чиққан Амирак Аҳмад айёрлари бу ерда «Самарқандлик одамлар» борлигини сезиб қолиб, тезда саройга хабар қиладилар. Ўзлари асло келгиндиларга тегмай, атрофдан кузатадилар. Бу иш шу куни кечаси Навда турган Муҳаммад Арғунга маълум бўлиб, Яйпан орқали Хўқандга кириш режасидан воз кечиб, шитоб билан орқаларига қайтадилар. Улар назарларида, ҳамма нарса аниқ, лашкар сафари беҳатар бўлади, деган қарорга келишган эди. Исфарадаги воқеа Самарқанд яқинидаги Хушдала, Оқтепа деган жарларда қўлга тушган кимсалар, Дашти Қипчоқ кишилари, Бароқхон, Пирмуҳаммад одамлари билан боғлиқ, деб ўйлашади. Улар ҳам изғиб қолган эди. Лекин бунинг жангга алоқаси йўқ. Аҳмад Мирзо ҳам бу ишга лоқайд қарайди, қолаверса, қайси подшоҳ ўз айёрларини қўшнисига юбормайди, фароналиклар табиатан хотиржам, ўзича бек, сир бериб қўйилганига унча эътибор бермайдилар, деган тушунчага орқа қилишди. Муҳаммад Арғуннинг шахсан ўзи кўп вақт Хўқанд, Ахсикент, Марғинонларда юриб, буни сезган эди. Муҳаммад Арғун изидан Қораилон деган кимса шахсан амирзода томонидан жўнатилган эди. Бу одам ғоятда ўткир ханжарбоз бўлиб, Мирзонини кўриқловчи фидойилар гуруҳининг сардори эди. Унинг иши ғоятда махфий, айёрларни ҳам, анчорларни ҳам тафтиш эта олар ва изидан тушиб жазо бера олар эди. Қораилон деган одам борлигини Муҳаммад Арғун билар эди-ю, ким эканлигини ва унинг сиёқи қанақалигини шунча уннагани билан билолмас эди. Муҳаммад Арғуннинг билмоқчи бўлиб интилишини сезган Қораилоннинг ўзи сафарда бир куни вазият паражасидаги Муҳаммад Арғун овқатига доруйи беҳуш қўшиб, ўз чодирда ухлатиб, бир томон мўйлабини устара билан қириб, ғойиб бўлибди. Унга хат қолдириб «Эй, айёрлар сардори Муҳаммад Арғун, Қораилонни кўрмоқ истаган экансан, мана, мен чодирингга келдим. Меҳмонингни ҳурмат қилиб, кутиб олмақ ўрнига ухлаб қолиб, сўйилган хўкиздеқ оёққўлларинг тарвақайлаб ётибди. Менга ҳурматсизлик кўрсатганинг учун бу сафар бир томон мўйлабинг

кетди. Агар яна Қораилоннинг ишларига аралашиб, уни танимоқчи бўлсанг, бошингнинг ҳам бир томони кетиб қолишидан кўрқаман. Камоли эҳтиром билан, Қораилон», — деб ёзиб кетибди.

Ўшанда, эрта билан кўз очган Муҳаммад Арғун бу ишдан ёқасини ушлади; амирзодага шикоят ҳам қилмади, одамларга айтмади ҳам. Қораилоннинг устунлигига тан берди. Исфара воқеасини ҳам у билса керак, деб кўрқиб юрди. Қачон йўлга чиқмасин, ҳуқуқининг ниҳоятда катталигига қарамай, икки таъқиб уни чўчи-тиб турарди: — бири — душман айёрлари, иккинчиси — Қораилон... Бу номи бору ўзини ҳеч кимса кўрмаган, кўшин ичида бошқаларга ўхшаб кийиниб юрган, билиб бўлмас одамдан саркардалар ва ҳатто Амир Довуд барлос ҳам чўчирди. Қораилон фақат икки кишига маълум; уларнинг бири — Мирзо, иккинчиси Шоҳ Малик тархондир.

Фарғона устига кўшин тортган шахзода Жиззахдан ўтиб, Зомин йўли билан Ўратепа томон борарди. Кечга яқин Баландчақир сайхонлигида боргоҳ қурилиб, тўхташди. Лекин Муҳаммад Арғун кишилари Ўратепа ва Ганчи томонларда энига икки-уч чақирим йўл атрофларини кузатиб юришарди. Арғун томонидан Мирзога берилган маълумотлар — йўлларнинг хавфсизлиги ва баъзи белгию маълумотлар Қораилон томонидан тасдиқлангани, айёрлар иши пишиқ эканини эшитган Мирзо беҳадик йўл босиб, фақат кекса Амир Довуд барлосга сарбозларнинг руҳини кўтариш, бу юриш боболари юриши каби музаффарият билан яқунланишини айтмоғликни тайинлади. Лекин Мирзонинг Самарқанддан кўшин тортиб келаётгани, ҳозирги пайтда Баландчақирда боргоҳ тузиб, дам олаётгани ҳақида хабар топган Аҳмад Мирзо ҳам тезликда Андижон, Марғилон беклари билан кўшин тўплаб, Ахсикентдан Хўқандга тушди. Яна шитоб билан бу кўшин Яйпану Шўрсув томон юрди. Рафқон ва Шўрсув даштида душман билан тўқнашувни хаёл қилиб Рафқон текислигига боргоҳ қурди. Аҳмад Мирзо амакиси салтанатининг буюклиги, унинг катта кўшинидан ҳайиқардию аммо ўзидан ёш амакиваччаси Муҳаммад Тарағай — Улуғбекка тобе бўлишни истамасди. Ик-

кинчи амакиваччаси бўлмиш Халил Султоннинг Самарқанддан Хуросонга олиб кетилганлигидан норози бўди...

Баландчақир сайхонлигида боргоҳ ёзган самарқандликлар бир неча фарсанг ерга ёйилиб, қозонлар осиди...

Хиротдан чиққандан буён бир-бирига суяниб, ёнмаён келаётган уч ошна — Меъморийнинг ўғли Низомиддин, кулолнинг ўғли Абуали, уста Ҳасанбекнинг ўғли Шодмонбеклар ҳам отларининг эгар-жабдуғини ечиб, ўтлатишди. Қозонларда эт қайнатаётганлар ёнидан ўтиб, отларини сойга олиб тушиб суғоришди. Шундан сўнг яна уларни серкўкат ерга боғлашиб, то таомнишгунича отлари ёнида ўтиришди. Майса устида ёнбошлаб ётган Низомиддин аллақандай соҳибжамол қизни севиб қолгани ҳақида ошналарига гапирарди. Мана, Хиротдан чиқиб кетишганига ҳам икки ой бўлганига қарамай, ҳамон у қиз кўз олдида турганини, кечаси тушларига ҳам кирганини сир қилиб айтди. Урушдан соғ-омон қайтиб, ўша қизни яна бир марта кўрса, армони қолмаслигини, агар боши кесилиб, ўлиб кетса, жуда армон бўлажagini ҳам кўшиб қўйди.

— Фарғона аҳли адув йўлига тушиб, дини ислом йўлидан чиқиб кетди, деганлари ёлғон, — деди Низомиддин ёнбошлаб ётган ерида, — аслида икки амакивачча бир-бири билан жанжаллашяпти...

— Дўстим Низомиддин, ундоқ деманг! Фарғоналиклар дини ислом йўлидан чиқиб кетган. Подшоҳимизнинг гапи — вожиб. Бу сўзга шак келтирмаслик керак, — деди чордана қуриб ўтирган Шодмонбек.

Тик турган Абуали филофидан суғуриб олган ўткир исфихонининг тифига тирноқларини тегизиб, уни томоша қилар, қиличини ҳавода бир-икки селпиб, худди ўзини жангга чоғлаётгандай бўларди. Саркардалар сарбозларнинг тез-тез қилич селпишини, қуролга меҳр кўйишни ерга новдалар суқиб, отда чопиб келиб, уларни қилич билан қирқишни жуда ёктиришарди. Қилични филофида занглатадиганларни ёмон кўришар, хириллаб кулишар, «сендан сарбоз эмас, қиморбоз чиқади», дейишарди. Шу сабабли бўлса керак, Абу-

али элликбоши, юзбошилар кўрсин, дегандек гир ай-
ланиб, қиличини селпирди. Умрида қўлига қилич уш-
ламаган кулол ўғлининг юрагида жанг ва ғалаба су-
рури тугён урарди.

— Ошналар! — деди Абуали. — Мен ғанимлар-
дан бир ҳамлада беш-ўнтасининг калласини узиб таш-
ламай, ёнимга қарамайман! Подшоҳимиз туғини ба-
ланд кўтариб, душманни кувамиз!

— Иншоолло! — деди эндигина мўйлаби сабза
урган Шодмонбек кексаларга ўхшаб. Унинг бу сўзи
ўзига ярашмади.

— Мен ҳам ғалаба қозониб, душман устига бости-
риб боришни истайман, — деди Низомиддин, — чун-
ки шундай бўлмаса, мен қайтиб бориб, ўша севикли
қизни кўролмайман. Мен отамнинг ёлғиз ўғлиман.
Мен подшо ҳазратларини ҳали кўрганим йўқ. Шох
Малик тархон ҳазратларини ҳам. Фақат ўзимизнинг
Амир Довуд барлоснигина кўрдим. Подшоҳларнинг
иши жанг қилиб, қон тўкиш, базм, айшу ишрат ва
шухрат... Отамлар Мирзони ғоятда маърифатпарвар,
дейдилар. У ҳазратнинг укалари Бойсунқур Мирзо
отамларни ва устод Қавомни ўз ҳимояларига олган-
лар.

— Фазлуллоҳ ким? — сўради Абуали.

— Буюк мутафаккир. Аналҳақ... пир эдилар. У
зот Мироншоҳ вақтида қатл этилганлар. Бизнинг ҳозир
ўз тўдамиз бор. Агар истасанг, биз жангдан қайтгач,
сени ҳам сардоримиз ҳузурига олиб бораман.

— Олиб бор. У зотларни кўришни истайман.

Низомиддиннинг чеҳраси очилиб кетди. Ётган ери-
дан туриб, у ҳам ўз қиличини Абуалига ўхшатиб
хавода селпиди. Элликбошилар кўзига гўё машқ
қилаётгандай бўлиб кўринди.

— Отамлар айтдиларки, — деди яна Низомид-
дин, — Мирзонинг ёнларида доимо икки зот юрадир;
бири — мансабдор Шох Малик тархон, иккинчиси —
Ҳазрат Исомиддин. Бу зот «Ҳидоя» китоби муалли-
фининг авлодларидан бўлиб, кўп маърифатпарвар экан-
лар. Ҳазрати Исомиддин мадрасаларга ривож тилаб,
маърифатдан четда қолмаслик хусусида Мирзога таъ-
кидларканлар. Бу гапларни отам айтганлар. Аммо би-

ринчиси — Шох Малик тархон қонхўр одамдирки, хуруфийлар бир куни унинг бошини танидан жудо қилсалар ажаб эмас...

— Ҳой, ошна, бундоқ деманг! — деди чўчиб кетган Шодмонбек, — бундоқ дейишнинг фойдаси йўқ. Қораилон шу атрофда юрган бўлса нима дейсиз?

— Ия, — деди ҳаяжонини босиб Низомиддин, — бу ерда Қораилон нима қилади? Агар Қораилон бунда бўлса, ё сен Қораилон, ё мен. Иккимиздан биримиз.

Улар хахолашиб кулиб юборишди. Кулишди-ю, зада қушлардек атрофларига олазарак кўз ташлашди. Яқин атрофда шубҳалик одам кўринмади. Демак, Қораилон йўқ. Уч ой муқаддам бир сарбоз бўғиб олиб чиқилиб, ҳамманинг кўз олдида кўксига ханжар урилиб, қазилган чуқурга итариб юборилган эди. Бу ишда Қораилоннинг қўли бор эди.

Эрта билан кўшин яна йўлга чиқиб, Ўратепани сиртлаб, Нав томон юрди. Индинига Ганчидан ўтиб, Оксув бўйида боргоҳ ёзилди. Яна ўша илгаригидай, ўнг қанотда Мирзонинг олабайроқ, кўркам чодирлари... Аслида бу чодирлар ихоталанган бўлиб, унда Амир Довуд барлос одамлари билан, Мирзо орқароқла, сиртдан қараганда, кўримсиз бир чодирда ётарди. Бу чодирни ҳам сарбозлар ихота қилиб, атрофида Қораилон кишилари юрарди. Шайхулислом Исомиддин ҳазратлари ҳам шаҳзода ёнидаги чодирлардан бирида. Лекин бутун кўшиннинг диққати туғ остидаги олабайроқ чодирда — Мирзони ҳамма шу чодирда, деб ўйларди.

Уч оғайни яна бошқалардан чеккароқ, серўтроқ ерга отларини боғлаб, ўзлари сал нарироққа, Оксув қирғоғига бориб ўтиришди. Низомиддин ёнидаги Абуали билан Шодмонбекдан кўра Меъмор ўғли сифатида ўзини «маърифатпарварроқ» қилиб кўрсатарди. Унинг билағонроқ бўлиб, мақтаниши Абдуалига унча ёқмасди. Низомиддиннинг бу мақтаниши ўзини маърифатли қилиб кўрсатишидан кўра ҳам, уларни «ҳақгўй, фуқаропарвар хуруфийлар» тўдасига диққатини тортиш, пир айтганларидай, «амирзодалар фуқаронинг жаллоди», «Қуръонда ҳар бир битик ҳарфнинг

ўз илоҳий маъноси бор, подшоҳ унга амал қилмаяпти», деган сўзни айтмоқчи бўларди. Лекин бу гапларни очик айтмоқдан ҳайиқар, хиротлик ошналарининг таъкидлашича, ножинс кимсалар олдида бу гапларни зинҳор-базинҳор айтмаслик, токи Иброҳим Султон бу тўдадан воқиф бўлса, ҳамманинг боши дорда эканлигини биларди. Қораилон ҳам асли Иброҳим Султон измида бўлиб, ҳарбу зарб пайтида лашкар ичида пайдо бўлар, лекин уни амирзодадан бўлак ҳеч ким танимас экан. У подшоҳни лашкар ичидаги ишончисиз шахслардан огоҳ этар, уларни жаллод қўлига топширарди. Қораилон ваҳшати юрагига ларза солган Низомиддин ошналарига, ҳуруфия тўдаси ҳақида аниқ бир гап айтмай, Мирзонинг пири — Исомиддинга қўл бергани, ёш амирзода Жалолиддин Румийнинг «Маснави маънавий» асарини ўқигани, у ҳазратни ўз устози деб билиш шарафига муяссар экани, Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндустон», Абу Али ибн Синонинг «Ал-Қонун» китобларини қаттиқ мутолаа қилиши, отаси баъзида Мирзо билан унинг укаси Бойсунқурни муқояса қилиб, оғасига катта баҳо бериши, Жалолиддин Румий асли хоразмшоҳлар авлодидан бўлиб, тақдир тақозоси билан Истанбул, Анқара томонларга кетиб, Куния шаҳрида истикомат қилгани, «Румий» тахаллусини ҳам ўша ерда олгани, у самарқандлик Шарафиддин отлиқ кишининг Гавҳар исмли қизига уйлангани, ўғиллари Султон ва Аловуддинлар туркий тилда ғазаллар ёзувчи шоирлар бўлганини айтиш билан чекланди.

— Отамларнинг устод Қавом билан суҳбатларида ўлтириб; — деди Низомиддин, — Исомиддин ҳазратларининг Саид Барака ҳазратлари каби амирзодага йўл-йўриқлар кўрсатиб туришлиklarини эшитганман.

Уларнинг суҳбати айни қизиган бир чоғда ориққина, рангпар, чўққи соқол, ғоятда хушмуомала бир киши тавоқда устидан буғи чиқиб турган эт кўтариб келиб, йигитларга тутди.

— Азиз иниларим, сизларга олиб келдим.

Қизгин суҳбат қилишаётган йигитлар хушфеъл кишига ялт этиб қараб, миннатдорчилик билдиришди.

— Э, овора бўлманг, биз ўзимиз бориб олиб келамиз. Бизни хижолат қилдингиз, — деди ўрнидан сапчиб туриб Абуали.

— Биз, кичиклар хизмат қилмай, сизни овора қилибмиз, оғо, — деди Низомиддин.

— Ширин суҳбатларингизни бузмай дедим. Ҳавасим келди, мен кексани ҳам суҳбатларингга қўшинглар, — деди ўша одам мулојимлик билан.

Хижолат бўлган Шодмонбек билан Абуали сопол идишларини кўтариб, қозон бошига кетишди. Низомиддин ўша хушфеъл кекса билан ёлғиз қолди. Сарбозларга ўхшамаган, сердуо ва сертакаллуф бу одам Низомиддиннинг наслу насабини суриштириб, билиб олди. Отаси меъмор Нажмиддин Бухорий ғоятда мўътабар одам эканлигини айтиб, ҳақиқага дуо қилди. Низомиддиннинг кўз олдида бу нотаниш одамнинг эътибори яна ошди. Ошналари шўрва, чапати олиб келганларида, у «ўзларинг яхшилаб овқатланиб олинглар, хали йўл узок, омон бўлинглар» деб ўрнидан туриб орқа томонга йўл олди.

— Юзбоши Абдуллобек ўлгудай қўпол одам, — деди Абуали, — бу одамни қаранглар, қандай хушфеъл, отамиздек меҳрибон. Сафарда шундоқ бўлиши лозим. Доно одамлар хушфеъл бўлади.

Низомиддин ҳам, Шодмонбек ҳам тавоқда эт олиб келган чўкқи соқол, рангпар киши ҳақида яхши гаплар айтишди. Йўлга чиққанларидан бери улар билан бирдан бир ширин мулоқотда бўлиб, ҳол-аҳвол сўраган ҳам мана шу «хушфеъл» одам эди.

Эрта тонгда боргоҳлар йиғиб олиниб, саркарда Амир Довуд барлос олдинда, кўшин яна йўлга тушди. Оз-оз тўхтаб, икки кечаю кундуз йўл юриб, Хўжанд биқинида — Сайхун ёқасида тўхтаб, яна боргоҳ ёзишди. Мирзо Фарғона устига бораётгани ҳақида Ҳиротдан махфий нома олган. Хўжанд беги мирзога пешвоз чиқиб, боргоҳда бир муддат гаплашиб, юз чоғлиқ ўз сарбозини Ёқуббек сардорлигида катта лашкарга кўшди. Музаффарият байроғини баланд кўтариб қайтишда Хўжанднинг азиз меҳмони бўлинг, деб илтимос қилди. Бек хайр-хўшлашиб, отига миниб ўз кишилари билан жўнаб кетгач, майдон четидаги тикан-

зорлар орасида қазилган чуқурлик ёнига кўллари орқасига боғланган икки йигитни олиб келишди. Бу чекка ерда кетмон билан чуқур қазилаётганига боядан бери Низомиддин билан Абуали: агарда қозон қуриш учун ўчоқ қазилаётган бўлса, нега чекка янтоқзорга қазилади? Бунинг устига, ўчоқ бунчалик чуқур қазилмас эди-ку? — деб хайрон бўлиб туришган эди, кўли боғлоқлик икки йигит чуқур ёнига олиб келингач, юзбоши сарбозларини бу ерга чақирди. Ҳамма ёпирилиб келди. Низомиддин, Абуали, Шодмонбек ҳам кўли боғлиқ йигитларга яқин бориб, хайрон бўлиб туришди. Ўтган куни шу икки йигитни қозон тепасида эт олаётганларида кўрган эдилар. Иккалови ҳам қилич такқан, хурсанд юришган эди. Сарбозлар катта доира ясаб, чуқурлик атрофини ўрашди. Кўли боғлиқ йигитлардан сал нари, дўнглик устига чиққан мингбоши сарбозларга мурожаат этди. Бу ерда Амир Довуд барлос билан шайхулислом Исомиддин ҳам туришарди.

— Подшоҳ ҳазрати олийларининг содиқ сарбозлари! Ҳаммангиз эшитинг! Бу икки ярамас, самарқандлик Исроилхожи деган савдогарнинг ўғиллари бўлиб, йўлда музаффар лашкардан ажралиб, қочиб кетмоқчи бўлганлар. Бу хатти-ҳаракатлари билан паҳлавон сарбозларга иснод келтирдилар. Бу ярамаслар ўлим жазосига ҳукм этилди!

— Йўқ, бундоқ эмас! Қочганимиз йўқ! — деди икки йигитнинг кўзлари ола-кула бўлиб.

— О-мин, оллоҳу акбар! — шайхулислом юзига фотиҳа тортди.

Шу лаҳза, ҳамманинг кўзи олдида ака-уканинг ёқасидан ушлаб турган икки барзанги жаллод этиги кўнжидан пичоғини суғуриб олиб, кўллари боғланган йигитларнинг кўксига тикди. «Оҳ» деб, бир томонга қийшаяётганида иккинчи, учинчи бор пичоқ тикиб, буради. Иккала йигит ҳам букчайганича чуқур ўрага қулаб тушди. Кетмон ушлаб турган икки киши чуқурга наридан бери, чангитиб тупроқ торта бошлади. Чанг кўтарилганида бу ерга тўпланган одамлар хомуш ва қўрқув ичида ўз жойларига қайтиб келишди.

Ошналари билан чақчаклашиб, ҳазил-мутойиба гаплар айтиб юрган Низомиддин билан Абуалининг ҳам таъби тиррик, ғоятда хомуш бўлиб, ўтлаб юрган тушовли отлари ёнига келишди.

Бу кеча ҳеч кимнинг кўзига уйқу келмади. Ҳамма-нинг кўз олдида кўксига пичоқ тиқиб, чуқурга ташланган ака-укалар турарди. Шу орада Қораилон ўралашиб юрганини, бу фақат унинг иши эканини ҳамма найқади.

Қораилон, Қораилон!..

Эгар-жабдуқларга бош қўйиб, осмонга қараб чалқанча ётган йигитлар ўн тўрт кунлик ой томон сузиб бораётган узун қора булутга тикилишар, бу қора булут ҳам улар кўзига ваҳшат соларди. Уларнинг наздида Қораилон ҳам худди шундоқ даҳшатли. У, қораилон эмас, қора аждардир! Сузиб бораётган узун қора булут ой юзини қоплагач, йигитлар бир-бирига беихтиёр қарашди:

— Қораилон ой юзини қоплади, — деди Низомиддин.

— Буни қара, мен ҳам шу гапни айтмоқчи бўлиб турган эдим. Дилимдан шу гап ўтган эди, — деди Абуали.

— Дилингиздан ўтган бўлса ҳам, тилингизга чиқарманг, — деди Шодмонбек, — қалпоқнинг тагида одам бор.

— Мунча қўрқасан? — деди Низомиддин, — шу юрак билан жангга кирасанми?

— Бизнинг ишимиз — фаним бошига қилич солмоқ! — деди Абуали, — худо хоҳласа, душманни кунпаякун қилиб қайтамиз!

— Балли, баҳодирлар! — деди чой кўтариб ўтиб кетаётган кечаги рангпар, чўққи соқол, хушфеъл киши...

Мирзо Улуғбек лашкар тортиб, Самарқанддан чиқиб кетиши билан, подшоҳ иккинчи ўғли Иброҳим Султонни яна Шероздан Ҳиротга чақириб олди.

— Урушнинг каттаси ҳам, кичиги ҳам қимордек гап, — деди у ўғлига, — баъзан қўлимиз баланд

келади, баъзан паст... Бу жанг узоққа бормайди, лекин Хуросон кўшини шай бўлиб турмоғи шарт!

У Иброҳим Султоннинг қаттиққўллик, захартабиат одам экани, ота измидан чиқмаслигини билиб, Самарқандда қолган — Шоҳ Малик тархоннинг ишончли мансабдор кишиси Васиятиддин Дулдай ёнига ўзининг ишончли мансабдорларидан Фулом Бадр тархон деган кишини шитоб билан жўнатди. Фулом бадр тархондан икки кун аввал саройдаги хизмати махфиядан Қораилонни одамлари билан Самарқандга жўнатган эди. Иброҳим Султон маълум вақтга Ҳиротга келиши билан барча маҳкама бошлиқларини ўз ҳузурига чақирди, хазина эшиги маҳкам беркитилиши, ортиқча чиқимлар тўхтатилиши ҳақида подшоҳ номидан бир неча фармонлар берди. Ҳирот дарвозаларига дарвозабонлардан ташқари яна отлиқ сарбозлар қўйди; шаҳарга кириб келган савдогарлар, чиқиб кетаётган кишилар қаттиқ назорат остига олиниши, ҳар қандай шубҳалик кимса дарҳол ушланиши лозим, деб буюрди. Солиқлар заминдорлардан, фуқародан тезда йиғиб олинсин, қурилишларга ҳам пул сарф этиш муваққат тўхтатилсин, деди. Иброҳим Султоннинг қаттиққўллиги подшоҳга ёқарди. Унинг жанг пайтлари мамлакатда қаттиқ сиёсат юргизишни ўрганиш ниятида ҳам Шероздан чақириб олган эди. Темурхон юришларида кўп вақт Самарқандда қоладиган Шоҳрух отасининг тайинлашича, мана шундай тадбирлар кўрарди. Бойсунқур, Суюрғотмиш, Муҳаммад Жўқийлар ёш бўлганлиги сабабли, Иброҳим Султон подшоҳнинг ўнг қўли бўлиб хизмат қиларди. Ёш бўлишига қарамай, димоғдор ва маккор амирзодадан Ҳиротнинг катта мансабдорлари чўчирди. Унинг, бошқа амирзодалардан кўра ҳам, бўй-бастлари, юзлари, гапиришлари бобосига жуда ўхшаб кетарди. У олиму шоирлардан кўра ҳарбийларни иззат қиларди. Аммо ҳарбийлар бўлмаса, мавлонолар китобу ҳассаси билан мамлакатни қўриқлолмайдилар, салтанат оёқ ости бўлади, дерди. Амирзодадаги мана бу кайфиятни сезган уламою фузало кўпроқ подшоҳнинг ўзига ва қолаверса, Самарқанд султони Улуғбек Мирзога суянарди. Саройнинг «хизмати махфия»си — сарбози ҳар-

бий мансабдорлар амирзодага катта умид боғлаб, «Соҳибқирон Амир Темур тузган салтанатнинг вориси Шохруҳдан кейин Иброҳим Султонга ўтишига умид боғлашарди.

Х И Б О Б

ХАЗИНАЛАР ЭШИГИ БЕРКИТИЛДИ

Уруш сабабли маданият ва маърифат ишлари учун сарфланадиган харажатларга чек қўйилиб, хазиналар эшиги беркитилди. Корфармо Аҳмад Чалабий кунлардан бир кун мадраса томида юрган Меъморга, ишнинг чала қолаётганига афсусланаётгандай бўлиб, таассуф билдирди. Энди нима қиламиз, Гавҳаршодбегим хузурларига ёрдам сўраб кирсакмикан, деди. У яна хазиналардан бир танга ҳам бундоқ ишларга чиқармаслиги ҳақида фармон борлигини таъкидлади. Иброҳим Султоннинг Шероздан Ҳиротга келиши ҳам аҳли фузало фойдасига эмас, аксинча, зарарига, деб кўшиб кўйди. Корфармонинг ўз орқасидан эргашиб юрганига энсаси қотиб турган Меъморнинг «бундоқ ишларга» деб меъморчиликни паст уриб гапиргани ҳам ғазабини кўзғади. Унинг ҳамма гаплари оғзидан чиқмасданок Меъморга маълум бўларди.

— «Бундоқ ишлар» тўхтамайди! — деди Нажмиддин Бухорий юриб кета туриб. У атайин «бундоқ ишлар» сўзига урғу берди.

— Кишиларга қандай қилиб ҳақ тўлаймиз? — Аҳмад Чалабий бу саволни бердию Меъморнинг «бундоқ ишлар» киноясини тушунмади. Меъмор зеҳни пўстак корфармодан хафа бўлмай, ичида кулди. Чунки киши доно одамлардан хафа бўлади. Нодондан хафа бўлмоқ — эшакни мунажжим дейиш билан баробар, деди ичида ўзига ўзи.

— Кишиларга мен ўзим ҳақ тўлаймен. Аммо сизнинг оладурган ҳақингиз кўпроқ бўлгани сабабли, мен уни тўлолмаймен.

— Бу сўз билан хизматимдан кет, демокчимисиз?!

— Тушунибсиз...

— Мен кетмаймен!

— Мен сизнинг хизматингизга ҳақ тўлолмаймен,— деди Меъмор унинг чақимчилигига ишора қилиб. — Умуман, сизнинг бу ерда қиладиган ишингиз йўқ; ганчхок қормасангиз, фишт термасангиз, кошин кўймасангиз... Сиз бунда нима қиласиз!?

— Мен қарзга ишлаймен. Дориламон бўлгач, амирзоданинг ўзлари менинг ҳақимни берадилар.

— Ихтиёрингиз. Аммо шу кунгача баъзиларнинг ҳақига хиёнат қилинди. Ҳисоб-китобда улар ўз ҳақларини талаб этадилар. Мен у ақчаларни қаердан топиб беришга ҳайронмен.

— Ўша одамлар билан юзлаштиринг! — деди корфармо титраб. Кейин у Меъмор ёнида ортиқ туролмай, ранги оқариб, томдан пастга тушиб кетди.

Меъмор одатдагидек яна бурчак томонга бурилди — бунда хонақоҳ гумбазига фишт ётқизаётган уста Жўржий ишларди.

— Ҳорманг, уста Жўржий!

— Келинг, Меъмор! Бардаммисиз?

— Шукур! Ўғлингиз қани?

— Пастга тушиб кетди. Бугун гуржиларнинг ҳайити. Ул-бул олгани бозорга кетди. Кечқурун бизнинг уйимизга марҳамат қилинг. Шу атрофдаги бошқа гуржистонликлар ҳам меникига келишади.

— Ташаккур!

— Жаноб Аҳмад Чалабийнинг ҳамма гапларини эшитдим. Бу одам ниҳоятда бадкирдор...

— Қандоқ қилай, дўстим Жўржий, у ўзи ишламагани ишламаган, кишилар ҳақига ҳам хиёнат қилмоқда. Яна бунинг устига бориб бизни амирзодага чақади. Бу одамни корфармо қилиб тайинлашгани таажжуб!

— Таажжубланманг, Меъмор, Аҳмад Чалабий саройнинг «кўзи». Шунақа ҳаром одамлар ўз эгаларига яхши хизмат қиладилар. Подшоҳингиз энди ўз жиянига қарши уруш очди. Ўз жиянини ўлдириб, молмулкани талаб келади. Қиёмат яқин. Меъмор, агар қиёмат яқин бўлмаса икки амакивачча бир-бирига тиф кўтарадими?! Бу келишмовчиликда минг-минглаб авомнинг боши кетади, болалар етим қолади... Ша-

ҳарлар вайрон бўлади... Мана буни қаранг! Мана, сиз билан биз, икки кекса ҳам бу урушнинг машаққатини чекаётирмиз. Подшолар обрў талашади, бизлар жон берамиз... Биз, Хуросондаги гуржиларнинг тутқун, қул бўлишимизга ҳам уруш сабаб. Темурнинг беаёв ўткир қиличи бизларни ватандан жудо қилди. Дунёда ҳамма нарсадан азиз, шафқатли Гуржистонни бир кўриб ўлсам, рози эдим, Меъмор. Юртимни кўрармиканман?

— Худога ёлворинг, Жўржий, ўзи йўл берсин.

— Албатта, эртаю кеч худога сиғинаман.

— Дунёда бир бағри бутун киши йўқ экан-да, ҳар кимнинг юрагида бир андуҳ.

— Шундоқ. Бу ўткинчи беш кунлик дунёда биз ёқалашамиз, қон тўкамиз, бир-биримизни ҳақоратлаймиз. Еримиз берган нозу неъматлар ўзимизга етади-ку, одамлар тинч ишласа, нима қиларкин!

— Э, Жўржий, ҳамма гап шунда. Пиримиз Хўжа Абдулхолиқ Гиждувоний ҳазратлари ҳам, ҳазрати Султон Орифин ҳам шу гапни айтадурлар...

— Чидаймиз. Чорамиз ҳам йўқ...

— Ҳазина эшиги беркитилди. Салтанат душман билан жанг қилмоқда.

— Меъмор! — деди қуюқ соқол Жўржий йўғон овозда Нажмиддин Бухорийга яқинроқ келиб, — Ишни тўхтатмаймиз! Иш оз қолган. Биз бу мадрасани темуррийлар учун эмас, Хуросон фуқаросига соляпмиз. Кейинги бола-чақалар, Қофқоздан қилич кучи билан олиб келинган бир тутқун гуржи устаси ҳам бу мадрасага бишт қўйган, деб эслашар, ҳаққимизга дуо қилишар... Мана шу бизга ҳамма нарсадан қимматлироқ. Хафа бўлманг, биз ҳақ олмасдан ҳам ишлаймиз. Ахир биз қулмиз-ку, ҳақ талаб қилишга ҳаддимиз борми!

— Ундоқ деманг, Жўржий. Сизнинг инсофли одам эканингизни бунда ҳамма билади. Яхши истак учун ташаккур! Сизга худо ёр бўлсин, тезда ўз юртингизга — қавму қариндошларингиз ёнига омон-эсон боришингизга худойи таолонинг ўзи йўл берсин, омин! — Меъмор юзига фотиҳа тортди.

Жўржий ҳам ўз христиан удумича худога сиғинди.

Корфармонинг кайфияти бузилиб юрганини кўрган

Меъмор, эртасига эрта билан ёнига уч шогирдини олиб, мадрасага келди. Бугун хаво ғоятда яхши — баҳор куюши ҳамма ёққа нур сочмоқда. Офтоб-олам-тоб майса-гиёҳларга, новда-нихолларга жон бағишлаб, оламини яшартирмоқда. Кўҳи сафед чўққилари тиник феруза осмон бағрида ўзининг доимий қорлари билан серқирра олмосга ўхшаб ярқирарди. Херирўд дарёсидан эсаётган насим тунларга ором бағишлар. Қушлар кўкда ўйин қураб, улар олисдан жанг таҳликасидан томоман узоқ...

Меъмор ўз одатича, аввал рўпара келган одам юзига бокди; ганчхок қораётган йигит Меъморга илгаригидай салом бериб, таъзим этди. Аммо бугун, негадир, одамлар ишга кеч келаётгандай кўринди. Ака-ука Ҳасанбек, Ҳусайнбек, томда ишлаётган гуржи ва пастдаги икки йигитни ҳисобга олмаганда, қурилишда одам йўқ эди. Жўржий ҳам ўғли билан Меъморни кузатди-ю, ҳамма гапга тушуниб, индамай ишини давом эттираверишди. Корфармо ишга келмади. Келмагани ҳам маъқул, деди ичида Меъмор. Асосий одамлардан яна ўн чоғлиқ киши йўқ. Бу эса Меъморнинг юрагини қисди. У шогирдлари билан бирга ҳамма ёқни айланиб, кичик маҳкамага кирди. Бошидаги салласини қозикқа илиб, бундаги жомакорини кийди. Тепасида ҳайрон бўлиб турган Зулфиқор Шоший, Заврак Нишопурий ва Ғаввос Муҳаммадларга қараб илжайди:

— Энди биз ўзимиз ишга тушамиз.

— Маъқул, устод! — деди Зулфиқор дарҳол кўлидаги жилдни, лойиҳаларни тоқчага қўйиб. — Биз, учовимиз ишга тушамиз, сиз овора бўлманг, иш биздан қочиб қутулмайди.

— Шундоқ, устод, сиз кўяверинг, — деди Заврак.

— Майли, чарчагунимча ишлайман. Аммо, сиз болаларим, ишнинг оғирини ўз зиммангизга олинг. Бундан бу ёғи — сирчиларга, кошинпазларга ёрдам қилиш; кўпи кетиб ози қолган. Манави гуржи устага қаранглар. «Мен подшолар учун эмас, Хуросон фуқароси учун мадраса соляпман. Авлодларимиз буни биледи», — дейди. Бу тутқун одамнинг олижаноблигини кўриб, ҳайрон қоламан. У-ку, бегона, ўзимизнинг қор-

фармо бўлса одамларни ишдан айнатиб олиб кетди. Мен уни кеча хизматдан холи қилдим. Болаларим, энди ўзимиз ишлаймиз!

— Ташвиш тортманг, устод, — деди енгларини шимариб Ғаввос Муҳаммад. — Ўша келмаганларнинг ўрнини босамиз, уялтирмаймиз.

Шогирдлар ишга тушиб кетишди.

Меъмор Нажмиддин Бухорий «гулдаста» ҳавозасида туриб, кошин ўрнатаётган ака-ука Ҳасанбек ва Хусайнбеклар ёнига борди.

— Саломатмисизлар!

— Келинг, устод! Ўзингиз саломатмисиз? — деди Ҳасанбек ҳеч нимани билмагандек, ҳар кунги одати-ча.

Одамларнинг хизматга келмагани — бундан буён ақча бўлмаслигида. Бу гапни корфармо ҳаммага айтган эди. Лекин улар Меъморни кўзи қиймай, унинг оғзидан бирон тайинли сўз эшитмагунча, бир қарорга келишмай, ишлай беришажагини айтишган эди. Эрталаб, вақтида хизматга келишганидан ҳам хурсанд бўлишди. Меъморнинг «Бир тутқун гуржича ҳам бўлмадингизми?» — дейишидан чўчишарди.

— Уруш бошланиб, ортиқча харажатлар тўхтатилибди. Мадрасага мўлжалланган ақча ҳам берилмас экан, корфармо шундай деди. Ўзи ҳам бир неча киши билан хизматни ташлаб кетди. Ҳа, албатта, ҳақ тўланмагандан кейин ким ҳам ишларди. Аҳвол шунақа, биродарлар...

— Ўзингиз нима қилмоқчисиз, устод? — дея Хусайнбек сўради.

— Мен нима қилардим. Шогирдларим билан кетган кишилар ўрнида ишлай берамиз. Ишлаганларнинг ҳақини ўзимиз тўлаймиз, хавотир бўлманглар, иншоолло, кишиларни беҳақ қўймаймиз.

Меъморнинг хаёлидан ялт этиб хотини Маъсума беканинг олтин болдоқлари, ёмбилари, бўйнидаги тўрт шода дури ўтди. Ундан сўнг, Мирзо ҳадя этган Нишопур-феруза кўзлик тилла узуги ўтди. Бу узук кўзига Хорун ар-Рашид хафа бўлган пайтида кўлидаги олмос узук кўзига ёзилган «инаш гузарат» деган сўзга қараб кўнгли таскин топганидан, Меъмор ҳам узукка

туркий сўз билан «Бу ҳам ўтар» деб ёздирган эди. Мана шу узугининг ҳам баҳридан ўтишни кўзлади.

— Устод, — деди бир лаҳза андаваю ганчхокини тоғорага қўйиб Ҳасанбек, — мана, икки ойдан ошди, ўфилларимиздан дарак борми? Ҳеч нима эшитмадингизми? Зора амирзодалар ярашишса, жуда маъқул иш бўларди-да. Менинг ўғлим Шодмонбек отда юрмаган, қилич чопишни ҳам машқ қилмаган... Ҳайронман. Эртаю кеч худодан икки амирзоданинг ярашишларини тилаб ётибман. Ҳар куни саҳарлаб ўн бир марта, кечқурун ўттиз бир марта болам ҳаққига «Ёсин...» ўқийман. Амир Довуд барлос Самарқандга етиб борганмиканлар?

— Ҳа, — деди Меъмор, — балки лашкар Фарғона йўлида бўлса ҳам ажаб эмас. Саройга яқин кишиларнинг сўзига қараганда, амирзодаларнинг тўқнашуви Сайхун бўйида бўлса, эҳтимол. Ҳарқалай, музаффарият Мирзо туғида дейишади.

Уста Ҳасанбек ўйланиб қолди:

— Яраш-яраш бўлмасмикан? Жанг бўлади, деб ўйлайсизми?

— Худо билади, иним. Олдиндан бир нима дейиш қийин.

Меъмор ўз шогирдлари билан кетиб қолганлар ўрнида ишга тушиб кетди. Заврак билан Зулфиқор юқорида фишт теришарди. Фаввос сув олиб чиқиб, Меъморга ганчхок қориб берар, Меъморнинг ўзи ўнг «гулдаста» тепасидаги гумбазга фишт терарди. Улар тўртовлон жон-жаҳди билан ишга киришиб кетишди. Туш пайтигача отасидан дарак бўлмагани — уйда ўтирган Бадиани ҳам ўрнидан кўзгатди. У онасига айтиб, зинфиллаганича курилишга келди. Отасининг баланд гумбаз устида зағчадек бўлиб ўтирганини кўриб, таажжубланди. Бир муддатдан сўнг ҳамма гапга тушуниб, яна уйига қайтди-да, ишлаётганларга овқат олиб келди. Шаддод қиз чиройли гуржи йигит Иосиф билан гаплашиб, Зулфиқорнинг ҳам, Завракнинг ҳам энсасини қотирди. Зулфиқор Завракнинг қулоғига Бадианинг тезроқ уйига кетишини, гашига тегиб халақит бераётганини айтди. Сезгир Заврак фишт кўтариб кела туриб, белини ушлаб турган Бадиага ҳазил-му-

гойба гап отди. Бадиа фақат унинг ҳазилини кўтарар, кўнглига олмас эди.

— Офтобнинг жамолига қарайман, деб оёғимга ништ тушиб кетди!

— Нима дедингиз? — Бадиа ялт этиб Завракка боқди. Унинг киноясига тушуниб, дарҳол жавоб қилди: — бир кўз билан-а?

— Ҳа, — деди кулимсираб Заврак Нишопурий, — катта офтоб осмонда турса-ю, кичик офтоб севикли оналари ёнига бориб, кечки овқатга қарашсалар, кўп яхши бўларди! Чунки бу ерда шундоқ фикр бўлмоқча.

— Ҳамманинг фикри шундоқми? — Бадиа отасидан ҳам ҳайиқмай, кулиб, чақнаб Завракка тикилди, — ёки битта Нишопурий жанобларининг фикрларими, бу?

— Афв этасиз, бекам, бу жаноб Нишопурийнинг фикри эмас, жаноб Шошийнинг фикри!

— О-о! Бундоқ денг? — Бадиа ялт этиб Зулфигорга боқди. Бирдан у қизариб кетди. — Тушунарли... Мен, жанобларининг фикрларини ҳурмат қиламен! Кетдим! Ойимларга қарашамен, — у тезда жўнаб кетди.

ХИ Б О Б

ЧИРОЙЛИ ЎЛИМ

Риёкор Аҳмад Чалабий қурилишга қайтиб келди... У бетини тагига босиб, орқаворатдан Меъморнинг илдизига болта уриб юрган пайтда, иттифоқо, мадраса қурилишида яна янги қилиқ чиқарди, кимдандир нишанг олиб, Меъмор атрофидаги содиқ кишиларга ўлағайлайдиган бўлиб қолди. Унинг учун одамларнинг мадраса қурилишида қандай ишлаётганликлари эмас, ўзига ким таъзиму мулозамат кўрсатиб, ким чеккада — Меъмор атрофида юрганини кузатиш мумкин эди. Мана бу гап уни жуда қизиқтирарди. У оаъзан одамларга илжайиб, амирзода илтифот қилаётганликлари, ақча беражаклари ҳақида, бу ақчани

яхши ишлаётганларга беринг, деб таъкидлаганини ҳам айтарди. Ўзининг амирзодага яқинлигини кўрсатгандай, пул бериш, тақдирлаш Меъмор кўлида эмас, ўз кўлида эканлигини таъкидларди. Илгари ўз ҳовлисида узоқ вақт ишлатиб, сиқиб ёғини олган, камгап, ишдан бошқа нарсани билмайдиган хокисор уста Абдуғафур деган мўмин одамнинг кейинги пайтларда, меъморга суяниб, атрофига ўтиб олгани сабабли унга дағдаға қилиб, арзимаган нарсадан сабаб топиб, бакириб кетарди. Уста Абдуғафур ҳам «корфармо ахлатдан мунчоқ топдилар», деб кўя қоларди. Меъмор, Ҳасанбек-Ҳусайнбек, уста Жўржийлар бир-бирларига қараб: «Ёмоннинг кучи япалокқа етар...» дейишарди. Гап билмас мўмин уста Абдуғафурга биров келиб: «Уста, энди кеч бўлди, уйга бориш керак», — демагунча ишлайверарди. Шу одам ҳам Аҳмад Чалабийнинг риёкор, икки юзламачи кимса эканини билиб, аввалига индамай юрди, кейинчалик ундан тамоман юз ўгирди. Унга қайрилиб қарагиси ҳам келмасди. Бу ҳолни сезиб юрган Аҳмад Чалабий: «Уста Абдуғафур «пес» дардига мубтало, унинг кўлидан таом еб бўлмайди...» деган гапни тарқатди.

Жума куни эрта билан дарвоза пештоқи устида иш бошлаган уста Абдуғафур бирон соатлардан кейин ёнида ғишт узатиб, ганчхок қораётган шогирд йигитга, шундоқ ёнгинасида турган Аҳмад Чалабий қолиб, ҳовлида, пастки қават хужраларидан бири олдида турган Меъморни чақириб чиқишни илтимос қилди. Йигитча зинғиллаганча пастга тушиб кетди. Уста Абдуғафур ҳеч маҳал бировни ўз ёнига чақиртирмаган, ғоят камсуқум одам эди. Меъмор ўзини Уста Абдуғафур негадир юқори қаватга чақиртирганидан таажжубга тушди. Хабар келтирган йигитча билан олдинма-кетин қоронғи зинапояларда туртиниб юқорига кўтарила бошлашди. Тинчликми, деб сўради йўлда Меъмор, ҳаллослаб. Йигитча тинчлик, деди. Демак, уста бинонинг бирор ерида дарз ёки чатоқликни кўргану юрагига сиғдиролмади мени чақиртирган, хаёл қилди Меъмор. Улар мадраса томи устига чиқишгач, Аҳмад Чалабийни кўришдию индамай ёнидан ўтиб кетишди.

— Ха, уста, тинчликми? — деб сўради Меъмор уста Абдуғафурдан. У кўлидаги фиштини ташлаб, андавасини ушлаб, ганчхок тоғораси ёнида оёқларини кериб ўтирар эди.

У ўтирган жойида Меъморга қараб жилмайди: ранги ўчиб, лаблари оқарган эди. Нарирокда белини ушлаб гўдайиб турган Аҳмад Чалабий уларга бир қараб кўйди-да, пастга тушиб кетди. Уста Абдуғафур уйқуси келиб мудраётган одамдек кўзлари чалишиб, боши қийшая бошлади:

— У-сто-з, рози бўлинг...

— Ҳай-хай, сизга нима бўлди?! — деди Меъмор югуриб бориб. У уста Абдуғафурни қучоқлаб, бошини кўксига босди. — Уста, азизим, кўзингизни очинг! — Ла-а-илаҳа иллалоҳу Мухаммадур расулуллоҳ...

Йўқ, уста Абдуғафур дунёдан ўтган эди. У то Меъмор пастдан чиқиб келгунича чидам билан ўзини тутиб турган экан. Меъмор келиб, қучиб бошини кўксига босиши биланоқ жон берди. Бечора шунга илҳақ бўлиб турган экан.

Меъмор ҳам, шогирд бола ҳам бир муддат индамай қолишди. Меъмор дамо-дам унинг илтимосига кўра, калимаи шаҳодатни ўқиб, устага дам солиб турди. Бир муддатдан сўнг Меъмор уни ерга ётқизиб, белидаги белбоғи билан энгагини танғиди. Шогирд йигит имлаб Зулфиқорни, Завракни, Ҳасан-Ҳусайнбекларни чақирди. Улар томга югуриб чиқиб, ерда ётган уста Абдуғафурни кўриб ҳайрон бўлиб қолишди.

— Бир лаҳзада жон берди, — деди Меъмор, — эрта билан келиб, туппа-тузук ишлаб турган экан...

Ҳаммалари юзларига фотиҳа тортишди:

— Менга бирон марта ҳам тобим йўқ демадилар, — деди шогирд йигит, — аксинча бугун эрталабдан шоширтириб, ғайрат қилиб ишлаётган эдилар...

— — Бир лаҳза-я!.. — деди Меъмор, — «рози бўлинг...» дедилар-у, кетдилар. Ё, қудратингдан!

— Чиройли ўлим, — деди уста Ҳасанбек, — яна бунинг устига, бугун жума. Худо раҳмати эканлар.

Ишни тўхташиб, уста Абдуғафурни шу куни намо-

зи жумага чиқаришди. Эрта билан мадрасанинг баланд томида ишлаётган уста Абдуғафур шу куни кечкурун ўз уйида эмас, пастда, ер бағрида ётарди...

Шундай қилиб, мадраса қураётган яхши одамлардан бири «фоний дунё»дан «боқий дунё»га кетди. Ҳамма ачинди: устанинг дунёга келганидан бошлаб, кўргани заҳмат бўлди. Бошқа ҳеч нарсани кўрмай кетганига ачинишди...

Аммо Меъморнинг «қанотлари бир чеккадан синаятгани»ни кўриб ичдан қувонаётган Аҳмад Чалабий устанинг вафотидан сўнг буқаламундай тезда ўз тусини ўзгартирди: «Уста Абдуғафурнинг қадрдон дўсти мен эдим, доимо менинг ҳовлимга бориб турарди, унга кўп яхшиликлар қилганман, Меъмор билан иноқлаштириб қўйган ҳам ўзим...» — деган гапларни тарқатди. Қадрдон кишиси ўлган одамдек унга аза тутиб юрди. Аслида уста Абдуғафур унинг ҳовлисида ишлаган кезлари «Меъмор ёмон одам, унга ҳатто амирзодалар ҳам ишонмайди, ўғли — хуруфияга мансуб каллакесар...» деган гапларни айтган эди. Бу гапларни уста Абдуғафур ҳеч қачон Меъморга айтмаган-у, аммо Аҳмад Чалабийнинг кўп фитна ва юраги қора киши эканини билиб, ундан ҳазар қилиб, ўзини четга тортган эди. Аҳмад Чалабий мана шу гапларни Меъморга айтиб қўйишидан чўчир, шунинг учун устани руҳан эзиб, умрини эговлаб юрарди. Уста Абдуғафурнинг тўсатдан қазоси — қор ёғди, излар босилди бўлди.

Икки жумадан кейин мадрасага Бойсунқур Мирзо бир неча навқарлари билан бирга келиб, у ёқ-бу ёқларни кўрди. Жой солиниб тайёрланган «дарсхона»да Меъмор раислигида барча усталарни тўплаб, ишни яна ҳам тезлатиш ва шаъбон ойигача қурилишни таъмомлаб, рамазонга хурсандчилик билан киришни таъкидлади. Меъмор ишнинг бориши ҳақида унга ахборот бериб бўлгач, гап орасида яқинда тўсатдан қазо қилган уста Абдуғафурнинг сағир қолган болаларига ёрдам кўрсатишни илтимос қилди. Бу илтимосга амирзоданинг мойиллиги борлигини, «Ҳа, албатта...» деб бош қимирлатганини сезиб турган корфармо дарҳол таъзим қилиб ўрнидан турди:

— Дархақиқат, уста Абдуғафур покиза одам эди. Зуккою аллома эди, — «аллома», «зукко» сўзларига урғу бериб, кўз қирини Меъморга ташлади, — устанинг қазоси бизнинг бошимизга тушган оғир мусибат бўлди. Қурилиш ишларимизнинг анча орқада қолаётгани, сифатсиз ганчхоку кошинлар ёпиштираётганимиз ҳам шу туфайлидир. Худо хоҳласа, ишни тезлатиб юборамиз. Алалхусус, уста хонадонига амирзодам хазратларидан мурувват кўрсатишларини илтимос қилиб сўраймиз. Менда тежалган акчалар ҳам йўқ эмас...

Салқин хона ичида ўтирган усталарнинг биронтаси ҳам Бойсунқур ёнида Аҳмад Чалабийнинг риёкорлик билан айтаётган гапларига жавоб тариқасида бирон сўз айтиша олмади. Меъмор ҳам сукут сақлади, устани ҳозир «пок» деб турган кимса яқиндагина «у пес, унинг қўлидан таом еб бўлмайди. У — болачақаларини оч ташлаб қўйибди, ярамас одам..., деган ифволарини эшитишган эди. Унинг мунофиқлигини ҳозир яққол кўриб, ичларида «астағфуриллоҳ» деб истиғфор айтишди.

Мажлисдан сўнг мадраса ҳовлисидаги курсига келиб ўтирган Меъмор икки чаккасини кафтлари билан қисиб, бир муддат ерга қараб ўтирди. Унинг икки чаккаси санчиб оғрирди. Томда, хужраларда, пештоқу гулчамбарлар, ҳавозаларда турган одамлар Меъморнинг диққат бўлаётганини сезиб туришарди.

ХИИ БОБ

ЖАНГ

Ўша окшом дарё бўйидаги янтоқзор тепаликда самарқандлик икки навкар йигитни барчанинг кўзи олдида «булар қочмоқчи бўлдилар», баҳонаси билан кўксига пичоқ тикиб, ўлдириб, кўмиб ташланган «лашкар интизомини яна ҳам маҳкам қилиш»да кўрилган чоралардан бири бўлса-да, аслида ҳамманинг дилини сиёҳ қилган эди. Мағлубиятга учраган қўшиндек, сарбозлар руҳан синик, қовоқлари солиқ тусга киришди.

Лекин Қораилон даҳшати уларни бир-бирлари билан очилиб-сочилиб гаплашиб, эркин муҳокама қилишга йўл қўймас эди. Қўшин руҳияси унча баланд эмаслигини сезган Мирзо, фарғоналиклар билан тўқнашув они жуда яқин қолганини ҳисобга олиб, эрта билан нонушта пайтида сарбозларга биттадан тилло танга улашишни буюрди. Йигитлар «хамир учидан патир» — чиройли тилло тангани кафтларига қўйиб томоша қилишди. Ундан сўнг, эҳтиёт қилиб ёнларига солиб қўйишди. Нонуштадан кейин, шайхулислом Исомиддин жанг онининг жуда яқин қолгани, ҳар бир мусулмон хуросонлигу мовароуннаҳрликлар Аҳмад тарафидаги ғанимлар билан бўлган жангда «ўлса — шаҳид, ўлдирса — ғозий» эканини таъкидлаб, юзига фотиҳа тортди. Қилич-яроғлари шай, чўққайиб ўтирган сарбозлар ҳам юзларига фотиҳа тортиб, ўринларидан турдилар, отларини яхшилаб эгарладилар.

Муҳаммад Арғуннинг хабар беришича, душманнинг катта қўшини Рафқондан ўтиб, Конибодом сари келаётгани, тўқнашув Яккатут қишлоғи атрофида, Сайхун ёқасида бўлиши ҳамма жиҳатдан мўлжалга яқин эди; Улуғбек Мирзо Шох Малик тархон билан Амир Довуд барлос олдида Муҳаммад Арғундан душман қўшинининг нуфузи, сарбозларининг кайфияти қандайлиги ҳақида сўради. Ёш амирзоданинг босиқлик билан кераклик саволларни бераётганига Амир Довуд барлос аввал ҳайратланиб туриб, кейин бу гаплар унинг бобосидан мерос экани, барлоснинг ўзи ҳам бобоси қўшинида хизмат қилганида, Амирнинг саволлари мана шундай бўларди, деб кўнглидан ўтказди. У яна, душман томони қир орқасига пистирма қўймаганмикан, деб ҳам суриштирди. Муҳаммад Арғун маълумотидан душман пистирма қўймагани, сарбозлар орасида пиёдалар ҳам борлигини билиб қаноат ҳосил қилгач, дарҳол ўз чодирига саркардаларни чақирди.

Шайхулислом Мирзонинг ўнг томонида ўтирарди. Сўл томонида Шох Малик тархон билан Амир Довуд барлос. Ундан пастрокда Муҳаммад Арғун. Мирзо саркардаларга мурожаат этди:

— Фарғона устига лашкар бораётганидан Аҳмад Мирзонинг хабари бор. Биз Баландчақирга етмаси-

мизданок улар ҳам тайёргарлик кўрган. Мирзо саройидан бизга етиб келган маълумотлар шуни кўрсатадики, фарғоналиклар биздан кам, иш кўрган сарбозлари оз — кишилари кўрқувда... Лекин биз то шу кунгача Аҳмаднинг элчисини кутдик, дарак бўлмади. Элчини Самарқандда ҳам кутган эдик. Номаларга жавоб қилмади. Ахсикентда, Хўқандда, Андижонда отамнинг энг содиқ кишиларини ўлдириб юборди. Бир неча мансабдор шахслар Самарқандга қочиб келди... Бу ерда ўтирган мингбоши Иброҳим Дулдайнинг оталари Абдуқаҳҳор Дулдайни ҳам ўлдириб юборди. Бу сўзларни айтмоқдан мақсад — Аҳмад кўп ёмон ишларни саъй этиб, охири бизнинг сабр косамизни тўлдирди. Отамнинг амри ила мен сизларни жангга олиб бораётирмен...

Шайхулислом шу лаҳза хутба ўқиб, амирзодага ва саркардаларга дам урди. Ҳамма сукутга чўмди. Мирзо Улуғбек давом этди:

— Саркарда Иброҳим Дулдайнинг учқур чавандозлари билан мен ўртада борадурмен, биз то Яккатут даштида душман қораси кўринмагунча сиполик билан юриб, душман кўрингач, менинг фармоним билан унинг устига ўқдек отиламиз. Амир Довуд барлос сарбозлари менинг ўнг қанотимда бўлиб, ярим чақирим кейинда, менинг ҳамламдан сўнг иккинчи зарбани беради. Шох Малик тархон сўл қанотимда, саркарда Ёқуббек сарбозлари билан биргаликда охириги зарбани беради. Иншоолло, пайдар-пай зарба билан душманни пароканда қилиб, тор-мор этамиз.

— Амирона режа! — деди Шох Малик тархон, — ҳеч қандоқ ислоҳ киритмоққа ҳожат йўқ. Ғоятда мукамал ва оқилона. Аммо амирзода ҳазрати олийларидан бир кичик илтимосим бор.

— Айтинг, — деди Мирзо унга қараб.

— Иброҳим Дулдайнинг зарбдор лочинлари билан биринчи галда мен бораёй, Мирзо, сиз саркарда Ёқуббекнинг бургутлари билан сўл қанотда борсангиз. — Бу таклифни дархол Муҳаммад Аргун маъқуллади. Амир Довуд барлос яна кўшиб қўйди: — Бу таклиф, менга отангизнинг топшириқлари. Бобонгиз ҳамма вақт сўл қанотда бўлардилар. Бунинг моҳияти катта. Би-

ринчи хужумга ўтган саркардани трандозлар нишонга олади. Тўхтамишхон билан жангда ҳам, Боязид, хо-размшоҳлар билан бўлган жангда ҳам бобонгиз сўл қанотда борганлар...

Мирзо мамнуният билан кулди. Бу таклиф тархоннинг садоқатидан дарак берарди. Мирзо Шоҳ Малик тархонга садоқати учун ташаккур айтди.

— Келишдик, жойимизни алмаштирамиз.

Саркардалар ўринларидан туриб, ўз сарбозлари ёнига боришди. Орқада қолиб, жойларни йиғиб олувчи кишилар шитоб билан ишга киришиб, анжомларни араваларга юклашарди. Кенг дала отлиқлар билан тўлган. Ҳаммининг кўзи ёш амирзоданинг отга минишида. У отга миниши биланоқ беадад лашкар дарё ёқалаб, дашт билан Конибодом сари силжиди.

Навкарлар Мирзога «Йўлбарс» деб аталмиш тўриқ отни тутишди. Бу отнинг бўйи баланд, кўкраклари кенг, қорни кичик — олд томондан қаралганда йўлбарсга ўхшарди. Доимо ғайрати ичига сиғмай сўлиғини чайнар, ер тепинганида чачағлари кенгайиб, йўлбарс панжасига ўхшарди. Бу отнинг бошқа отлардан яна бир фарқи шунда эдики, у жангга кирганида рўпарасидаги отга икки оёқларини кўтариб ташлар, тўғри келса тишларди. Бу ҳаракат йўлбарснинг сапчиганига жуда ўхшарди. У мутлақо ерга йиқилган одамни босмас, устидаги ўз эгасини йиқилишдан сақлар эди. Баъзи сарбозлар «Йўлбарс»нинг баҳосини ўн минг тиллодан ҳам ортиқ ҳисоблашарди. Аслида бу отни Улуғбек Мирзо Самарқанд тахтига чиққан пайтида Бухоро беги тухфа этган экан. «Йўлбарс» жангга кириш учун мўлжалланган от, аммо «Оқ кабутар» деган серёл, виқор билан қадам ташлайдиган оқ от — Мирзонинг тантанавор юришлари, шаҳар олингандан сўнг бош эгганлар олдидан ўтишга мўлжалланган оти эди. Ҳозир «Оқ кабутар»ни Ёқуббек қўшинида, орқарокда бир сарбоз етаклаб келарди.

Катта қўшин уч бўлиниб, дарё ёқасидаги дашт билан Кўчкак томонга бурилмай, тўғри Конибодом сари йўл олди. Конибодом ёқалаб ўтиб, қуёш тик келганида, Муҳаммад Арғун хабар қилганидек, Яккатут даштида шарқ уфқида чанг кўтарилди.

— Бу нима? — сўради Мирзо ёнида келаётган Ёқуббекдан. — Бу қорамол подаси эмасмикан? Чанг кўтаряпти.

— Аъло ҳазратлари, — деди Ёқуббек, — дарҳақиқат, чанг кўтарган қорамоллар подаси.

— Пода эмас! — деди дарҳол эътироз билдириб Муҳаммад Арғун, — бу Аҳмад Мирзо!

— Худди шундай, — деди чўкки соқолли, орик, рангпар бир киши амирзодага қараб.

— Янглишяпсизлар, бу дарҳақиқат пода! — деди қаҳқаҳ уриб амирзода. — Ёқуббек тўғри айтди. Кўзи ўткир одамлар яна бир қарасин, бу — пода!

Муҳаммад Арғун ҳам Мирзонинг ҳамма нарсага гушуниб туриб, атай ҳазил қилаётганини сизди. Мирзо сарбозлар кўркмай дадил ҳужумга чоғланишлари учун «Йўлбарс» устида кулиб келарди.

— Тушундик... — деди Арғун.

— Тушунган бўлсангиз, зудлик билан Шох Малик тархон жанобларига айтинг, яна бир неча дақиқадан сўнг пода устига бургутдек тезлик билан ҳужум қилсин!

Муҳаммад Арғун шитоб билан от чоптириб кетди. У етиб бориб, шаҳзода фикрини айтиши биланок, Иброҳим Дулдай сарбозлари кенг саҳрода бўрондай чанг кўтариб, қийқириб, ваҳшат билан фарғоналиклар устига от кўйишди. Бир муддат ўтар-ўтмас даштда тўс-тўполон кўтарилди, отлар кишнар, қиличу қалқонларнинг шарақ-шуруғи, бақирик-чақириклар авжга чиқди. Отлар оёқларини кўтариб кишнашар, қиличлар офтоб нурида ярқирарди. Дарёдаги гирдобга ўхшаб, икки қўшин бир-бири билан аралашиб, қилич солишарди. Ерга ағанаб тушган сарбозларга ҳеч ким қармас, яраланган отлар ўрам ичида чўлоқланиб, кишнаб юрарди. Бир муддатдан сўнг амирзоданинг ишораси билан Муҳаммад Арғун қир орқасидаги Амир Довуд барлос томон от чоптириб кетди. Бетоқат бўлиб, Мирзони кузатиб турган барлос от чоптириб келаётган Арғунни кўриши биланок, душман устига ёпирилди. Шу муддатнинг ўзида Мирзо билан Ёқуббек ҳам чап қанотдан ҳужум бошлашди. Пистирма қўймай, катта куч билан келган Аҳмад Мирзо бир ярим соат-

лар чамаси орқада жангни кузатиб туриб, ўз кўшинининг мағлубиятга учраётганини сизди. Яна бир соат жанг давом этса, сарбозлари тамоман қирилиб кетишини сезгач, атрофидаги бир неча сардорлари билан орқага қочди. Аҳмад Мирзо кетидан юзга яқин сарбозлар ҳам қоча бошлашди. Биринчи зарбани берган Иброҳим Дулдай, юз чоғлиқ навқари билан Аҳмад Мирзони қувиб кетди. Ўз сардорларининг жангни ташлаб қочаётганликларини кўрган фарғоналиклар ҳар тарафга сочилиб қоча бошлашди. Баъзилар отдан тушиб, қилич ва қалқонни ерга ташлашди. Аҳмад Хўқанд қолиб, Ашт томон қочди. Кўп ўтмай, Иброҳим Дулдай Аҳмад Мирзони тутиб олиб келди. Жанг тугагани ҳамон учга бўлинган лашкар яна бирлашиб, шитоб билан Хўқанд сари силжиди...

Иккинчи мушт, яъни ўнг қанотдаги Амир Довуд барлос сарбозлари орасида қилич яланғочлаб югурган Низомиддин бир соат чамаси тўс-тўполон ичида қолди; кимгадир қилич солиб, отдан йиқитди. Яна бир сарбоз билан анча вақтгача олишиб, бир-бирига тиг тегизишолмади. Орқаси билан тисарилиб келган бир отлиқ сарбоз, уларни ажратиб юборди. У, ҳамма нарсани унутган — қиёмат қойим ичида, нима бўлаётганини билмай қилич солар, чопонида Самарқанд лашкарининг белгиси бўлмаган суворий сари ташланарди. Ундан беш кадамча нарида отдан қулаб тушган бир сарбоз яна ўрнидан туриб, этакларидаги тупроқни қоқа бошлади: бир лаҳза ўтар-ўтмас унинг боши орқасига осилиб, танаси ерга гуппа ағанаб, питирлай бошлади. У уйқусираётган одамдек жонҳолатда яна бир ўрнидан турди. Низомиддин у одамнинг бўйнидан қон тирқираб чиқаётганини кўриб, кўзини бошқа ёққа олди. Бу одамнинг елкасида Самарқанд белгиси кўринмасди. Соқолининг мош-гуручлигидан кекса одам эканлигини пайқади. Ўзининг ҳам бўйнига қилич тушиб қолишидан кўрқиб, атрофига олазарақ қараб, нарироқда бир-бирига қилич солишаётган самарқандлик билан фарғоналик томон югурди. У бехос ёндан келиб, фарғоналикнинг елкасига қилич уриб, отдан қулатди. Ҳоли танг бўлиб турган шериги унга мам-

нун бокди. Улар иккови дархол чап томонларига бурилиб, шарақа-шуруқ қилич солишаётганлар тўпига ўзларини уришди. Низомиддин қилич солар, ора-чора ўз ошналари Шодмонбек билан Абуалиларни қидирарди. Бир муддатдан кейин қочиб кетаётган сарбозларни кўриб, фарғоналиклар енгилганини пайқади. Отининг жиловини тортди. Йигирма қадамча нарида отдан сакраб тушиб, қилич-қалқонини ерга ташлаб турган навкар ёнига от чоптириб бордию, унинг бош эгиб, таслим бўлиб турганини кўриб индамай қолди. Қўлида ярқираб турган қиличини ҳам эгар қошида тутди. Қиличи дамида қотиб қолган қонни кўрди. Пешанасидан иссиқ тер оққандай бўлди. От жиловини қўйиб юбормагани ҳолда сўл кафти билан пешанасини артган эди, қўли қип-қизил қон бўлди. Қалпоғини кўтарди — ҳа, қалпоқнинг таги жикқа қон... ўзининг ярадор бўлганини сезгани ҳамон, боши, елкаси ачиша бошлади. У отда туриб, рўпарадаги одамга қаради; у Низомиддининг чаккаси, бурни устидан оқиб тушаётган қонни кўриб, ерга қаради. Улар — голибу мағлуб бир лаҳза бир-бирларига ўқрайиб қараб туришди! Шундан сўнг Низомиддин отининг бошини қайириб, Хўқанд йўлида кетаётган сарбозларга етиб олиш учун шошилди. Сал юрмасиданок йўлда белида энлик қизил кумушкамар бир одамнинг тўнкарилиб ётганини кўрди. Юраги шиф этиб, орқасига тортиб кетди. Атрофида айланди — тўнида Самарқанд белгиси бор! У дархол отдан сакраб тўшиб, тўнкарилиб ётган одамни ардарди; бу — Шодмонбек эди. Дўстидан жудо бўлибди... Кўзи тиниб, юрагига тиф санчилгандек бўлди. Юз қадамча нарида кетаётган сарбоз, Низомиддинни кузатиб турарди: «Қани, юринг! Улар анча олислаб кетишди!» Низомиддин «хўп» дегандек бош қимирлатди. Шу лаҳза йигирма қадамча нарида оҳ-воҳ қилиб ётган яна бир киши ердан бошини кўтарди. «Ҳой, иним, самарқандликман, мени олиб кетинг! Мен бу ерда қолмай, кечкурун кашқирлар, чиябўрилар келади...» Низомиддин отини етаклаб, унинг тепасига борди, «белимдан қилич едим, туролмайман...» Низомиддин бир лаҳза унинг тепасида турди.

— Отимга мингашолмайсизми?

— Йўқ, иним, туролмайман.

— Бир оз сабр қилинг. Ҳозир аравалар келиб сизларни йиғиштириб олади.

— Шу илтифотингизга ҳам раҳмат! Арава келгунига чидаб туролмайман. Асли бухороликман, отим — Қудратулло. Ҳаққимга бир дуо ўқиб қўйинг.

— Хўп, оғо, — деди Низомиддин маъюс.

Низомиддин Абуалининг ҳоли не бўлди экан, деб анча олислаб кетган қўшин орқасидан от чоптириб кетди. Бошидан сирқираб чиқаётган қон бурни учидан чак-чак томаётганини сезмасди. У анча ерга бориб, орқада чўкка тушиб, йиғлаб ўтирган мағлуб сарбозга қаради. Шодмонбекнинг калласини узган шу эмасмикан? Агар шу бўлса, нега унинг калласини олмадим? Нега у отида қочмади? Қочиб улгуриши мумкин эди-ку?

Ёмон туш каби қўрқинчли, чалкаш хаёллар Низомиддиннинг қон сирқираб турган бошини қуршаб олган эди. Олдинлаб кетган ошналарига етиб олай, деб у отини ниқталардию хаёлида боши учиб кетган Шодмонбек билан бели синиб инграб ётган бухоролик сарбоз турарди.

Кеч кириб қолган. Қуёш ғарб уфқига ботмоқда. Сўнгги нурлар даштга тушиб, тик турган кишининг сояси бир терак бўйи чўзилиб кетарди. Яккатут, Рафқон, Конибодом оралиғидаги кимсасиз даштда одамлар ва отлар сочилиб ётибди. Даштни кесиб ўтган арава йўлидан бирорта суворий ўтмайди. Бу ердаги тўқнашув — қиёмат қойим даҳшати атроф ёқдаги қишлоқларга тарқалган эди. Боши кетиб, жони узилганлар ваҳшатдан тамоман қутулган. Аммо тиф тегиб қўл ёки оёғи узилганлар оҳ-воҳ уриб, мадад кутиб ётарди. Қуёш ботиши билан мис баркашдек ярқираб, дашт устида ой кўтарилди. Кечаги қоп-қора туя булутлар йўқ, осмон мусаффо эди-ю, аммо ой қонга белангандай қизариб турарди. У кенг даштда, янтоқзорда сочилиб ётган кишиларни кўрарди. Бироқ ёрдам қўлини узатолмасди. Саҳрода ойдан бўлак ҳеч вақо йўқ. Бели синиб ётган сарбоз ҳам ойга тикилар, ундан нажот йўқ; у баланд қаср туйнугидан жамолини кўрсатиб турган маликага ўхшарди. Бели синган сар-

боз ойдан юзини ўгириб, пиллақуртдек сурилиб бо-риб, ҳар эҳтимолга қарши, ерда ётган ўткир қилични олди. Ёнидаги ўлик белидан ханжарини ҳам суғуриб, ёнига қўли етадиган жойга қўйди.

Ярим тунда бу ерга орқадаги бир гуруҳ навкар ихотасидаги аравалар етиб келди. Ярадор кишиларни, қуролларни териб олиб, араваларга жойлаштиришди. Шу орада, яна бир гуруҳ сарбозлар ихотасида «Угрук» аравалар ҳам музаффарият дарагини эшитиб, амирзода орқасидан жадаллаганича, Хўқанд томон кетишди. Шаҳид бўлган сарбозларни эртага эрта билан шу ерларга кўмишни айтган карвонбоши, ярадорларни тезда шаҳарга олиб киришни одамларга тайинлаб, ўзи отга қамчи босиб, «Угрук» арава кетидан Хўқанд сари чопди. Бу обдан чиройлик қилиб безатилган аравалар ичида Мирзонинг хотини — Ақобегим, ҳамда унинг бир неча хизматкорлари ўтирарди. «Угрук» аравани кўриқлаш, мабодо мағлубият хавфи туғилганда орқага қайтариш энг содиқ сарбозларига топширилган эди.

Хўқандликлар ҳамма дарвозаларни очиб, Мирзони шодиёна билан кутиб олди. Шаҳардан бир фарсанг ташқарига чиқиб турган оқ саллали, Жоме масжиди имоми; қози калон ва бир тўда казо-казолар катта йўл устида Мирзони кутиб олиб, саройга олиб келишди. Дарҳол ичкариларни кўздан кечирган Муҳаммад Арғун одамлари атрофга ясовулу навкарлар қўйишди. Арғундан аввал шаҳарга Қораилон кириб, саройни ва шу атрофни кўздан кечирган эди. У, Мирзога Муҳаммад Арғун ҳамма ишни кўнгилдагидек ҳозирлади, деб хабар берганидан сўнг, Мирзо саройга кириб борди. Шу муддат иккинчи топқир анчолар Самарқандга ва ундан сўнг Ҳиротга музаффарият ҳақида нома олиб кетдилар. Биринчи топқир тўрт анчо ғалаба қозонилган чоғ — жанг майдонининг ўзидан Самарқандга жўнатилган эди.

Хўқанд саройининг кўркам хоналаридан бирига кираётган Мирзо кетидан Шох Малик кела туриб, унга мурожаат этди:

— Амирзодам, гапим бор эди.

— Марҳамат! — у Шох Маликка қаради.

— Ҳордиқ оласизми ёки Аҳмад Мирзони сўроқ қиласизми?

— Аҳмад Мирзо билан гаплашиб олиш керак.

— Тушундим.

— Саркардаларга айтинг, шаҳар таланмасин! Хазинага кирилмасин, хазинабоннинг ўзи бунда келсин! Биз ўзимиз, эрта тонгдан бошлаб, саркардаларимиз устига заррин хилқат ёпамиз, тиллолар улашамиз. Ҳеч кимни хафа қилмаймиз...

— Тушундим, — Шох Малик ташқарига чиқиб кетди. Саройнинг ҳамма ерига, асосий эшикларга курулли навкарлар қўйилган эди. Бир муддатдан кейин Мирзо сарой ҳовлисига чиқди: қўллари борланган Амирак Аҳмад ховлида тик турарди. Атрофида Самарқанднинг саркардалари, мансабдор шахслар. Устига духобалар ташланган курсига Мирзо келиб ўтирди. Оёғи остида йўлбарс териси. Рўпарасида амакива-часи Аҳмад Мирзо бош эгиб турарди.

— Қўлларини ечиб юборинг! — деди Мирзо Муҳаммад Арғунга ишора қилиб. Арғун белидаги ханжарини суғуриб олиб, чилвир арқонни узиб ташлади. Амирак Аҳмад увишиб қолган қўлларини осилтириб, уқалади.

— Ҳа-а, амирзода, ҳолингиз қалай?

— Биз енгилдик, сиз енгдингиз!

— Сиз, мамлакат ҳокими эмас, шахват ҳокими бўлдингиз! Офарин! Мунажжимлар кўзига «алиф» тортмоқ бир томонда, шахвоний ҳирс бир томонда! Биз бу ишга йўл қўёлмаймиз! Нега Ашт томон қочдингиз? Бойсини билсак бўладими?

— Мағлубият ва саросималик кишини не ҳолга солмайди. Киши енгилгач, тўғри келган томонга қочади.

— Йўқ, очикроқ айтинг! Сиз қочиб жон сақламоқчи бўлсангиз, Шўрсув орқали тоққа чиқиб кетишингиз мумкин эди. Хўқанд ёки Марғионга шу сабабли кирмадингизки, сизни ўз кишиларингиз ушлаб берарди. Ашт орқалик юқорини кўзлаб қочишингиздан мақсад нима?

— Мақсад йўқ, фақат янглишиш...

— Сиз, содда кишилардан эмассиз! Сизнинг са-

ройингизда менинг одамларим бўлган, феълу атворингиз, мақсадингиз, мағлубият келгудай бўлса, нима чора кўрмоғингиз бизга маълум! Бу томонга юриш бошлашдан аввал, сиз қочажак ковакларнинг ҳаммаси бекилган. Энди, Мирзо, очикроқ гапиринг! Ҳақиқатни айтсангиз — омон қоласиз. Бўлмаса, ҳукм — битта! Қон тўкилади! Фуқаро қирилди, мен сизни омон қўймайман! Подшоҳни беҳурмат қилдингиз! Ҳақ гапни айтинг, амаким Амир Умаршайх арвоҳини хотирлаб, сизни омон қўямен! Бўлмаса, йўқ.

— Ҳақ гапни айтаман, амирзода, сўзингизга ишонман. Аштдан тоғ йўллари орқали Сайхун бўйига, Сифноқ ва Шохруҳия шаҳарларига чиқиб олиб, Дашти Қипчоққа бормоқчи эдим. Биз билан яхши алоқада бўлган тугли Темур авлоди Муҳаммадхон билан аҳдлашувимиз бор эди. Муҳаммадхон Ўрусхоннинг набираси — Бароқ ўғлон билан келишмай, жанжал устига жанжал бўлмоқда. Сайхун бўйларидаги Дашти Қипчоқ хонлари Ҳирот ва Самарқандга қарши бўлиб, менга мадад беришга тайёр эди. Бароқ ўғлонни паноҳ қилиб Дашти Қипчоққа қочаётган эдим...

— Мана энди ўзингизга келдингиз, — деди ўрнидан туриб Мирзо, — сизни ўлим жазосидан сақлаб қоламен. Сиз эрта билан хотин ва болаларингизни олиб, Ҳиротга жўнайсиз. У ерда аввало подшоҳдан, ўз амакингиздан қилган гуноҳларингиз учун авф сўрайсиз. Кейин, мана бу гапларни: Бароқ ўғлон, Муҳаммадхон билан тузган аҳдларингизни подшоҳга мукамал айтиб берасиз! Бу жуда муҳим гап.

— Хўп, — деди Аҳмад Мирзо ўлимдан қолгани учун қўли кўксига, амирзодага таъзим қилиб.

Эртасига эрта билан Аҳмад Мирзо бола-чақалари билан аравага ўтқазилиб, Муҳаммад Арғун кишилари ихотасида Самарқандга, ундан Ҳиротга жўнатилди.

Анчолар ғоятда муҳим ва махфий номани олиб Самарқанд сари чопдилар; ундан Хуросонга ўтишади. Лекин Аҳмад Мирзо устидан қозонилган ғалаба хабари эртасигаёқ Ҳиротга маълум бўлди. Хўжанддан пайдар-пай учирилган кабутарлар Жиззахга, Жиззахдан Самарқандга жўнатилди. Самарқанддан учирилган ка-

бутарлар Шахрисабзга, ундан Балх, ундан Маймана, ундан Хиротга етиб келди. Биринчи хушхабар олиб келган Маймана кабутарини подшоҳ ўз кафтида ушлаб, оёғидаги ипак қоғозни очиб олди, хиротлик каптарбозга ўн тилло ва қимматбаҳо сарупо беришни буюрди. Хўжанддан тортиб, то Хиротгача бўлган масофадаги кабутар ўргатувчиларнинг ҳаммаси ақча ва сарупо беришларини тайинлади. Муҳим хабарларни тезда етказишда кабутарбозларнинг санъати анчалардан ҳам, тепаликлардаги ўт ёқувчи қоровулхоналардан ҳам қулайдир, деди Шоҳрух.

Катта қўшинни шайлаб, мабодо бирон кори-ҳол бўлса, шитоб билан Самарқанд сарига йўлга чиқишга ҳозирлик кўриб турган Иброҳим Султон бу хушхабарни эшитиб, бўшашди. Отасини зафар билан муборакбод қилиб, сарой аъёнлари юзидаги севинчга шерик бўлиб кўринди. Лекин аслида соҳибқиронликдан кўра ҳам, «соҳиб илм» оғасининг шаъну шавкати унга ёқмасди. Аҳмад Мирзо бир савалаб, «патини тўзитиб» юборишини, шундан сўнг отаси Самарқанд тахтига бирон «қаттиққўл» ўғлини юборишини умид қиларди. Умуман, у ўз оға-иниларидан Муҳаммад Тарағай билан Бойсунқур Мирзони давлат ва сиёсатга, ҳарбга аралаштиргиси келмас, укалари — Суюрғотмиш Мирзо билан Муҳаммад Жўқийларни келгусида ўзига тобе — Мовароуннаҳр ҳокимлари қилиб тайинлашни кўзларди... Қаҳри қаттиқ аМирзода Шерозга қайтиб келмай оғасининг Самарқандга қайтиб келишини кутди. Шу хурсандчилик кунларининг бири Шоҳрух Иброҳим Султонни ўз ёнига чорлаб, яқин кунларда Аҳмад Мирзо Хиротга етиб келиши, гуноҳкор амакиваччасини унинг ихтиёрига юборажаги, ўз қўл остидаги бирон шаҳарга ҳозирча ҳоким қилиб қўйишини тайинлади. У, сиртда бўлгандан кўра кўз остида бўлгани маъқул, деди. Қораилон кишиларига ундан асло кўз узмасликни тайинлаб қўймоқ кераклигини ҳам айтди. Иброҳим Султон амр бажо келтирилишини, мабодо амакиваччаси яна фитнага ружу қилса «айб ўзида» деган гапни кўнглидан ўтказди. Чунки отасининг «Қораилон» номини тилга олиши ана шу нарсадан далолат берарди. Бир ҳафталардан кейин у отасидан рухсат олиб, Ше-

розга жўнади. Ўзига нисбатан ҳар бир кичик хатти-ҳаракатларгача диққат билан кузатадиган «чакказарб» амирзодани укаси Бойсунқур Мирзо бошчилигида сароё аъёнлари кузатиб қолишди.

Оқ кабутарлар олиб келган мужда ва бунинг устида шахзоданинг пойтахтдан «қалтис» чиқиб, Шерозга кетиши Ҳирот аҳлига қўшқувонч бўлди. Рамазоннинг охирига ҳафтаси қолиб, катта ҳайитнинг баҳор ойларига тўғри келгани ҳаммага севинч бағишларди. Жангнинг тез тугаллангани, Аҳмад Мирзонинг Ҳиротга бош эгиб келаётгани, Фарғонада қатли ом у ёқда турсин, бирон кишининг ҳам бурни қонамагани меъмор Нажмиддин Бухорийни ҳам, кулол Абу Толибни ҳам, уста Ҳасанбек ва Ҳусайнбекни ҳам хурсанд қилди. Жанг тўполонида қон тўкилди-ю, ичкарида бу иш бўлмади. Ҳарқалай Улуғбек — Улуғбек, Иброҳим — Иброҳим, дейишди улар бир-бирларининг қулоғига, маърифату илм кишиси жанжални кўпроқ ақл-идрок билан ечади. Бунга чоғи келмаган ҳокимлар муаммони қилич билан ҳал қиладилар... Фарзандларимиз, худо хоҳласа, эсон-омон кириб келишади, деб умид қилишди улар. Лекин «меъморлар меъмори!» устод Қавом ўз ўғли Худододбекни Амир Довуд барлос қўлидан олиб қолгани, бу билан ўз фарзандини бошқаларникидан азиз кўргани ва шунга ўхшаш баъзи хатти-ҳаракатлари билан, мана бир неча ойдирки, Нажмиддин Бухорий билан учрашолмай юрарди. Корфармо Аҳмад Чалабийнинг қилган фитналари, Меъморнинг нажанг юргани, мадрасада шогирдлари билан ўзи енгинимариб ишлаётганидан ҳам хабардор эди. Аҳмад Чалабийнинг «бухоролик Меъмор салтанатга нохайрихоҳ кимсалар» билан ошначилик қилаётгани ҳақида гапирганда (гуржи устаси Жўржий билан иноқлигини кўзда тутди) устод Қавом юзини тескари қилиб, бурнини жийирди. Илгари бунақа гапларга жон қулоғини тутадиган устод Қавомга бу сафар гап ёқмаётгани, Чалабийни совуқ қарши олгани хайратга солди. Совуқкина хайр-хўшлашиб чиқиб кетаётган Аҳмад Чалабий устодга: «бу ҳақда Иброҳим Султонга шипшигажagini» айтганида, устод Қавом наридан-бери юзига фотиҳа тортиб ўрнидан турди.

— Бундоқ ифво гапларга амирзода бурнини қоқади!

— Нима дедингиз?

— Меъмор Нажмиддин Бухорий салтанат учун жуда кўп яхши ишлар қилган. Бунинг устига, ёлғиз ўғлини жангга йўллади. Яна нима қилиб берсин?! Салтанатнинг мўътабар кишилари орасига тушиб, тагин бошингиз узилиб кетмасин, Чалабий жаноблари!

Аҳмад Чалабий ўзининг Қавом томонидан ғоятда совуқ қарши олинганига, устоднинг ўзгариб қолганига таажжубланди. Агарда Иброҳим Султон Шерозга кетиб қолган бўлса, Бойсунқур Мирзо Ҳиротда, унга арз қилишни ўйлаб қўйди.

XIV б о б

НАВРЎЗИ ОЛАМ

Ҳирот шимолидаги Кўҳисиёҳ этаклари, ясси қирлар, жилғалар, бутун бир воҳа яшиллик билан ўралди. Кўҳи сафед билан Кўҳисиёҳ оралаб юзларча катта-кичик сойларни бирлаштириб оқаётган Ҳерирўд дарёси ҳам яшилликлар оралаб, Мурғобу Жайхун томон интилар, аммо уни беҳудуд ва ташна қумликлар йўл-йўлакай шимариб кўярди. Унинг жануброғидан оқадиган Фараҳрўд Хашрўд ҳам ташна ерларга сингиб кетарди. Наврўзи олам бўлиб, тоғ атрофлари яшилликлар билан ўралгач, Ҳирот халқи тоғ бағирларига равочу лола сайлига отланишар, биргина Ҳирот эмас, Гургон, Қалъан Нав, Қароҳ шаҳарларининг аҳолиси ҳам равоч сайлига чиқишарди. Кўҳисиёҳ орқасида яна ҳам баланд тоғлар силсиласи диққатни тортар — то Банди Туркистон тизма тоғларигача бу силсила давом этарди. Ҳиротдан анча узоқ Боло Мурғоб, Оби Қайсар бўйларида ҳам бу сайил навбахорга файз кўшарди. Ҳатто жанубдаги Намаксор кўли бўйидан ҳам одамлар Кўҳисиёҳ этакларига келишарди.

Ҳеч кутилмаганда Нажмиддин Бухорий ҳовлисига устод Қавом кириб келди; дарвоза олдида уни Зулфиқор кутиб олди. «Ҳиротнинг ғоят эътиборли одами»га кўзи тушиши биланоқ у озгина довдираб қолди. Ке-

йин югуриб бориб, отининг жиловидан ушлаб, устодни оҳиста отдан туширди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом!

— Марҳамат, устод!

— Бисмилло... — Қавом олдинда, Зулфиқор от етаклаган ҳолда ташқари ҳовлига киришди. Ҳовли ўртасигача келиб қолган устод Қавомни хоналардан югуриб чиққан Заврак билан Ғаввос яна қуюқ салом билан кутиб олиб, меҳмонхонага — ҳовлининг кунчиқар томонидаги данғиллама ўймакор, ганчин катта хонага олиб киришди. Заврак шу лаҳза бу хабарни ичкари ҳовлига етказди. Меъмор Нажмиддин Бухорий дарҳол ўрнидан туриб, меҳмонхонага сарпойчан кирди.

— Э, марҳамат, келсинлар! Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом! Соғиндим, кўргим келди. Биз, кексалар бир-биримизга суянишиб қолганмиз... — деди илгаригидай димоғдорлик, пишқиришлардан жиндак бўлса-да, асар кўринмай устод Қавом. У ҳозир мутлақо бошқача, анча самимий бўлиб қолган эди. Унинг «Биз кексалар бир-биримизга суянишиб қолганмиз» деган сўзидан Нажмиддин Бухорий Қавомнинг подшолардан кўра ҳам ўз дўстлари, ҳамкасбларига суяниб қолганини пайқади. Ўлими яқинлашгач, киши ўз ошналарига ўюр бўлиб қолади — оғир кунига ярамайдиган, тобуткаш бўлолмайдиган амирзодалардан не фойда! Бунинг устига, яқинда тенгқурларидан хаттот Абдураззоқ Машҳадийнинг вафоти улар сафига тушган кучли бир зарба эди. Устод Қавом кўлини фотиҳага очди: — Қадам етди, бало етмасин!

— Хуш келибсиз!

— Соғ-саломатмисиз?

— Шукур...

Шу дам учала шогирд ҳам ўринларидан туриб, дастурхон тайёрлашга киришишди. Заврак югурганича яна ичкарига кирди. Устод келганини сезган Маъсума бека каттакон жез патнусга қанд-қурсларни кўяётган эди. Негадир меҳмон келса ҳам бепарво турган Бадиа, ташқари ҳовлидаги молхонада отларнинг тепишиб, кишнашлари эшитилиши билан югуриб кета туриб, Зулфиқорга қаради:

— Бир ўзими?

— Ҳа, устоднинг бир ўзлари, — деди Зулфиқор.

Бадиа отхонага кириб, акасининг «Кўк каптар»ига қаради. Чопқир «Кўк каптар» бегона отни ёқтирмасди — у четлаб ўтиб, ўз отининг жиловини ечиб, нарироққа олиб бориб боғлади.

— Бу ишларни менга буюринг, бекам!

— Сизни аядим, ҳурматли Шоший, — деди от бошини нозик қўллари билан силаб Бадиа. — Сиз отамга жуда кераксиз. Отамлар бошқалардан кўра ҳам сизни қобилиятли дейдилар. — Бадиа Зулфиқорга қараб жилмайиб турарди. Унинг бу гапи камситишми ё одатдагидай ҳазилми — билиб бўлмасди. Аммо унинг кулгиси ниҳоятда ўзига ярашиб турарди. Зулфиқор довдираб қолди.

— Мен айтмоқчиманки, бу ишлар...

— Мен айтмоқчиманки, бу от фақат мени, ундан кейин акамни йўлатади ёнига. Мен йўғимда унга яқинлашманг, шикаст етказиши мумкин. Унга қаранг, отга ўхшамайди!

Шундан сўнг Бадиа отини эркалади, сўнг Зулфиқорнинг ёнига келди, кўзларига тикилиб, жилмайди.

— Боринг, устодингизга қарашинг! — у чопиб, ичкари ҳовлига кириб кетди.

Зулфиқор қизнинг елкаларига, сочларига қараб қолди: эҳтимол, устоднинг бу келиши тўй ҳақидадир! Ҳали, Бадиянинг акаси жангдан қайтмай туриб, тўй бўлиши мумкин экас-ку! Эҳтимол, тўй ҳақида маслаҳатлашиб олмоқ учун келгандир?

Зулфиқорнинг юрагига қандайдир шубҳа тушди. Наҳотки, Бадиа ўша тўрсайган Худододбекка хотин бўлади? Наҳотки, узумнинг сарасини ит ейди? Пулу давлат, обрў... нималарга қодир эмас! Эй, сен бухоролик, чучварани хом санаб юрибсан! Бу кулгию карашмалар, бу топилмас ширин лаҳзаю, ноёб табасумлар — шунчаки гап. Улар бировники. Ўша лаблари тўрсайган, қимору кўчқор уриштиришдан ўзга ишни билмайдиган Худододбек буларга бир йўла эга бўлади. Бу гўзалликлар ўша сўтакнинг қўйнида йўқ бўлиб кетади.

Шундоқ бўлармикан-а? Дунёнинг ишлари доимо

тескари. Шунча шаддодлиги, фикрининг тиниклиги, чакқонлиги билан Бадиа Худододбекка хотин бўлармикан? Ҳамма нарсани ўзгартириш мумкин, аммо инсон феълини ўзгартирмоқ амри маҳол, деган эди устод. Осмонда чарх уриб ўйнаб учган бу оқ кабутар Худододбек қафасида ётармикан?

Зулфиқор шундай хаёллар билан банд эди. У ўз шериклари ёнига келди. Устодларга дастурхон ёзиб, ҳамма нарсани муҳайё қилиб беришгач, ўз хоналарига киришди. Чунки устод уларни холи қўйишни истагандек бўлди.

— Мавлоно Жаъфар Табризий, Хўжа Юсуф Андугони ҳам хоҳиш билдириб, агар сиз бир ишга бош бўлсангиз, бизлар измингиздамиз, дедилар, — устод қавом Нажмиддин Бухорийга қаради, — азизим, наврўзи олам, ҳаммамизнинг димоғимиз чоғ. Бунинг устига кичик ҳайитнинг баҳор фаслига тўғри келгани яна ҳам нур устига аъло нур бўлди. Агар хоҳиш билдирсангиз, болаларимизни олиб, араваларда Кўҳи-сиёҳга, равоч сайлига борсак. Шунга нима дейсиз?

— Сиз, устод, бир нима десангиз, биз бўйин бурган эмасмиз, — деди Меъморнинг чехраси очилиб, — айни муддао!

— Фисоғурс (Пифагор) ҳакимни бир авлиё наддофлар¹ дўконига олиб борган экан, — деди гапни ўзокдан айлантиришни яхши кўрадиган устод Қавом, — ҳаким бу ерда кўрибдиларки, чийратма иплардан овоз чиқибдир. Ундан сўнг, даштдаги ўлган тошбақа суягидан ҳам овоз чиқибдир... Фисоғурс ҳаким оҳангни ана шундай ўрганиб, мусиқий сурурлар кашф этибдилар. Мусиқа инсон танасига жон киритибди. Хўжа Юсуф Андугоний танимизга жон бермоқчилар...

— Кўп ҳикматли гап айтдингиз, — деди Меъмор. Устод Қавом «донолиги»ни тан олиш унга жуда хуш ёқарди. — Хўжа Юсуф Андугоний ҳазратларининг муборак овозларини анчадан буён тинглаганимиз йўқ, танимизга жон бўлсинлар.

— Бойсунқур Мирзо ҳам шу куни сайилга чиқурлар. Лола сайли киши дилидаги губорни йўқотур,

¹ Наддофлар — пахта титувчи, ип йигирувчилар.

равоч медани тозалайди... Бу — «Ал-Қонун»да ёзилган.

— Қачонга мўлжаллагансиз?

— Пайшанба куни чиқиб кетиб, жума куни кечки пайт қайтамиз. Агар сайлимиз яхши бўлса, жумани ҳам унда ўтказмоғимиз муддао. Карохдан ўтиб, Шўрак томон борсак. Лолаю равоч у томонда кўп.

— Мавлоно Андугоний «Рисолаи мусиқий» ёзибдурлар, деб эшитдим. Бу, таҳсинга сазовор, — деди Меъмор Нажмиддин Бухорий, — у зотнинг қавл, рехта, савт, сажъ, амал, нақш¹...ларини тинглаганмиз. Танбури беқиёсларига монанд соз йўқ.

— Балли! — деди ўз суҳбатларидан мамнун бўлиб устод Қавом, — Аъло хазрати муаззами ҳумоюнӣ устод Андугонийни бутун Ҳиндистонга алишмайман, дебдилар. Бундан ортиқ тавсиф борми! Аммо устод Андугоний бундан бир неча ой илгари қаттиқ дилгир эдилар. Сабаб, Мирзо катта лашкар билан Фарғона устига боргани, Аҳмад Мирзонинг номуносиб ҳаракати сабабли Хўқанд, Ахсикент, Андижон раияти устига тушадиган шўриш у зотнинг дилига алам берди. Лекин ишнинг бежанжал, беқирғин бўлгани у зотни яна оёққа турғазди. Устод юрагидан андуҳ кўтарилди — у зот ҳам Аҳмад Мирзонинг ўзи айбдор эканини тан олдилар...

— Хайрият!

— Яна бир гапни сизга айтмоғим даркор: Аҳмад Мирзо Ҳиндистону Чинга сафар қилиб, Ахсикентга қайтиб келгач, расадхона қуриш иштиёкида юрган Ҳакимхон Водилий деган бир мунажжимнинг кўзига «алиф» торттирибдир. Ҳакимхон Водилий аввал Бухоро, кейин Самарқандда таҳсил топган мулло одам экан. Самарқанду Ҳиротда илм-маърифатга ривож берилаётгани, Мирзо Улуғбек аҳли фузалого меҳрибонлик кўрсатаётгани, агар унга эътибор қилишмаса, Самарқандда, илмпарвар амирзода хизматига келиб қолишини бир неча бор айтган Ҳакимхон Водилийни «биронинг хотинига зўрлик қилмоқчи бўлди», деган бўхтон билан тутиб олиб келинган. Аҳмад Мирзо-

¹ Мусика асарлари.

нинг фармони билан икки кўзига «алиф» торттириб, сўқир қилиб қўйишган. Мирзо Аҳмад бир базмида: «Мана энди у мунажжим бўлиб, осмонга тикилолмайди! Ўзи яратган мавжудот сирларини худойи таолодан ўзга ҳеч кимса билолмайди. Энди у на хиротлик, на самарқандлик паноҳларини ҳам кўра олади!» дебди. Қоронғи ҳужрада оҳу надомат билан ётар сўқир мунажжим хусусидаги хабар ҳам Мирзо Улуғбек қулоғига етибди. Ахир бу зулм-ку!

— Агар Мирзо Аҳмад шундай ёмон ишларга саъй этган бўлса, унинг тахтдан олингани мақбул бўлибди, — деди Нажмиддин Бухорий.

— Мирзо Аҳмад Бароқ ўғлон билан ҳам тил бириктирган, деган гап бор.

— Бу ҳам жуда хунук гап.

— Таксир, сиз менга «Ал-Мажистий» китобини бериб турмоқчи эдингиз. Ёдингиздан кўтарилгани йўқми?

— Асло, — деди Нажмиддин Бухорий, — агар истасангиз ҳозир олиб чиқаман.

— Абулвафо билан Тусий хусусида бир-икки маълумот айтсангиз.

— Абулвафо ал-Бузжоний Хуросонда таваллуд этганлар. Кейинчалик Бағдодга бориб, қадимги юнон олимларининг ал-жабр ҳамда фалакиётга оид асарларини таржима қилдилар ва илмий шархладилар. Ҳисобу хандаса соҳаларида янги илмий масалаларни илгарри сурдилар ва талай рисоалар яратдилар. У зот Бутлимуснинг «Ал-Мажистий» китобини янги фикрлар билан тўлдириб қайта ишладилар. Бағдоддаги расадхонада янги жадваллар тузишда ҳам қатнашдилар. Ой ҳаракатини ўрганишга доир муҳим тадқиқотлар ҳам олиб бордилар. Муҳаммад Насриддин Тусий Марраг шаҳрида расадхона барпо этдиларки, бу расадхона ўз замонининг улкан илмий маркази бўлди. Расадхона олимларининг кўп йиллик тадқиқотлари сифатида «Эбхон зижи» жадвали тузилди. Тусийнинг хандасавий илми ривожланишида муҳим аҳамият касб этган «Таҳрир уқлидус» китоби битилди. Унинг «Шоклул Гита» китоби туфайли ясси ва айланма хандаса мустақил ал-жабр фани бўлиб қолди. Насриддин Ту-

сий булардан ташқари жабр, тиб ва мантиқ назарияси билимларининг бошқа соҳалари бўйича ҳам кўпгина китоблар ёзган.

Икки меъмор аллавақтгача ширин суҳбатлашиб ўтиришди. Улар яқин анча вақтдан бери бундай кўнгилли ва дилбар суҳбатда бўлмаган эдилар. Улар Зулфиқор олиб кирган таомдан тановул этишди. Аммо майга ружу қилишмади, сабаб, эртанги «равоч сайли» бемай ўтмасди. Кечга яқин устод Қавом қалингина «Ал-Мажистий» китобини қўлтиқлаб, Меъмор билан хайр-хўшлашиб, ўз ҳовлисига жўнади.

ХV б о б

ЙЎЛДА

Олмосдек серқирра, офтобда чўққилари ярқираб турган баланд қорли тоғлар кўзни олади. Бу — Кўҳисийх. Унинг остида яланғоч кўнғир қоялар силсиласи. Ундан ҳам пастда яшил гилам тўшалган беҳудуд тепаликлар кўринади. Чуқурликларда илон изи бўлиб сой оқиб ётибди. Шағал тошлар устида шарқираб оқаётган тоғ суви — биллур, у нафас олиб турганимиз ҳаводан ҳам беғубор. Киши ҳовучлаб ичган сари яна ичгиси келади. Сой бўйига тушган киши беихтиёр тепага — осмонга бигиздек кириб кетган чўққиларга қарайди; баландликларда осилиб турган улкан харсанглар ҳозироқ узилиб тушаётгандай ваҳима солар, тепаликда қатлам-қатлам тошлар орасидан ўсиб чиққан кўкатлар, баъзан унда-бунда чироқдек ёниб турган лолалар ўзини кўз-кўз қилиб, завқ бағишлар эди. Табиат мўъжизаларга нақадар бой; тошларга урилиб, шарқираб оқаётган шаффоф сув ичида оқимга қарши сузиб бораётган балиқларнинг кумуш тани ярқираб кўриниб қолар, бир дақиқада қайроқ тошлар орасига кириб яширинарди. Сой шов-шуви орасида асаларилар зувиллаб чексиз майсазорлардаги ўт-ўланлар дастурхони томон ошиқишарди. Сой бўйида турган киши тепасидаги баҳайбат чўққиларга беихтиёр боқар, бошдан қалпоқ тушиб кетгудай тик баланд-

ликларга қарар эди. Негаки, инсон табиати юксакликларга интилади. Тоғ ҳавоси нақадар сўлим — чарчоқ асабларга ором, юракларга мадор, танларга қувонч бағишлар, иноқлик ва ширин мулоқотларга сабабчи бўларди. Улкан қоятошлар остидаги жимлик, тошдан тошга урилиб оқаётган сой шовқини, асаларилар гинвиллаши кишини аллалар, киши ўзини тетик ва енгил ҳис этарди, Меъмор айтганидек, киши дарду аламдан холи, бемалол юрарди...

Кўҳисийёх этакларидаги кенг майсазорлардан бири Равоч дараси деб аталарди. Ҳар навабахор бу кўкламзорга ҳиротликлар от-аравада чиқиб, бир-икки кун сайр этиб, ҳордиқ чиқариб қайтишарди. Сайил кунларида шаҳардан ҳолвачию шакарпазлар, аттору кабобпазларгача аравада бу жойга келишар, савдо-харид, баъзида курашу дор, кўчқор уриштириш ҳам авж оларди. Баландликларга чодир тикилиб, аёллар, болачақалар ҳам яшил майсазорларда сайр қилиб, ҳордиқ чиқарардилар. Сипоҳ табиат, ринд йигитлар ўзларининг чопқир, гўзал отларини ясатиб, йўрғалигини, тез чопишини намоиш қиладилар; баъзида ўттизқирқ отлиқ ихотасида амирзодалар ҳам сайрга чиқарди. Аллақандай бир саркарданинг топшириғи билан ёш амирзода бежиға, кўзга ташланмайдиган либосда юради — аммо унинг атрофида парвона бўлаётган забардаст сарбозларнинг гужгон уриши ёш амирзодани дарҳол элга маълум қилиб кўя қоларди. Қачонлардир бу Равоч дарага Гулгун Ақо ҳам йигит кийими кийиб келган экан. Уни ҳеч ким сезмаган. Кенгликда савлат тўкиб чопиб юрган отлиқларга ҳамма тикилар, улар виқор билан чопишарди. Ҳарқалай, ҳамма сайилда, ёш амирзоданинг руҳи кайфиятини хушлашга қаратилган бўлар. Баъзан битта-яримта девонаю қаландарлар ҳам одамлар орасида юрарди, уларнинг гилларидан «Султоним» мисралари тушмасди.

Ўвил бола кийимини кийиб олган Бадиа то Пули Молон ва Ҳерируд дарёсидан ўтиб, адирларга етгунча соябон аравада, ота-онаси ёнида ўтирди. Яшил қирларга етгач, орқада акасининг тўриқ отини миниб келаётган Зулфикорни отдан тушириб, ўзи минди. Боядан бери гаши келиб, юрайми-юрмайми, деб

арава ортида келаётган тўриқ ҳам устига Бадиа ми- ниши билан дикиллаб юриб кетди. От жониворнинг мамнун бўлганини бемалол сезиш мумкин эди. Бу тўриққа Низомиддиндан кўра Бадиа кўпроқ меҳри- бонлик қилар, вақтида ем-беда, сув берар, эркалаб пешаналарини силар, ёлларини тарар эди. Бадиа от- хонага кириши биланоқ тўриқ пишқиарар, ётган бўлса дархол ўрнидан турарди, Низомиддин отга ишқибоз бўлгани билан унинг боқувига кўп эътибор бермасди. Жангари отини миниб кетиб, бир қадар ювош тўриқ- ни уйда қолдирарди. Яхшиям отнинг бахтига Бадиа бор экан. У Бадиани кўриши билан жонланиб кетар- ди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Бадиа унинг жило- вини қўлига олиши билан жонланиб, пишқириб йўртиб кетди. Бадианинг ўғил бола эмаслигини фақат тўрт киши биларди, холос. Унинг қилиқлари ўғил бола- ларникига жуда ўхшарди. Сочларини ихчам турмак- лаб, Низомиддиннинг духоба дўпписини кийиб, усти- дан Ҳирот йигитларига хос ихчамгина салла ўраб олган, салланинг зар чизиқли печи елкасига тушиб турар эди. Акасининг жез тўқалик қайиш-камари би- лан этигини, кўйлаги устидан унинг юпқагина қизил чопонини кийиб олган эди. Бир дамдан сўнг тўриқ араванинг олдига тушиб олди. Бадиа Заврак Нишон- пурийга кўзини қисиб кўйиб, олдинда кета бошлади. Ота-онаси унинг қилиқларини мутлақо кўришмас, фа- қат ҳар замон, ҳар замонда Зулфиқор арава орқаси- дан бош чиқариб, Бадианинг қилиқларини кузатиб борарди. У, кўримсиз бўлса ҳам, Завракдан Бадиани қизганар, унга нисбатан майли борлигини ҳали журъ- ат этиб айтолмаган бўлса-да, Бадиа бу бухоролик йигитнинг шайдолигини биларди. Шу сабабли ўзини кўз-кўз қилар, қилиқлари ўзига ғоятда ярашар эди.

Бир муддатдан кейин арава олдида бораётган «ўғил бола» отнинг жиловини сал тортиб, орқага ўтиб хо- муш қолаётган Зулфиқорга кулиб кўйди:

— Отингизни тортиб олганимдан хафа эмасми- сиз?

— Асло! — деди ўтирган жойида тавозе билан Зулфиқор. У бирдан қизариб кетди. Дам Бадиага, дам унинг онаси Маъсума бекага қаради. Шаддод қиз

жўрттага ота-онаси ёнида эркаланарди. У тўсатдан берган ўз саволига ўзи изоҳ бера бошлади:

— Бу тўриқ менга жуда ўрганган. Акамлардан кўра мени яхши кўради. Ҳатто акамларни йиқитган вақти ҳам бўлган... Чунки акамлар бир куни уни урган эдилар. От кўполликни ҳеч унутмайди. Сизни ҳам ётсираб, йиқитмасин, дедим-да. Ҳайвонлар, айниқса, от билан фил ўз эгасининг гапига тушунади. Ҳозир мана шу гапимизни ҳам тўриқ билиб турибди. Лекин жонивор гапира олмайди. — Бадиа яна қикирлаб кулди.

— Тилга тушунишини билган эдим, — деди кулиб Зулфиқор, — сиз бир куни овқат емаётганида гаплашиб, унга вақтида хўрак емоқни тушунтирган эдингиз. Ўз қулогим билан эшитганман.

— Бу гапингиз рост!

— Ҳамма гапларингизга тушундим. Жуда тўғри, — деди Зулфиқор жилмайиб. — Сиз минганингиздан кейин, кўриб турибман, от ҳам яшнаб кетди.

— Мен-чи? — сўради Бадиа ота-онаси олдидаги заврак Нишопурий билан гаплашиб турганларида бехосдан.

Зулфиқор унга дафъатан жавоб қайтаришга журъат этолмай, сукут сақлади.

— Сизни Бухорода уйланиб келган дейишади, шу ростми?

— Лаббай?

— Бухорода хотинингиз борми?

— Йўқ, — деди Зулфиқор секин бош қимирлатиб.

— Нега отангиз шу пайтгача уйлантириб қўйманлар? Бухороликлар ёш уйланадилар, деб эшитган эдим.

— Сиз ўзингиз ҳам бухороликсиз-ку?

— Нега эрга беришмади, демоқчимисиз? — у яна қаҳ-қаҳ уриб кулди, — кўркманг, отамлар яхши эшитмайдилар. Улар жаноб Нишопурий билан гаплашяптилар. Жаноб, мен Ҳиротда туғилганман... Ҳиротликлар бу борада унча шошмайдилар. Ҳарқалай, сиз Нишопурий эмассиз, анча шубҳалик одамга ўхшайсиз. Сизнинг юрагингизда қандайдир киши билмайдиган фирлар бор. Мен одамни тез билиб олардим, негадир

сизни билмаяпман. Юрагингизни очишни истамаяп-сиз...

— Унчалик эмас, Бадиа бекам.

— Ҳо-ой, қизим, энди отдан туш! — деди Маъсума бека ўз диққатини сергап Завракдан олиб, соябон араванинг ён томонида ота-онасига кўринмай Зулфиқорга яқин келаётган қизига, — анови ерда кўприк, жарлик борга ўхшайди. Йўл жуда тор, ана кўряпсанми? Бир томон тикка тоғ, бир томон чуқур жарлик. Кўзингга қара!

— Ҳўп, ойижон, — деди Бадиа. Кейин у яна паст овоз билан Зулфиқорга мурожаат этди: — Бари бир билиб оламан!

Ҳамма ёқда баҳор севинчлари. Бадиа ғоятда кайфи чоғ; навбаҳорнинг сарин еллари унинг юзларига канот уриб учар, у осмонда чарх уриб учаётган қушларга, баланд қояларнинг гўё очилиб қолган қизғиш бағирларига дўнг қирлар устида гилам бўлиб турган лолаларга кўз ташлар эди; гўё табиат буларнинг барини Бадиа учун яратгандай. Гўзал қиз ҳамма ёққа суқланиб тикиларди: остида суюкли оти, аравада меҳрибон ота-онасию шоғирдлар... Заврак Нишопурийнинг баъзан қизиқчилик қиладиган одати ҳам бор эди...

Дарҳақиқат, бухоролик йигит унинг юрагига кўл сола бошлади: нахотки яхши кўриб қолган бўлса?! Худододбек-чи? Аммо бу пурвиқор, сирти ялтироқ, димоғдор йигитнинг жангга бормагани, ўз отини бошқа бировга бериб, амирзода аралашувида бунда қолгани Бадиага ёқмаган эди. «Бўлғуси куёвининг ғўдайиши ва бунинг устига халигача бир ҳунари бўлмай, отасининг давлатида айш қилиб юриши... Йўк, катта хонадоннинг пурвиқор ўғлидан кўра бухоролик келгинди йигит унинг кўз олдида ярқирай бошлади.

Чуқур жарлик устидан ўтадиган кўприкка яқинлашганда, Маъсума бека Бадиага отдан тушиб, аравага ўтишни буюрди. Бадиа итоат билан тўриқдан сакраб тушди-да, жиловини Зулфиқорга тутқазди. Зулфиқор Бадианинг аравага чиқиб олишига ёрдамлашгач, ўзи сакраб отга минди-да, секингина бир қамчи уриб, арава олдига ўтди. У «Шайтонкўприк»дан ўтиб,

от жilовини тортиб, араванинг ҳам ўтишини кутиб турди. Орқасидан етиб келиб, Зулфиқорга яқинлашган Заврак унинг Бадиа билан ҳадеб гаплашаётганига гаши келиб кинояли гап отди

— Тўра йигит, мана бу отга ҳам бир минсалар! Шунда иккита отга минган бўладилар. Бу отга минганингиз учун Нишопурий сизга ҳеч нима демайди, аммо нариги отга минганингизни Худододбек эшитса — каллангиз кетади...

— Қизиқчилик қилишга ҳам устасиз-да Нишопурий, — деди Зулфиқор кулимсираб. — Сизга бу отни бериб бўлмайди, чунки бир томон тоғ, бир томон жар; жарни кўриб борарсиз-у, аммо тоққа пешанангизни уриб оласиз, деб кўрқаман. Бу ҳам майлию, тўриқ сизни миндирмайди-да! Яхшиси тагингиздаги байталдан ажралманг!

— Ҳо-хо-хо-хо-хо, — Заврак Нишопурий беихтиёр кулиб юборди. — Майли, эшак тепкисини от кўтарди, лекин каллага эҳтиёт бўлинг.

— Калламни узадиган қилич Ахсикатда юрибди...

— Ҳамма нарсадан хабарингиз бор-а, Шоший?

— Қани, тўриққа ўтинг, Нишопурий, кўнглингиз ўксимасин! — Зулфиқор отдан сакраб тушиб, аравага кўшиғлиқ байталнинг жilовини ушлади. Икки йигит ўринларини алмаштиришгач, арава тоғ ёқасидаги тор йўлда қалдираб жадал юриб кетди. Бадиа Зулфиқорнинг шижоатидан, атай бу ёққа ўтиб олганидан завқланарди. Маъсума бека чуқур жарликларга караб, «Субхонолло!» деб кўксига туфлар, Меъмор бўлса икки шогирдининг сал қуюшқондан чиқиб, талтайишаётганидан энсаси қотиб келарди: қани, шундоқ яхши соатларда, унинг ёнида ўғли Низомиддин ҳам бўлса! У ҳозир икки йигитга ҳам от бермай лочиндек учиб юрарди. Ҳарқалай, жангнинг галаба билан тугагани унинг юрагига таскин берса-да, аммо урушнинг хар канақасида ҳам қурбон берилмай илож йўқлигини ўйлаб, юраги орқасига тортиб кетарди. Шодмонбек билан Абуали ҳам саломатмикан?

Меъмор Нажмиддин Бухорий тушган аравадан анча олдинда бораётган устод Қавом, устод Табризий арвалари ва улар олдида от ўйнатиб бораётган Худо-

додбек ҳам довондан ошиб, тоғ ораликларига киргач, кўздан ғойиб бўлишди. Худододбек ўзини кўрсатишни, ҳаммадан олдин бўлишни кўзларди. Лекин анчадан бери Меъмор аравасидан орқада келаётган қизил чопонлик уч отлик шитоб билан юриб, улардан ўтиб кетди. Меъмор ҳам, Зулфиқор ҳам анчадан буён бу отликларнинг тезда ўтиб кетмай орқада келаётганига хайрон бўлишди. Кейинчалик бунга эътибор ҳам бермай қўйишди. Чунки наврўзи олам, сайил! Айниқса, бу сайилга ўзига тузук бадавлат оилалар, мансабдорлар, қариб қолган лашкарбошилар келишаётган эди...

ХVI б о б

РАВОЧ САЙЛИ

Эрта билан олдинма-кетин йўлга чиққан уч арава қош қорайишига яқин Кўхисиёх этакларига сайилгоҳга етиб келди. Зулфиқор билан Заврак кенг сайхонлик чеккаси, тоғ тагига — харсангтошлар оралаб оқаётган беором сой бўйига тушишиб, устод Қавом билан мавлоно Табризий мўлжаллашган ердан унча узоқ бўлмаган майсалар устига чодир тика бошлашди. Устод Қавомнинг шогирдлари ҳам юз кадамча нарида ишга тушиб кетган эди. Лекин Худододбек отининг жиловидан ушлаганча, худди хода ютгандай ғўдайиб турар эди. Бадиа эса Зулфиқор билан Завракка ёрдамлашар, Худододбек аввал уни «ўғил бола» деб эътибор бермадию бир лаҳзадан сўнг тикилиб қаради. Бир неча кадам яқинроқ келиб, яна тикилди. Кимгадир ўхшатди... Бадиа ҳам уни ер тагидан кузатарди. Худододбек ўзга чодир атрофида ўралашиб юришга ғурури йўл бермай, ўз чодир томон кетди. «Жуърат этолмади, — деди ичида Бадиа, — энди мен «куёв»ни боплайман!» Зулфиқор нарироқда, чодир кураётганлар тепасида ғўдайиб турган Худододбекка кўзи тушдию Бадиага валати қаради. Бадиа бу кинояли қарашни тушунди, аммо пинагини бузмади. Ҳеч нимани сезмагандек ишини қилаверди. Оқшом сурмасида унинг юзларидаги ўзгаришни ҳам сезиб бўлмас-

ди. Бир лаҳзадан сўнг Бадиа катталар тўдасига ҳам қўшилолмай, гўдайиб турган Худододбекни кўрсатиб, Зулфиқорга мурожаат этди:

— Унга қаранг, жаноб Шоший, юмронга ўхшаб қаққайиб турибди!

— Кимни айтяпсиз, бекам? — деди Зулфиқор ёнида турган Завракдан хайиқиб.

— Устод Қавомнинг ўғилларини...

— Ундок деманг, тоғдек коматини тик тутиб турибди-ку.

— Ҳа, тик тутиб турибди! Бир туп тут бир туп турупни тутиб турибди, туруп тутни тутиб турибди, ха-ха-ха-ха-а!

Кулгидан сўнг ўртага жимлик тушди.

— У киши устод Қавомнинг ўғли бўлгани учун ишламай, гўдайиб туришлари керакми?! У киши устод Қавомнинг ўғли бўлгани учун жангга ҳам бормасликлари керакми?!

— Бекам, сиз ортиқча гапларни кўп гапиряпсиз, — деди Заврак Нишопурий. У Меъмор оиласида ўз садокати билан катта обрў қозонган бўлиб, шаддод қизга эркин танбеҳ бера оларди. Меъмор ҳатто ўз ўғли Низомиддиндан кўра ҳам Завракнинг гапларига ишонарди. — Агарда устод Қавом ҳазратлари хонадонига яна бир нима деб тил тегизсангиз, мухтарама аямларга айтиб бераман!

— Кўркмайман!

Заврак Зулфиқорга хўмрайиб қараб қўйди: гўё у «Сен чалғитяпсан! Бўлғуси куёв ҳақида шундай носано гаплар айтиш яхши эмас!» дегандай бўларди.

— Сиз ҳеч кимдан кўркмайсиз, бекам!

— Мен ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан кўркмайман! Лёл билан эркак баробар эканлиги муқаддас китобда айтилган, келиб-келиб сиз, жаноб Нишопурий, мени қамситасизми?! — у хандон ташлаб кулди, — бари бир сизга тегмайман!

Заврак Нишопурийнинг ранги оқариб, атрофига олазарак қаради. Бу гапларни ё Низомиддин, ё устод ошитсами, дарҳол думи тугилиши аниқ эди.

— Тавба! Сиз жинни бўлиб қолдингизми, бекам! — у кўрқа-писа Зулфиқорга хўмрайиб қўйди.

— Йўқ, соғман!

— Сизни Маъсума бекам ўғил бола қилиб туға қолсалар нима бўларди!

— Кўнглимдагини топдингиз, Нишопурий! Мен ҳам шуни истардим. Лекин мен сизга ёмонлик қилмайман, сиз ёмон одам эмассиз. Аммо эски ҳунарингизни қилиб, отамга чақсангиз унда мендан шафқат кутманг! Бир марта чақиб акамга калтаклатгансиз, эсингиздами? Ўшанда «Қиз болани уриб бўлмайди, тушган жойида бахтсиз бўлади», деб аям ўртага тушмаганлариди...

— Ҳали ҳам эсингиздан чиқмаган экан-да!

— Йўқ!

— Бўлмаса ўзингизга эҳтиёт бўлиб юринг.

— Нима, сиз менга ота эдингизмики...

— Бўлмаса билганингизни қилинг, эътибор қилмаганим бўлсин!

— Эътибор қилганингиз билан кўролмайсиз, Нишопурий!

Бадиа, Заврак, Зулфиқор бирдан хахолаб кулиб юборишди. Бу портлашни нарида турган кексалар; устод Қавом, мавлоно Табризий, меъмор Бухорий, ундан нарироқда турган хотинлар, Худододбек ҳам эшитиб, бу томонга ялт этиб қарашди.

— Дўстлар! — деди қозик қоқаётган еридан бош кўтариб Бадиа, — гапни бир ерга қўйиб олайлик, мана, каттароғимиз — Зулфиқор Шоший жаноблари, ундан кейин, сиз Нишопурий, ундан кейин учинчи бўлиб, мен, ўртамизда ихтилоф бўлмасин! Билиб қўйинглар, мен отамнинг ўғлиман! Эрта тонгдан сайил бошланади. Ҳар қандай вазиятда ҳам бир-биримизни ранжитиб қўймайлик! Кимда-ким сиримизни ошкор этса, у — хоин!

— Бекам, бизнинг сиримиз йўқ! — деди Заврак кулиб. — Ҳамма сир сизда. Бўпти, сизнинг сирингизни очсак, хоинмиз!

— Келишдик! — деди Бадиа тантанавор. Бугун унинг ғоятда кайфи чов, сергап ва қандайдир қаҳрамонликлар қилгиси келарди.

— Жуда шўх... — деди Заврак Бадиага сездирмай Зулфиқорнинг қулоғига, — устод буни тезроқ узатиб

юбормасалар, ҳаммамизнинг энка-тенкамизни чиқаради. Қиз боланинг бунчалик шўх бўлишини биринчи кўришим. Ё, тавба, ақли ҳам жуда тиниқ... Устод аввал Низомиддинни уйлантирмай туриб, ҳеч қачон бунни узатмайдилар. Ўғилларидан кўра шу шайтон қизни яхши кўрадилар.

— Ростдан-а?

— Ҳа. Қаранг, мана бу сўлақмон куёвнинг аҳволини! Бу ўғил болача кийиниб юрибдию, у бўлса таниб ололмапти... Киши яхши кўрган одамани минг ўраб ташланмасин, битта қилиғидан билади, тўғрими, Шоший?

— Жуда ҳам тўғри.

— Сўлақмоннинг аҳволига қаранг, сувга бўккан нондай ивиб ётибди. Отангнинг давлатида тезроқ тўйни қилиб, бу таранг қўғирчоқни тезроқ бағрингга босмайсанми, ландавур! Сизга аталгани ҳам Бухорода бўлса керак-а Шоший? Бизники Нишопурда...

Зулфиқор индамади.

— Жаноб Шоший, мана бу арқонни тортиб туринг! — деди Бадиа Зулфиқорга яқин келиб.

— Мени «жаноб» деманг, бекам, мен устодимнинг шоғирдиман, — деди Зулфиқор.

— Нима деб атай? — Бадиа бир лаҳза Зулфиқорнинг кўзларига атай тикилиб қаради.

Унинг фусункор кўзлари ғоятда чиройли жилмайди. Бу сўзни анчадан бери айтмоқчи бўлиб юрган Зулфиқорнинг бирдан аъзойи бадани жимирлаб кетди. У ўзини йўқотиб, Бадиага тикилди. Ёнида бу ҳаяжонли ҳолатни кузатиб турган Завракдан ҳам мутлақо ҳайиқмади.

— Мени Зулфиқор, деб атайверинг.

— Хўп. Лекин бундай дегани уяламан, — деди Бадиа, — сиз каттасиз. Кўпдан бери бир нарсани ўйлаб юрибман; Низомиддинни — оға, сизни ўрта оға, анави Нишопурийни кичик оға, деб атасам-чи?

— Маъқул, — деди Заврак, — лекин Ғаввос Муҳаммад Ҳирий жаноби олийларини қаёққа кўясиз?

— Ғаввос жаноблари ҳаммангиздан катта, мен у кишини «катта оға» дейман.

— Йўқ, кимдир ортиқчага ўхшайди! — ҳазил қилди Зулфиқор.

— Ҳув, анави! — деди Бадиа Худододбекка ишора қилиб.

— Бекам!

— Дўстлар! — деди Бадиа бирдан Зулфиқорнинг гапини бўлиб. Ўзининг «ўғил бола» экани ёдига тушди. — Биз энди гапни қўйиб, тезроқ чодирни қурайлик-да, йўл юриб чарчаган кексаларга ҳордиқ берайлик. Ойимларга бунақа узоқ йўл юришни табибларман этган. Қани, бўлинглар!

— Мана, энди ақлингиз кирди, — деди Заврак.

Кексалар йўл юриб чарчаганларига қарамай, хотин-халаждан, ёшлардан ажралиб нарироқда суҳбатлашишар, кенглик ва тоғ ҳавоси уларга кайфи-човлик, сурур бахш этган эди. Қуёш ғарбга, Кўҳисиёҳ чўққилари орқасига ошиқар, сайхонликда турганларнинг сояси чўзилиб, қурилаётган чодирларгача етган, отлар ер тепиниб кишнашар эди. Меъморнинг икки қўли орқасида, ошналарининг суҳбатига қулоқ солиб тургандек бўларди-ю, кўзлари юз қадамча нарида чодир қураётган шогирдларида, ўғил бола кийимини кийиб олган шаддод қизида эди. Сойга яқин ерда катта бир олабайроқ чодир қад кўтарибди. Бу амирзодалардан бирининг чодирни бўлса керак: темурийзодалардан бўлмаса ҳам, кам деганда лашкарбошию сарой амалдорларидан бириники бўлса, эҳтимол.

Меъмор бир лаҳза ўша йўл-йўл олабайроқ чодирга тикилди. Унинг кўз олдида «шаҳриёри иктидор» Шохруҳ Мирзо гавдаланди. У фуқаропарвар, маърифатпарвар бўлиб, Меъморга меҳрибонлик кўрсатиб, пешанасини силагандек бўлди. Ҳа, Меъмор Бухорий ўз меҳнату садоқати билан бундай ҳурматга лойиқ. Ахир у ёлғиз фарзандини ҳам подшоҳ учун қонли жангга йўллади. Шунинг учун ҳам Меъмор бошқа устоду мавлонолар қатори салтанат олдида катта ҳурматга эга. Меъмор шуларни хаёлидан ўтказар экан, ўзича мамнун бўлиб қўйди. Мана, фуқаро сайлу фароватда, илму маърифат ривожу тараққиётда. На Ҳорун ар-Рашид, на Жамшид ва на Фаридун бундоқ салтанат тузган! Темурхон болалари катта муҳораба-

лар қилиб, ягона салтанат тузиб, маърифатга эътибор берган, улар абадул-абад Хуросону Мовароуннахр тахтида ўтирадилар. Меъмор хаёлида ҳамма ёкгулистон, ҳамма одамлар бир-бирига меҳрибон, ҳамма ерда мўл-кўлчилик бўлиб туюлиб кетди...

У баъзан ўғлининг соғ-саломат жангдан қайтишини тилаб, фуқаро боши узра соябон бўлиб турган Шохрухни дуо қилар, юртда тинчлик бўлса, умри боқий бинолар қуриб беришни ўйларди. У кўлларини орқага қилиб, шуларни ўйлаб турарди-ю, нигоҳи чодир тикаётган шогирдларида эди; Зулфиқор Шоший билан ғоятда қобил Заврак Нишопурийни ўз иши, ўз касбининг давомчилари деб санарди. Уларни ўз ўғлидан ҳам зиёдрок кўрарди. Лекин Зулфиқор бошқаларга қараганда ҳам ўткир ва дадил эди. Меъморчиликда фақат зехну иқтидорнинг ўзи кифоя эмас, унинг дадил ва оғишмай иш кўриши ҳам ғоятда муҳим. Аммо Нишопурийда дадиллик етишмасди. Қилиб турган иши ҳақида жиндак эътироз эшитса, дархол йўлидан қайтиб, бошқатдан иш бошларди; чунончи, мадраса хонақосидаги равоқнинг хандасавий ўлчовини унча тўғри олишмаганда шундай бўлган эди. Бу гапни Аҳмад Чалабий ҳазил тарзида айтганига қарамай, Заврак Нишопурий, устод олдида гуноҳор бўлмай, деб уч газ деворни бошқатдан кўтартирган. Меъмор бу гапни эшитиб, холи бир вақтда текшириб кўриб, Нишопурийнинг ортиқча меҳнатига ачинган эди ўшанда.

Меъмор ҳамма ёкка мамнун нигоҳ ташлади — жаннат шу бўлса керак-да, деб ўйлади у ўзича.

— Ана, чодирларимиз ҳам тайёр! — деди устод Қавом.

— Чодир эмас, кошона фирдавсул ягона! — деди ҳаяжон билан Меъмор, — бундоқ жаннат ерда қурилган ҳар бир чайла ҳам кошонадан афзал. Бекиёс табиат бағридаги ҳар бир чодир — бир Ок Саройдир...

— Дўстимнинг кайфлари чоғ, — деди устод Қавом, — жуда шоирона гап айтдингиз. Офарин! Мен сиз жанобни қистамаганимда, бу гўзалликлардан баҳра олмаган бўлурдингиз: Сизнинг мамнунлигингиз бизнинг мамнунлигимиздир. Аммо мавлоно Лутфийни ҳам чорладик. У зот бедармонликни важҳ этиб, чиқмади-

лар. Афсус. Ахир биз билан чиққанларида кайфи чоғлик яна яхши бўлур эди ва эҳтимол, ҳазратнинг бирикки ғазалларининг дунёга келишига сабабчи бўлур эдик...

Кексалар ўз боргоҳлари томон юриб, ичкарига кириб кетишди. Ёш-яланг бўлса шарқ осмонида ярқираб турган ўн тўрт кунлик ой нурида аллапайтгача сайр этишди. «Алиф лайло ва лайло»да тасвирланган Боғи Эрамдан ҳам аъло деб ҳисобланаётган бу ерларнинг тайину тафоришини келтириб, ёшлар тўда-тўда бўлиб ўйнашар — ғийбат йўқ, Меъмор наздида, дарҳақиқат, Боғи Жаҳонаронинг катта кўриниши эди. Беғуборлик фақат табиатда эмас, кишилар кўнглида ҳам мавжуд эди.

Тонг...

Кўхисиёҳ этакларида субҳи козиб эмас, субҳи содик¹. Тунда, ғарби-жануб томонда қизғиш бўлиб кўринган муштарий² тунда аллақачон пастга чўкиб, кўздан ғойиб бўлган. Шарқ осмонининг ёришиб келаётганига қарамай Нохид³ юлдузи фалакда ярқираб турар, у гўё Шамсул камардан кейин учинчи менман дегандай бўлади. Ёшлар уйқуда, сахархез кексалар таҳорату намозга тайёргарлик кўришарди. Меъмор дасторини бошига кўндириб, қиблага юзини тўғрилади. Эрта тонгда турмай, намоз ўқимай, «ҳоқони сайид давлатпаноҳ» номига дуо қилмайдиганларни ақли қосир⁴ атарди. Меъмор тангрининг эҳсонидан маҳрум бўлмаслик ва умуман, руҳ тетикликни юракка жо қилмоқлик ниятида доимо сахарлаб турарди. Бу унга болалигидан одат. Ҳатто Бухорода мадраса эҳзорида⁵ талаба эканида ҳам шундай қиларди. У бомдодни адо этгач, харсангтошлар оралаб шарқираб оқаётган сой бўйига тушиб, табиатнинг мислсиз жамолини томоша қилди. Шундан сўнг, ухлаб ётган шогирдларини безовта қилмай, чодирга кириб чикди. Бу пайтда атроф ёришиб, кун тиф уриб қолган эди. У «Шоклул Гита» китобини

¹ С у б ҳ и к о з и б — ёлғон тонг, субҳи содик — чин тонг.

² М у ш т а р и й — Юпитер.

³ Н о х и д — Зухро.

⁴ А қ л и қ о с и р — калтафаҳмлар.

⁵ Э ҳ з о р и — мадраса курслари.

олиб, ўқишга тутинди. Зулфиқорга «Таҳрир Эглидус» китобини ҳам ёддан чиқармай, жилдга солиб олишни буюрган эди. Уни безовта қилиб ўтирмай, «Шоклул Гита»ни ўқишга тутинди. Китоб қатидаги букланган қоғозни очиб, тошқалам билан унга янги чизиқлар тортди. Меъмор анчадан буён янги бир мадраса лойиҳаси устида бош қотириб юрарди. Кунларнинг бирида унинг оғзидан: «Ўғлим Низомиддин омон-эсон келгач, катта ғалаба шарафига яна бир мадраса қура-миз — бу мадраса Хуросондаги энг кўркем мадраса бўлади...» деган гап чиққан эди. Меъмор ўз чодирини ёнида елкасига пешматини солиб, унча ҳарорати бўлмаган офтоб нурида китоб ўқир, баъзан-баъзан шабада учирмасин, деб тош бостириб қўйган катта яхлит қоғозни олиб чизиқлар тортар, хаёл сурар эди. Меъморнинг саҳарлаб туриб чодирдан ташқарида китоб ўқиётганини таҳорат олиш учун сой томон ўтиб кетаётган устод Қавом ҳам кўрди.

Меъморнинг диққатини кенг ва ям-яшил дала, фир-фир эсаётган шабада, адирлардаги қип-қизил гилам-долалар, шапалоқ барглари чайқалиб турган равочлар, тоғ манзаралари тортса ҳам, «Шоклул Гита»дан кўз узмасди, у ахён-ахёнда чодирдан ташқарида ухлаб ётган йигитчаларга қараб кўярди: янги авлод ўсиб етилмоқда... Мана ўзи ҳам энди кексайиб қолди. Йиллар шу даражада тез ўтардики, ҳа-хув дегунча у олти-мишдан ошиб, пайғамбар ёшига яқинлашмоқда — икки фарзанд кўрди, аммо ҳали неvara қучиб эркалаш мурасар бўлгани йўқ. У неvara кўришни жуда орзу қиларди. Инсон қариб, ўзининг кетар вақти яқинлашганини сезади; шунча узок йилларни ўтказган инсон яна уч-тўрт йилдан кейин тупроқ орасида ётади. Ҳеч ким дунёга устун бўлган эмас, бу уч-тўрт йил — бир лаҳза, кўз очиб юмгунча ўтиб кетади. Лекин инсонда эртанги ўлимни хаёлига келтирмай, абадул-абад яшайдигандек буюк бир ҳис бўлиб, унинг хужайраларигача сингиб кетгандир. Бу одатий ҳис мақсад сари сузиб бораётган катта бир кемага қиёс этилса, инсоннинг кексайгани сари молу мулкка ҳирс қўйиб, борган сари хасислашуви — шу катта кема четига ёнишиб, у билан бирга сузиб бораётган майда ши-

лимшиқ чифанокларга ўхшайдики, шилимшиқларнинг ҳаммасини қириб ташлаб бўлмайди, улар инсоннинг гўригача борадиган нарсалардир. Меъмор яна ўзини мажбур қилиб, «Шоклул Гита»га кўз ташлади.

Йўқ, ундаги юксак орзулар китоб ўқитгани қўймасди — унинг бир куни бемехнату бемашқ ўтса, дарду фикри қоронғи бўлиб кетарди. Тиниб-тинчимас Меъмор тонг сурури олдида асир бўлди. Хату чизиқларга тўла китобини ёпиб, ўрнидан турди. У сув тўлдириб тайёрлаб қўйилган кумфон тагига олов ёқди. Хушёр шогирдлари ҳатто тутантириқ ҳам тайёрлаб қўйишган экан.

Устоднинг чой қўяётганини сезган Зулфиқор Завракни туртиб уйротди. Улар ётган еридан бош кўтаришди-ю, тўну дўппиларини, этикларини кийиб, мис кўзани ҳам кўтариб, сой бўйига кетишди.

Ҳамма ёққа офтоб ёйилганда чодир ичида ётган Бадиа ёстикдан бош кўтарди; онасининг эътирозига қарамай, яна ўша шаҳардан кийиб келгани — ўғил бола либосини кийиб, белини камар билан маҳкам боғлади. Сочларини наридан-бери ўраб, қалпоқ билан бостирди. Чодирдан чиқиб, у ёқ-буёққа қаради, отасига салом берди. Юз ювмай туриб салом бераётганини сезса ҳам, отаси бош қимирлатиб қўйди. Бадиа тўппа-тўғри қозиқларга боғлоқлик отлар ёнига бориб, ўз тўриғини эркалаб, юзларига уриб, сочилган хашакни тўплаб, отнинг қусур-қусур хашак еяётганига тикилиб турди. Бир лаҳзадан кейин ўйноқлаб, сой томонга жўнади. Тепаликда унга жуда ўткир тикилиб турган икки нотаниш давангир йигитга кўзи тушди, бу лаҳза ўзининг «ўғил бола» эканлигини эслаб, улардан чўчимасди, бўртиб чиқиб турган кўксини билинтирмаслик учун камарини ҳам ечиб олди. Сойга тушаверишда у Зулфиқор билан Завракка қамти келди.

— Ассалому алайкум, оғалар! Яхши ётиб турдиларингми?

— Ваалайкум ассалом, бекам! Ташаккур!

— Кўриб турибсизки, мен «бека» эмас, Бадриддинман. Нишопурликларнинг ақли тушдан кейин қиради, дегани ростми дейман-да! Қани, кўзадаги сувдан қўлимга қўйиб юборинглар!

— Хўп бўлади, укажон! — деди Заврак илжайиб, Зулфиқорга кўз қисиб қўйди-да, Бадианинг оппоқ, чиройли қўлларига сув қўйди. Бадиа шу ернинг ўзида юзларини ҳам ювиб олди. Рўмолчаси билан билакларини, юзларини артаётганида, Завракнинг кўзи оппоқ билагидаги тилла билагузукка тушди. У дарҳол таъна билан жавоб қайтарди, — ҳой, ўғил бола, анави билагузукми?

— Танбеҳингиз тўрри, — деди Бадиа билагига қараб. Билагузукка Зулфиқорнинг ҳам кўзи тушди. Бадиа шу лаҳзанинг ўзидаёқ уни ечиб олиб, Завракка узатди, — ўз қўлингиз билан ойимга топширинг!

— Йигитча! Хув, анави тош орқасига ўтиб, ўзингизни бир кўздан кечириб олинг...

— Нишопурликларнинг ақли секин кира бошлади.

Бадиа ўйноқлаб нарироқдаги тошлар орасига кириб кетди.

— Юринг, биз кетдик, уялмасин, — деди Зулфиқор Заврак билан олдинма-кетин чодир томон йўл олиб.

— Анави хўкизни қарангу манави парини! — деди Заврак анча нарида ўз чодирни ёнида турган Худододбекни яна кўрсатиб, — бири жавоҳир, бири харсангтош. Узумнинг асилини ит ейди — бу бийрон ва шаддод киз ўшанинг қўлига тушяпти.

— Касби кори нима?

— Касб нима қилади! Хўроз, кўчқор уриштиради... Қимор...

— Унда қийин экан. Устоднинг шўри...

— Ҳе-е-ей, жаноблар! — бир лаҳзадан сўнг Бадиа орқадан етиб келди, — дарҳақиқат, бўйнимда марваридим ҳам қолган экан.

— Нишопурликларнинг ақли пешиндан кейин эмас, эрта билан кириб, пешиндан кейин чиқади...

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа. Таслим бўлдим, оға!

— Мана бу-сўзингиз йигит сўзи! Қани, қўлингизни тутинг! У мис кўзадан Бадианинг қўлига сув қўйди.

— Ҳозир қўлимни ювдим-ку, мунча такводорсизлар?

— Икки марта ювса, камайиб қолмайди.

— Жаноблар! Анави тоғларга қаранглар! Эрта би-

лан тоғлар қандай чиройли-а! — деди Бадиа, — хув, анави лолаларга, тошларни ёриб чиққан гиёҳларга қаранглар! Бу тоғларнинг орқасида яна сайхонликлар, сойлар бор, шундоқми, Зулфиқор оға?

— Бу кўриниб турган тизма тоғлар орқасида яна баланд тоғлар бор, Карох шаҳри ҳам, — деди Зулфиқор. — Ундан нарида Туркистон тизма тоғлари, ундан нарида Мурғоб дарёси ва кумликлар. Шунақаси Самарқанд, ундан сўнг Бухоройи шариф...

— Бухоро шу томондами?

— Ҳа, бу ерга нисбатан шимолда.

— Бухорони соғиндингизми?

— Янги келган кунларим жуда соғинган эдим...

— Энди-чи?

— Энди ўрганиб қолдим, — деди Зулфиқор Завракдан андек ҳайиқиб. Аслида у «сенинг муҳаббатинг бу соғинчдан минг маротаба юқори... Сен турган ер мен учун ҳамма нарсадан азиз...» демокчи эди. Бу, савқи табиий ҳол бўлдимиз, Бадиа бошқа савол бермай, Зулфиқорнинг кўзларига ўткир тикилди-да, ерга қаради. У ўзининг «ўғил бола» эканини яна унутиб, қизларга хос нафис ва жон олғучи қилиқ қилди.

— Жаноблар! Сайил қачон бошланади? — деди Бадиа, яна «ўғил болалик»ка қайтиб.

— Мана, сиз билан биз турдик, бошланди ҳисоб...

— Ҳазилингизни қўйинг, Нишопурий! Бозор қани? От чопиш — улоқ, кураш, айиқ ўйнатадиган жой қани? Шакарпазлар қани? Равочлар уюлиб кетади дейишган эди, қани?

— Сабр қилинг, укажон, ҳаммаси бўлади, — деди Заврак.

— Фор ичида бир авлиё киши бор, дейишган эди. Уни зиёрат қилиб келмаймизми?

— Ўша авлиёни мен ҳам эшитганман, — деди Заврак мис кўзани чодир ёнига қўйиб. — Лекин у ёрга, менимча, биз ҳаммамиз бирга борамиз. Маъсума онамиз назр ҳам олиб келганлар. Тугунни ўзим кўтариб аравага олиб чиққанман. Ошиқманглар, ўша ёрга ҳаммамиз бирга борамиз. Эҳтимол, устод Қавом, Табризий, Андугоний ҳазратлари ҳам бирга боришар...

— Форга, менимча, ҳаммамиз бирга борамиз, — деди Зулфиқор.

— Йўқ! — деди кескин эътироз билдириб Бадиа. — Мен у ҳазратлар, калла-саллаликлар билан боришни истамайман! Дўстлар, биз бу ерга равоч сайлигами ёки мўътабар зотлар ёнида қисилиб, қўл қовуштириб ўтириш учун чиққанмизми? Биз Жоме масжидига келганимиз йўқ-ку!

— Тўғри, — деди Зулфиқор Шоший кулиб, тезда Бадиа фикрига қўшилиб.

— Сизга-чи? — Бадиа Завракка қаради.

— Жуда тўғри!

— Етар, шаҳарда юрагимиз сиқилиб, диққинафас бўлиб ётганимиз!

— Вой-бў, мана бу «юраги сиқилган»ни қаранглар! — деди Заврак ёқасини ушлаб, — хой, «йигитча, акаси жонидан, тўрт энлик пастга тушинг! Сизнинг Гулгун Ақодан фарқингиз йўқ!

Бадиа хандон ташлаб кулди. Зулфиқор ҳам. Лекин унга «акаси жонидан» деган сўз ёқмай, ўзини тутди.

— Дўстлар, қўйинглар, ўша улуғларни! Ўзимиз кетаверамиз.

— Худододбек-чи? У ҳам биз билан бирга борсин, — деди Заврак.

— Керакмас! — деди қизариб Бадиа ва беихтиёр яна Зулфиқорга қаради. — У ўз отаси билан бирга бораверсин! Биз билан нима қилади? У борса, ҳамма ёқ музлаб кетади. Тақводорларни жуда ёмон кўраман. Мен бугун тўригимни роса чоптирмоқчиман. У ҳам яйрасин...

— Сиз, йигитча, фақат тўриқни эмас, бизларни ҳам тоза ҳаллослатмоқдасиз!

— Ҳа, жаноб, сиз ҳали тўриқнинг кетидан тилингизни осилтириб югурасиз.

— Иложим қанча! Шу осилган тилгинам ўлгур бир куни бошимга бало бўлмаса, деб кўрқаман.

— Тўғри сезибсиз. Ташвиш қилманг, бошингизни омон-эсон кетказиб олганингиздан кейин у ташвишу балолардан тамоман қутуласиз.

— Йигитча, сиз нима деяпсиз? Агар сиз мени

бундай кўрқитаверсангиз ёнингизда юрмайман. Шаҳарда ҳам жуда ишим кўп эди, менга равоч сайлига чиқишни ким қўйибди! Мен нодон шаҳарда қолиб, Ғаввосни чиқарсам бўлмасмиди!

— Ана, энди айнидингиз! — деди Бадиа жиддийлашиб. Яна у ялт этиб Зулфиқорга қараб қўйди, — дўстлар, мен ҳозир оймларнинг рухсатларини оламан, ундан сўнг форга борамиз.

— Биз нонушта қилишимиз керак, — деди Заврак Бадиага тикилиб. — Шундай қорним очдики, тўриққа ташлаган ҳашакни ҳам егим келиб кетяпти.

— Сиз, Нишопурий жаноблари, шундай сайилда ҳам ва бунинг устига устозингизнинг қизи олдида ҳам яхши гапларни бир ёққа қўйиб, овқат тўғрисида гапирасиз!

— Биринчидан, сиз устодимнинг «ўғли» бўлиб олгансиз, иккинчидан, мен Юсуф, сиз — Зулайҳо эмасиз, уяладиган ерим йўқ! Менга ҳозир бунақа ақлли гаплардан кўра бир бурда нон яхши!

— Балли Нишопурий! — деди Бадиа, — оғалар, қани юринглар бўлмаса, нонушта қиламиз!

ХVII б о б

ФОРДАГИ АВЛИЁ

Бадиянинг хоҳишига кўра, Маъсума бека устодни ўз ошналари билан қолдириб, Зулфиқору Заврак йўлдошлигида Кўҳисиёҳ этагидаги форга жўнади. Фор икки фарсангча йўл бўлиб, сайхонликдан шундоқ кўришиб турарди. Бадиа авлиёга аталган бир баркаш қатламани ўзи кўтариб олди. Уларга Худододбек қўшилди. У негадир ўзига ярашмайдиган сохта камтарлик кўрсатиб, бошини эгиб, Маъсума бекага илтифот кўрсатгандай бўлди. Зулфиқор ва Заврак билан омонлашди.

— Таажжуб! — деди Худододбек Бадиага кинояли илжайиб. У яна бошдан-оёқ тикилди, — муборак бўлсин!

— Салтанат учун жангга мен ҳам оғам Низомид-

дин билан бирга бораман деб, саркарда Амир Довуд барлос ҳазратлари ёнига кирган эдим, бари бир олишмади... — деди Бадиа жўрттага.

— Тасанно! — деди Худододбек бўғиқ бир овозда. Бир зумдаёқ унинг кайфи бузилиб, нафаси ичига тушиб кетди. — Шунинг ўзи ҳам жасорат! Таҳсинга сазовор! Жангнинг ҳам равоч сайлига ўхшаш файзи бор... Икки томон бир-бири билан ҳазиллашиб, қикирлаб кулишади, ҳикоялар айтиб беришади, равочу ширинликлар улашади...

— Жангга кетган баҳодир йигитлар шаън-шавкат билан қайтиб келишгач, — деди Бадиа бўш келмай, — бу ерда қочиб юрганларнинг калласи узилади, деган гап бор! Аъло ҳазратнинг саройларига яқин одамлардан эшитдик. Урушда узилган шунча каллалар етмасмиди! Энди бунда ҳам узилса, жуда ачинарли ҳол бўлади-да!

— Бунақа совуқ гапларни кўйиб, яхши гаплардан гаплашинглар, — деди Маъсума бека мулойимлик билан. — Жанг тугабди, Мирзо Муҳаммад Тарағай ҳам, саркарда Амир Довуд барлос ҳам келишаётган эмиш. Уғлим Низомиддин ҳам, худо хоҳласа, тез кунда етиб келади.

Дабдаласи чиққан Худододбекка ер остидан қараб бораётган Заврак, уни юпатиш, мулзамликдан қутқариш маъносида гап қотди:

— Бек! Қалай, Пули Молон, Ҳерирўд томон бориб турибсизми? Устод Қавом улуғ ишга саркорлик қияптилар экан.

— Ҳа қарашяпман... — деди Худододбек бўшашиб қолган танбур торидек икки-уч хил товуш чиқариб. Аслида у кўприк қурилишига эмас, кўчқор уриштириш учун борарди.

Худододбек Бадиадан «шапалоқ» егач, анча ўзига келиб, мулойим бўлиб қолди. У чап ёнда, Завракдан ҳам орқароқда келарди. Фор оғзида, баланд ясси тош устида Яланғоч авлиё — ориқ бир кекса одам гулхан ёқиб ўтирарди. Тутаб ётган тутундан форга кираришдаги тошлар қорайиб кетган. Ҳар замонда «авлиё» нуфлаб, қора кумфонини суриб кўярди. Зиёратга келганлар қовоқ солиб ўтирган Яланғоч авлиёга салом

беришиб, унинг ёнига назр-ниёзини қўйишди, эскигина сопол товоққа биттадан кумуш танга ташлашди, сўнг авлиёнинг рўпарасига — гулхан атрофига чўкка тушиб ўтиришди. Яланғоч авлиё қўлини жуфтлаб ҳаммани бир йўла дуо қилди-да, ўрнидан туриб фор ичига кетди. У ичкаридан катта бурама кўчқор шохини кўтариб олиб чиқди. Маъсума бекадан бошлаб, ўтирганларнинг ҳаммаси шохни ўпишди. Шундан сўнг, шохни яна жойига олиб кириб қўйди. Авлиё соқовга ўхшарди, гапирмасди. Буни ҳамма зиёратга келганлар биларди. Мабодо бир нима сўралса, қисқа жавоб қиларди. Бундай савол камдан-кам берилиб, зиёратга келганлар назрини бериб, фақат ўша кўчқор шохини ўпиб қайта берардилар. Авлиё атрофида яна бир кекса одам ҳам ўралашиб юрарди. Бадиа сопол косага яна бир кумуш танга ташлаб, Яланғоч авлиёга мурожаат этди:

— Жангга кетган оғам Низомиддинни дуо қилсангиз... у ҳақда, ўзим ҳақимда бир нима айтсангиз...

Маъсума бека Бадианинг гапидан донг қотиб қолди. Ҳамма қилт этмай, авлиёга тикилиб ўтирарди.

— Оғанг тез кунда келади, — деди авлиё ва шу лаҳза пичирлаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Кейин Бадиага тикилиб-тикилиб қаради. — Сен яхши хонадонга келин бўлиб тушасан. Кўп яшайсан, етти ўғил, етти қиз кўрасан...

У бу гапни эшитиб қизариб, ўтирган жойида қотиб қолди.

— Тавба қилдим, де! — Маъсума бека Бадиага ишора қилди. Лекин Бадиа миқ этмай ўрнидан турди. Кейин Яланғоч авлиёнинг зийраклигига тан бериб, таъзим қилиб, пастга туша бошлади. Бадиадан сўнг бошқалар ҳам ўринларидан туриб қўллари кўксида, авлиёга хайр ишорасини қилиб жўнашди.

Бадиа сири фош бўлиб — қиличи синиб, қалқони тешилган сарбоздек лол бўлиб қолди. Худододбекка жон кирди: у ер тагидан секин Бадиага қараб қўйди. Чап ёнда келаётган Заврак Нишопурий Худододбекка қаради: «яхши хонадон» ўшаники бўлса керак. Ҳали шу сўлақмон «етти ўғил, етти қиз»га ота бўладими? Қизининг бу шўхлигидан Маъсума бека ҳам хижолат

эди. Зулфиқорнинг ҳам бу воқеадан таъби тиррик бўлиб, орқарокда келарди.

— Онамлар ҳам ҳар йили шу авлиёга назр олиб келиб, ҳаммамизни дуо қилдирадилар. Бу жуда мўътабар одам, — деди ўртадаги сукутни бузиб Худододбек. У голиб сарбоз каби гердайиб олдинда борарди. Бадианинг попуги пасайганидан хурсанд эди. — Бу авлиёни амирзода Иброҳим Султон ҳам ҳар замон, ҳар замонда зиёрат қилиб турадилар. У ҳамма нарса ни билади, унга ёлғон гапириб бўлмайди.

— Яланғоч авлиё ҳазратлари, дарҳақиқат, сезгир одам эканлар, — деди Зулфиқор, гапга аралашиб, — лекин Бадиа бекамнинг қалпоғи остидан чиқиб турган сочларини кўриб қолдилар. Иккиламчи, ўғил болалар либосида сайилга чиқиш хиротликларга кўпдан одат. Мана, ҳозир сайил бозорига борайлик, сизларга «ўғил болалар»ни кўрсатаман...

Бадиа ялт этиб Зулфиқорга қаради. Зулфиқор унинг кўзига халоскор бир инсон бўлиб кўринди. Танига андак жон кирди. Бу гап Худододбекка ёқмади, ранжиганнамо гап қотди:

— Азизим Зулфиқор Шоший, авлиёга тил тегизиб бўлмайди. Ҳақиқат аччиқ нарса, чидаш керак! Иккиламчи, бу авлиё жуда мўътабар зот, унга ихлос қўйган омад топади. Унинг айтгани келади...

— Кўчқорнинг ирkit шохидан ўпдим, мана энди томоғим оғрияпти, — деди унинг гапини бўлиб Зулфиқор. — Сўйилган кўчқормикан ёки калла солишиб ўлган кўчқормикан?

Ҳамма бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. «Калла солишиб» дегани очикдан-очик кўчқорбоз Худододбекка ишора эди.

— Дарҳақиқат, буни қаранг, сочим анча чиқиб қолган экан, — деди Бадиа эркаланиб Зулфиқорнинг қулоғига.

— Фақат сочингиз эмас, белингизни ҳам камар билан сиқиб боғлагансиз... Буни уч яшар бола ҳам пайқамай иложи йўқ.

— Сиз эътибор берган экансиз!

— Бўлмасам-чи? Мен сизнинг посбонингиз, содик итингизман.

Бадиа Зулфиқорга табассум қилди. Улар ўртасидаги бу гапни ҳеч ким пайқамаган эди. Бадиага жон кириб, у яна илгаригидай сўзамол ва шаддодлигига қайтди.

Улар ердан қайтишганидан сўнг бозорга боришди: кенг сайхонликда туриб, бозор деб аталган ўрталликда қопларда равочлар, исмалоқ ўтлари уюб ташланган. Шакарпазлар, сомсапазлар, ҳолвачилар, ёймачилар ҳам ўз чодирларидан чиқиб, бозорни обод қилишган эди. Ўғил болача кийинган қизлар ҳам учради. Уч давангир йигит орасида келаётган Маъсума бека дарҳол ўзини шоҳи мато сотаётганлар тўпига урди. Заврак бир қучоқ равоч сотиб олиб, ҳамроҳларига улашди. Нишопурий мамнунлик билан нордон равочни чайнаб, юзларини буриштириб турганида, Худододбек бир кийимлик чиройли шоҳи матони харид қилиб Маъсума бекага ва яна бир кийимлик зар қадалган ипак матони Бадиага тутди. Сайил таомили бўлганлиги сабабли улар бу тухфани қабул қилмай иложлари йўқ эди.

— Вой-бў-ў, — деди Бадианинг кўзлари катта бўлиб. Зулфиқор билан Заврак ҳам ҳайрон бўлиб қолди. Бу матолар учун Худододбек бир неча олтин танга тўлади. — Бадиа мағрур турган Худододбекка қаради-ю, гап қотди: — Ё подшо билан дўст бўл, ё жаллод билан. Ё бир йўла ҳоким бўласан, ёки бир йўла ўлиб қутуласан... Мана бунақа жаноб Нишопурийга ўхшаган йигитлар билан юрсанг, фақат равоч чайнаб, юзингни буриштириб юрасан. Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-ҳа...

— Мана бу биздан тухфа, — деб Маъсума бека чиройли гуллар солинган катчани сотиб олиб, Худододбекка тутди.

— Бизларнинг ҳам номимиздан деб билурсиз, бек!— деди Заврак кулиб.

Заврак билан Зулфиқорнинг маъюс турганини сезган Бадиа, дарҳол онасидан тилла танга олиб, яна икки катча сотиб олди-да, Зулфиқор билан Завракка тухфа қилди.

— Ҳаммамиз ҳам тухфалик бўлайлик, олинглар, оғалар!

Ҳамма мамнун. Аммо ҳамон Бадианинг кўз олдида

авлиё турарди. Бир томонда Зулфиқор, бир томонда Худододбек, бир-бирига мутлақо ўхшамаган икки йигит унинг хаёлини нари обориб, бери олиб келарди...

XVIII б о б

САЁҚ ЮРГАН ТАЁҚ ЁР

Ҳар бир ишида амирзодаларга тақлид этиб ҳаракат қиладиган корфармо Аҳмад Чалабий устод Бухорий, устод Қавом, мавлоно Табризийларнинг равоч сайлига чиқиб кетганларини эшитиб, икки қизил чопонликни уларнинг орқаларидан жўнатиб юбориб, ўзини анча енгил ҳис қилди. Шундан сўнг, кўнгли ишрат тилаб қолди. У гап-сўзда, қаддини тик тутиб, чап кўлини белидаги энлик камарига тикиб туришда, орачора хаёлчан қадам ташлаб орқа-олдига юриб туришда Иброҳим Султонга тақлид этарди. Амирзодалар, айниқса, Иброҳим Султоннинг ишратбозлигидан, «кувваи шаҳват» деган ном ҳам олганлигидан, рофизийлар махфий тузган ишратхонада ўғирланиб олиб келинган ёш жувону қизлар билан ишрат қилиб, ҳамён-ҳамён тилла танга тўкиб келишидан хабардор эди. У, устаю шогирдлардан узиб олиб қолган тилла тангаларни катчага солиб, қош қорайгач, шаҳар чети — овлоқ кўчаларда турувчи рофизийларникига жўнади. Кундуз кунни беклар каби яширинча «махрам» юбориб, ўзининг келишига яхшилаб тайёргарлик кўриб кўйишни, ё Дамашқ, ё Қорабоғ малакларидан танлаишини буюрган эди.

Эшикда кутиб олган бесўнақай ғилай бир одам Аҳмад Чалабийни ичкарига бошлаб, ярим қоронғи бир хонага олиб кирди. Хона ўртасига курси қўйилиб, дастурхон нозу неъматлар, маю гулоблар билан безатилган, хона юқорисида ўрин солиғлик, даҳлизнинг бир томонида ханик, обдастада илиқ сув, лунги...

Аҳмад Чалабий ичкарига кириб, чопонини ечди. Бошидаги саллани ҳам олиб, чопони билан бирга козиққа илди. Ундан сўнг курси чеккасидаги қалин

тўшалган кўрпачага ўтирди. Шу лахза эшик ғирч этиб очилиб, харир ва қимматбаҳо матолардан тикилган либосда ёш бир жувон ичкарига кириб, унга салом берди-да, рўпарасига ўтирди. Аҳмад Чалабийнинг юраги дук-дук ура бошлади, жуда келишган, кўкракдор, беллари хипча, бодом қовоқ... ўн саккиз ёки ўн тўққиз ёшлардаги гўзал бир малак. Аҳмад Чалабий юборган маҳрами фоҳишахона эгасига «амирзоданинг тоғалари» деб тушунтиргани сабабли «халтачадаги тилла тангалар» алоҳида тайёргарлик кўриб, «Димишқий малак» ўрнини босадиган қиз топиб олиб келишга ундаган эди.

— Номинг нима?

— Малак, — деди у аввал «амирзода»нинг ном сўрашидан таажжубланиб, кейин унинг бўйнига осилди. Одатда амирзодалар бундоқ тафсилотни суриштирмай, май ичиб, дарҳол ишратга майл қилишади. Бу одамнинг хаёл суриши, ҳовлиқиши унга ғалати туюлиб жилмайди. Қўлини юраги устига қўйиб, нозланиб табассум қилди-да, жавоб берди:

— Шом ўлкаси, Дамашқ шахриданман, ҳурматли амирзода.

Малак туркий сўзни қийналиб, бошқача бир оҳангда гапирарди. У «амирзода»нинг сўмрайиб ўтирганини кўриб, дарҳол пиёлаларга май қуйди-да, оппок бўлакларини кўрсатиб Аҳмадга узатди:

— Ичинг!

— Хўб, ичаман, — Аҳмад Чалабий пиёлани олиб симириб юборди. У ўзининг дадил ва кучли бўлишини кўзлаб пайдар-пай икки-уч пиёла май сипқорди. Малак амирзодаларга қиладиган қилиғи «ғалвира» усулини кўллади. Аҳмад дами чиққан пуфакдек бўшашиб ўтириб қолди. Ярим тунгача аҳвол шу бўлгач, ўриндан туриб, кийимларини кийиб чиқиб кетди. У чиқиб кетаётганида эшик олдида фоҳишахона эгаси қўлида шам, унинг йўлини тўсди:

— Сохиб, ҳақ тўламасдан кетаётурсен?!

— Ўзи гуноҳкор! Иш бўлмади...

Ғилай одам шамни тоқчага қўйиб, кучли қўллари билан Аҳмад Чалабийнинг ёқасидан тутди.

— Ҳақини ташлаб кетинг! Агар муттаҳамлик қил-

сангиз, бу ердан соғ чикмайсиз! Мен бугун эрталабдан буён сизга ҳозирлик кўрдим.

— Нега у бунақа қилади бўлмаса?

— Қип-яланғоч бўлиб ётиб берди-ку! Ўзинг хез бўлгач, менда нима гуноҳ! Харажатини тўла!

— Йўқ! — деган эди, Аҳмад Чалабий даҳанининг тагига бир мушт тушиб, гандираклаб ерга ағдарилди. У этиги билан тепмоқчи бўлиб чоғланаётганини кўрган Аҳмад бақирди, — тавба қилдим, тўхта! Мана, ҳақингни бераман.

У ўрнидан туриб, ёнидан катчани очди. Кафтига тилло танга тўкаётганида, ҳалиги филай чанг солиб кўлидан катчаю тилла тангаларни юлиб олди.

— Бу ердан омон-эсон чиқиб кетаётганингга шукур қилавер! — деди сўл кўли билан Аҳмад Чалабийнинг камаридаги ханжарни ҳам суғуриб олиб, — сен номард ханжар тақишга ҳаққинг йўқ! Агар яна бирон нима десанг, сирингни бутун шаҳарга овоза қилиб юбораман! Жўна!

Аҳмад Чалабий кўзларини ола-кула қилиб, фоҳишахонадан чиқиб кетди.

У бирон ҳафта уйда ётиб, Меъморнинг бола-чақалари, ёр-биродарлари билан равбч сайлидан қайтганини эшитиб, мадраса қурилишига борди. Меъморга тавозе кўрсатиб, бетоб бўлгани ва бунинг устига «амирзода пулни камроқ бераётгани»ни айтди.

— Қарз узилар, хотин ёнга колар, корфармо, — деди Меъмор кулимсираб, — ҳозир ақчани сиқиштиришганининг фойдаси йўқ, кейин ўзлари хурсанд бўлади.

«Хотин» сўзини эшитиши билан Аҳмад Чалабийнинг ранги ўчди. Гап шаҳарга тарқалиб кетибди, хаёл қилиб, гапи гапига қовушмай, гўлдираб, Меъмор олдида бақа бўлиб қолди...

ХІХ б о б

ОЁҚ ОСТИДАГИ ФОЖИА

Сайил авжига минди. Ҳамма ёқ одамларга тўлиб, гала-ғовур, ўйин-кулги бошланиб кетди.

Худододбек Бадиа ҳозироқ бориб, «йигит» либосини ечиб, ўз аслига қайтади, деб янглишди. У яна илгаригидай пинагини бузмай, уч йигит ичида тўртинчиси, илғору дадили бўлиб қадам ташларди. Улар обдон равоч чайнаб, бозорни бир-икки айланишгач, нариги кенг майдонда чавандоз йигитлар улоққа тайёргарлик кўришаётганини, от чоптиришиб юргани кўзга ташланди. Ёлғиз қозигида қолган тўриқ бетоқат бўлиб тинмай айланиб кишнарди. Дам у ёқдан-бу ёққа чопаётган ёш чавандоз йигитларни, дам кишнаётган отини кузатиб турган Бадиа кутилмаганда ҳамроҳларига муурожаат этди:

— Жаноблар! Менга рухсат беринглар, бориб отамга қарашим керак. Ҳамроҳ бўлганингиз учун ташаккур!

У ёлғиз ўзи тўриқ томон кетди. Йигитлар унинг орқасидан тикилиб қараб қолишди.

Бадиа отининг олдига келиб, уни эркалади, эгар, жабдуқ уриб қайишларини маҳкам тортиб боғлади. Юганини овзига солиб, жиловини эгар қошига илди. Эгасининг эркалаши отга жуда ёқарди. Ўзидан узоклашгани сабабли соғинган эканми, от жонивор қилт этмай эгасининг фармону ишорасига шай турарди. Бадиа от атрофини айланиб, теваракни кўздан кечирди, узокда ўзини кузатиб турган Зулфиқор, Заврак, Худододбекларга қараб қўйди. Орадан кўп ўтмай Бадиа эгар қошидан ушлаб отига енгилгина минди-да, улоққа тайёргарлик кўриб, чопиб юрган чавандозлар тўпи сари учиб кетди. Уч йигит ундан кўз узмай ўша равоч сотаётганлар ёнида туришарди. От айлангириб, чопиб юрган бу «ўғил бола»нинг бошқа йигитчалардан ҳам фарқи йўқ эди. Чавандозлар ичида Бадиадан бўлак «ўғил» бўлиб олган қизлар йўқлигига уч йигит қаноат ҳосил қилишса ҳам, орадан бир оз вақт ўтгач, Зулфиқор равоч сотиб олаётган бир «йигит»чани Худододбекка кўрсатди. Ўзига тикилишиб қараётганини сезган «ўғил бола» наридан-бери равочни олди-да, уларнинг кўзидан жўнаб қолди.

— Мана гапимнинг исботи! — деди Зулфиқор. — Бухорода бундай одат йўқ. Ҳирот пойтахт, шу сабабли янги-янги одатлар чиқаверади.

— Бухоро анча чекка, унда мутаассиб кишилар, имомлар кўп дейишади. Шу ростми? — сўради Худодобек.

— Рост. Аммо меъмору устолар унда ҳам бор, — деди Зулфиқор. «Ундоқ бўлса, эй бухоролик, нега бу томонларда санқиб юрибсан?» — деган гап туғилмасин, деб изох берди: — Бухорода устод Нажмиддин Бухорий каби катта меъмор бўлмаса ҳам, кичикроқлари бор. Мен ўз хамшахарим — бу улуғ Меъморнинг донғини эшитиб, унинг услуби ниҳоятда кўнглимга ёққани сабабли Ҳиротга келдим.

— Ҳа, меъмор Нажмиддин Бухорий ҳазратлари ягона! — деди Худодобек Зулфиқорга тикилиб.

— Ҳа, Нажмиддин Бухорий ҳазратлари билан отангиз устод Қавом ҳазратларини Хуросону Мовароуннаҳрда ягона десак хато бўлмайди. Бу бизларнинг ғойибона муҳаббатимиз, шахсий туйғуларимиз даъвати билан айтилаётган сўз эмас, умуман, маърифат аҳли уларни ниҳоятда эъзозлаб, шундай аташади.

Худодобек жим бўлиб қолди. Бир лаҳзадан сўнг улар от чоптириб юрган ёшларга қарашди. Йигирмадан ортиқ ёш чавандозлар тоғ бағридаги кенгликда у ёқдан-бу ёққа қувлашар, чопағон отлар ичида у ёқдан-бу ёққа чопиб юрган Бадиадан кўз узмасди. У аллақандай тенгқур йигитчалар билан басма-бас от қўйиб, бошқа отлардан ўзсин деб тўриқни ниқталарди.

...Нима ҳам бўлдию, отлиқлар орасида Бадиа бирдан кўринмай қолди. Боя қандайдир бир чавандоз у билан ёнма-ён чопиб юрган эди. Отлар ичида эгасиз юрган тўриққа Зулфиқорнинг кўзи тушди. Бирдан унинг юраги орзиқиб нафаси оғзига тикилди. Шерикларига: «Бадияни олиб қочишди!» деди-ю, чавандозлар тўдаси томон югурди. Бундан бир лаҳза бурун ёнидаги «йигитчани» отдан азот юлиб олиб, олдига ўнгариб кетганини кўрган одамлар ҳайратланган эди. От чоптириб юрганлар ҳам ҳайрон бўлиб, жиловни тортиб четга чиқишди. Зулфиқор билан Завракнинг ҳам кўзи тушган эди. Улар кетма-кет чопиб келаётиб, йўл-йўлакай: «Бадияни олиб қочди», дейишди. Худодобек ҳайрон бўлганича тура берди. Зулфиқор тўдага етиб бориши биланок, тўриққа югурди. У жон-

ҳолатда отга етиб олиб, чаққонлик билан минди-да, жиловни қўлга олиб тоққа қараб чопди. Узоқда пашшадек бўлиб кўринган қора нарса орқасидан учиб борарди. У тинмай отни ниқтарди. Бадиани олиб қочган чавандоз даштдан ўнгга бурилиб, тоғ оралиғига кирди-да, кўздан ғойиб бўлди. «Чоп, жонивор, чоп!» Зулфиқор ҳам ўнгга бурилиб, тоғ оралиғига кириб кетди. Йўлда Бадианинг телпаги тушиб қолган эди, Зулфиқор уни узоқдан кўрдию, яна жадаллади. Баъзан Бадиани олиб қочаётган чавандозни йўл бурилишида кўриб қолар кўздан қочирмасликка ҳаракат қилар: «Э худо, шарманда қилма!» деб отини қистарди. Унинг кўзлари олдинда-ю хаёли Бадиада... Мана, эркаликнинг оқибати! Агар қароқчи тутқазмай кетса нима бўлади! Унда ота-онаси жудолик аламига чидармикан? Ўзи-чи? Усиз дунёда яшай олармикан? Бадиадан айрилса, ўзини анави тоғ чўққисидан жарликка ташлагани афзал! Бундан бўлак йўл йўк! Қани, тўриқ жонивор, чоп, тезроқ, ҳа-чу! От жонивор ҳам кучининг борича олдинга интилар, унча-мунча жилғалардан сакраб ўтиб кетарди. Демак, Бадианинг изига тушган одам бор экан, бўлмаса унинг қиз бола эканини авлиёдан бўлак ҳеч ким билмас эди. Зулфиқор негадир шу лаҳза Худододбекни эслади: «Лалаймай ўл! Бўлғуси куёв ҳам шунақа бўладими?! У Бадиани севмайди».

— Чу, жонивор чу!

Агар у қароқчига етиб бориб, Бадиани қутқариб олмаса, Меъмор ҳам, Маъсума бека ҳам шу ернинг ўзида тамом бўлади. «Э, худо, шарманда қилма!» Эртаиндин Низомиддин музаффарият билан қайтиб келиб, синглисини қароқчи олиб қочганини эшитса, нима деган шармандалик! Қароқчи Бадианинг изига эҳтимол шаҳарда тушгандир. Форга борганларида орқаларида қизил чопон, шоп мўйловли одамлар от етаклаб, ўралашиб юришган эди-я! Зулфиқор уларни Пули Молондан ўтаётганларида ҳам кўргандек бўлган эди...

— Чу, жонивор, чу!

Баъзан кўриниб, баъзан кўринмай бораётган қароқчи тамоман кўздан йўқолди. Зулфиқор шиддат билан чопиб кетаверди. Атрофидаги баланд чўққилар усти-

га қулаб тушаётгандай ваҳимали осилиб турарди. Бир маҳал у рўпарасида — сершағал сой четида, устида одам йўқ, қароқчининг оти юрганини кўрди. Эгари қорнига осилиб қолган, ундан нарироқда Бадиа қаққа-йиб турарди. Зулфиқор отдан таппа тушди-да, Бадианинг олдига борди. Унинг қўлида Зулфиқорга таниш кичик ханжар ялтираб турарди. Бадиа йўл четида ётган қизил чопон, саллалик, давангир қароқчига имо қилди: У кўзларини ола-кула қилиб, худди сўйилган хўкиздедек ағанаб ётарди.

— Нима гап ўзи? — дея ҳовлиқиб сўради Зулфиқор.

— Нима бўларди? — деди Бадиа сўкмоқ четида чўзилиб ётган одамга жирканч назар билан қараб, — анча жойгача ўзимни ўнглаёлмадим. Мана шу ерга келганда ханжарни суғуриб олиб...

— Бекам, келинг, отга миндириб қўяй. Бу ердан тез кетайлик!

— Бир икки ҳовуч сув ичириб юборинг, оға! — деди Бадиа, — бу номард Чалабийнинг иши экан. Жон аччиғида айтиб қўйди.

Зулфиқор ҳовучида сув олиб, Бадиага ичирди. Бадианинг ўфил болаларга ўхшаб гапириши, бу даҳшатли ҳодисага нописандлик билан қараётгани уни ҳайратга солди. Ё тавба! Бу ўзи қизми, ўфилми! Зулфиқор кўзларига ишонмай ҳайратланди.

— Кетайлик, бекам!

— Тўриқни анави харсангтош ёнига олиб боринг, оға, мен миниб олай, — Зулфиқор Бадианинг қўлтивидан кўтариб, аранг отга миндирди. У отга миниб олиб Зулфиқорга гап қотди, — оға, сиз анави тўнғизнинг отига миниб олинг. Чодиримизга етиб олганимиздан сўнг ҳайдаб юборармиз!

Шу пайт рўпарадан биров от чоптириб келаётганини кўришди. Зулфиқор дархол ўлиб ётган қароқчи белидаги пичокни суғуриб олди. Ҳалиги отлик етиб келгач, жиловини тортиб, Зулфиқор билан Бадиага, ўлиб ётган қароқчига қаради. Ҳамма гапга тушунди. Олишишга чоғи келмаслигини пайқагач, бир лаҳзаллик сукутдан кейин, Зулфиқорга ўқрайди.

— Ким ўлдирди уни?!

— Мен! — деди Бадиа унга ўқрайиб.

— Бу сенинг оғангми?

— Оғам!

— Жўнанглар! Айб ошнамнинг ўзида, ажали етган экан. Сен зўр чиқибсан, даъвом йўқ. Энди эҳтиёт бўл, агар яна кўлимизга тушсанг, отангнинг ёнига қайтиб боролмайсан!

Бадиа унга бир хўмрайиб қараб кўйди-да, отини ниқтади. Зулфиқор кўлида пичоқ, эҳтиёт бўлиб, Бадиа билан ёнма-ён, қароқчидан кўз узмай юра бошлади. Анча йўл юриб, тоғ орасига киришгач, Бадяннинг илтимоси билан Зулфиқор ҳам тўриққа мингашди.

Тўриқ ниҳоятда чарчаганига қарамай йигит билан қизни миндириб, шахдам қадам ташлади. Бадиа Зулфиқорнинг кўксига бош кўйиб, ўнг оёғи билан сонининг оғриғини ҳам сезмай сармаст келарди. Агар Зулфиқорнинг ўрнида ё Низомиддин, ё отаси бўлганида «вой-вой»лаб йиғлаши аниқ эди.

— Сал нарига бориб, отдан тушаман, — деди Зулфиқор.

— Кўркманг, сизни ҳеч ким кўрмайди. Қаранг, икки томон осмонўпар тоғлар.

— Ҳа, тоғлар! — деди Зулфиқор, — эсимизни чиқариб юбордингиз-ку!

— Ойимлар кўрмаганмиканлар?

— Билмадим! Лекин Заврак билан Худододбек кўрди!

— Кўрса кўрар! — деди Бадиа юзларини Зулфиқорнинг кўксига кўйиб. Атрофида ҳеч ким йўқлигини пайқагач, Зулфиқор ўз кўксига бош кўйиб турган Бадияни қучиб, лабидан, дудоқларидан ўпди. Қизнинг ўзи шуни истарди. У йигит қучовида эриб кетди.

— Оғажон, оғритманг!

— Яна битта ўпай.

— Бас! — деди Бадиа Зулфиқорга тикилиб. Кейин у яна илгаригидек жиддий тусда гап қотди: — Оға, шу воқеани ҳеч кимга билдирмайлик. Айб ўзида эканини шериги тан олиб айтди-ку!

Улар тоғ оралиғидан чиқиб, сайил бўлаётган кенг майдонга бурилишда ҳовлиқиб келаётган Заврак Нишопурийга қамти чиқишди. Уларнинг саломатлигини

кўрган шогирд ўз кўксига туфлади. Бадиа от устида, ён томонда Зулфиқор пиёда келарди.

— Тинчликми? — сўради ранги оқариб кетган Заврак.

— От опқочди, — деди Бадиа.

— Юрагимиз чиқиб кетди-ку!

— Яна кимнинг юраги чиқиб кетди? — жонҳолатда сўради Бадиа.

— Кимники бўларди? Менинг юрагим...

— Бошқа ҳеч ким билгани йўқми?

— Бек чодир томонга кетган. Хабар қилса керак.

— Ярамас! Лекин оға, бўлган воқеа шуки, мени от опқочди... Вассалом!

— Енгингизга қон тегибди, қаранг!

— Айб ўзида!

— Ҳа, майли, — деди Заврак ўзини босиб, — аммо бекам, доимо шунақа иш қиласиз. Сизнинг отангиз сарбоз эмас, меъмор, кишини қариган чоғларида ташвишга солавериш инсофдан эмас!

— Узр сўрайман, оғо! Отамга бу гапни билдирмай кўя қолинглар.

— Билдирмаймиз, ташвишланманг, бекам, худо бир асради, — деди Зулфиқор Заврак билан ёнма-ён кета туриб.

Сой бўйига етишганида, Бадиани эҳтиёткорлик билан отдан туширишди. У қўлларини, юзини ювиб олди. Уни яна отга миндириб қўйишди. Бозорга яқинлашгач, у Завракдан илтимос қилиб, икки дона равоч хам олиб, от устида чайнаб кета бошлади. Зулфиқор билан Завракка «ўзларингиз бозорда бир оз айланиб, чодирга борарсиз, мен холи бораман. Туя кўрдингми, йўқ!» деди.

Бадиа ўз чодирига яқинлашганида устод Қавом чодир томонидан ҳовлиқиб келаётган Маъсума бека қизини кўриб, бир оз ўзига келди.

— Тинчликми? Юрагим қинидан чиқиб кетаёзди-я!

— Тинчлик, — деди Бадиа сиполик билан отдан сакраб тушиб. — От опқочди! Ҳув, нарирокдан қайтариб олиб келдим...

— Оваларинг қани?

— Бозорда.

— Худододбек бўлса, сени кимдир опқочиб кетди, деди, — она ўз кўксига туфлаб, — юрагим чиқиб кетди-ку!

— Отамлар қанилар?

— Форга кетишган. Худододбек хабар бергани кетди.

— Ярамас! У кишини безовта қилиш нимага керак эди?! Борайми?

— Ҳожати йўқ, қизим! Юр, чодирга кир! Энди бу либосларингни еч!

Бадиа бу гал рози бўлиб, онасининг айтганини қилди. Унинг бирданига ювош тортиб қолгани онасини таажжубга солди.

Бадиа Худододбек билан отасининг ховлиқиб келаётганини кўриб, дарҳол чодирдан ташқарига чиқиб, уларни қарши олди. Ўз аслига келиб, отасини кутиб турган Бадияни кўрган Худододбек хангу манг бўлиб қолди.

— Тинчликми? — сўради Меъмор қизидан.

— Ҳа, тинчлик, отажон, — деди Бадиа пинагини бузмай, — отим опқочди. Билмадим, нега бундай қилди?

— Бунақа одати йўқ эди-ку, ҳаром ўлгурнинг, — деди Меъмор соябон арава ёнида ўт чимдиётган тўриққа ўқрайиб қараб.

Худододбек Бадиянинг қаҳрли кўзига бир қараб кўйди-да, бошқа гап айтолмай, Меъмор билан хайрлашиб, ўз чодир томон жўнади.

Меъмор тушки овқат вақтида Зулфиқорни ёнига чақириб ундан бўлган воқеани сўради. Зулфиқор лўнда қилиб, ҳақиқатни айтди. Меъмор хайратланиб, донг қотиб, чодир томонда ўтирган қизига қаради. Худододбек беҳудага ховлиқтирмаган экан... Меъмор ўйла-ниб туриб, Зулфиқорга маслаҳат солди:

— Кечга яқин шаҳарга қайтсак, нима дейсиз?

— Кечаси йўл юриш, устод, хавфли. Эрта билан йўлга чиқайлик.

— Маъқул, — деди Меъмор.

Зулфиқор билан Заврак ҳамма анжому нарсаларни шай қилиб, ўзлари арава ёнига сўйил яшириб

қўйиб, ёнларида ўткир пичок, тун бўйи мижжа қоқмай, чодир атрофида посбонлик қилиб чиқишди...

Эрта билан улар араваларида шаҳарга қайтиб тушишди.

Орадан бир ой ўтгач, Амир Довуд барлос сардор бўлган лашкар Балхга кирибди, бир ҳафтага қолмай Ҳиротга етиб келади, деган хабар тарқалди. Дарҳақиқат, бир ҳафта ўтар-ўтмас эрта тонгдан Ҳирот дарвозалари тепасида карнаю сурнай, ноғоралар авж қилди; султон Шохруҳ Мирзо лашкари ғалаба билан қайтиб келди. Улар орасида Низомиддин ҳам бор эди, у соғ-саломат қайтиб, отасининг кучоғига ташланди. Меъмор уч кундан сўнг, ўғли шарафига катта зиёфат бериб, ёр-биродарларини мамнун этди. Уста Ҳасанбек бўлса ўғли Шодмонбекнинг жангда шахид бўлгани туфайли аза очди...

Иккинчи қисм

ҲХ 606

ҲОРУН БЎЗЧИ ИСЁНИ

Нажмиддин Бухорий, кечагина Ҳирот кўшини Маймана шаҳри устига шитоб билан бостириб кетганини эшитиб, юраги ачишди. Яна бир култепа пайдо бўлмаса хўб эди... Мосиф¹ водийсида Вардана, Зандана, Кармана, Афшана, Варахша, Нур, Тавоис, Искажжат, Байканд каби шаҳарлар бўлганини тарихнавис Абубакир Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг китобидан ўқиб билган эди. Мажусийларнинг буюк шаҳри Рабинжон² ҳам култепага айланганини эшитган эди...

Ҳалаб ва Ҳамадон шаҳарларидан амирзодалар таъқиби остида бош олиб чиқиб кетган баъзи ҳуруфийлар аввал Машҳад ва Ҳиротдан, кейинчалик, Туркистон тизма тоғлари орасидаги Дарайи Гурзивон, Боло Мурғоб, Банди Амир водийларидан бошпана топган эди. Айниқса, Маймана, Балх ва тоғ оралиғидаги Калласаркори шаҳарларидаги ҳуруфийлар Фазлуллоҳ ва Саййид Насимий қатлидан сўнг жунбишга кирган, Обий Қайсар сохиллари, Давлатобод шаҳарчаларида ҳам пойтахтдан сурилганларни жим ётибди, деб бўлмас эди. Ўзаро қиргин, ҳарбий юришлар, ўлпону ушр солиқлари раиятни тобора қашшоқлаштириб, тинкасини қуритди, амирзодаю бекларнинг фахш ишлари авом орасида тарқалиб, кишиларда нафрат уйғотар, аслзодалар кўпроқ Машҳаддан келган руҳонийларга суяниб, «фоний дунё азоб-уқубатларини кўп чеккан бан-

¹ Мосиф — Зарафшон.

² Рабинжон — Суғдиёнларнинг Зарафшон водийсидаги катта шаҳри. Кейинчалик (1158 йил, милодий) уни хоразмшоҳлар вайрон этган.

да боқий дунё роҳатини кўради...» деган ақидалари билан одамларни алдашарди.

Аммо фирқайи хуруфия таъсиридаги кишилар бу дунё роҳатидан воз кечмаслик, золимга бош эгмай, ўз инсонлик ҳуқуқини химоя қилмоғи лозимлигини айтишарди. Бу ўринда, мўғул ҳукмдорлиги даврида бўлган «Оға-ини ҳикояти»ни кўп айтишарди: Чингиз машқари Хуросонни босиб олгач, Балх шаҳрида, кўчада икки оға-ини юзларини ерга қилиб ётишган экан. Кечга яқин кўчада пайдо бўлган одамлар, улар тепасига келиб: «Эй, оға-инилар, не сабабдан чўзилиб ётибсизлар?» деб сўрашибди. Улардан бири бош кўтариб айтибди: — «Мўғул сарбози бизларга бунда ётинглар, бир лаҳзадан сўнг бошқалардан кўлим бўшагач, келиб сенларнинг бошингни ҳам чопаман, деб тайинладилар. Биз кутиб ётибмиз», — дебди. «Э, нодон, — дебди бир йўловчи киши, — тур, ўрнингдан! Мўғуллар Балхдан чиқиб Майманага кетишди, сенинг бошингни чопишга фурсат йўқ». Шундан сўнг оға-ини ўринларидан туриб, этакларидаги тупроқни қоқишибди.

Яна бир ҳикоятда, амирзода Мироншоҳ ўзининг аркаклик қудрати бениҳоя эканлигини билдирмоқ бўлиб, дорию дармон билан ўз ҳарамиди ҳар ҳафта бир кўхлик қизни кори шахват билан тонг отгунча кийнаб ўлдирад экан. Бу «одат»ни ҳозирги вақтда амирзода Иброҳим Султон ҳам такрорлар, шишиб, кўкариб кетган канизларнинг мурдаси яширинча дафн этилиб, йўқ қилиб юборилар экан...

Бу гап Банди Туркистон тоғлари оралиғидаги Дарайи Гурзивон ва Калласаркори аҳли орасида кўп тарқалди. Бу томонлардан олиб кетилган тоғ қизларининг тақдири нима бўлганини фуқаро биларди. Маймана аҳли орасида эътибори кучайган хуруфийлар Машҳаддан келган мутаассиф руҳонийлардан кўра ҳам баобрў эди. Бўз ва бошқа мато тўқувчи Ҳорун деган мўйлабдор бир одам бозорда ва ичкари маҳаллаларда одамларни ўз атрофига тўплаб, уларга ҳамдард бўларди.

Унинг айтишича, Маймана беги амирзодалар уруғидан бўлиб, фахш ишларни кўп қилар, косиблару

зироат етиштирган дехқонларнинг сармойясини шилиб олар, тинмай Ҳиротга кўю қорамоллар юбориб турар экан.

Совур ойининг иккинчи ҳафтаси, якшанба куни эрта билан бозорда кўтарилган ғалаён тоғдан ногихоний оқиб тушган шиддатли селдай Маймана беги турган эски қалъа томон оқиб кетди. Ғалаён кўтарганлар олдида қилич яланғочлаб Ҳорун бўзчи борарди.

Шу куни тонг саҳарда бўзчининг олти нафар одами кетмону курак кўтариб, қалъанинг орқа деворлари остидан икки жойни ковлаб борут тўкиб, пилталарни улаб қўйишган эди. Бу ғалаёнга Дарайи Гурзивондан бир неча кадхудо қишлоқ оқсоқоллари бошлаб келган яровлиқ одамлар ҳам қўшилган. Бозору каппон, косибу ҳаммоллар битта қолмай ғалаёнга қўшилиб кетди. Тўқайга ўт кетса хўлу қурук баробар ёнганидай, димоғдор, одамлардан жирканиб, ўзини улур тутадиган бек анчадан буён кишилар ғазабини кўзгаб, тоқатини тоқ қилиб келарди. Эркаклаб кетган пиёздек бу новча, ёш бек оғзидан ҳеч қачон ширин гап чиқмаган, доимо димоғи осмонда, одамларни қуртқумурскача ҳам кўрмасди. У ёш бўлса ҳам, қорни тарвуздек юмалок, оёқлари ингичка, елкалари тор бир кимса эди. Шу ҳолига қарамай, шаҳвоний ишларни кўп қиларди.

Ғалаён тўппа-тўғри қалъага яқин келгач, борут тайёрланган томонга ўтиб, Ҳорун бўзчининг ишораси билан пилталарга ўт қўйишди. Қаттиқ бир гумбурлаш натижасида қалъа деворидан бир қисми қулаб тушди. Шовқин кўтарган оломон қалъага кириб, бекни хобхонасида қилич билан чопиб ташлашди. Бекка яқин кишилардан яна уч-тўрт одами ҳам найза санчиб ўлдиришди. Қалъани ихота қилиб турган навқару ясовуллар ҳар томонга тумтарақай қочиб кетишди. Ғалаён ўз ишини қилиб, кечга яқин тўполон босилгач, Ҳорун бўзчини Маймана ҳокими деб эълон қилишди.

Орадан уч ҳафта ўтгач, иттифоқо, Маймана йўллари навқар босиб, ярим тунда беадад отлиқлар шаҳарга бостириб кирди. Шаҳарда яна чопқин бошла-

ниб, бир неча кишини тутиб олиб чиқиб, дарахтга боғлаб, уриб ўлдиришди. Ҳорун бўзчи билан ўн чоғлик киши тоғ оралиғига — Мурғоб томонга қочиб яширинди.

Кейинги хабарларга қараганда, Ҳорун бўзчи ёвмит туркманлари сингари мўйлабини қириб ташлаб Астрободга ўтиб кетибди. Баъзилар унинг Ҳиротда яшириниб юрганини ҳам кўрган эмиш...

Ўғли ҳаёти қил устида тургани туфайли Самарқандга, Улуғбек Мирзо номига нажот тилаб ёзилган номага ҳадеганда жавоб бўлавермагач, Нажмиддин Бухорийнинг юрагига гулгула тушди. Нажот истаб чор атрофга югурди. Худди шундай кунлардан биринда, иттифоқо, «Маликул калом, туркий забон...» хаёлига келди. Бу хаёлини Бадиага, Маъсума бекага, шогирдларига маълум қилди. Подшо саройининг энг мўътабар шоирларидан бўлмиш мавлоно Лутфий ховлисига йўл олди. Нега бу фикр илгарироқ хаёлига келмаганига, у зотдан паноҳ тилаб бормаганига ачинди; мавлононинг ҳазрат олдида саркардаю нуфузли беклардан кўра ҳам эътибори баланд эканини ўйлади. Айниқса, Хуросон ёшлари мавлононинг биллурдай тиник, бахрдай теран туркий ғазалларини бениҳоя севишарди. У Ҳирот яқинидаги Дехиканор қишлоғида туғилиб, машҳур сўфий мавлоно Шаҳобиддин Хиёбонийдан тасаввуф таълимини олгани, «Маликул калом» деган табаррук унвонга мушарраф, Шайх Саъдий, Хўжа Ҳофизлар қаторида турадиган, айниқса, туркий забон пур эътибор одам экани ҳаммага маълум эди. Эллик ёшларга борган, баланд бўйли, ориқ, қорамағиз, қошлари қуюқ, қирра бурунли, мулойим ва ҳозиржавоб бу шоир тезда оғиздан оғизга тушиб кетган. Ошиқона ғазаллари билан танилган. Ўзи инсон сифатида ҳам камтарин, барчага баробарлиги билан шуҳрат топган эди. Ҳамма вақт оппоқ саллани чиройли ўраб, соқол-мўйлаблари текисланган, кийимлари бегард, озода юрарди. У, асосан Шохруҳ Мирзо замонида эътибор қозонди. Сарой хизматига ўтди. Бойсунқур Мирзо, Улуғбек Мирзолар билан ҳам ғоятда яқин эди. Мавлононинг «Улуғбекхон билур Лутфий

камолин, ки рангин шеъри Салмондин колишмас», деган байти амирзодалар эътиборида эди. Хаттот Азхар ва Жаъфар Табризийлар мавлоно Лутфий ғазалларини турли баёзларда дастхат билан ёзишган, «Гул ва Наврӯз» достонини ҳам кўчиришган. «Девони Лутфий» хаттот Ёкут услубида кўчирилган бўлиб, Шохруҳ Мирзога тухфа қилинган. Мавлоно ёш эътибори билан Меъмордан кичикроқ бўлганига қарамай, анча салобатли, айни вақтда ширин забон, дилбар одам экани меъмору муҳандислар орасида маълум эди. Мавлоно Лутфий Меъмор Хиротда қураётган «Мирзо» мадрасасини бир неча бор келиб кўрган, суҳбатларда бўлган. У бир суҳбатда ўзининг Олтин Ўрда томонларга ва ундан сўнг Қрим, Қорабоғ, Озар томонларга саёҳат қилиш орзуси ҳам йўқ эмаслигини маълум қилган эди. Меъмор унинг ўн минг байтдан ортиқ «Зафарнома» китобини ёш амирзода Бойсунқур Мирзо орқали вақтинча олиб ўқиган эди. Меҳри Талъат бека мактабига қатнаб ўқиб юрган Низомиддин билан Бадиа кейинги таҳсилдан сўнг Мирзонинг отаси қўлидаги бу омонат китобини ўқиб, «Зулфингни кўриб...» «Қани бу шаклу шамоёил...» ғазалларини кўчириб олган эдилар. Умуман, шоирнинг сермуравват инсон экани Меъмор хонадонига маълум эди. Киши бошига иш тушмагунча, атрофдаги одамларнинг фазилати унча ярқираб кўринмас экан. Аксинча, баъзан серфазилат кўринган кишилар дарду алам билан паноҳ тилаб колишган кунларда фазилат у ёқда турсин, бадкирдор одамлар экани ҳам намоён бўлиб қолди. Хуллас, Меъмор мавлоно Лутфий ҳовлисига паноҳ тилаб жўнади.

Шоир эрта билан ўз эшигида Меъморни кўриб, унга меҳрибонлик кўрсатди. Ичкарига олиб кириб, юқорига ўтқазиб, олдида дастурхон ёзди. Шоир Меъморнинг бошига тушган мусибатдан, юрагидаги аламдан хабардор эди; у Меъморни ўз эшигида кўришидаёқ, нима мақсадда келганини сезган эди. Бу топилмас устод, беназир олимнинг аҳволига ва ўғлининг ҳибс этилганига ачиниб, унинг обрўсини сақлаб қолиш, агар жиндек илож бўлса, ўғлини Ихтиёриддин қалъасидан чиқариш лозимлигини, бу йигит хуруфийлар-

нинг махфий тўдасига кириб қолса-да, аслида салтанат учун бўлган жангларда иштирок этганини Мирзога айтиб, баъзи ёмон ниятли кимсалар шу йўл билан Меъморга шикаст етказишни кўзламоқдалар, деган эди. Мирзо «маликул калом» фикрини тамоман тасдиқлаб, ҳамма имкониятдан фойдаланажагини, аммо ҳуруфия — салтанатнинг ашаддий дўшмани, оғаси Иброҳим Султон бу ёмонликни батамом тугатиб юбориш учун қаттиқ чоралар кўраётганини ҳам айтган эди.

Бу гаплар ялт этиб шоир хаёлидан ўтди.

Аммо у ҳеч нарса билмагандек, аввал хол-аҳвол сўрашиб, кейин Меъмор ўглининг ҳибсда эканини эшитганини айтди. Унга таассуф билдирди.

— Ҳурматли зот, худди шу масалада сиздан паноҳ истаб келдим. Бошимга оғир кулат тушди...

— Ҳаммасидан воқифман, — деди шоир чуқур ўйчанлик билан ва Меъморнинг изтиробига шерик бўлгандай. — Сизни бунчалик изтиробга солмай ишни тўғриламағимиз керак эди. Мен Бойсунқур Мирзога бу ҳақда айтган эдим. Бир мен эмас, аҳли шуаро шу фикрда. Бир гал подшо ҳазратлари афв этиб, ёшларнинг гуноҳидан ўтсалар, фуқаро аро салтанат эътибори яна ҳам кўтариларди, дедим. Энди мен улуг ҳазрат ёнларига кириб чиқмоқчиман, чунки бусиз ҳеч илож йўқ.

— Худо ёр бўлсин сизга, доимо саломат бўлинг.

Меъмор билан шоир учрашуви мана шу тариқа бўлди. Чунки ёзилиб гаплашиб ўтирадиган пайт эмас эди. Меъмор мавлоно Лутфий билан хайрлашиб, тезда ўз уйига жўнади.

Дарҳақиқат, «маликул калом» ўз сўзида туриб, подшоҳ хузурига киришга ҳаракат қилди. Чоршанба куни кечга яқин унинг бир неча бор қилган илтимосини қондириб, сарой мансабдорлари ҳамда вазири нъзамнинг аралашуви натижасида хасталикдан тузалаётган подшоҳ шоирни қабул қилди. У аркнинг кунчиқар томонидаги деворлари ўймакор ганч, катта хона — қизил гиламлар ташланиб нақшин шифтга улкан қандил осилган хонада қабул қилди. Шоҳрух Мирзо хона юқорисидаги тахтда ўтирарди. Ичкарига

кирган шоир бош эгиб, таъзимдан сўнг унга анча яқин бориб, ҳозирланиб қўйилган курсига ўтирди. Ҳол-аҳвол сўралгандан сўнг, ўзининг янги кўчирилган «Ғазалиёт»ини тухфа этди. Шундан сўнг мақсадга ўтиб, подшо ҳазратларидан Ихтиёриддин қалъасига ҳибс этилган олти йигитнинг гуноҳини бир оз енгиллатиш, овозаларга қараганда, уларга ўлим жазоси таҳдид этаётганини эшитгани, аҳли шуаро номидан ҳам жазони бир оз енгиллатишни илтимос қилди. Аввал «Ғазалиёт» китобини очиб, варақлаб турган Шохрух Мирзо шоирга кўз ташлади, китобни ёнига қўйиб, хаяжон билан гапираётган мавлонога энсаси қотиб тикилди. Бир муддатлик сукутдан кейин, «ўзиники бўлмаган ишларга аралашиб, довдираб юрган шоирга» ачингандек бўлди.

— Сиз, ҳурматли зот, садоқат, поклик ва баҳодирликни васф этадирсиз. Нечун бир тўп наслу насаби нопок каллакесарларни ҳимоя қилибсиз? Мавлононинг бу ишлари жуда таажжуб?! Улар ҳуруфия тўдасига мансуб бўлиб, мусулмонликдан воз кечиб, куфр йўлига ўтганлар...

— Подшоҳи олам, бу чалғиган ёшлар ўз айбига пушаймон бўлар, тавба қилар, бир куни мамлакат корига ярар, деган умиддаман. Улардин бирининг отаси — машҳур меъмор Нажмиддин Бухорийдир, бирининг отаси...

— Маймана шаҳрида раият шу ҳуруфийлар васвасасига тушиб ғалаён кўтарган. Биз қўшин йўлладик. Уларнинг саркори Ҳорун бўзчи деган кимса эмиш, — деди қовоғи солинган Шохрух. У шоирга бошдан-оёқ тикилгач, бир юмшаб, деди: — Ўғлим Иброҳим Султонга бу сўзларингизни айтаман. Ҳуруфийлар ичида Меъморнинг ўғли ҳам бор экан, дейман. Аммо ҳуруфияни батамом йўқотиш унга топширилган.

Мавлоно Лутфий подшоҳга яна таъзим қилиб, ташқарига чиқиб кетди.

Кейинчалик, ўз илтимоси ерда қолиб кетганини билган шоир бир ой уйдан кўчага чиқмай «хаста» бўлиб ётди. Шундан сўнг «саёҳат» баҳонаси билан аввал Олтин Ўрда, ундан сўнг Қриму Қорабоғ томонларни кўзлаб подшоҳ саройидан бош олиб чиқиб кетди...

ҚАТЛ

Муҳтарам китобхонга маълумки, биринчи бобда меъмор Нажмиддин Бухорийнинг шаддод қизи Бадиа Ихтиёрдин қалъасига хибс этиб ташланган оғаси Низомиддинга хўрак олиб борган эди. Зиндонбон қизни алдаб, оғангни кўрсатаман, у билан гаплашасан, деган баҳона билан номусига тажовуз этмоқчи эканини сезиб қолганди...

Бадиа саросимада қалъа ичидаги ярим қоронғи хона бурчагига тисарилди. Кўзлари ола-кула бўлиб, рўпарасида турган даҳшатли зиндонбондан асло кўз узмасди. У баркашни ҳам, саватни ҳам ерга ташлади. Нимчаси ичига қўл тикиб, ниманидир маҳкам ушлагани ҳолда, титраб турарди. Шоп мўйлабли зиндонбон ҳозироқ ўз ўлжасига ташланишга чоғланаётган қоплондек, қон талашган кўзларида ҳайвоний хирс, Бадиага яқинлаша бошлади. Бадиа нимчаси ичидаги кичкина, аммо ниҳоятда ўткир ханжарни бир лаҳзадаёқ суғуриб олди. Туйнукдан тушган ёруғликда ханжар яркирарди. Хона бурчагида турган Бадиага яқинлашиб бораётган зиндонбоннинг кўзи ханжарга тушиши билан шу лаҳзанинг ўзидаёқ жойида қотди.

Шоп мўйлабли зиндонбон орқасига тисарилди.

— Чиқиб кет бу ердан! Йўқол! — у қўли билан эшикка ишора қилди.

Бадиа зиндонбондан четлаб, деворга суйкалиб, иккинчи хонага, ундан сўнг қоронғи йўлакка ўтди. Орқадан келиб қолмасин, дегандек, атрофига олазарак бўлиб, яна бир йўлакка ўтди-да, қалъа дарвозасига чиқди. Дарвоза ёнида ҳам ўнг қўлидаги ханжарни маҳкам ушлаган ҳолда тўрт томонга олазарак бўлди. Дарвоза ёнида қилич осиб, найза ушлаб турган навкарлардан ҳам чўчиб, физиллаганича пастликка — қалъа олдидаги майдонга тушди. «Ҳа, кабутарни қўлдан чиқариб юборибсиз-да» деди эшикдаги навкар ичкаридан чиқиб келаётган зиндонбонга. «Бу кабутар эмас, чаён! Ёнига яқинлашсам, чақадиганга ўхшади, ярамас! Ёнида ханжари бор экан. Ҳозирги ёшлар яроғ

олиб юрадиган бўлган...» — деди ҳафсаласи пир бўлиб зиндонбон.

Пастда, майдон четидаги йўлкада кутиб ўтирган Заврак Нишопурий Бадианинг кўлидаги ханжарини кўриб, ўрнидан дик этиб турди. У югуриб келиб сўради:

— Хўш, Низомиддин оғани кўрдингизми?

— Ҳалиги малъун мени алдаган экан, — деди Бадиа кўлидаги ханжарни нимчасининг ичкари қатига яшириб, анави қароқчига ўхшатиб, нақ юрагига санчиб, ўлдириб чиқмоқчи эдим, оғам Низомиддинга шикаст етказмасинлар, деб бу ишни қилмадим.

— Оғангизни кўрдингизми?

— Қаёқдан кўраман!

— Сават қани?

— Ўша хонада қолди. Билагузукларим ҳам қолди... Мана, подшонинг навкарлари! Уларнинг порахўр эканликларини эшитган эдим. Лекин бунчалик аблаҳ эканликларини билмасдим. Шуларга ишониб ўтирибмиз-а! Салтанат учун жонини тикиб, жангга кирганлар зиндонда! Тушуняпсизми, жаноб Нишопурий? Отамлар доимо салтанатга тил тегизма дердилар, мана — салтанат!

— Юринг, кетдик, бекам!

— Кетдик! — деди Бадиа қалъа дарвозасидан ўзларига ўқрайиб қараб турган зиндонбондан кўз узмай, — улар бизга тикилиб қарашяпти. Низомиддинга шикаст етказишмасмикан?

— Низомиддин тафтиш этилмоқда. Унинг иши амирзода фармони билан боғлиқ, — деди Заврак, — фармонсиз унга тегиша олмайди. Мен шундоқ деб тушунаман. Ишқилиб, худо ўз паноҳида асрасин. Низомиддиннинг подшо учун жанг қилиб келгани, баҳодирлиги сабаб бўлиб тез кунда зиндондан чиқариб юборишларига имоним комил. Қандайдир бир шубҳа уни ҳибс этилишига сабаб бўлган...

— Илоҳим айтганингиз келсин, оға!

Бадиа билан Заврак қўлтиқларидан тарвузлари тушиб, уйга қайтиб келишди. Отасига ҳам, онасига ҳам «хўрақларни ичкарига олиб кириб кетгани...» ҳақида гапиришди-ю, аслида бўлган воқеани айтишмади. Бадиа бу гапларни сир сақлаш кераклигини Завракдан

ўтиниб сўради, йўқса, чолнинг бир дарди икки бўлиб, ўлиб қолиши мумкин, деди. Зулфиқорнинг Бухорога жўнатиб юборилиши — Бадиа учун катта жудолик бўлган эди. Фаввос Муҳаммад бир қадар тўнг одам, у билан очилиб, сирлашиб гаплашган вақтлари камдан-кам. Лекин Зулфиқор бунинг акси, у дилбар йигит — у билан тез орада иноқлашиб кетишган. «Бадиага кўз олайтирди», «Хунар ўрганиш ўрнига ошиқ-маъшуқлик қилди...» деган шубҳа билан ҳайдаб юборилди бечора. У бор вақтида ёлғон гапириш, Меъмормдан бирон нарсани сир тутиш — жиноят ҳисобланарди. Зиндонбон воқеаси сир тутулиб, Зулфиқордан кейин отасига биринчи бор ёлғон сўзлаши эди.

Кунлар ўта бошлади.

Мадраса қад кўтариб, хурсандчилик бўлади, деб турилганда Низомиддиннинг ҳибс этилиши Меъмор қаддини дол қилиб қўйди. Бу дунёда ғам-ғуссасиз одам йўқ. Меъмор ҳам чинакамига ғуссанинг зўрига учради. Меъмор равоч сайлига чиққанда тоғ этагидан оқиб ўтадиган сой бўйида ўтириб, тошлар орасида сузиб юрган танга балиқларни томоша қилган эди. «Шу ҳам ҳаёт бўлдимми-ю, бу балиқлар мириқиб ўз кифтларини ўзлари қашлай олмасалар! Киши ўз кифтини қашлаши қандай роҳат!» деб кифтини қашлаб, кулган эди. Кошки эди у ҳам ўша балиқдек дунё ташвишларидан холи, беандух, шу тиник сув ичида хоҳлаган томонига сузиб юрса! Кифтини ўзи қашламаса ҳам кошки эди! Одамларнинг унга нисбатан ишончи адоий тамом бўлгандай... У бирон навқарга кўрамта¹ ўрнида ҳам керак бўлмай қолди. Агар иш шундай давом этса, дорулмулк²ни ҳам ташлаб, бошқа томонга бош олиб кетмоғи лозим бўлади. Бу воқеа ҳали бора-бора шундай шубҳалар солурки, дўст-ёрлар ҳам ўзларини тортиб, ундан ҳазар қилурлар...

Маъмур чуқур ўйга чўмар, унинг кўз олдидан сарой аъёнлари ўтарди. Бу мансабдорлар ўз юзларини тесқари қилиб ўтиб кетаётгандай бўларди.

Низомиддин ҳибс этилган бу машъум кунлардан

¹ К ў р а м т а — ўқдон.

² Д о р у л м у л к — пойтахт.

бирида Меъмор олим уламо, фозилу фузало, шоиру шуаро ҳомийси Мирзо Улуғбекка иккинчи бор нома йўллади. Номани саройга олиб бориб, Самарқандга кетаётган анчолардан бериб юборилишини илтимос қилди. Ҳар куни қандайдир зарур ишлар билан Самарқандга чопар кетишини ва ҳар куни у томондан чопар келиб туришини биларди. Ўзига яқин бир юқори мансабдор билан маслаҳатлашганда, у Меъмор номасини зудлик билан Самарқандга — Улуғбек Мирзога юборишга ваъда берди. Ўғлининг қисмати шу нома билан боғлиқ эканини айтиб, ёлвориб, юракдан ўтиниб сўради. Хатда: «Олампаноҳ Улуғбек Мирзо ҳазрати олийларига, «Илму маърифат раҳнамоси, султонлар султони, мунажжиму муҳандису меъморлар устоди, аъло ҳазрати муаззами ҳумоюни Улуғбек Мирзога етиб маълум бўлғайким, мен содиқ қуллари, бир ғариб меъмор Нажмиддин Бухорийдурманким, аслим Бухоройи шарифдан бўлиб, йигирма йил Хуросонда Аълоҳазратга сидқидилдан хизмат қилдим... Эндиликда ўғлим Низомиддин бизга номаълум бўлган сабабларда иштибоҳ этилиб, ҳибсга олинди. Ихтиёридин қалъасига ташланди. Мансабдор шахсларнинг хабар қилишларига қараганда, ўғлим Низомиддинга ўлим жазоси таҳдид солиб турибди. Олампаноҳ меҳрибон! Менинг ўғлим Низомиддин сиз Аълоҳазратнинг содиқ сарбозингиз сифатида Фарғона юришида иштирок этиб, салтанатингиз душманларига қарши курашган, бошидан қаттиқ ярадор бўлган. Сайхун бўйидаги даштда бўлган жангда сиз, Аълоҳазратга ва саркарда Ёқуббек жанобларига қасд қилиб, орқадан қилич чоғлаб бораётган рақибни ер билан яксон қилган. Мен, салтанатнинг содиқ қули, меъмор Нажмиддин бир неча бор подшоҳимиз тухфаю эҳсонларига сазовор бўлганман. Ҳиротда, Балхда, Самарқандда, Бухорода бир неча кўприк, сардоба, ҳаммом, мадрасаю масжид қурилишида бош бўлдим. Садоқатим ва шу хизматларимни инобатга олиб, ўғлимни қатл этилишдан олиб қолишингизни сўрайман. Худойи таоло сиз ҳазрати олийларига доимо ёр бўлсин, музаффар байроғингиз доимо салтанатимиз устида хилпираб турсин. Содиқ қулингиз, меъмор Нажмиддин Бухорий».

Барот ойнинг ўн олтиси, Ҳирот шаҳри», деб ёзилган эди.

Ҳамма гапдан воқиф сарой мансабдори номани Меъмор кўлидан олди-да, совуққонлик билан уни албатта Самарқандга юборажагини маълум қилди. Меъмор Нажмиддин Бухорий унга эгилиб сидқидилдан ташақкур айтиб чиқиб кетди. Анчолар орқали Самарқанду Балх, Машҳаду Табриз, Нишопуру Қобулга чиқиб кетаётган барча хужжатномаларни Иброҳим Султон кишилари кўрмоғи ва ёки хабардор бўлмоғи шарт эди. Сарой мансабдори бу фарзи айнга риоя қилиб, Меъмор номасини кечга яқин амирзоданинг ўз кўлига берди...

Тун.

Ҳаммага кўрқув солиб турувчи Ихтиёриддин қалъаси. Баланд ва хўмрайган совуқ бу бинода чирок йўқ, фақат дарвозалари, қалин деворлари устида машъала кўтариб юрган посбонларгина бор. Тунда у яна ҳам даҳшатлироқ бўлиб, ўтган-кетганларга кўрқув солади. У бир улкан Аҳраман девдек Ҳиротнинг Машҳад йўлида қалқайиб турибди. Унинг совуқ қучоғида қанчалаб маҳбуслар азоб чекмоқда. У, Меъмор наздида кулча бўлиб ётган улкан бир илонга ўхшарди; қанча одамни ўраб олиб, ютишга ҳозирланаётгандай... Машҳадга кетаётганлар ва у томондан келаётганлар қалъага бошдан-оёқ тикилиб ўтиб кетишарди.

Жума куни қалъа ҳовлисига қурилган етти дор ёнига зах хужраларда ётган олти маҳбусни олиб чиқишди. Уларнинг ҳаммаси ёш йигитлар бўлиб, улуғи йигирма беш, кичиги йигирма ёшда эди. Худди шу куни уларнинг дўсти Аҳмад Лур Жоме масжидидан чиқиб келаётган подшоҳга суикасд этиб, шу ернинг ўзида подшоҳ кишилари уни тутиб олиб, тилка-пора қилиб ташлаган эди. Етти дорнинг бири уники бўлиб, ўзи йўқ эди.

Олти маҳбус қатор дор тагида туришарди. Улар орасида Меъморнинг ўғли — Низомиддин ҳам бор. Қилич яланғочлаган навкарлар маҳбусларга нисбатан ўн баробар кўп. Тик келган ўн тўрт кунлик ой қалъа ҳовлисини кучсизгина ёритиб турарди. Қўллари боғ-

лик маҳбуслар баланд деворлар тепасидаги ойга боқишар, бир-бирларидан рози-ризолик сўрашар ва кимнингдир от чоптириб келиб, подшо ўз ҳукмини ўзгартиражагини кутишарди. Навкарларнинг хўмрайган даҳшатли башаралари, ўликхоналарнинг мик этмай турувчи қулф эшиклари бир-бирига ўхшаб кетарди. Маҳбус йигитлар орасида турган Низомиддин ойга қарар, илгари қанчалаб завқу хурсандчилик бахш этган ой бу гал қонга белангандай, юз-кўзлари моматалок бўлиб, шишиб чиққандай кўринарди. У ҳамма ишнинг сабабчиси, шошқалоқ Аҳмад Лурга ўхшарди. Ана энди унинг ўрнига сен осиласан, деди хаёлан Низомиддин ойга қараб. Шу орада Низомиддиннинг кўзи қилич яланғочлаган навкарлар орқасида, ёлғиз бир ўзи курсида ўтирган рангпар, чўққи соқол, ингичкагина одамга тушди. Бу одамни қаердадир кўрган-дек эди. Ўйлаб-ўйлаб, уни Фарғона жангида, даштда, қозон тепасида кўрганини эслади. У ўшанда табокда гўшт олиб келиб, ёнларида ўтирган эди. Бу одам каллакесарлар орасида нима қилиб юрганига ҳайрон бўлди.

Дор тагидаги олти йигитни тутиб олиб келган, даҳшатли Қораилон мана шу шахс эканини Низомиддин мутлақо билмасди. У яна ёнидаги ошналарига қаради. Наҳотки, ҳозир улар дорга осилиб ўлиб кетдилар! Наҳотки, уларнинг кунлари битган! Ахир у подшо ҳазратлари учун жанг қилиб, зафар қозониб келди-ку! Унинг хизмату садоқатини ҳисобга олиб, осиб юборишмас. Наҳотки, подшоҳ уни осиб юборишга фармон берса! Йўқ, бу дор олдига олиб чиқиш бир сиёсат: уларни кўрқитиб, бундан кейин ёмон ишларга қўл урмасликка даъват этиб, пўписа қилиб қўйишмоқчи. Бу иш катта танбеҳ бўлсин деб, дор ёнига ҳам олиб келишган. Агарда уларни ҳақиқатан ўлдирадиган бўлсалар, ота-оналари билан юз кўриштириб, хайрлашишга имконият бериларди. Ширин сўз, чўққи соқол ҳам бунда юрмасди. Демак, бу бир пўписа... Низомиддин яна хаёлга толар... Бундай хаёлдан сўнг у яна мурдадай қотарди.

Тун ўрталарида икки сипоҳи от чоптириб келиб, қалъа дарвозасидан ичкари кирди. Улар отдан тушма-

ган ҳолда зиндонбонга нома узатишди. Зиндонбон номани дарҳол курсида ўтирган чўққи соқолга берди. Дор тагида оёқ-яланг, қўллари боғлиқ жавдираб турган олти маҳбусга жон кирди: «Э, худо, ана, подшонинг янги ҳукми келди. Бизларни ўлим жазосидан олиб қолади», деб ўйладилар.

Қоғозга кўз ташлаган чўққи соқол зиндонбонга ҳамда маҳбуслар атрофида қилич ялонғочлаб турган навкарларга ишора қилди; тайёрланиб турган навкарлар дарҳол маҳбуслар бўйнига сиртмоқни солиб, куч билан арқонни тортишди. Олти маҳбус саройдан келган мансабдор отлиқлар олдида осиб ўлдирилди.

Уларнинг мурдаси азонгача дорда осилиб ётди. Эрта билан ўликларни қалъанинг орқа томонидаги эшикдан олиб чиқиб, тиканзор бир ташландиқ ерга казилган чуқур хандаққа ташлаб, устидан тупроқ тортиб, текислаб юборилди.

XXII б о б

МЕЪМОР ТЕЛБАСИФАТ

Низомиддин қатл этилганига бир ҳафта бўлган бўлса ҳам, унинг ота-онаси бу фожиадан тамоман беҳабар эди.

Қиш бошланган.

Шаҳарда қора совуқ изиллар, бева-бечоралар гўшаларда жиндаккина олов атрофида ўзларини тутиб, жунжиб ўтиришар, ҳаво бўшашиб, тарақлаб қотган ерлар пилч-пилч бўлгач, кўчама-кўча изғиб, тиланчилик қилишарди.

Сандалга бағирларини бериб ўтирган ота-она ва Бадиа хомуш, мунгли ўтиришар, сандалнинг яна бир томони бўш тургани, иккинчи фарзанд совуқ зиндонда ётгани — ота-она бағрини тимдалар, овқат ҳам томоғидан ўтмас эди. Меъмор бир лаҳза бўлса ҳам хотини билан қизига далда бериш учун ўтмишдан турли хикоялар айтиб, уларни овутар эди.

Меъмор баъзан соатларча бармоқлари билан соқолини тимирскилаб, хаёл суриб ўтирарди. Отасининг

чукур изтироб чекаётганини Бадиа сезса ҳам, бир нима дея олмас, ота бечора ғоятда эзиларди.

Меъмор Самарқанддан Ҳиротга махсус нома келди, ўғлимни қутқаради, деб астойдил ишониб, бу «мужда»ни кутиб ётарди. Аслида унинг номаси Самарқандга юборилмай, Иброҳим Султон ишораси билан бунда қолиб кетган эди. Келаси жума куни бу машъум хабар шаҳар аҳолисига маълум бўлиб, «подшога суиқасд қилганлар осилибди...» деган гап оғиздан-оғизга ўтди. Меъмор сарпойчан, ранги оқариб югурганича саройга борди; агар уни ҳозироқ амирзода Бойсунқур ҳузурига киритмасалар, дод деб бозорга боражагини, ундан сўнг мадраса пештоқидан ўзини ташлаб юборишини айтиб, дарвоза олдида ўтириб олди. Бирон соатлардан сўнг уни амирзода ҳузурига киритдилар. Ҳовли саҳнида ерга қараб, хомуш турган Мирзо ранги оқариб, рўпарасига келган Меъморга қаради.

— Шу ростми, ҳурматли амирзода?

У хомуш, сукут сақлаганча тураверди. Бир лаҳзадан сўнг Бухорийга қаради:

— Жиноят ниҳоят оғир бўлганлиги сабабли менинг аралашувим ва илтимосларим инобатга ўтмади. Муурофаа¹ ҳам фарзи айнни қувватлаб фатво берган...

— Салтанат учун жанг қилиб, қон кечиб келган эди-ку?

Бойсунқур жавоб қилмади.

— Мен Улуғбек Мирзога нома йўллаган эдим?

— Бундан хабарим йўқ.

— Э, худо, бу қандоқ кўргулик! Э, худо, менинг жонимни олсанг бўлмасмиди! Қани адолат? — Меъмор ердан ғижимлаб тупроқ олиб ўз бошидан сочганича, бақириб, дод солиб саройдан чиқиб кетди.

У то ҳовлисига етиб борганича бақириб, кўчаларда мункиб, ерга ағанаб яна ўрнидан туриб, деворларга бошини урди. Ҳовлисига кириши билан ўзини ерга отди. Заврак Нишопурий билан Ғаввос Муҳаммад Меъморни кўтариб, хонага олиб киришди. Бу гапни эшитган Маъсума бека ҳам дод солди. Фақат Бадиа қотиб қолди.

¹ М у р о ф а а — диний суд.

Бир муддатдан сўнг Меъмор ўрнидан турди. Бадиага, Маъсума бекага, Заврагу Ғаввосга қараб, бир нима деб вўлдирарди:

— Мен ҳозир бориб чўқмол билан мадраса коштинларини уриб тушираман! Мен ҳозир бориб ҳаммомни ҳам, кўприкни ҳам бузаман! Мен ҳамма ёқни бузаман!!! Ҳамма ёқни бузаман!!! Мусаллони ҳам бузаман, чунки унда ҳам менинг хизматим бор! Мен уларни ким учун қурдим! Ким учун!!! Шу қотил амирзодалар учунми?! Йў-ў-ўқ, мен хато қилган эканман! Мен, эсини еган нодон чол доимо хато қилиб юрибман! — у пешанасига кафти билан қарсиллатиб ура бошлади.

— Ота, ўзингизни қўлга олинг, — деди Бадиа отасининг қўлларидан ушлаб, — отажон, бир оз сабр қилинг.

— Шунча хизматларим бадалига менинг биттаю битта ўғлимни ўлдирадиларми?! Ахир суиқасд қилганлар бошқа-ку! Шубҳа қилиб ҳам ўлдирадиларми? Қотиллар! Қонхўрлар! Аблахлар!!! Мен энди ҳамма қурганларимни бузаман! Ўт қўяман! Ёндираман!!!

— Отажон, сиз мадрасаларни у золимлар учун эмас, фуқаро учун қургансиз, — деди яна Бадиа отасини кучиб, унинг ёшли кўзларига тикилиб, — улар ҳам бир кун ўлиб, унутилиб кетади, сиз ўлмайсиз, сизни одамлар дуо қилади.

Меъмор Бухорий хотини, қизи ва икки шогирди билан тунни мижжа қоқмай ўтказишди. Азонга яқин Бадиа бодом ёғидан тайёрланган доруйи беҳушдан овгина бериб отасини ухлатди. Онаси ҳам мурдадек қотиб қолди — улар ғариб ва ҳақир одамлар каби бошларини ичига тикиб ётишарди. Улар бепаноҳ, бесўянчик, жамиятда қувиб юборилган осий одамлардек ўз хоналарида ётишарди.

Заврак билан Ғаввос эрта билан бирлари бозордан нон келтириб, бирлари чой қўйиб, нонушта тайёрлашди. Энди бу таҳқирланган хонадонга Ҳиротнинг номдор кишилари қадам босмайди. «Э, у меъмор эмас, бир лўттибоз...» деб ҳақорат қиладиганлар ҳам чиқиб қолади. Уларнинг биринчиси Аҳмад Чалабий бўлади. У энди кулоҳини осмонга отиб қувонади, жирттак

уради... Заврак Нишопурий билан Бадиа кўз олдига корфармо Аҳмад Чалабийнинг совуқ башарасию хунгазор гавдаси кўриниб кетди. Нонуштадан сўнг Заврак Нишопурий ўз хонасига кириб, Зулфиқор Шошийга йиғлаб-йиғлаб нома ёзди. Номани ёнига солиб йиғиб юрган ақчасидан икки тилло танга олиб, югурганича карвон саройга борди. Шу бугун Бухорога жўнаётган карвонни топди. Инсофлик ва такводор бир савдогарга нома билан икки тилло тангани бериб, «ўлгунимча ҳаққингизга дуо қиламан, бу хатни қиёматли дўстим Зулфиқор Шошийга ёки унинг отаси уста Нусратга етказинг, худо йўли учун шу хизматни қилинг», деб ёлворди. У одам икки тиллони қайтариб бериб, «агар соғ-саломат етиб борсам, номани эгасига топшираман, ўғлим, изтироб чекманг. Худо хоҳласа, сизнинг хоҳишингизни бажо келтириб, савобга қолурман», деди.

Зулфиқорга нома кетганидан хабар топган Бадиа Завракнинг қўлини кўзларига суртиб, йиғлади...

Меъморнинг кўзи мошдай очилди. Ҳали подшодан бизга Суюрғола¹ бўлади, деб юрган эдим, мана у! Мўғуллар Ўтрору Нур ва Зернук²ни йўқотиб юборганини афсус билан айтардик, аммо ўзимизнинг подшоларимиз, ўзимизнинг туркий уруғларимиз ўзимизни йўқотиб юборяпти, — деб оҳ урди Меъмор. — Бу фожиа ҳамма учун моҳак тоши³ бўлди, сен юз йил садоқат билан меҳнат қилу, агар подшоҳ сендан бад олса шу лаҳза ёстуғинг қурийдим. Ўғлимнинг фожиаси — эл учун моҳак тоши бўлди... Энди мен бунда меъмори малик бўлганимдан кўра, ўша ўз юртимда наддоф бўлганим афзал. Хуросон энди мен учун ҳаром, мен бу ерга келиб нима рўшнолик кўрдим! Ҳозир кўза синдирган азиз! Мен билардим, кейинги пайтларда нуктадонлар эмас, хушомадгўйлар азиз бўлиб қолди...»

Чол кун бўйи шундоқ гапларни айтиб, йиғлаб ўтирди. Овқат ҳам емади. Кечга яқин Заврак билан бирга

¹ С у ю р ғ о л а — ер инъом этиш.

² Ўтрор, Нур, Зернук шаҳарларини мўғуллар йўқотиб юборган.

³ М о х а к т о ш и — тилла билан жезни ажратадиган минерал тош.

Ихтиёрдин қалъасига борди. Шоп мўйлаблик зиндондон подшонинг фармони: «Фарзи айн билан қатл этилганлар яширин кўмиб юборилди», — деди. Ўғлининг мазорини топиб беролмаслигини айтиб, хўмрайиб турди.

— Жаноза ўқилдими?

— Йўқ!

— Ўғлим Низомиддин ўлим олдидан калима келтирдими?

— Ҳа, ҳаммалари ҳам калима келтиришди.

— Вой, болагина-е-ем! Отангни ўлдиришса бўлмасмиди! — чол хўнгиллаб йиғлади.

Шундан сўнг у қалъа дарвозасидан чиқиб, пастликка, майдонга тушди-да, ерга чўкка тушиб ўтирди. Заврак Нишопурий ҳам унинг ёнига чўкка тушиб ўтирди. Кекса Меъмор қалъа дарвозаси томон қараб, ўғлига дуо ўқиб, юзларига фотиҳа тортди. Қалъа дарвозаси ёнида хўмрайиб турган зиндондонларга бир сўз демай, орқаларига қайтиб кетишди.

Дахшатли фожиадан кейин бегона товукдек четлаб, атрофда ўзини тортиб юрган учинчи шогирди Ғаввос Муҳаммад ҳам бетоблигини баҳона қилиб, Меъмор ҳовлисига келмай қўйди. Бунга Заврак таажжубланмади, чунки Ғаввос Меъморнинг Аҳмад Чалабий билан оралари бузилганидан кейин шундай бўлиб қолган эди.

Орадан бир ой ўтди.

Ғаввос Муҳаммаднинг устодни ташлаб кетиб қолгани армон бўлиб турганида эшикдан учинчи шогирд Зулфиқор Шошйй кириб келди. У ўтириб обдан йиғлади, Заврак билан ичкари ҳовлига — Низомиддиннинг хонасига кириб фотиҳа ўқиди. Заврак Нишопурийнинг номасини олиб, бундоқ оғир кунларда устод ёнида бўлишни лозим топиб, зудлик билан етиб келибди. Бу ҳолни кўрган Меъмор мени ташлаб кетадиганлар эмас, йўқлаб келадиганлар ҳам бор, деб бир оз таскин топди. Худододбек ҳам бу томонларга қадам босмай қўйган эди.

Иккинчи ойнинг ўрталарида, иттифоқо, Меъмор шигига икки отлик келиб тўхтади. Булар ким бўлди экан, деб ташқарида кутиб олган Зулфиқор билан

Заврак хайрон бўлишиб турганида, иккинчи отлик — ўрта яшар, яроғ осган бир мансабдор отидан сакраб тушиб, ёнидаги шай кийинган, бошидаги ипак саллага жиға ўрнатилган йигитни эҳтиёткорлик билан отдан туширди. Иккала отни ҳам эшикда турган шогирдлар кўлига топшириб, сўради:

— Меъмор жаноблари уйдадилар?

— Ҳа, уйдалар, — деди Завракнинг хаёли ўзига келиб. Ахир бу йигит Бойсунқур Мирзо-ку! У келганларни одатдагидек Зулфиқорга топшириб, ўзи югурганча ичкарига кирди, устодга амирзода Бойсунқур келганини хабар қилди. Меъмор ўтирган еридан қимирламади. Келган бўлсалар кираверсинлар, дегандек ишора қилди. Заврак яна зингиллаганча қайтиб чиқиб уларни ичкарига таклиф этди. — Марҳамат, кираверинглар!

Мирзо билан мансабдор ичкарига кириб, Меъмор билан кўл беришиб омонлашгач, одатдагидек Заврак улар олдига дастурхон ёзди, чой олиб кирди. Бир муддатдан сўнг, мансабдор Меъмор билан Мирзони хона ичида ёлғиз қолдириб, Зулфиқор билан Завракни атай бошлаб ташқари ҳовлига чиқиб кетди. У кетаётиб хона эшигини ҳам ёпиб кетди. Хона ичида, дастурхон атрофида икки киши — Бойсунқур билан Нажмиддин Бухорий қолди.

— Муҳтарам Меъмор, — деди Мирзо, гарчи Меъмор салтанат томонидан отасининг қаттиқ сиёсатидан ғоятда озор топиб, жабрланганлигидан унга рўйхуш бермаётганини сезиб турса ҳам, дардмандлик билан мурожаат этди. Унинг хатти-ҳаракати ва илгаригидай ўйлаб пишитилган гапларидан мулойим ва зукко Гавҳаршод бегимнинг овози эшитилгандай бўларди, — бошингизга оғир кун тушди. Ҳуруфийлар илгарилари ҳам салтанат душмани ҳисобланиб, подшо хазратлари томонидан қаттиқ жазоланган; Фазлуллоҳ Астрободий тақдирини ўзингиз яхши биласиз. Бундан ташқари «сарбадорлар» сардорлари Мавлонозода, Абубакир Қалавий, Хурдаки — Бухорийлар... қисмати не бўлган, уни ҳам яхши биласиз. Қалавийни Амир Ҳусайн қатл этди. Аммо сиз устоднинг салтанат учун қилгон хизматларингиз буюк ва беқиёс. Иншоолло, салтанат ҳам, фуқаро ҳам сизни унутмагай. Эндилик-

да шаҳарда ҳар турли миш-мишлар тарқалиб, сиз, ҳурматли зотнинг подшоҳга қарши гапларингизни ай-гоқчилар тинмай етказиб турибди. Фуқаро ичида кўп кишилар сизнинг ёнингизда туриб, салтанатга кўз олайтирмоқдалар. Сиз устодга яна бирон шикаст ет-маслигини ўйлаб, Хуросондан чиқиб кетишингизни маслаҳат кўрамыз.

— Мен ўзим ҳам шу фикрга келган эдим, — деди Меъмор — мен энди «шубҳали» одамман.

— Ҳурматли Меъмор, иложсизликдан бу фикрга келдик.

Меъмор ўйланиб қолди, ҳа, демак... Хуросондан чиқиб кетмоқ лозим.

— Мен қаёққа кетай?

— Ҳажга, Маккаю Мадинага. Мана ақча, — Мирзо чўнтагидан тилло тангалар тўлдирилган халтачани чиқариб дастурхон четига кўйди. У яна Меъморга қаради. — Гап-сўзлар бости-бости бўлиб, бу воқеа фуқаро ёдидан кўтарилгач, яна қайтиб келасиз, ўзимиз сиз жанобни кучоқ очиб кутиб оламиз. Бу ҳам бир тадбир. Мен сиз жанобга яна бир гапни айтиб кўйишим керак. Қораилон изингизга тушган, корфармо Чалабий, оғамга кўп ёмон гапларни етказиб, бўҳтон тошларини отмоқда. Бундай фитначилар учун қулай фурсат етиб келди. Иккиламчи, равоч сайли вақтида қизингиз ўлдирган кимса тўғрисида ҳам Қораилон хабар топган. Бу маълумотлар бизга етиб келди. Эҳтиёт бўлинг, Меъмор. Қизингизни ўғирлаб кетиш билан сиз жанобга катта ғусса солиш режалари барбод бўлганидан ўзлари пушаймон. Қораилон билан ўйнашиб бўлмайди! Амирзодалар орасига нифоқ солиб, фитна билан не-не кишиларни ёқалаштирадиган ҳам Қораилон! Бепарво бўлиш ғоятда зиён. Қораилоннинг майда илонлари ҳам ниҳоятда кўп эканини эшитгандирсиз.

— Низомиддин жангдан қайтиб келгандан сўнг, Фарғона ҳокими Аҳмад Мирзонинг икки вазири сотқинлик қилиб, баланд мартаба, мол-дунё ниятида Мирзони тутиб берганликларини айтган эди. Лекин Улуғбек Мирзо Фарғонани олганларидан кейин Амирак Аҳмадни Ҳиротга жўнатиб, икки сотқин вазирнинг

бошини кесишга фармон берганлар — сен ўз хокимингга сотқинлик қилдингми, менга ҳам вафо қилмайсан, деганлар. Тўғри қилганлар. Чалабий сотқин шахс, у амирзода Иброҳим Султонга ҳам вафо қилмайди. Бу — аниқ!

— Бу жуда ибратли гап, ҳурматли Меъмор.

— Мен ўз она юртимга кетаман! Мовароуннаҳрга! Йигирма йилдан буён Бухорони кўрмадим. Мен ўз тупроғимни соғинганман, шахзода! Акчаларни олмайман, уй-жойимни сотсам, йўлга етарли пул бўлади.

— Бу сизнинг ўз ихтиёрингизда. Биз бир нима деёлмаймиз. Қайда бўлсангиз ҳам, омон бўлинг, Меъмор. Бу ақчани олинг, у сизнинг ҳаққингиз. Бу ақчани мен бераётирман... Хайр, Меъмор! — Бойсунқур Мирзо ўрнидан турди.

Меъмор ҳам ўрнидан туриб, унинг узатган икки қўлини олди-ю, жойидан жилмади.

Мирзо ва мансабдор шахсни Зулфикору Заврак кўчагача кузатиб, отга миндириб жўнатишди.

Меъмор ҳамма амирзодалар ўғлимнинг қотили деб, қанчалик ёмон кўрмасин, лекин Бойсунқурнинг сўзлари ҳақиқат эканини пайқаб турарди.

У шогирдлари ва таниш-билишлари орқали ҳовли-жойларини сотмоқчи эканини маълум қилди. Харидорлар келиб туришди. Устод Андугоний, йўл учун пул беражаги, уй-жойни сотмай, бирон йил Бухорога бориб туришини, қайтиб келганидан кейин яна бунда яшайверишини маслаҳат қилди. Меъмор унамади. Заврак билан Зулфикор ҳамма вақт ёнида бўлишини айтиб, Бухорога жўнашини маъқул кўришди. Шогирдларининг бу садокати Меъморга қувват бағишлади: «сизлар Низомиддин ўрнига Низомиддинимсиз», деди.

У шошиб-пишиб арзон-гаровга ҳовли-жойини сотди, мол-мулкини ҳам... Ундан сўнг шогирдлари билан бирга карвонсаройга бориб, Бухорога жўнайдиган карвонин излаб уч кун муддат ичида ҳамма ишларини саранжом этиб, йўлга чиқишажагини айтишди. Тез ва бехатар Бухорога етказиб қўйишлари учун сарбонга катта пул ваъда қилишди. Амирзода хабар қилганидек Қораилон изига тушгани, у касофатлар

иккинчи фарзанди — Бадиага бирон шикаст етказмасликлари учун у тезроқ жўнаш пайига тушди.

Меъморнинг карвонсаройга қатнаб юрганини Аҳмад Чалабий сизди. У, яқин келмай, наридан юзини тескари қилиб ўтиб кетарди. Уни карвонсаройда кўриб Меъмор билан шогирдлари таажжубланишди. Зулфиқорнинг ранги ўчиб айтишича, пешанасини танғиб олган яна бир совуқ кимса ҳам улар атрофида айланишаётган эмиш — бу кимса ўлган қароқчининг ошнасига жуда ўхшаб кетар экан. Бадианинг маслахати билан Зулфиқор билан Заврак бозордан ўзларига ўткир пичоғу шоп сотиб олишди. Олис йўлга чиққанда ёнда яроқ бўлмағи бало-қазони даф этармиш. Бу Бадианинг ҳар эҳтимолга қарши тадбир-чораси эди. Йигитларнинг яроғ сотиб олишаётганини ҳам қандайдир нотаниш кимсалар кузатаётганини сезишди. Қораилон номини эшитган Меъмор ўғли ишида унинг қонли панжаси борлигини билди. Бу дахшатли қўл қизи ва хотини бахтини қаро қилмаслиги, ўзининг бўйнидан бўғиб ўлдирмаслиги учун у иккиланмай тезда Хуросондан чиқиб кетишга қарор қилди. Уки, кўз тиккан бўлса, Бадианинг яроғга куч бериши ҳам бефойда, деди Меъмор ўзига ўзи.

Шу кунлари уста Ҳасанбек билан уста Ҳусайнбеклар келиб, Меъморга ҳамдардлик изҳор этишди. У билан хайрлашишди, мадрасанинг битиши тўй эмас, азага айлангани — Шодмонбек билан Низомиддиннинг ўлими юрагимизни узди, дейишди. Кундан-кунга замон оғирлашиб, Меъмору банно¹, нажжору мухандис, кулолу, наққошу сангтарошлар аҳволи ёмон бўлиб, мансабдорлар иши йирик бўлаётганини айтишди. Кебакхон, Қозонхонлар даврида ҳам бунчалик аҳли ҳунар завол кўрмаган эди, дейишди. Ўз оталарининг «Дил ба ёру даст ба қор» деганларига ҳам амал қилмаётирлар, деди усталар. Меъморнинг «кўчиб кетаётганини» эшитган кулоллар: Абутолиб ўғли Абуали билан келиб, жуда ачинишди — ўзлари томонидан бирон ёрдам керак бўлса жони диллари билан беришга тайёр эканликларини айтишди. Меъмор ак-

¹ Б а н н о — устод.

синча ҳеч кимдан ҳеч нима сўрамади, ғариб кулолларга ўзининг баъзи ўлчов асбоблари, уй жиҳозларидан берди. Амирзода инъом этган заррин тўнни ҳам кулол устига ёпди. Унинг, олмайман, деганига ҳам унамади. «Ҳар замон-ҳар замонда Ихтиёриддин қалъасига бориб ўғлимга дуо ўқиб қўйинг, — деб илтимос қилди. — Уни қалъа ичида ўлдирдилар, шу атрофга кўмганларини ҳам билдим. Демак, унинг қабри шу атрофда», — деди кўзига ёш олиб Меъмор.

— Кулол, сиздан бир нарса сўрайман, — деди Меъмор енги билан кўз ёшини артиб.

— Сўранг, устод!

— Иккита хумча. Йўл узок, кумлик кўп, сув олиб кажавага ташлаб қўямиз.

— Яхши хумчаларим бор, сирлангани ҳам, сирланмагани ҳам, устод, ҳозир олиб келамиз.

Кечга яқин Меъмор ҳовлисига устод Қавом, Мутриб¹ Хожа Юсуф Андугоний, Табризий, мавлоно ҳофизи Абрў, мавлоно Лутфулло Шоший, Қутбиддин Самарқандий, уста Ҳожи Муҳаммад, Асадулло Машҳадий ва яна бир неча тарроҳу, меъмору хаттотлар кириб келишди.

Улар олдида Меъмор кўзига ёш олмади, фақат фалакнинг гардиши — ўз қисматининг аччиқ эканини айтди, холос. Қора кийиниб олган Бадиа меҳмонларга чой-нон қўйиб, сиполик билан хизмат қиларди. Отаси билан бирга келган Худододбек ҳам тез-тез Бадиага кўз ташлар, буни Бадиа сезиб турарди. У, ховлида турган Зулфиқор билан Завраккабек ўзидан кўз узмаётганини, бир гапи борга ўхшаётганини билдирди. Орадан кўп ўтмай, гўё бу хайрлашувдан ташвишлангандай, Худододбек катталар ёнида ўтиришдан зерикиб, ҳовлига чиқди. У Бадиа билан қамти келиб, гўё яқин қариндошлардек бошга тушган ғуссага ачиниб, қизга мурувват қилмоқчи бўлди.

— Бизнинг ҳовлимизда, синглим ёнида қолинг. Отангиз бир муддатга Бухорога бориб турадилар. Яна бунда қайтиб келадилар...

¹ М у т р и б — созанда.

— Нега яна қайтиб келишлари керак?

— Бу бир сиёсат. Жанжаллар тинчигандан кейин пойтахтга қайтиб келмай, унда нима қиладилар. Меъморлар бунда бўлмоғи керак.

— Менимча, олиму фозиллар Самарқанду Бухорода бўлишлари керак. Албатта, у чинакам олиму эркарвар инсон бўлса. Хуросон олимлар учун зиндон!

— Сиз, жаҳл устида гапирмоқдасиз, мен буни тушунаман.

— Бу гапни бутун Ҳирот аҳлидан эшитасиз, унда ҳаммани тушунишингиз керак. Сиз мени ўз синглингиз ёнида олиб қолмоқчисиз? Шу гап чинданми?

— Ҳа, бекам, чиндан. Онам ҳам шу фикрдалар.

— Мен қолсам, подшони ўлдираман. Бу аниқ! Аҳмад Лур пичоқни яхши уролмаган... хомлик қилган. Мен билиб ураман. Бу гапга онангиз нима деркинлар?

Худододбек миқ этмади.

— Иш шунақа бек! — деди Бадиа «бўлғуси куёв»нинг кўзларига тик қараб. — Сиз бунақа ёмон қизни нима қиласиз! Сизнинг мулойим, одоблик синглингизни ҳам йўлдан оздиришим мумкин. Сиз ўзингиз ҳам нотинч бўласиз. Рози-ризолик сўраладиган бир пайтда, ҳурматли бек, сиз мени синглингиз ёнида олиб қолиб, кўнглингиз борлигини айтмоқчисиз. Кечикдингиз, бек! Ота-оналаримизнинг «аҳду паймонлари» бир рўёдек ўтиб кетди. Гап бошқа, иш бошқа. Оғамнинг ўлими юрагимни парчалаяпти. Лекин Ҳиротдан чиқиб кетаётганимизга жуда хурсандман.

— Такдирнинг бундай бўлишини ким билибди. Хайр, бекам!

— Хайр! — Бадиа онасини ёнига кириб кетди. Мана шу бир лаҳзалик суҳбатда неча йиллик бордикелдилар тугади. Бадиа жўрттага бор гапларни унга маълум қилди, бу хунгазор, чапани йигит Бухорога ҳам келиб юрмасин, деб ипни узди.

Эртасига ҳамма нарса тайёр бўлиб, юклар, бўхчалар тугилиб, йўлга ҳозирлик кўрилаётган бир пайтда яна Ғаввос Муҳаммад ховлида пайдо бўлди. У эсанкираган, талвасада. Устоддан ажралиб, бу ерда қолмаслигини, устод қаёққа борса шу ёққа кетажagini бил-

дирди. Бу гап Зулфикор билан Завракка ёкмай, энса-си котди. Бадиага ҳам... Лекин Маъсума бека ўртага тушиб, «уришманглар, бир-бирларингизга қаттиқ га-пирманглар, ўзимизники ўзимизга етади. Фаввос Му-хаммад устоднинг ёмон шогирди эмас, майли, биз билан кетса кетаверсин. Шундоқ ёмон кунда биз би-лан бирга бўлган ҳар қандай одамни қадрлаш керак, кўкрагидан итармоқ яхши эмас», деди.

Эртасига эрта билан Меъморнинг Хуросондан чи-киб кетаётганини эшитган Жўржий ўғли билан устод ҳовлисига келиб қуруту пишлок тўлдирилган чарм қопчани беришди.

— Мухтарам зот, сизга ҳамдардлигимни изҳор киламан, — деди Жўржий йўгон овозда, — шаҳардан чикиб кетаётганингизни эшитиб, яна ҳам қайғурдим. Сиз билан бизнинг қисматимиз жуда ўхшаш... Сиз — меъморсиз, мадрасаю минора қурдингиз, мен — тош-қалъалар қурганман. Касбим мени бу ерларга етакла-ди. Маккага жўнаётган эмишсиз?

— Йўқ, азизим, ҳажга эмас, ўз она шаҳрим — Бухоройи шарифга!

— Унда аламингиз анча енгил тортибди. Фарзан-дингизни йўқотсангиз ҳам, юртингизни топяпсиз. Сиз хали ҳам менчалик бебахт эмассиз, Меъмор, — деди уста Жўржий — мана шу нарса ичидаги пишлоғу қурут йўлда керак бўлади. Аммо мана шу чарм қоп-чада хислат кўп. Мени Казбек тоғи этакларида, Те-рек ва Кура дарёлари сохиллари, ундан сўнг Ҳазар денгизидан ўтиб, қумликлардан пиёда ҳайдаб келиш-ди. Шу узок йўлда мана шу чарм қопча бирга бўлган — хўрак тоза туради, сув ҳам солсангиз оқмайди, шуни олинг. Бу диёрларга келиб топган яккаю ягона кадр-дон дўстим сиз эдингиз, — у кўзига ёш олди.

— Ташаккур, уста Жўржий!

— Сиз кетганингиздан кейин менинг ҳолим нима бўлади! Ҳам ватандан, ҳам дўстдан жудо...

— Азизим, сизга ҳам нажот тегиб, ўз туғилган юртингизга боринг, қариндош-уруғлар жамолини кўринг, илоҳо омин!

— Айтганингиз келсин! — Жўржий унча қовуш-маса ҳам ўз дини таомилини қилди.

Улар алламаҳалгача гаплашиб ўтиришди. Бунчалик содиқ дўстлар камдан-кам бўларди.

Меъмор хотини ва қизининг бир неча бор такрорий ўқитиришлари натижасида пулни аччиқ чайнаб, уч соябон арава, олти отни кирага олиб, катта карвон кетидан юришни ва йўлда сарбондан ташқари бир қадар мустақилроқ бўлишни гаплашишди. Киракашларга икки баробар ортиқ ҳақ тўланиб, йўлни яхши биладиган одам танланди. Тўғрироғи, забардаст бир аравакаш келиб, ўзи олиб боражагини билдирди. Бу тадбир, Меъморнинг йўлга чиқишидан икки кун аввал Бойсунқур Мирзо ўзининг ишончли кишиси орқали «Меъмор Хуросондан чиқиб кетишда катта йўл — Қалъайи Нав, Боло Мурғоб, Шибирғон, Балх... орқали эмас, бошқа йўлдан юрсинлар», деган гапи туфайли бўлди. «Бошқа йўл»ни ўзлари биладилар, дебди. Бойсунқур Мирзонинг маҳрами эшикка «тиланчи» қиёфасида келиб, бу гапни фақат Меъморнинг қулоғига айтиб, ғойиб бўлди. Гапнинг исботи тариқасида амирзода ўзининг тилло нигинини бериб юборибди. Бу узукни Меъмор яхши танирди...

Меъморнинг ғоятда боши қотди: ўғлини ўлдирсалар ва яна бунинг устига ўзини ҳам. Бу қандай таъқиб! Гуноҳи нима?! Кўз олдида ҳамма номдор шахслар кўрқадиган даҳшатли Қораилон пайдо бўлди. Бу Қораилоннинг қўли етмаган жой йўқ экан-да! Ундан кўра подшонинг ўрнига подшо бўла қолса бўлмайди-ми! Амирзодаларгача ундан кўрқса! Илгари Мухаммад Арғун дейиларди, у ўзининг ойболтаси билан Қораилон олдида ҳеч гап бўлмай қолди! Қораилон мўғуллардан кўра ҳам кўп хунрезлик қилмоқда; ҳатто Мункахон Угэдэй бошини кесганда ҳам очик кесган. Наҳотки, Шохрух Мирзо сиёсатни шунчалик қаттиқ қилиб қўйди экан! Ҳар бир одамнинг орқасида ханжар ушлаган бир қўл турганга ўхшайди. Амир Темур кўп вақт жангу жадал, юришларда бўларди. У замонда ўлганлар жангда ўларди. Аммо Шохрух замонида юриш йўғу фуқаро орасида ўлим ғоятда кўп. Қандай оғир кунлар келди! Эртага у диққинафас, рутубатли Ҳиротдан чиқиб кетади, шу йўсин билан бир йўла у беадад гаму руссадан ҳам қутулади!

Кутулади?

Йўк! Бунда унинг кўз қорачиғи — фарзанди ер тишлаб ётибди, не-не умиду орзуларга юраги тўла, қувноқ ва баҳодир Низомиддини етдим деганда йиқилиб, унинг бўйнига сиртлонлар арғамчи солиб бўғиб ўлдиришди. Уни «бухоролик» деб камситишди, шубҳаланишди, шунча садоқатию жонини тикиб жанг қилганига ҳам қарамай, ўлдиришди. У нахотки тожу тахт душмани бўлса!

Хувиллаган, бўм-бўш ҳовли...

Бундаги ҳар бир устун, ҳар бир ғишт энди бегона, бировники.

Ховлига шони ғарибон чўкди... уч шогирд ташқарида қуруқ бўш хонада шумшайиб ўтиришарди — бу хонаю ховлилар энди улар учун ёт. Ичкари ховлида кекса Меъмор атрофида қизи ва хотини шумшайиб ўтиришарди; ўртада устига эскигина дастурхон ёпилган курси, курси устида нон, қанд-курс, чой...

Меъмор кўзлари бир нуқтага қадалган, ҳақоратланиб, «жамият дарёсининг тўлқинлари уни бир хасдек итқитиб қирғоққа чиқарди, энди у тўлқинларда сузолмайди, у ҳеч кимсага керак эмас». Ғусса чекаётган устод хаёлан ўтмиш кўчаларида саргардон кезарди; қани энди, у ҳам Моний, Зардушти, Маздак, Муқанна каби истибдодга қарши борсаю тожу тахтни кунпаякун қилиб ташласа! Баъзи ҳукмдорлар Мусайлима¹ қабиласига ўхшайди. Улар хурмо данагидан санам ясадилар, оч қолгач, ўз худоларини чақиб едилар... Мен ҳам, Табризий ҳам, Қавом ҳам хурмо данаги эдик, аввал бизга сифиндилар, қалъалар қуриб бердик. Энди улар оч қолган эдиларки, бизни битта-битта чақиб емоқдалар. Қутайба ибн Муслим ал Боҳилий ўн икки минг қорамол терисига олтин билан ёзилган «Авесто»ни мажусийлар китоби, деб ёқиб юборди. Бундан ортиқ ваҳшийлик борми! Ҳали бу Иброҳим Султон мингларча бухорийларни ёқади. Абу Райҳон Беруний айтганларидек, меҳнатсиз шуҳрат қозонган одам улуғлик кийимида ҳам яланғочдир. Мен кекса дарахт, эгилиш, юмшоқлик даврларим ўтиб кет-

¹ Берунийнинг «Осор-ул бокия» асаридан Мусайлима хикояси.

ди, қаттиқ ва мўрт бўлиб қолдим. Энди қуришим заруратдир.

Ярим кечада Меъмор кўчага чиқиб кетди. Бу пайт Маъсума бека билан Бадиа қаттиқ ухлаб ётишган эди. Меъмор сарпойчан аввал тўппа-тўғри Пули Молонга бориб, баландликдан шаҳарга қаради; тун, фақат юлдуз тўла осмоннинг ғарби-жануб томонида тўлин ой ярқираб турарди. У шунча нур сочгани билан ҳам шаҳарни мунаввар қилолмасди — офтоб бўлолмасди. Унинг назарида бутун Хирот қора ридога ўралиб, мотам тутаётгандай. Аммо хув ана, баландликда — сарой ичидаги қасрларда ҳокимлар базм қуриб, ҳозир сархуш, ухлаб ётибди. Улар юмшоқ шоҳи кўрпаларда ағанаб, пишиллаб, бамайлихотир ухлашмоқда. Ташқарида, деворлар остида, дарвозаларда яроғ ушлаб посбонлар мижжа қоқмай уларни кўриқламоқда.

Меъмор кўзларини укалаб, шаҳарга яхшироқ, жонжаҳди билан тикилди. Кўчаларни, томларни, расталарни, каппон, карвонсаройларни кўрмоқчи бўлар, ҳаммаси тун кучоғида. Фақат унда-бунда чироқ милтилларди. Лекин мис баркашдек бўлиб, атрофида улкан нурли доира ясаб турган ой нурларида гала миноралар, Мусалло, Гавҳаршод бегим, Мирзо мадрасаларининг кошинлари ярқираб кўриниб турарди. Меъмор кўприк устидан тушиб, ўша томонга юрди. Унинг кўлида хасса, яланғоч оёғида кавуш, ёқалари очик, тунги шамол чанг кўтариб, унинг юзига урар, у ҳеч нарсага эътибор бермай минораю мадрасалар томон юрарди. Мири шаҳид макбарасидан ўтиб, қалъага яқинлашишда бир йўловчи қамти келиб, жадал келмаётган чолга шубҳаланиб тикилди. Кейин ўз йўлида давом этди. Нарироқда қувлашиб юрган итлар ҳам бир лаҳза унга тикилиб, вовиллашишди-да, яна жим бўлишди. Қалъа девори тепасида юрган навкар ҳам ярим тунда сарпойчан, бош яланг кетаётган кекса одамга қараб таажжубланди: у девона ёки телватезак касалига мубтало одам бўлса керак, деди ўзига ўзи. Меъмор ҳеч нарсага эътибор бермас, у шу юрганича тўппа-тўғри осмонўпар гала миноралар тагига бориб, аллақандай бир минора пойдеворини кучоқлади: ҳози-

роқ уни ердан суғуриб олиб, отиб юбормоқчидек бўларди. Унинг қулочи ҳеч қаёққа етмас; у коматини ёзиб деворга ёпишиб ётган кўршапалакка ўхшарди. Шу атрофда юрган кишилар кун бўйи Бозори Қандаҳорда юрадиган Мажнун-девона бу ерга келиб қолибди хаёл қилишди. Аммо ўша Мажнун-девона шу ерда, мусалло ёнидаги эски мадраса жиловхонасида ухламай ётарди. Ойдинда минорага ёпишаётган одамга узоқдан бошини кўтариб қараб, бу ғайри табиий ҳолга тушунолмай у ўрнидан турди. Бир «девона» бу томонга келиб қолибди деб, иштончан ҳингиллаб кулиб Меъмор ёнига келди-да, уни масхара қила бошлади. Меъмор унга ялт этиб қараб Мажнун-девона эканини билди. Минорадан қулочини олиб, Мусалло томон юрди. Гавҳаршод бегим мадрасаси ёнига келиб, «гулдаста»га қаради; зангори кошинлар ой нурида ярқираб турарди. Ундан сўнг яна жадал юриб, ўзи қураётган мадрасага келди. Қирқ қадамча наридан туриб, мадраса дарвозаси, пештоқи, равоқига тикилди; яшил ва ложувард кошинлар; қанос, помоялар ярқираб турарди. У мадрасага яқин бориб, дарвоза ёнидаги помоя кошинларини пешмати этаклари билан артди. Унинг назарида девордаги чанг босган кошинлар яна ҳам ялтираб, жилва соча бошлади. У мадрасага бошдан-оёқ тикилди; бориб деворга пешонасини суртди, қучоқлади. Меъморнинг орқасидан кузатиб, таъқиб этиб юрган Мажнун-девона ҳайрон бўлиб куларди. Шу атрофдан ўтиб кетаётган тунги йўловчилар ҳам янги солинаётган мадраса деворини қучоқлаб, ёпишиб ётган одамга ҳайрон бўлишарди. Эллик қадамча нарида чўққайиб ўтирган Мажнун-девона йўловчиларга уни кўрсатиб, масхара қилиб куларди. Меъмор тамоман бепарво, ҳеч ким билан иши йўқ эди. Ухлаб қолган миршаб ҳам негадир уйғониб кетиб, яна шақилдоғини шақиллата бошлади. Асли навкар бўлган бу сарбаст, новча одам ўзига жуда таниш Мажнун-девонанинг ҳиринглашини эшитиб, унга яқин келди-да, мадраса деворини ўпиб, бошини суркаб, қулоч ёзиб қучоқлаб турган кекса одамни кўрди. У яқинроқ келиб, бу — меъмор Нажмиддин Бухорий ҳазратлари эканини кўриб ҳайратга тушди. «Бечора ўғлининг қатли-

дан кейин девона бўлиб қолибди», хаёл қилди. У жуда ачиниб, унга яқин бориб, аста гапирди:

— Ассалому алайкум! Мухтарам зот, шамоллаб қолмайсизми?

Меъмор ялт этиб қоровулга қаради. Лекин деворга ёпишган қулочини олмади:

— Ваалайкум ассалом!

— Ҳурматли Меъмор ҳазратлари, бу ерда шамоллаб қолмайсизми, деяпман.

— Йўқ, шамоллаб қолмайман.

— Мана бу ерда менинг кулбам, кумфонда чой қайнаб турибди, марҳамат қилинг.

— Йўқ, азизим. Мен чой ичганман. Ташаккур!

«Ана айтмадимми, у бормайди. У — жинни!» деди тиззасига уриб хингиллаб Мажнун-девона. Қоровул Меъмордан узоқлашиб, индамай четда турди. Негадир, «Меъмор жинни бўлиб қолибди», деган фикрни тасдиқлагандай, бунга у ишонди. Дарҳол унинг ёнига Мажнун-девона ҳам келиб, улар иккови нарироқдан туриб «жинни меъмор»ни кузатишарди. Меъмор бўлса мадрасанинг гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ўтиб, пештоқу гулчамбарларга, равоқу кунгураларга тикиларди. Яна қайтиб келиб, кошин ёпиштирилган деворни кучоқларди.

Бир муддатдан сўнг у бояги қоровул турибди, хаёл қилиб яна ёнига қаради.

— Қоровул! Азизим!

— Мен бу ёқдаман, Меъмор ҳазратлари, — деди югуриб келиб қоровул.

— Бу мадрасага ўзингиз қараб турасиз-а?

— Албатта!

— Кошинларни чанг босмасин. Талабалар атрофини озода сақласинлар.

— Хўп бўлади.

— Яхши қараб тураман, деб айтинг, азизим! Мен кетмоқдаман.

— Яхши қараб тураман...

— Мадрасани сизга топширдим, сизни худога...

Ҳайр, иним.

— Хайр, саломат бўлинг, Меъмор ҳазратлари!

Меъмор мадраса ёнидан узоқлашиб, ўз ҳовлиси

томон кетди. Мажнун-девона бўлса қорама-қора уни таъқиб этиб, эшигигача келди-да, Меъмор ичкарига кириб кетгач, яна орқасига — Мусаллою гала миноралар томон жўнади. У ҳайрон, ҳеч нарсага тушунмасди, ўзини бу дунёда яккаю ягона девона деб ўйларди. Нахотки, яна битта девона пайдо бўлган бўлса?! Искандар ҳам битта, Темур ҳам битта, Доро ҳам битта, худо ҳам битта, Мажнун-девона ҳам битта! Нахотки, бу дунёда яна бир девона пайдо бўлган бўлса?!

У ҳайрон эди.

Эртасига у Бозори Қандахорга тушиб, расталарни айланди, аммо кечаги девонани учратмади...

XXIII б о б

ҲАЙДАЛИШ

Шу ғуссали кунларнинг бирида, эрта тонг қоронғисида меъмор Нажмиддин Бухорий эшиги олдида уч арава келиб тўхтади. Аравалар янги, гупчак ўқлари обдан яхшилаб мойланган, харсанг ётқизилган кўчада гумбурлаб юришидан узок сафарга тайёрланганлиги сезилиб турарди. Уларнинг бири очик, юкка мўлжалланиб, иккинчиси соябонли. Аравакаш — кифтлари кенг, ўрта яшар, забардаст бир одам эди. Унга шу даражада пул ваъда этилган эдики, бу пулга яна уч арава сотиб олиши мумкин эди. Аравакаш бу гапни эшитиб негадир кулиб қўйган эди. У катта карвонга уланиб йўлга чиқса ҳам, кира қилганларнинг хоҳишлари билан карвондан ажралиши ва хоҳлаган жойда тўхтаб дам олишлари, ҳатто қолиб кетишлари ҳам мумкин эди. Учинчи, усти очик аравага юклар ортилди. Бу юк кийим-кечаклар... унинг, ҳам учдан икки қисми меъморлик анжомлари, китоблар, қурилиш-ўлчов асбоблари, тешаю курак ва кетмонлар билан тўлган эди. Биринчи аравага Меъмор оила аъзолари билан чиқиб, иккинчи ва учинчи араваларда Зулфикор, Заврак, Ғаввослар ўтириши керак эди.

Бадиа яна эркакча кийинди: оёғида акасининг этиги, кўнжида икки ханжар, бошида тоқия устидан чиройли қилиб салла ўраб олган. У ўзини, ота-онасини, шогирд оғаларини «ноғихоний бало-қазодан» сақлаб қоладиган ҳамма чораларни аввалдан ўйлаб олган; дори-дармонлардан тортиб, то захаргача, бодом ёғи, жавза қай, илон чаққанда суркайдиган малҳамларгача тахт қилиб қўйган эди... Бадианинг яна «баҳодир» бўлиб юриши Зулфиқор билан Завракнинг юрагига булғула солди. Равоч сайлида бўлган воқеа яна такрорланадигандек. Ишқилиб, «бека қиз овга чиқар, кетидан ғовға чиқар...» бўлмасин-да! Ўзининг айтишича, боло мурғоблик аравакаш юк олиб чиқиш учун ҳовлига кириб кетганида дастурхонга ўроғлик икки қилични Бадиа Зулфиқорнинг қўлига берди. «Бири — сизники, иккинчиси — Заврак оғамга. Аравага беркитиб қўйинглар. Ғаввос оғага ойболта билан пичок бердим...» Саркарданинг гапини икки қилиб бўлмагандай, Зулфиқор билан Заврак Бадиага итоат этишиб, буйруғини бажаришди. Бадианинг йигитона кийиниб юрганини кўшнилар ҳам кўриб таажжубланишгани йўқ, чунки бу шаддод қиздан ҳайиқишар ва бу ўрганиш бўлиб қолган эди. Уни гап билан енгиб бўлмаганидан ташқари, у қилиб юрган ишидан қулиб, масхаралашга ҳеч кимнинг ҳадди сиғмасди. Чунки Бадианинг баъзан серзарда, баъзан кўнгилчанлиги, қўлидан келган ҳамма яхшиликни, нимаики иш қилса одамлар хурсанд бўлишини ўйлаши, сахийлиги биронта кишини бу қизга ўқрайиб қарашга йўл қўймасди. Унинг қилиқлари ўзига ярашар ва хатто дугоналари ҳам ҳасадини мутлақо яширишарди. Бу бўйсунмас, ёввойи қушни кўлга ўргатиш ҳамма йигитларнинг ҳам қўлидан келавермаслигини билишарди. Бадиа акаси Низомиддиннинг Фарғона жангига осиб борган қизил филофлик қиличини биринчи аравага олиб чиқиб, соябон миҳига ошкора илиб қўйди. «Тиштирноғигача қуролланган» Бадиа билан ҳозир ҳазиллашиш асло мумкин эмас, у ҳозир ўзида йўқ, қандайдир қонли тўқнашувлар муқаррарлигига ишониб, ўзини тайёрлаётганини сезиб туришарди. Бу ғайри табиийликни Зулфиқор билан Заврак қиз феълидаги ўзига

хослик деб тушунишарди. Лекин аслида у «тиланчи» қиёфасида келиб, отасининг қулоғига шивирлаб кетган Бойсунқур Мирзо кишисидан хабардор эди. У кимса Меъморга яна: «Сизларнинг араваларингиздан унча узоқ бўлмаган масофада ўн чоғлик отлик «жайрон ови» баҳонаси билан юради, уларнинг қўлларида камон бўлиб, бошларига салла танғиган. Бу навкарлар Мирзонинг одамлари, сизлар то Майманадан ўтиб, Шибирғонга етгунча кузатиб, ихота қилиб боради. Улардан чўчиманглар, улар билан асло гаплашиб мулоқотда ҳам бўлманглар», дебди. Бу гап ҳам Бадиага маълум бўлиб, Мирзо Мурғоб, Пули Сангин, Чоржў Фороб йўлини тавсия этмаяпти. Бухорога энг яқин йўл шу бўлгани билан у ғоятда хавfli эди. Маймана, Андхуд, Қизқудук йўли бир ҳафта узоқлиги бўлгани билан бир қадар хавфсиз эди.

Мирзонинг бу тадбирига Бадиа ишонмади; ҳам қотиллик, ҳам шафқат... Заҳар билан асал ёнма-ён! Наҳотки «асал» ейишаётган бўлса? Заҳар ва асал бир-бирига қўшила олмайди. Бу гап саройнинг одатдаги оддий макри, биз, фуқаро тушунмаймиз, соддадиллик қилиб, нобуд бўламиз. Бу макру хийлалар амирзодалар ўртасидаги оддий бир ўйин...

Чарчаган, қовоқлари салқиб, мудраб ўрнидан турган Меъмор қизининг гапларини тасдиқлади.

— Дарҳақиқат, саройдаги икки амирзоданинг бири бири билан олишуви — фуқаронинг шўри! Бу олишув, тахту тож талашувларидан фақат фуқаро азоб чекади. Лекин мен Мирзо сўзига амал қиламан, унинг гапида ҳақиқат борлигига дилим ишониб турибди, — деди Меъмор.

Дарҳақиқат, Қораилон томонидан Иброҳим Султонга етган маълумотга қараганда, Бухорога чоршанба куни олдинма-кейин икки катта карвон жўнаши, биринчи карвон охирига Ҳиротдан кўчиб кетаётган Меъморнинг уч араваси ҳам қўшилажагини, бу карвонлар қисқа кум йўли — Мурғоб, Пули Сангин ва Фороб орқали Бухорога кириши маълум бўлганини хабар қилган эди. Иброҳим Султон Қораилон қулоғига шивирлаб, хуфия топшириқни маълум қилди. Қораилон ўн чоғлик каллакесар сарбози билан бир кун

ўтгач карвонлар ортидан бориб, Мурғоб дарёси бўйида: «қароқчилар молини талаб, бошини чошиб кетибди...» деган хабар Иброҳим Султон қулоғига етиши кераклигини тайинлаб, тахт қилиб қўйган эди. Бу каллакесарлар орасида Бадианинг кушандаси, қизил чопонлик галварс ҳам қасос оламан, деб пайт пойлаб юрарди...

Ҳамма нарсаларни ташиб олиб чиқилгач, дарвоза ёнида қўни-қўшнилари, ҳовлисини сотиб олган одам билан хайрлашаётган Меъмор бир муддатдан сўнг улар орасидан ажралиб чиқди. Аравакашни бир чеккага олиб бориб, паст овозда унга мурожаат этди:

— Бояги мен айтган гапларга қандай қарайсиз?

— Маъқул, — деди аравакаш ҳамма гапга тушунгандай, — ҳамонки, шундай шубҳа бор экан, мен сарбонга озгина ақча бериб, сизлардан беш ёки олти фарсанг олдин юраман, аравам нобоп, дейман. Сарбонга тилло танга бўлса бас. Сизлар карвонсаройдан чиқаётганларингизда биз Қалъайи Мордан ўтиб, Пули Сангин томонга кетаётган бўламиз. Мабодо арава ишдан чиқса, сизлар етиб оласиз дейман...

— Балли!

— Аммо биз Боло Мурғоб — Маймана йўлида кетаётган бўламиз.

— Балли!

— Оби Қайсар, Андхудга етиб олсак, у томони бежавф. Устод, уч кечаю уч кундуз қийналамиз. Хурросондан чиқиб, Жайхунга яқинлашдик, демак, хавф йўқолади. Сиз, жаноб айтганингиздек, биз ҳозирок карвонсаройга киришимиз билан мен сарбонга йўликаман. Иншоолло, ёмон кўзларга панд бериб, омон-эсон Бухорои шарифга кириб борамиз.

— О-омин! — Меъмор билан аравакаш юзларига фотиҳа тортдилар.

Шундан кейин ҳаммалари арваларга чиқишди. Ҳиротнинг харсангтош ётқизилган, айланма кўчасида уч арава гумбурлаб юриб кетди. Дарҳақиқат, карвонсаройга етишгач, аравакаш сакраб отдан тушди-да, кенг ҳовлидаги хужралардан бирига кирди. Эндигина ўрнидан турган қотма, баланд бўйли сарбонга йўлиқиб, саломдан сўнг ҳозирок йўлга чиқишини, аравада

аёллар борлиги сабабли олдинда юришини, бир кор-хол бўлса орқада катта карвон борлиги ва унинг мадади билан шитоб қилиб юрмогини айтди. Сарбон тилло тангаларга кўзи тушиши биланок, йўлга кўпроқ сув олиб: «хайдайвер, Боло Мурғобда учрашиб, колган гапларни ўша ерда гаплашамиз», — деди. Аравакаш сарбонга ташаккур айтиб ташқарига чикди.

Фурсатни қўлдан бермай уч аравани катта йўлга солиб, Боло Мурғоб томон шитоб билан жўнади. Улар Пули Молондан ўтишганида, эндигина шарқ осмони ёришаётган эди. Шаҳарнинг ғарби-жануб осмонида тўлин ой ярқираб турарди. Олдинги арава харсанг ётқизилган йўлдан тупроқ йўлга ўтиб, қалдираши тугагач, аравакаш орқасига — Меъморга қараб қўйди.

— Иш ўйлаганимиздек бўлди, устод. Сарбон илтимосимизга унаб, дадил, кўркмай бораверинглар, Боло Мурғобда тунаб, дам оламиз, деди. Агар сиз рози бўлсангиз, Боло Мурғобга етмай, йўлда дам олиб, хордиқ чиқарамизда, ундан сўнг Боло Мурғобдан ўтиб, Маймана сари жўнайверамиз. Катта карвон бу ерда тунаб, эртасига Пули Сангин томон юриб, биздан ажралиб кетади. Улар бизни кум ичида, анча олдинда боряпти, хаёл қилади. Майманаю Андхудгача йўллар жуда яхши, Оби Қайсарни ёкалаб бориш ва бунинг устига Давлатобод, Чукургузарларда дам олиб, керакли нимарсалар сотиб олмоқ ҳам мумкин.

— Балли! — деди Меъмор хушфеъл аравакашга.

Аравакаш сергапроқ экан, бир муддатдан сўнг Меъморга гап котди:

— Мен чарчасам, отга жияним минадилар, — деди у отаси орқасида ўтирган «йигитча» Бадиага қайрилиб қараб, — шундоқми, жиян? Исмингиз нима?

— Бадиуззамон, — деди Бадиа дарҳол ё онаси, ё отаси гапириб қўймасин учун олдини олиб. У овозини бошқачароқ қилиб чиқарди. Қизнинг шумлик қилаётганини билиб турган она ҳам, ота ҳам миқ этмади. Эҳтимол, Бухорога етиб олгунча шундай «тадбир» керакдир. Бадиа бундан бўлак бошқа сўз айтмади. Аравакаш Меъмор «ўғли»ни камгап, димоғдор фахмлаб орқасига қайрилиб яна бир қараб қўйгандек бўлди-ю, аслида кўп нарсадан хабардор эди.

Салтанат таъқиби... хақида ўйлаб келаётган Меъмор ҳозирги ёшларнинг эҳтиёткор ва пухталигини кўриб таажжубланар, замон шуни тақозо қилаётир, деб ўйларди. Гап биргина унинг қизида эмас, одамлар шундоқ бўлиб кетганини, ўз манфаати йўлида ҳеч қандай ишдан ҳазар қилмайдиганлар кўпайиб кетаётгани, бунга мансабдорларнинг ўзлари сабабчи эканликларини хаёлидан ўтказарди. Илгариги одамлар анча содда, раҳмдил, мўмин эканини, айниқса, ўзининг тенгдошлари қувлик-шумликлардан узоқ, инсофлик, фариштаси бор одамлар эканини дилидан ўтказди. Ҳозирги ёшлар ичида киморбозлар, майхўрлар кўпайиб кетаётгани жангу жадалларнинг бир қадар тўхтаб, подшо одамларининг маишату шуҳратга юзтубан кетганликларига сабаб эканини фаҳмлади. Шу боисдан ёлғиз қизию шогирдларини сертантана, сербазм ва фирибгарликлар макони Хуросондан тезроқ олиб чиқиб кетаётганидан бир қадар мамнун эди. Ёш қизининг баъзи «қилиқ»ларидан хафа ҳам бўлмасди. Дунёда яшириниб қоладиган ҳеч сир йўқ, у вақти келиб қачонлардир очилади. Низомиддиннинг Иброҳим Султон томонидан қатл этилиши — бу жиноят бир кун одил бир амирзода Хуросон тахтига ўтиргач, золимни жазолайди, деб ўйларди. Улуғбек Мирзонинг Меъмор хатига жавоб қилмагани, бу «маърифат ҳомийси, илмпарвар» амирзодадан ҳам ихлосини қайтарди. У болалигида Самарқандда вабо тарқалиб, фуқаро кирилиб кетгани, шаҳарда жуда оз туркий уруғлар қолганини, тоғлардаги зироат билан машғул бўлувчи уруғлар шаҳарга мажбуран кўчириб олиб кетилгани, ўтроқлаштирилганини эшитган эди. Бу йиллари Меъмор Намозгоҳ маҳалласида истиқомат қиларди.

Икки томон кенг, ясси қирлар. Жимжит дала ўртадаги илон изи йўлда уч арава шитоб билан борарди: тонг ёришгунча улар анча йўл юриб кўйишди. Шу орада ўн чоғлиқ ёш навкарлар белларида шамшир, кўлларида камон, от чоптириб ўтиб кетишди. Орқа аравада келаётган Зулфиқор дархол арава четига, наमत остидаги қилични суғуриб олиб, ҳозирлик кўриб турди. Бу ҳолатни сезиб турган олдинги арава-

даги Бадиа Зулфиқорга кафтини кўрсатди, бу «хавф йўк» ишораси эди. Агар у муштумини кўрсатса «эхтиёт бўлинг» дегани бўларди. Бу имо-ишораларга иккинчи аравада келаётган Ғаввос тушунмай, илжайиб кўйди. Камон ушлаган «овчи» навкарларнинг саркори аравадагиларга тикилиб қараб, олдинги аравада бошини чиқариб қараётган Меъморга салом бериб ўтиб кетди. Ўғли қатлию ундан кейин ҳар хил хатарлар юрагини олиб кўйган Маъсума бекам дам эри, дам аравакашга жавдираб қарарди.

— Мирзо бизни алдамаганига бир белги — мана бу овчи навкарлар, — деди Меъмор ярим овозда қизи билан хотинига. — Мен боя тонг ёришгандан буён камон ушлаган навкарлар кўринармикан, деб атроф-жонибга қараб келаётган эдим.

— Менинг бу гапга ишонгим келмаяпти, — деди Бадиа, — лекин, сипоҳдан ошнанг бўлса, ёнингда ойболтанг бўлсин, дейдилар, отажон. Зарур бўлиб қолса, оғамнинг шамшири мана бу ерда! Бу — сизга. Менинг ўз яроғим бор! Анави аравакаш ҳам қараб турмасин, ёнида пичоғи бормикан? Сўраб кўринг! Нонушта қилаётганимизда мана бу чўкморни унга айтиб кўйганимиз маъқул. Бизлар ҳам кам эмасмиз — етти кишимиз. Ойимлардан бошқа ҳамма яхши қуролланган.

— Сен нималар деяпсан, қизим, — кўрқиб сўради Маъсума бекам, — бир нарсани сезяпсизларми?

— Ҳеч гап йўк! Эхтиёт шарт-да. Ахир бизлар — салтанат душманларимиз. Хуросонда бизни ҳар қадамда хавф кутиб турибди. Бизни хайдаяптилар! Биз бадарға қилиняпмиз!

— Бу гапинг тўғри эмас! — деди ота. — Биз салтанат душманлари эмасмиз! Шубҳаю бад олиш, ярамас кимсаларнинг фитнаси бизни подшо қаҳрига гирифтор қилди. Бу вақтинча. Албатта ҳақ жойида қарор топади, биз яна юзага чиқамиз. Биз хайдалаётганимиз йўк! Мирзонинг ўзлари ҳажга кетишни таклиф қилдилар, биз бўлсак ўз юртимизга кетишни лозим топдик.

— Ота, содда бўлманг! Сиздек бегуноҳ бир одамнинг бўйнига тавқи лаънат илишди, оғамни ўлдириш

хам, сизни сафдан чиқариш ҳам — бизни душман деб билганидан! Уларнинг ақли ҳамма нарсага етади — ҳамма иш ўйланиб қилиняпти. Содда бўлманг, отажон, улар очикдан-очик душман, бизни йўқ бўлиб кетишимизни истайдилар. Сизни зиндонга ташлаб ёки очикдан-очик ўлдиришга кучлари етмайди. Агар бундай иш қилганларида бутун Хуросон оёққа туради. То қиёмат бу хунрезлик доғини юва олмайдилар. Шу сабабли сизни хайдашди. Бошқа одам бўлганида ўлдиришарди. Бойсункур Мирзонинг гапига ишонманг!

— Тилиннга куч берма, қизим! — Меъмор аравакашдан хайкиб гапирди.

— Қани энди ўша сарбадорларнинг сардори Мавронозодами, Қалавийми, хуруфийлар сардори Фазлуллоҳми, Хорун бўзчими ҳозир тирик бўлсаю, мени жангга бошласа! Мен оғам шамширини кўтариб, жангга кирардим ва ўз кўлим билан подшоҳнинг бошини узардим! Хуруфийлар, маълум бўлдики, жуда ожиз ва бетадбир. Пичоқ билан подшоҳ ёнига борган Аҳмад Лур, юрагини мўлжаллаб урмайдими! Қорнига урибди-я, нодон!

— Бас қил, бу гапларни! — Маъсума бекам Бадининг оёғини чимчилади. Эшитмади хаёл қилиб, аравакашга ҳам қараб кўйди.

Уч арава далама-дала қир ошиб, тушга яқин Мурғоб дарёси бўйида тушиб овқатланишди. Отларни сугориб, хўрак беришди. Бир муддат хордик чиқаришгач, ёнда келаётган уч отни аравага қўшиб, аравадаги отларни ёнга олишди. Яна шитоб билан йўл юришиб, шу юрганча тўхтамай, Боло Мурғоб шахрига кириб боришди. Бунда ҳам тўхтамай, Оби Қайсар ёкалаб, Чечекту манзилгоҳидан ҳам ўтиб, қайдасан, Маймана, деб кетаверишди... Кунчиқиш, шарқи-жанубда, ясси қирлар орқасида Банди Туркистон чўққилари кўзга ташланарди. Унинг нариги ёғи — Кўҳисиёҳ ва Кўҳи сафед, бултур баҳор ойларида бу тоғ этакларида бўлишган эди. Мана энди Кўҳисиёҳ этакларидаги сайиллар орқада қолиб кетди, бир умр энди у томонларни кўришмайди. Хомуш ўтириб, баъзан қизини, баъзан эри, пурғусса Меъморни ичида дуо ўкиб, дам солиб келаётган Маъсума бекам тилга кирди.

— Йигирма йилча муқаддам, Низомиддин бўйим-далигида Бухородан чиқиб кетган эдик. Толлимаржон деган ерда касал бўлиб қолган эдим. Ўша ерга яна қанча бор?

— Ҳали беш-олти кун юрамиз.

— Шунақа узоқми? Ота томондан тошкандликман, кўп шаҳарларни кўрдигу лекин ўша томонга бормадик. Тошкандни кўргим келади.

— Ғаму саргардонлик сен билан мени жаҳонгашта қилиб юборди, — деди Меъмор хотинига, — Хурросонга келиб, мадрасалар курганимга ҳам афсусланаман, ҳам фахр этаман. Бу бинолар ичида фуқаро фарзанди маърифат олгани менинг бахтим, аммо бу бинолар султонлар мулки ҳисобланганидан, уларнинг номи билан аталганидан хафа бўламан. Мана, мен энди, дарёйи уммон остидаги чиганокдек қопқоғимни ташлаб, кетиб қолдим. Менинг мадрасам ҳам ўша чиганокдек минг йилларга етаверади... Султон Санжар Мурғоб дарёсига фиштин тўғон қурдирганида қир ишлатган. Қир ғоятда мустаҳкам ашё. Янги мадраса пойдеворига қир солганман. Метин бўлиб кетди!..

Боло Мурғобдан ўтишгач, яна бир муддат юришди. Отларнинг обдан чарчаганини сезган аравакаш, Меъморга мурожаат этиб, Мурғоб дарёси шохобчасидан биринчи кечув яқин қолгани, Майманагача яна уч кечув борлигини айтди, агар лозим топилса, ҳозир дам олган маъқул бўларди, деди.

Меъмор маъқул кўрди.

— Сиз сарбон, нима десангиз биз измингиздамиз, иним.

Кечувга яқин ерда тўхташиб, отларни аравадан чиқаришди. Учинчи аравага ортиб олинган бедадан ташлаб, эгар-жабдуқларини, юганларини ечиб кўйишди. Аравадан сакраб тушган Бадиа шағалтошлар устидан ёйилиб, шариллаб оқиб ётган Мурғоб шохобчаси бўйига келди. Кўкдаги ой ҳамма ёқни ёритиб турарди. Ой нурида беором сув тошлардан-тошларга урилиб, шовиллаб оқиб ётибди. У нақадар чиройли. Тунги шабада жонга ором бағишларди. Аммо қандайдир бир кўрқув унинг нигоҳини дарҳол сувдан олиб

атрофга, қирларга йўналтирди. У кечув жойини мўлжаллаб қўйгач, бу атрофда бирон кимса борми, дегандек юриб, кўздан кечириб келди. Шундан сўнг онасини етаклаб, тепалик орқасига олиб кетди. Меъмор билан аравакаш дарёда юз-қўлларини ювиб, таҳорат қилиб, хуфтон намозини ўқишга киришди. Йиқитлар ҳам ювинишиб олиб, отларни суғоришди, ундан сўнг дастурхон ёзиб, нон, канд-курс қўйишди. Лекин ҳамма чарчаган, кўзларни уйку босарди. Бир тоё қайнагунча дам олишиб, аравакашнинг буйруғи билан шоғирдлар ёнда келган уч отни араваларга қўшиб, йўлга тушишди. Кечувдан ўтиш ҳам қийин бўлмади — аравакаш қулай ерини яхши билар экан. Яна ортиқ туриб қолинса уйку босиб, совиб қолишдан қўрққан аравакаш Майманага етиб олгач, карвонсаройда ухлаб, яхшилаб дам оламиз, деди. Маймананинг карвонсаройи жуда қулай, унда кадрдон ошнаси борлигини ҳам айтиб, хаммани мамнун қилмоқчи бўлди. Хат-саводи бўлмаган бу одам илм-маърифат кишиларини бениҳоя эҳтиром қилишини Меъмор сезиб турарди. Бундан бир қанча вақт бурун мавлоно Хожа Муҳаммад Мутриб деган зотни Самарқандга кўчириб олиб келганини, у зот ниҳоятда покиза одам эканликларини таъриф қилди. Аравакашнинг билишича, у зот ҳам шоир, ҳам созанда эканлар. Бошига вусса тушиб, Самарқандни паноҳ тортиб, кўчиб келибди. Самарқанд бир шамчирок, биз аҳли шуаро парвонадек учиб бориб, у чирок атрофида айланамиз, дебди ўша мавлоно.

— Мавлононинг бу гапида ҳақиқат бор, — деди Меъмор, — аммо Самарқандда ҳам у парвонанинг қаноти куйиб, қулаб тушиши турган гап. Биз ҳам Самарқандга мурожаат этиб нома ёздик, жавоб бўлмади... Шундан сўнг, ўз шаҳримизга кетишни лозим топдик. Қолган кунларимни бир чеккада, узлатда худойи таолога сиғиниб, тоат-ибодатда ўтказмоқчиман. Биз кексаларга энди, шундай қилмоқ фарзу қарз. Дунёнинг аччиқ-чучугини татидик... Мана бу ёшларни йўлга солиб юборгач, ўзим тоат-ибодатда бўламан. Салтанатга яқинлашмайман, мансабдорлардан узоқ юраман... Подшоҳлар бир аждарки, узоқдан кўрмок

яхши, аммо ёнида бўлмоқ хавфли, бир сабаб билан комига тортмоғи осон... Бултур Атоулла Шоший, Абдуллоҳ Кўҳистоний деган зотлар ҳам Ҳиротдан Самарқандга кўчиб кетишди. Куз ўтиб, қиш келяптими, билмадим-билмадим... тўтию товуслар, кумрию андалиблар иссиқ мамлакатларга қараб учишяпти...

XXIV б о б

АНДХУД ҚАРВОНСАРОЙИДАГИ РЎЁ

Тонг саҳарда улар Майманадан беш тош бери Чилтон дара деган манзилга етиб, бир муддат дам олишни лозим топишди. Учинчи аравага қўшилган от чарчаб, орқада қола бошлаган эди. Шарқ осмони аста ёришиб келарди: ҳадемай ўнг томондаги баланд тепалар, ундан наридаги тик қоялар устида офтоб порлайди. Учинчи араванинг оти ўзгартирилди. Меъмор аравадан тушиб, бир муддат бўлса ҳам майса устига ёнбошлади. Шогирдлари келишиб унинг аҳволини сўрашди. Меъмор иккинчи кечувдан ўтишда шағал йўлда бир оз кўнгли беҳузур бўлганини, лекин бу ҳол тезда ўтиб кетажagini айтди. Бадиа билан Маъсума бека ҳам келиб ўтирди. Шу лаҳза Бадиа яна ўрнидан туриб, аравадаги хумчадан ним коса шарбат олиб келди.

— Кўнглингиз равшан бўлади, ичинг!

Меъмор бош чайқади.

— Ким истайди, марҳамат!

Ўтирганлар ҳам бош чайқашди. Ҳеч ким истамаётганини сезган Бадиа ўзи симириб, кейин отаси ёнига келиб ўтирди. Меъмор кун чиқиш томондаги баланд ва кўнғир қояларга тикиларди. Битта-яримта учиб ўтаётган қушларга ҳам қараб қоларди.

— Бир нимани сезяпсизларми? — деди Меъмор ўзининг беҳол бўлиб турганидан ташвишланаётган шогирдларига, — мен боядан бери бир нарсани кузатиб ётибман. Қаранглар, кичик қушлар ҳам, арилар билан чивинлар ҳам бир томонга, ҳув, анави тик қоялар орасига учишяпти.

Шогирдлар тепадан, кулоқлари ёнидан ҳар замон синғиллаб учиб ўтаётган асалариларни кузатишди.

— Агарда шу қоя атрофига яна ҳам яқинроқ бориб қарасақ, чивинларнинг бир томонга учаётганини кўрамиз.

— Бу нима, устод? — сўради Зулфиқор.

— Бу, менимча, мўмиё. Мана шу тоғ бағрида, бирон ерда мўмиё бор. Бу тахмин, албатта. Эрта билан чивину қушчаларнинг бир томонга учиши шундан далолат бериб турибди. Мўмиёйи асил изловчилар эрта билан худди шундай тоғ этакларида, дараларда ётишиб, чивинларнинг, қушларнинг учиб ўтишини кузатадилар. Шу йўл билан мўмиёни топадилар...

Бадиа кулди.

— Йўқ, сен кулма!

Негадир яна ҳамма беихтиёр жилмайди.

— Сизларни алдаётганим йўқ, азизлар, — деди Меъмор ҳам жилмайиб. — Кекса одамнинг гапига ишониш керак.

— Тўғри айтяпсиз, — деди жиддий бир тусда Меъморни қувватлаб аравакаш, — мана шу тоғларда мўмиёйи асил бор. Бир-бири билан олишиб, суяги синган тоғ эчкилари ҳам мўмиёни қидириб топиб, ялаб, даволанадилар...

— Ана, айтмадимми! — деди Меъмор. Мўмиёнинг ўзидан кўра у ҳақдаги қизиқ ҳикоялар кишини даволарди; бунини чол жўрттага айтиб, ўзига тикилиб, ташвишланаётганларнинг диққатини тарқатиб юборишни ўйлаган эди. Ҳадеб ғурбату амирзодаларнинг макру зулмини ўйлаб, ташвиш тортавермай яхши, бегубор гаплар билан йўлдошларини овулмоқ Меъморга хуш келди. У аравага чикди. Кўнгил беҳузурлиги ҳам йўқолди. Ҳамманинг диққати ўша дара четидаги қояларда қолди.

Офтоб ёйилганда уч арава Маймана шаҳрига кириб борди. Аравакаш карвонсарой соҳиби билан гаплашиб Меъморнинг хотини, «ўғли» билан бир хужрага тушиб, қолган тўртовлон яна бир хужрага жойлашишди. Отларни наридан-бери аравадан чиқариб, карвонсарой хизматкорига топширишди. У, Меъмор-

нинг имоси билан хизматкорга уч кумуш танга бериб, то тушгача отларига ем едириб, дам беришни илтимос қилди. Хизматчи бу одатдан ташқари тангалардан мамнун бўлиб, ҳамма ишни жони дили билан тайёрлаб қўяжagini, бемалол кириб ухлайверишларини айтди.

Улар хужраларга кириб таппа-таппа ташлаб ухлаб қолишди; уйқу жой танламас, деганлари шу бўлса керак-да!

Улар юришда давом этиб, сафарнинг бешинчи куни, Давлатобод, Чуқургузарлардан ўтиб, Оби Қайсар ёқалаб Андхуд шахрига кириб келишди. Яна карвонсарой, отларга хордик бериш, овқатланиш... Йўл азоби — гўр азоби шу эканини Бадиа амалда кўрди. Охудек эркин югуриб юрган қиз биринчи бор ҳуқуқсизлик ва қийналиш исканжасида қолган, на она ва на отага, на Зулфиқору Завракка шикоят қила олар, лекин ўзини ҳамма вақт мамнун кўрсатишга уринар эди.

Андхудда ҳаво исиди. Лоҳас бўлиб турган Меъмор ёнига салоҳ осган бир навкар йигит келиб, мурожаат этди:

— Мухтарам жаноб! Мен «жайрон овига чиққанлар»нинг сардориман. Биз энди Андхуддан қайтиб кетамиз. Бу ёғида хавф-хатар йўқ, иншоолло, манзилингизга соф-саломат етиб оласиз.

— Ташаккур! — деди Меъмор, — сизларнинг ҳам омон-эсон етиб боришларингизни оллодан тилайман.

— Хайр, саломат бўлинг!

Навкар йигит бир лаҳзалик учрашувдан кейин карвонсарой дарвозасидан ташқарига чиқиб кетди.

Бу фавқулодда ва қисқа учрашувни Бадиадан бўлак ҳеч ким кўрмади, деб бўлмайди. Аравакаш ҳам негандир шу орада ивирсиб юрарди. Навкар йигитнинг шарпаси йўқолгач, Бадиа отасидан сўради:

— Кетишарканми?

— Ҳа.

— Хуросондан чиққунча, деб айтган эдингиз-ку. Унда Жайхун соҳилигача боришлари керак эмасми-ди?

— Шунга ҳам шукур қил. «Жайрон ови» деб ўзлари бизни чопиб кетишганда нима қилардинг?

— Бундай қилиша олмасди. Биз ҳам тайёргарлик кўрганмиз.

— Ҳарқалай Мирзо бизни алдамаган. Энди ишондингми?

— Хуросон сарҳадидан ўтмагунча қўлим ханжар дастасида туради!

Меъмор индамади. У хужрага кириб, чўзилиб ётди. Маъсума бека иссиқ чой ҳозирлади. Улар хавонинг димлигидан шикоят қилишарди. Тинмай рўмол билан ўзини елпир, бўйнидаги терларини артарди.

Кўп ўтмай Меъморни уйқу элитди. Маъсума бека чолининг тепасида ўтириб, қўлидаги рўмолчаси билан қўнмоқчи бўлаётган пашшаларни хайдар, кўнгли беҳузурлигини яшириб келаётган эри юзига тикилар, ўғлининг доғи алами Меъморни икки букиб қўйганини шундоқ кўриб турарди. Аммо Меъмор ўзининг путурдан кетаётганини асло сездирмас, дилида ғусса катта бўлганига қарамай, дадил, куч-қуввати кўп, енгилмас эканини исбот қилмоқчи бўлаётгандай юрарди.

Меъмор шу мизғиганида туш кўрди: у битай-битай деб қолган мадраса ҳовлисида турар эмиш. Мадраса деярли тугалланиб, ҳовли ичидаги баъзи ишлар — иккинчи қават хужраларидаги ганч ишлари, ҳовлига уюлган ортиқча фишту тупроқларни чиқариб ташлаб, саҳни, йўлларни, зинапояларни тозалаш, баъзи ҳавозаларни девордан олиб, мардикору усталар билан ҳисобкитоб қилиш ишлари тугалланиб, ниҳоят салтанат вакили — Мирзо Бойсунқурни бу ерда тантанавор кутиб олиб, унга янги мадрасани кўрсатишга ҳозирлик кўрилаётганмиш. Меъмор ҳовли ўртасида виқор билан турармиш.

Кимдир курси олиб келиб, ўтиришга ундар, Меъмор бўлса, бош ирғаб ташаккур айтару ўтирмас, унинг дарду фикри нигоҳи одамларда эмиш. У ўрнидан туриб, ҳовлини айланармиш, дарвозадан ташқарига чиқиб пештоқларга, равоқу «гулдаста»ларга кўз ташлар — кошинлар, қуббалар, гумбазу сипарлар Меъморга тантанавор кўринар, унинг орқасидан эргашиб, қилинган ишлар, нақшлар, хандасавий ҳисоблар ҳақида

унга ахборот бериб юрган шогирдларни Заврак Нишопурий, Ғаввос Муҳаммад, Зулфиқор Шоший ва нарироқда шумшайиб, унинг ёнига яқин келолмаётган корфармо Аҳмад Чалабий ҳам унга бир нима демокчи бўлиб юрармиш. Мадрасанинг ҳамма томонини айланиб чиққан Меъмор, хонақоҳга кириб, ерга солинган янги гиламларни кўздан кечирармиш. Чунки бугун янги белгиланажак муфти имомлигида бунда биринчи бор намози пешин ўқилар экан. Шу меҳроб ёнига борибди, деворларга, тепадаги туйнугу гумбаз тагига осилган қандилларга ҳам кўз ташлармиш. Ҳамма нарса жойида! Ундан сўнг дарвозадан кираверишда, ўнг томонга наққошлар хатти хуфия билан ёзиб қўйган: «Амали меъмор Нажмиддин Бухорий» ёзувига кўзи тушибдимиш, негадир бу ёзув унинг кўзига: «Амали Аҳмад Чалабий» бўлиб кўриниб кетибди. У ёнида юрган шогирди Завракка қарабди. Заврак бўлса елкасини қисиб, «Буни қаранг устод, асли меъмор қолиб, корфармо ўз номини ёзиб қўйибди!» деб фигон бўлармиш. У дархол ложувард кошинлар билан ёзиб қўйилган бу тарихни теша билан кўчириб ташлаб, тузатиб қўймоқчи бўлармиш. Меъмор бўлса шогирдини бу жазмдан қайтариб, майли, қўявер, қизишма, у ҳукм этиб ўз номини ёзиб қўйгани билан тарих биладикки, бу мадрасанинг меъмори биз! Зўрлигу фармон билан олинган обрў узокқа бормайди. Биз бўлсак, Бухородаги Минораи Калондек абадул-абад тураверамиз! — дермиш. Аммо устоднинг бу гапларига қаноат қилмаган шогирд шу лаҳза теша билан «амали Аҳмад Чалабий» сўзини кўчириб ташлаб, «амали Бухорий» деб ёзиб қўйганмиш. Юқорида хужралар ичини ганчлаётган уста Ҳасанбек билан уста Ҳусайнбеклар ҳовлида юрган Меъморга қўллари кўксида, узокдан салому таъзим этишар, очик чехра, табассум билан уни навозишу табрик этишгандек бўлишармиш. Кўп ўтмай, айниқса, Меъмор билан суҳбатлашишни ёқтирадиган Жўржий унга қўл узатармиш:

— Бардаммисиз, Меъмор?

— Ўзингиз бардаммисиз, уста?

— Ишимизнинг битиши билан, мана бу ажойиб илм қасри билан сизни қутлайман!

— Сизни ҳам!

Шундан сўнг Жўржий ҳам Меъморнинг ишлари ниқилинч эканини сезиб, зинапоялардан юқори қаватга — унда хужра деворларига ганч суриб ишлаётган ўли ёнига чиқиб кетганмиш.

Меъмор атрофидаги одамларга илиқ муомала қилиб, ҳамма ёқни кузатиб турган бир пайтда амирзода келяптилар, деган хабар тарқалибди. У Мирзони кутиб олмоқ учун мадраса ташқарисига чиқибди; бир неча отлиқ сарбоз ихотасида амирзода Бойсункур келаяётганига кўзи тушибди. У янги мадраса ёнига келиб отдан тушгач, меъмор Бухорийга қарамай, ундан сал олдинроқда турган корфармо Аҳмад Чалабий билан қўл беришиб, омонлашиб, унинг таклифи билан ичкарига юра бошлабди, У бу ерда қаққайиб турган Меъморни сезмагандек, кўзи тушган бўлса ҳам, уни мадраса қурилишига ҳеч қандай алоқаси йўқ киши ҳисоблаб эътибор бермабди. Бу мадрасанинг меъмори Аҳмад Чалабий деб ҳисоблаб, унга илтифот кўрсаптибди. У билан бирга мадраса ичига кирибди, ҳамма ёқни томоша қилибди; унинг ёнидаги мансабдор ҳам қўлидаги тугунни ечиб, соҳибининг имоси билан зарбоф чопонни Аҳмад Чалабий устига ёпибди. Чалабий амирзодага қуллуқ қилиб, бош эгибди. Шундан сўнг, Аҳмад Чалабий Мирзо диққатини равоқу пештоқларга жалб этиб, уларни тушунтириб, уларнинг ҳандасавий ҳисобларини ҳам бидиллаб гапира бошлабди. Орачирга бу мадраса қурилишида «юнон олими Фисоғурс ҳаким таълимотига суянганини» ҳам айтибди. Меъмор Нажмиддин Бухорий ўз шоғирдлари билан бир чеккада шумшайиб қолибди, унга ҳеч ким эътибор бермабди. Аҳмад Чалабий Мирзога илмий жиҳатдан нотўғри гапларни айтганидан фивон бўлиб турган Меъмор бирдан бақириб юборибди:

— Ёлғон! Бу малъун сизни алдаяпти-ю! — дебди титраб Мирзо ёнига бориб. — Ҳамма гаплари ёлғон! У лўлиларга ўхшаб саннаб, сизни алдаяпти! У ҳеч нарсани билмайди, илмдан беҳабар одам! Унинг ҳамма гаплари ёлғон. — У ўз овозидан уйғониб кетиб, кўзини очганида тепада ой сузар, ҳамма ёқ жимжит, қумлик, унинг атрофида Маъсу-

ма бекам билан Бадиа хайрон бўлишиб, кўриб туришарди.

Меъмор ўзига келиб, қизи билан хотинига қаради. Аравакаш хужра эшиги олдида бедор кузатиб турарди.

— Туш кўриб, уйқусирабман... — деди Меъмор.

Эрини кузатиб турган Маъсума бека шу паллагача ўзини тутиб келарди; ўғли Низомиддинни йўқотгани, бутун хонадонининг тўзиганидан хўрлиги келиб, кўзига ёш олди. Мехнат қилганлар хору зор бўлиб юргани хўрлигини келтирди-да, баттар ўртаниб кетиб, чўққайиб ўтириб, бошига тушган қора кун дастидан тоза хўнграб йиғлади...

— Қўйинглар, — деди Меъмор, — кўй, йиғлама, худонинг хохиши шундоқ экан, иложимиз қанча!

Бадиа тоқчадаги шамни ўчирмади. Ота ўз тушини яхшиликка йўйди; ундан сўнг қизи билан хотинига яхши гаплар — эски ҳикоятлардан айтиб берди. Лукмони ҳакимнинг зиндонда ётгани, подшоҳга суяк тикилиб қолганида эчки сўйиб, суякни олгани... Биби Фотима оч қолган болаларига қозонга тош ташлаб қайнатиб, пишириб бергани... тошлар шолғомга айланиб, болаларининг қорни тўйгани ва бошқаларни гапириб, қизи билан хотинини овутди. Кулол чарх каллагига қўйган гумбаз — лойдан идиш ясаб, олмадек ортиб қолганини ташлаб юбормай, хуштак ясайди. Чалабий мана шунақа «Хуштак» одамлардан, деди яна чол.

Эрталаб Зулфиқор билан Заврак карвонсарой ҳовлисидаги қудукдан сув тортиб, икки обдаста ва яна мис кўзада сув тўлдириб Меъмор ётган хужрага олиб кириб беришди. Улар иккови ҳам тунги ҳангомадан хабардор эдилару ўзларини кўрсатмай, уларни муҳофаза қилиб туришган эди. Фақат биргина Ғаввос Мухаммаднинг ҳеч нарсадан хабари йўқ, пишиллаб ухлаб ётарди.

Меъмор ювиниб, таҳорат қилиб намозини ўқиб олгач, ҳовлига чиқди. Нонуштага ҳозирлик қилишни шогирдларига топширди. Лекин ҳовлида қудук ёнида турган бир нотаниш киши Меъморга салом берди. Ўзининг нажжор Абдулазиз Ахсикатий эканини, бир

неча йил муқаддам устод қўлида ишлагани, фалакнинг гардиши билан Қобул, Нишопур, Ҳирот шаҳарларида истиқомат қилганини, ҳозир бу Андхуд шаҳрида усталик қилиб юрганини гапирди. Ундан сўнг Ҳиротдаги мадраса қурилишида ишлаганини ҳам айтди. Қўлига теша тегиб кетганида устоднинг ўзлари белбоғларини ечиб боғлагани, бир парча кигиз куйдириб босиб, қон тўхтатилганини айтиб, Меъморнинг ёдига туширди.

— Тўғри, тўғри, ёдимга тушди, — деди Меъмор. — Қалай, қўлингиз, тузукми?

— Тузалиб кетди, устод, — у чап қўли бармоқларини кўрсатди.

— Хайрият.

— Ўзингиз бақувватмисиз?

— Шукур.

— Мадраса Мусалло ёнида яна бир Мусалло бўлди. Хуросон кўксидаги беназир гул, — деди у одам.

Меъмор сукут сақлади. Ерга қаради.

— Ёнингизга келишдан мақсад, хаддим сизга, каминанинг ҳовлисига ташриф этиб, бир пиёла чойимни ичсангиз бошим осмонга етарди. Жуда ҳам илтимос қиламан. Ҳовлим узоқ эмас, мана шу яқинда. Уч ўғлим, икки қизим бор. Ўғилларим ҳам нажжор. Ўғилларим оту араваларни шай қилиб қўйишди. Ҳаммаларингизни таклиф этаман. Андхудга келиб, устод, бизнинг бир пиёла чойимизни ичиб кетмасангиз хафа бўламан. Мен ҳам сизнинг шогирдларингиздан бириман. Ҳаққим бор таклиф этишга.

— Биз, Хуросондан нима сабабдин чиқиб кетаётганимиздан хабарингиз борми?

— Хабарим бор.

— Бизни меҳмонга чорлаб, яна ўзингизга бир ноҳушлик тилаб олманг?

— Бу гапларни қўйинг, устод. Сизга неча йил хизмат қилсам ҳам қарздорман. Сизга ёмонлик истаганларнинг ўзлари ёмон!

— Салтанат мени ҳайдади...

— Агар салтанат сиздек мўътабар зотни ҳайдаган бўлса, мен ундоқ салтанатни ҳурмат қилмайман! Салтанатни чалғитган ёмон одамлар бор! Лекин сизга

бир сирни айтмоғим шарт. Сиз мухтарам устоднинг Андхуддан ўтиб кетаётганингиздан мутлақо хабарим йўқ эди. Шу салтанат кишилари, уларнинг айтишича, сизни ихота қилиб келаётган навкарларнинг соҳиби шахсан менга мурожаат этиб, карвонсаройда эканингизни маълум қилди. Қўлингиздан келса Меъмор билан мулоқотда бўлиб, кўнгилларини кўтаринг, деди. Ўзлари Андхуддан жўнаб кетишди. Мана шундай гап, устод. Иккиламчи, мана бу аравакашингиз кўп яхши одам. Хорунбек паҳлавон бу ерларда кўп бўлган, биз уни эхтиром қиламиз...

— Сиз жуда таажжуб гапларни айтяпсиз!

Меъмор турган ерида хаёл сурди. Унинг кўз олдида тушуниб бўлмас Бойсунқур Мирзо ва унинг ўн чоғлиқ «шикорчи» навкарлари пайдо бўлди. Бу ҳақиқатми ёки макрми — ақли етмасди.

У рози бўлиб, хотини, қизи, уч шогирди ва аравакашни олиб, нажжор Абдулазиз Ахсикатий ҳовлисига жўнади. Абдулазиз ўриллари отларни суғориб, арваларни шай қилиб қўйганини, карвонсарой соҳиби ҳам унга тегишли одам эканини, ҳеч нарсанинг ташвишини қилмаслик кераклигини айтди.

Улар яқингинадаги бир ховли дарвозаси ёнига келишди. Эшикдан кираверишда, ховли четида қўл-оёқлари боғлоқлиқ қўй тепасида турган қассоб Меъморга мурожаат этиб, фотиҳа беринг, устод, деди. Меъмор кафтларини очиб, фотиҳа берди. Қассоб қўйни сўйиб юборди. Нажжор Абдулазиз Ахсикатий меҳмонларни катта бир хонага, Маъсума бека билан Бадиани ўз оиласи ёнига — ичкари хонага таклиф этди. Дархол дастурхонлар ёзилиб, нону ширинликлар, қаймоғу катик олиб келинди. Чой олиб кирилди. Кетма-кет таомлар муҳайё қилинди...

Нажжор Абдулазиз Ахсикатий Меъмор бошига тушган мусибатдан, ўғли Низомиддинни хуруфияда айблашиб, қатл этишганигача, ҳамма гапдан хабардор экан. Обруйингиз яна барқарор бўлиб, ҳақ жойига қарор топажак, дейишиб, уни дуо қилишди.

Шу куни Меъмор Абдулазиз хонадонида тунаб қолди. Эртасига эрта билан карвонсаройдаги арвалар шай қилиниб, нажжор Абдулазиз Ахсикатий эши-

гига олиб келиниб, шу ердан яна йўлга тушишди. Абдулазиз ўз ўғиллари билан бир неча фарсах ергача Меъморни кузатиб бориб, яна қайтиб келишди.

Уч арава олдинма-кетин қумликлар ичига кириб кетди.

XXV б о б

ҚОРАЙЛОН ИЗГА ТУШДИ

«Ўлакса илонга қўнган пашшадан эҳтиёт бўл...»

Ибн Сино

Нажмиддин Бухорий шубҳалик одам сифатида Хуросондан чиқариб юборилганидан сўнг, Бойсунқур Мирзо мадраса қурилишини ниҳоясига етказиш ва тантанали қабул маросимларини ўтказишларига раҳбарлик қилишни устод Қавомдан илтимос қилди. Лекин меъмор Бухорий бунда эканида ҳасадгўйлик қилиб турадиган устод Қавом, Нажмиддин кетганидан сўнг, кўнгли бўм-бўш бўлиб қолиб, бир нимасини йўқотган одамдек гангиб юрди. У амирзоданинг илтимосини рад этди; авваламбор, бетобман, қолаверса, кексалигимга карамай, ҳар қанча янги бошланажак ишларига тайёрман, аммо тайёр ошга баковул бўлолмайман, деди. Бу жавоб Мирзони ранжитмади, аксинча у шундоқ жавобни кутган экан. Устод Қавомнинг рад жавоби Бойсунқур Мирзо орқали подшоҳга ҳам етди: «Меъмор Бухорийлар хонадони ҳуруфияга алоқадор бўлгани гуфайли шу жазога лойиқ. Аслида унинг беназир меъморлиги бизга маълум...» дебди Шохруҳ ўз ўғлига, Меъмор жўнаб кетгандан сўнг Ҳасанбек билан Хусайнбеклар, наққош Худобахш икки ўғли билан нажжор ва сангтарошлар корфармо Аҳмад Чалабийга итоат этмай, ишга келмай кўйганлар. Мадрасада иш тўхтаб қолган, фақат тутқун гуржи уста ўғли билан бирга ишлаётгани мансабдорлар қулоғига етган.

— Биз ҳозир оёғимиз остидаги мадраса қурилишига эмас, олис Сайхун бўйларига карашимиз керак! — деди Шохруҳ ўғлига зардаомуз, — у томонда дашти қипчоқлар — Бароқ ўғлон лашкар тўпламоқда! Тушундингизми?

— Тушундим, — деди Мирзо.

Ҳамма вақт хаттот, наққош ва меъморлар масаласини кўтариб кираверганидан отасининг энсаси қотиб турганини сезган Бойсунқур итоаткорлик билан таъзим қилиб, ташқарига чиқиб кетди.

Орадан бир ой ўтгач, мавлоно Анварий ҳам Ҳиротдан Самарқандга кўчиб кетди. «Ҳиротга куз тушиб, ватвату турналар иссиқ мамлакатларга учиб кетмоқдалар», деган гап ҳам саройда айланишиб қолди. Иброҳим Султон тарафдорлари: «ватвату турналар кетса кетар, аммо андалиб қишда ҳам, ёзда ҳам ўз ерини ташлаб кетмайди. Бизга ҳозир ватват эмас, андалиб керак...» дейишибди. Ёш амирзодаларнинг маишату бир-бирлари билан тарафкашлик қилмасликларининг олдини олиб, Шохруҳ баъзан уларни бўлғуси катта муҳорибага — Чинга юриш, Бароқ ўғлон ҳужумига тайёргарликни бўшаштирмаслик, лашкарга эътибор беришликни таъкидлардию, аммо аслида у беҳаловатликни ғоятда ёқтирмас, отаси бунёд этган салтанат тахтида тинч ўтириб базму ишратга муккасидан кетган эди. Гавҳаршод бегим, Бойсунқур Мирзо ва Самарқанд ҳокими Улуғбек Мирзо таъсири ва таъйиқи билан подшо Иброҳим Султонга аҳли уламою фузало устидан таъқибни ҳаддан зиёд қилмаслик, мумкин қадар уларга тегмаслик кераклигини айтди. Иброҳим Султоннинг Исфаҳонга ўз саройига боришига ҳам монелик кўрсатилмади. Аммо бу фармойиш кечикиб берилди. У ғоятда махфий топшириқ билан Қораилонни Нажмиддин Бухорий изидан жўнатган эди...

Ўша куни Меъмор ҳовли-жойини сотиб, шаҳардан чиқиб кетаётгани Қораилон маҳкамасига маълум бўлди. У ҳатто Меъморнинг уч янги арава ёллаб, катта карвондан олдин юришини бу ҳақда сарбон билан аҳдлашиб қўйганини, карвондан бир неча манзил илгари юришини биларди. Бу иш уларнинг қора режасига жуда қулай эди. Шу сабабли ўн каллакесарни олиб орқама-орқа жўнади. Уларни боло мурғоблик бир аравакаш олиб кетаётганини ҳам билишарди. Аммо карвонсаройдан чиқиб кетган Меъмор Кушка, Қалъайи Мор, Тошкўприк орқали эмас, бошқа йўл — Боло Мурғоб, Маймана, Чуқургузар, Анд-

худ орқали Хуросондан чиқиб кетаётганини мутлақо билишмасди. Эртасига улар савдогарлар либосида изма-из жўнашди. Ярим тунда хуфия Кушка яқинидаги бир манзилгоҳда катта карвонга етиб бориб, бир кишидан: «уч арава қани», деб сўрашди. У одам елка кисди, ҳеч қандай уч аравани кўргани йўқлиги, аниқроғини сарбон билишини айтди. Савдогар либосидаги қароқчилардан бири сарбонни ётган еридан уйғотиб, уч аравани сўради. Сарбон «Хорунбекнинг аравалари олдинда, жуда илгарилаб кетган, Қалъайи Мордан ўтиб, Тошкўприкка етиб қолган бўлсалар ҳам эҳтимол», деди. Савдогар либосидаги отлиқлар вақтни қўлдан бермаслик учун яна йўлга тушиб, далама-дала, даштма-дашт отларини ниқталаб чопиб кетишди. Кушка дарёси ёқалаб, Қалъайи Морга етишди. Шаҳар жимжит. Нотаниш отлиқларни кўриб, бад олган итлар вовиллашди.

Тонготарда улар шаҳарни бир айланиб чиқиб, карвонсаройга киришди:

— Уч арава келдимиз?

— Кеча ҳам, бугун ҳам, тунда ҳам саройга биронта арава киргани йўқ, — деди карвонсарой қоровули.

— Бошқа бирон қўнадиган жой йўқми? — отлиқлардан бири сўради.

— Йўқ, жаноб! — деди қоровул. — Бу ерни Қалъайи Мор дейдилар, ҳар бир бегона ит тугул, бегона илон кирса ҳам пайқаймиз.

Отлиқ орқарокда турган чўкки соқол, рангпар кимсага бир қараб қўйди. У индамади. Юзлари захил, камгап, ғазабини ҳам, шодлигини ҳам билиб бўлмайдиган, доимо юзларида бир захархандалик зоҳир бу кимса азбаройи амирзода Иброҳим Султонга садоқати юзасидан «сафарга» чиққан эди. Бу гал бажариши керак бўлган иш — унинг наздида тиш ковлаш билан баробар қўлининг учи билан қилиб қўядигандек туюлган эди. Бундай «шунчаки» ишларга бошқаларни юборар, аммо Меъморнинг Хуросонда катта эътиборга молик одам эканлиги сабабли уни йўқотиш жуда «моҳир жарроҳ» қўлида бўлмоғи, гап-сўз тарқалмаслиги лозимлигини Иброҳим Султон Қораилонга топширган, шунинг учун ҳам унинг ўзи йўлга чиққан эди.

— Бегона ит ҳам, бегона илон ҳам шахрингга кирган, пайқамагансан! — деди отлик зарда билан.

— Э, савдогар бача, мени сенлама! Мен пайғамбар ёшидаги одамман. Сизларни пайқадим, сизлар итмисиз, илонмисиз, билмадим...

Отда турган йигит камчин билан кекса қоровулнинг оғзига шартта туширди. Чол вой деганича оғзини ушлаб, ерга йиқилди. Шу лаҳзанинг ўзидаёқ оғзибурнидан қон келди. У бўйнига пичоқ тортилган товукдек ерда питирлаб ётганида отлиқлар карвонсаройдан чиқиб, жадаллик билан Тахта ва ундан Тошкўприк томон жўнашди.

— Чакки қилдинг! — деди йўлда Қораилон манглайини танғиб олган қизил чопонли суворийга.

— У ярамас бизни ҳақорат қилди!

— Думбулсан! — деди Қораилон илжайиб. Бу илжайиш жуда қўрқинчли эканини пайқаган қизил чопонли «тавба қилдим» деди. Қораилон одатда қоидадан чиққан кишисининг илжайиб туриб қорнига ханжар тиқиб, отдан ағдариб кетар эди. Бундай пайтда ҳеч ким ҳеч нарса демай, миқ этмай турарди. Қизил чопонли дағ-дағ титрай бошлади. Йўк, бу гал ҳеч фожиа содир бўлмади: отлиқларнинг наздида сохиб «гўдак»ни бир гал кечирди.

Улар яна кун бўйи жадал юриб, Тошкўприк, ундан сўнг Сандикочгача боришди, уч аравадан ному нишон бўлмагач, яна Тошкўприкка қайтиб келиб, шу ерда тунашни лозим топишди. Уч араванинг қаноти бўлганда ҳам бунчалик олислаб кетиши мумкин эмас эди. Қораилон айрон ичиб ўтириб, ўзининг маҳорат режаларини кимдир пайқаганлигини сизди. Ҳеч қачон аҳли шуаро, аҳли фузало бунчалик «панд» берганини эслаёлмас. Саройдаги мансабдорлар ичида кимдир бор, деб ўйлади. У ўзидан ўзи хижолат бўлди: «Нахотки мен иккинчи бир томонни ўйламадим! Улар бизни лақиллатиб, Маймана, Андхуд йўли билан бориб, ё Карки, ёки Халач орқали Жайхундан ўтиб кетсалар нима бўлади! Агар улар Мовароуннаҳрга ўтиб кетсалар, бу гап Самарқандга етиб боради, тафтиш бошланади...

Қораилон эрта билан барвақат туриб, ўтирган ерида тўдадаги ориқ, абжир бир йигитга қаради:

— Сен мен билан қоласан! Бошқалар Ҳиротга жўнанглар! Бизнинг саёҳатимиз тўғрисида ҳеч кимга лом-мим! Аҳдни бузганнинг боши кўлимда! Жўнанглар, кўзичоқларим! — у яна илжайди.

Йигитлар секин отларига миниб, ёввойи мушукдек пусиб жўнаб кетишди.

Қораилон ишонган йигити билан ёлғиз қолди.

— Анави нодон қизил чопон қоровул чолни уриб, яхши иш қилмади. Ими-жимиди бўладиган ишнинг хидини чиқариб кўйди, — деди Қораилон шеригига. — Карвонсаройда биз хусусимизда шубҳа туғилиб қолди. Энди оёғимга кирган тиканни чаён ниши билан илишим керак!

— Режа қандоқ бўлади энди, соҳиб?

— Биз иккимиз энди илонга айланиб, қум ичига киришимиз керак! Ўз ўлжамизни ўша ерда ушлашимиз керак! Тушундингми?

— Яъни?

— Яъни, — деди Қораилон шеригига. У қисқа савол берган кишиларни ёктирарди, — яъни Қумлик ва Оби Қайсар тепаликларидан ўтиб, Андхуд шаҳрига борамиз. Ундан сўнг чўпонлар орасига кириб, ўлжамиз Халачга етмасданоқ, Калиф қумликларида паймонасини тўлдирамиз. Меъморнинг ўн саккиз яшар қизи бор, унга захар эмас, доруйи беҳуш бермоқ лозим. Биз энди тиғи-ғарронни эмас, Меҳтарбоди Ялдойи Самарқандий йўлини тутиб, захар жангини бошлаймиз. Бизлар — «мурғоблик чўпонлармиз»...

— Маъкул, соҳиб.

Қораилон ўз шериги билан қумликлар, дашту тепаликлардан оша отни қамчилаб, уч кечаю уч кундуз деганда Андхуд шаҳрига етиб келишди. Йўл-йўлакай у «Хуросон аҳли шуарою фузало орасида сиёсат душманлари кўпайиб, салтанатга таҳдид солаётгани ва яқин йиллар ичида бундай ғайри сиёсат кимсаларни батамом йўқотиш хусусида» подшоҳ ҳазратларининг махфий фармони борлигини, амирзодалардан энг яхшиси — Иброҳим Султон эканини гапирди.

— Биз ҳаммамиз Муҳаммад Арғун хизматида бўлганимиз билан аслида биз подшоҳ ҳазратларининг шахсан ўзларига ҳамда амирзодага бўйсунамиз. Улардан бошқа ҳамма мансабдорлар, саркардалар бизнинг кўзи-

миз остида. Кимда-ким, салтанат сиёсатига зид иш юритиб, гап айтдимиз, бизнинг мана бу темир панжаларимиз уларнинг гирибонида! Биз тез вақтда Хурсонни чириган, ачиган мавлонолардан, шариатда мункир аҳли фузалодан тозалаб оламиз. Ана ундан сўнг ишлар жуда яхши бўлади, на сарбадорликка мойил кимсалар ва на ҳуруфийлар бўлади! Ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам подшоҳ хазратлари бизларга суянадилар, биз улуғ хазратнинг ўткир ханжарларимиз!

Шериғи, тушундим, дегандек бош қимирлатиб келарди.

Қораилон Андхуддаги карвонсаройдан «уч арава» дарҳақиқат, бунда бўлгани ва икки кун бурун йўлга чиқиб кетганини билди. Яна отларига миниб жадал кетишди. Бир кечаю бир кундуз юриб, тақир даштда узокдан қудуқ ёнига тушиб, отларни сугориб, дам олишаётган уч арава соясида ўтирганларни кўришди. Улар дам олаётганлар ёнига бориб, отдан тушишди. Дастурхон юқорисида ўтирган Меъморга салом беришиб, ўзларининг каркилик чўпонлар экани, Андхуддан савдо-сотик қилиб, бола-чақалари ёнига кетаётганини айтишди. Меъмор уларни дастурхонга таклиф этиб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Аммо негадир Бадианинг ҳам, Зулфиқорнинг ҳам юрагига шубҳа тушди; агар улар чиндан ҳам Каркига ўтиб кетишаётган бўлса, бу ёқларда нима қилиб юришибди? Ҳар қандай йўловчи ҳам уларни сезмай, катта йўлдан ўтиб кетишлари аниқ эди. Йўл устида қудуқлар бор, улар атай аравакаш Ҳорунбек маслаҳати билан анча ичкари қудуққа боришган эди. Бир муддатли суҳбатдан кейин «чўпонлар» хуржунларидан қаттиқ нон, қурут, ширинлик олиб дастурхонга қўйишди. Лекин негадир суҳбат унча қовушмасди. У ёқ-бу ёққа аланглаган Қораилон бир лаҳзадан сўнг нарироқда қозон осиб, гўшт қайнатаётган Маъсума бекага қаради, кейин Меъморга мурожаат этди.

— Шундай пайтда ёш келинми, қизми бўлганда яхши бўлар экан-да. Кампир қийналиб қолибдилар?

— Тўғри, иним, йўл жуда чарчатди, — деди Меъмор, — кампиримиз шўрва қайнатяпти, пишиб қолди.

Қораилон ўз орқасида ўғил болача қийиниб, тик турган Бадиани пайқамасди. Бу Қораилоннинг бирин-

чи эътиборсизлиги эди. Одам кузатишда у ҳеч қачон янглишмаган эди.

— Ўғлим, томоғимиз қақраб кетди, озгина сув бер, — Қораилон орқасига қайрилиб Бадиага мурожаат этди.

Бадиа шу лаҳза кичик мис кўзачани олиб, қозон ёнига келди. «Чўпонлар»нинг кўзини шамғалат қилиб, ён чўнтагидаги доруйи беҳушдан кўзачага ташлаб, қудукдан тортиб олинган сувдан қуйиб, «чўпон»га тутди. Қораилон ёш йигитча олиб келган кўзачадаги сувни симирди, ёнидаги шеригига ҳам узатди. У ҳам чанқаган экан, анча симирди. Бир муддатдан сўнг уларнинг кўзлари чалишиб, ўтирган жойларида ёнларига қийшайиб, ухлаб қолишди. Бадиа билан Зулфиқор зудлик билан «чўпон»ларнинг ёнларини титкилашди: ёнидан ханжар, кичик шишаларда захар ва турли айёрлик анжомлари, отлар устидаги хуржунда ўк-ёй, сунъий соқол-мўйлаб, кийим-кечаклар ҳам чиқди.

— Ота, булар чўпон эмас! — деди Бадиа. Бу гапни Зулфиқор ҳам, Заврак ҳам тасдиқлади.

Аравакаш Хорунбек билан Ғаввос Муҳаммад ҳайрон бўлиб, донг қотиб қолишди. «Қизингиз йўкми, кампирга қийин бўлибди», деган гап ҳам уларни шубҳага солган эди.

— Булар бизнинг изимиздан тушишган! — деди яна Бадиа.

— Абдулазиз Ахсикатий юборган, — деди Заврак, — бўлмаса бизларнинг бу ерда эканлигимизни қаёқдан билади!

— Абдулазизни гапирманглар! — деди Меъмор, — у жуда пок инсон. Бу шахслар бошқа ёқдан келяпти. Бу аниқ!

— Нима қилмоқ керак? — Бадиа отасига қаради.

— Доруйи беҳушнинг кучи қанча вақтга етади? — Меъмор сўради.

— Эрталабгача ухлайди, — деди Бадиа, — мен кўпроқ ташладим.

— Унда, бу ердан тез кетамиз! — деди Меъмор, — улар уйғонганга қадар Каркига етиб оламиз. Иккиламчи, биз етти кишимиз, улар фақат икки киши. Қўлидан ҳеч иш келмайди!

Шу лахза Маъсума бека қозондаги шўрвани катта мис кўзага ардариб, аравага олиб чиқди. Оловни ҳам наридан-бери ўчиришиб, отларни кўшиб, шитоб билан жўнаб қолишга тайёргарлик кўришди. Эҳтимол, шериклари бўлса орқадан етиб келмасин, деган кўрқув ҳам йўқ эмасди уларда. Хорунбекнинг маслаҳати билан икки номаълум шахснинг отини ҳам ўзлари билан олиб, хуржун ва ёнларидан чиққан дорию ханжарларни ҳам йиғиштириб аравага солишди.

Аравалар жўнаб кетишига шай турган бир пайтда, ухлаб ётган номаълум кимсалар тепасида турган Бадиа, Зулфиқор бир-бирларига қарашди. Бошқалар араваларга чиқиб олган эди.

— Нима қиламиз? — Бадиа Зулфиқор билан аравакашга қаради.

— Булар изимизга тушгани аниқ! — деди Хорунбек. — Булар чўпон эмас! — Хорунбек ухлаб ётган чўкки сокол, рангпар кимса тепасига яқин келиб, бир муддат тикилиб турди, — менга айтишларича... (бу гапни айтгач, Хорунбек тилини тишлади, кейин яна гапирди). — Бу шахс Қораилон деган жаллодга ўхшайди. Лекин кўп вақт амирзодалар атрофида юрарди. Қумда, биздек бир химоясиз одамлар орқасида юриши жуда таажжуб! У «катта ишлар» устида бўлар эди. Агар бу малъуннинг Қораилонлиги рост бўлса, Низомиддинларни тутиб берган шу бўлади! Сиз аравага чиқиб олинг, Бадиа бекам! Заврак Нишопурий жанобларига айтинг, охириги аравадаги белкуракни олиб тушсинлар!

— Сиз менинг «Бадиа»лигимни қаёқдан билдингиз?! — Бадиа жаҳл билан Хорунбекка қаради.

Хорунбек индамади.

— Айтинг!

— Йўлда гаплашамиз, — деди Хорунбек, — ҳозир пайти эмас! Вақт ниҳоятда зиқ. Мен сизни анча вақтдан буён биламан, қизим!

— Тушимми, ўнгимми?! — деди Бадиа. — Бизнинг атрофимизда нималар бўляпти ўзи? Зулфиқор оға, ҳеч нарсага тушунмаётирман?!

— Ҳарқалай, мен сизнинг душманингиз эмасман! — деди аравакаш. — Ҳадеб ханжарингизни ушлайверманг!

— Отамлар чаёнга ҳам, илонга ҳам шафқат қилдилар, бу — хато! Мен кетдим. — Бадиа Завракка имо қилди-да, ўзи биринчи аравага чиқиб, отаси ёнига чўкди.

Орқада қолган Ҳорунбек Низомиддиннинг димишқий шамширини яланғочлаб, ўткир учини Қораилон кўксига икки бор санчди. Шеригига ҳам. Ҳорунбек атай Қораилон кўксига ўзи тиф санчди. Заврак, Ҳорунбек, Зулфиқор наридан-бери жасадларни қумга кўмишди.

— Агар бу ҳақиқатан ҳам Қораилон бўлса анчадан буён кетимга тушиб, мени излаб юрибди, — деди Ҳорунбек йўлдошларига. — Ишқилиб, бу унча-мунча қароқчи бўлмай, Қораилон бўлиб чиқсин. Меъмор хазратлари изига тушиб, қасд қилган илон менинг кўлимда боши янчилгани яхши бўлди...

— Сиз на вазир, на Меъмор бўлсангиз, нечун сизни у анчадан буён таъқиб этади? — сўради Зулфиқор.

— Иним... Кейин айтаман.

Улар аравалар орқасидан югуришиб келиб ўз жойларига чиқиб олишди.

Бадиа ўзининг «йигитча» эмаслигини билиб келаётган ва бунинг устига қароқчилар бошини янчган аравакашга тикилди; унинг рўпарасида содда бир аравакаш эмас, қалъаларни зеру забар қилган Жалолиддин Мангуберди ёки Темур Малик каби паҳлавон тургандай бўларди. Бу аравакашда катта сир борлигини пайқади. У чурқ этмай, ҳар замон-ҳар замонда Ҳорунга қараб кўярди.

Уч арава яна дашту қумликлар оша илгарига қараб силжий бошлади. Бўлган фожиали воқеа ҳаммага маълум, ҳамма индамай жим ўтирарди. Бармоқларини тишлаб, хаёл суриб ўтирган Меъмор Ҳорунбекка гап котди:

— Сиз асли Майманадан эмасмисиз?

— Ҳа, устод, мен Майманаданман.

— Карвонсаройда сизни боло мурғоблик дейишди. Бу гапни ўзингиз ҳам айтгандек бўлувдингиз?

— Ҳа, устод, боло мурғобликман, десам ҳам бўлади... У ерда оға-иниларим бор. Мен Бухоро, Шахрисабз, Самарқанд, Балх, Калласаркори, Оби Қайсар,

Давлатобод шаҳарларида ҳам турганман... Баъзан бу шаҳарларнинг ҳам номини айтаман. Ўша ерликман, дейман.

— Кўп шаҳарларни билар экансиз, — деди Меъмор хайратомуз, — аравакашлик касбингиз бунчалик кўп ерларни кўришни тақозо этган бўлмоғи керакдирда, а?

— Бу томони ҳам бор. Аммо асли ота касбим бўз тўқимоқ...

Меъморнинг юраги шифиллаб кетди. У яна миқ этмай қолди. У ҳамма гапга тушунгандай, аравакашга қараб қолди, Ҳорун бўзчи!

XXVI б о б

ОДАМ САФАРДА БИЛИНАДИ

Икки номаълум шахснинг изларига тушиб, бунда келиши бир томон, Абдулазиз Намангонийнинг эъзо-зу зиёфати бир томон, Ҳорунбек муаммоси бир томон — Меъмор гангиб қолди. Шунча ўлим етмасмиди! Қўй эмас, эчки эмас, икки одамни ўлдириб кетаётганлари барчани ўйлатиб қўйди. Қасд қилган илоннинг боши янчилгани яхши, аммо бу қонли воқеалар кекса Меъмор, яъни одам ўлдириш у ёқда турсин умрида биронта кишининг бурнини қонатмаган киши учун жуда офир! Низомиддин қатли, равоч сайлидаги қароқчи ўлими, бугунги фожиа... ўзи нима гаплар бўляпти! Доимо бино қурилиши — усталар орасида, ҳандасавий чизиқлар, ал-жабр, риёзиёт билан шуғулланиб, бош қотириб келган кишини бу кутилмаган воқеалар довдиратиб, саросимага туширмаслиги асло мумкин эмас эди.

— Илоннинг боши янчилгани яхши бўлди! — деди Бадиа, — отажон, ҳеч кўркманг.

Меъмор чўчиб тушди:

— Нима дединг?

— Изимиздан тушиб келаётганлар қароқчилар экани аниқ бўлди. Чўпон бўлса шунча захару ханжару сохта соқол-мўйлабларни нима қиларди?

— Эхтимол, бизга қасд қилмагандир?

— Бизга қасд қилмаган бўлса, бошқа бир одамга қасд қилар. Бошқани ўлдирса майлими?! Нега Мирзо ўн «овчи» отликни юборди? Мана бу фожиа Мирзонинг ҳамма гаплари ҳақиқат эканини тасдиқлади. Сизнинг душманингиз Мирзо эмас, бошқалар! Бу икки кимсани ажал ҳайдаб келган!

— Сен Меъморнинг эмас, жаллод қизининг гапини гапиряпсан!

Бадиа ерга қаради.

— Бу қаро кунлар ўтиб кетармикан, э худо! Ўзингга тавба қилдим...

— Бу қаро кунлар ўтиб кетади; ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ, — деди гапга аралашиб Маъсума бека. У боядан бери нафаси чиқмай декчадаги шўрванинг тўкилиб кетмаслиги учун маҳкам ушлаб ўтирган эди.

— Агар бегуноҳ оғамни ўлдирмаганларида мен бунчалик қаҳри қаттиқ бўлмасдим, — деди Бадиа отасига.

— Энди бас қил, қизим! Энди сен ҳам қизимсан, ҳам ўғлим. Бас қилинглар энди хунрезликни! Бу ишларнинг ҳаммаси худодан. Худога ёлвориб, гуноҳимни кечир дегин!

Бадиа бош эгиб ўтирди-да, бир нима деб пичирлади, отасини ризо қилмоқ учун уч бор «тавба қилдим», деб такрорлади.

Икки томон чексиз кумликлар...

Қорамтир сарғиш кум тепаликлари оралаб Ҳорунбекнинг уч араваси борарди.

Жимжитлик. Бадиа соябон аравадан бош чиқариб, атроф-жонибга тикилар, ҳеч бир жонивордан асар йўқ, бирон қуш ҳам осмондан қанот қоқиб ўтмасди. Ҳаво ниҳоятда қизиган, отлар ҳаллослаб терлар, кучининг борича тиришиб аравани тортардилар.

— Мурғоб отлари кумга ярамайди, — деди от устида кетаётган Ҳорунбек Меъморга гап қотиб, — кумга такаёвмит отлари яхши, ҳам тез чопади, ҳам чидамли. Мана бу икки бегона от — ёвмит отлари, кўрдингизми? Афтидан эгаси кумда юришни ҳисобга олган экан. Афсуски, бу отларни аравага қўшиб бўлмайди.

Меъмор ҳам, Бадиа ҳам индамади.

— Бу одамларни ажал ҳайдаб келган экан, — деди

яна Ҳорунбек Меъмор изтиробига шерик бўлиб, — улар шунчаки одамлар эмас, қасд қилиб изингиздан тушган одамлар. Буни мен пайқадим, устод. Сиз салтанат учун хавфли одам сифатида жўнатиляпсиз. Бухоройи шарифга етгандан кейин ҳам эҳтиёт бўлинг, салтанат ишларига аралашманг. Чунки улар қасд қилган экан, яна бир куни кўзига кўринсангиз яра янгиладнади. Подшолар ҳам ўлиб туради — бирон амирзода тахтга чиққанигача ўзингизни панада тутинг. Ҳар бир пошоҳ ҳам янги тахтга чиққанида «яхши» бўлади — фуқаропарвар бўлиб ўзини кўрсатади. Яхши ваъдалар қилади. Кейин секин-секин айнаб шуҳратпарастликка, маишатга, шубҳага юзтубан кетиб, мамлакатда мана шундай фожиалар содир бўла беради...

— Эҳ-ха-а, — деди Меъмор Ҳорунбекка жилмайиб, — сиз ҳам кўп гапдан хабардор экансиз.

— Сиёсатни бир мансабдорлардан, бир шаҳармашаҳар юрадиган аравакашлардан сўраш лозим. Биз, устод, кўп нарсани биламиз. Ўзимиз мадраса кўрмаган бўлсак ҳам бемаърифат эмасмиз.

— Саломат бўлинг. Сиз юравериб жаҳонгашта бўлиб кетибсиз.

— Ҳалиги одам, агар пайқаган бўлсангиз «бир ёш келинми, қизми бўлганда шўрвани тезроқ пишириб юборарди», деди. У ичимизда Бадиа қизимизнинг борлигини қаёқдан билди? Қизимиз йигит кийимини ўхшатиб кийиб юргани туфайли бир оз чалғиди. Яна бир муддатдан кейин билиб олиши аниқ эди.

— Тўғри сезибсиз, — деди Меъмор.

— Мен ўзимни жўрттага унинг орқа томонига олиб турдим. У атрофга аланглади, кимнидир қидирди. Бизлар неча кишидан иборат эканимизни улар илгаридан яхши билишларини сездим.

— Ваҳима қилаверманглар, юрагим ўйнаб кетяпти, — деди Маъсума бека, — уларнинг шериклари рўпарамиздан чиқиб қолмасмикан? —

— Ойижон, кўрқманг. Подшонинг биздан бошқа ишлари ҳам жуда кўп. Газандаларнинг боши янчилганини эшитса, ажаб бўлибди, шу қўйдек ювош одамларгаки, кучи етмабдими, бундоқ жаллодларнинг ўлгани маъқул, дейди. Хўп деяверинг. Бўлди энди. Улар қайтадан бизнинг изимизга тушишмайди!

Маъсума бека пичирлаб дуо ўқиб, қизига, ундан сўнг ўзига дам урди.

— Ана, қаранглар, эчкемар! — деди Бадиа.

Орқада келаётган иккинчи аравадаги йигитлар ҳам кум тепалиги устида томоғини лиқиллатиб турган каттагина эчкемарга қарашди. Лекин негадир арава ўртасида нафаси чиқмай ўтирган Ғаввос Муҳаммаднинг кўзлари олазарак бўларди. Орадан бир муддат ўтгач, яна Бадианинг дилбар овози эшитилди:

— Жаноблар, қаранглар, кум илони!

Соябон аравадагиларнинг ҳаммаси бошларини чиқариб, кум устида сувда сузгандек тез кетаётган илонга қарашди. Иккинчи арава оти устидаги Заврак қамчини ҳавода ўйнатиб, илонга дўқ урди. Лекин илон парвойи фалак, ҳатто Завракка қайрилиб ҳам қармай йўлида кетаверди.

— Зўр илон экан! — деди Бадиа Завракка, — бундоқ Нишопурий жанобларига қайрилиб салом ҳам бермади-я! Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа!

Заврак ҳам кулди. Бу бугунги биринчи кулги эди. Бу кулги диккинафас бўлиб кетаётганлар учун худди қишдан чиққанларга баҳор гунафшасидек ғоятда тансиқ эди. Заврак Нишопурий дарҳол жавоб қилди. У бундай учирма гапларга ҳозиржавоб эди:

— Беғараз илон экан. Ақлли илонларнинг индамай, салом ҳам бермай илонга ўхшаб юрганлари маъқул! Буни қаранг, юришлари қандай чиройли. Товусдек хиром қилади-я!

— Сиз жанобни ўша илон авраб қўймадимикан? Жуда мактаб юбордингиз? — деди Бадиа.

— Менга афсуну авраш кор қилмайди. Онамлар Нишопур шаҳри яқинидаги чалдиворда етмиш йилдан бери истикомат қиладиган бир фолбинга ўқиттириб, дам солдириб берган туморлари қўлтиғимда. Менга инсу жинс ҳам яқинлаша олмайди. Мени афсун билан ром ҳам қилиб бўлмайди, менга захар ҳам таъсир қилмайди, гап ҳам!..

— Ўх-ҳў-ў, — деди Бадиа, — гап таъсир қилмаслигини билардигу қўлтиғингизда тумор борлигини билмас эканмиз.

— Ҳа, бекам, сал-пал сурбетроқмиз.

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа.

— Бетимнинг қалини — жонимнинг хузури, — деди яна Заврак кўз қисиб, Ғаввосга ишора қилди.

Бадиа оғир сафарда ҳеч кимнинг дилини оғритадиган гап айтмасликни кўнглига туккан эди, у Завракка жавоб қайтармади.

Ҳамма ёқ кўнғир қум тепаликлари. Уфққача чўзилиб кетган илон изи йўл. Жимжитлик. Аравада ўтирганлар қаёқдан келиб, қаёққа кетишаётганини ҳам билишмасди. Баъзан икки йўл келиб қолганида аравакаш Ҳорунбек офтобга қарар, ундан сўнг пешмати, ёнидаги қибланомани олиб кафтига кўяди. У баъзан қибланомани Меъморга ҳам кўрсатиб, ё ўнг ё чап йўлга ўтишни тасдиқлаб ҳам оларди. Бир неча фарсаҳдан кейин қудуқ келишини олдиндан айтар, қудуқни эзмаланиб тасвирлар, ҳамма айтганлари тўғри чиқарди.

Йўлга чиққанидан бошлаб камгап, хомуш бўлиб қолган Ғаввос Андхуддан чиқиб, қум ичига киргач, серхархаша бўлиб, гап ёқмай қолган эди. Шунақа экан, нега кўшилиб йўлга чиқди? Унинг жонга тегиб, ошналари билан гаплашмай гиш-гиша қилиб келаётгани фақат иккинчи аравадагиларга маълум. У анчадан буён Зулфиқор билан Завракни қон қилиб келаётган эди. Биринчи аравада келаётганлар бундан беҳабар, фақат унинг хомуш, камгап бўлиши — Бухорони кўриш иштиёқида иссиқ уйини ташлаб келаётгани туфайли деб билишарди. Бадиа ҳам, Меъмор ҳам худди шундай деб ўйлашарди. Меъмор бошқа шогирдларидан кўра ҳам унга ўзгача илтифоту эҳтиром кўрсатар, чунки у ёш жихатдан сал каттароқ ва бунинг устига оилалик эди. Заврак билан Зулфиқор у билан қаттиқ ҳазил ҳам қилмасди. Аслида, унинг бирга узоқ сафарга чиққанидан хурсанд ҳам эмас эдилар.

Бу кун ҳам ўтди.

Йўлда қудуқ ёнида тунаб, овқатланиб ухлашди. Зулфиқор билан Заврак яланғоч қилишни тиззаларига қўйган ҳолда ухламай, галма-галдан қоровуллик қилишди. Кишилардаги руҳият, чарчоқликни сезган отлар ҳам жим, тик этган товуш уларни шубҳалик қарашга мажбур этарди. Жимжитлик, кимсасизлик, ярим ўлик табиат наинки инсон, жониворлар юрагига ҳам ваҳи-

ма соларди. Буни мижжа қокмай ўтирган Зулфиқор аниқ сезиб ўтирарди.

Осмон тўла юлдузлар... Бунда юлдузлар шунчалик кўп ва шунчалик яқин кўринадики, шундоқ қўл уза-тиб, шафтоли тергандек терса бўладигандай. Зулфиқор чалқанча ётиб осмонга қарар, баъзан осмонда узун нурли чизиқ чизиб юлдуз учарди. Улар йўлга чиққанида ярқираб турган тўлин ой ҳам ўрок шакли-ни олибди. Тиккада турган «Етти қароқчи»га кўз таш-лар; биз ҳам етти киши — юлдуз ҳам еттита... Рама-зон ойлари унинг онаси шу «Етти қароқчи»га қараб сахар уйғонарди. У Минораи Калон орқасига ўтгани-да ўчоққа олов ёқиб, овқатга ҳозирлик кўрарди. Мана ўша «Етти қароқчи», кимсасиз чўл устида ҳам ярқи-раб турибди. Бир муддатдан сўнг Заврак ўрнидан туриб ўтириб, «энди сен ухлайвер», деди. Шу дам нарироқда, ота-онаси ўртасида ётган Бадиа секин ўрни-дан туриб келиб, пичирлаб гапирди: «Оғалар, икко-вингиз ҳам дам олинглар, мен қоровулчилик қила-ман». Бу ҳам илтифот, ҳам фармон эди — бажармас-лик мумкин эмас. Зулфиқор билан Заврак: «Хўп, бо-риб ўз ўрнингизда қоровуллик қилинг!» дейишди. Ба-диа шу лаҳзада ўз жойига кетди.

— Бу қизнинг мана шунақа қилиқлари учун бир марта ҳайдалган эдим, — деди Зулфиқор Завракнинг қулоғига, — яна устоднинг дилини оғритишни иста-майман.

Заврак Зулфиқор ёнида ётиб, оёғи билан сал тур-тиб қўйди.

— Бари бир сен шу қизни яхши кўрасан, икко-вингнинг тилинг бир...

— Бунақа гапларни йиғиштир, ёлғон!

— Ўзларингиз сезмайсизлар... Бизлар анчадан бери сезамиз...

— Қўйсанг-чи бу гапларни!

— Ошиқ-маъшукларнинг парвойи бўлмайди, улар фақат бир-бирларини биладилар...

— Бас, дўстим! Ана энди уйқум ҳам қочиб кетди!

— Сизларга менинг гашлигим йўқ, аммо ҳавасим келади. Мени ҳам бирон одам яхши кўрармикан... Фақат кўзим... жуссам...

— Азизим, гап жуссада эмас, хафа бўлма, гап инсоннинг олижаноблигию ақлида...

— Шундоқ деймизу, лекин бари бир қизлар хуснага, қадду қоматга қарайдилар...

— Ухла энди, азизим!

Шу пайт Бадиа ўрнидан туриб, Зулфиқорнинг тепасига келди.

— Жаноблар, нимани шивирлашиб гаплашяпсизлар? Мен у ерда ёлғиз кўрқяпман, ёнимдан вишиллаб илон ўтиб кетгандек бўлди. Ундан сўнг, сизлар ҳам эшитдингизми, ҳув анави томондан чиябўрининг овози келяпти. Чақалоқ болаларга ўхшаб увлаяпти...

— Бекам, жойингизга борсангиз яхши бўларди.

— Хижолат бўлаверманглар, мен, ахир сингилларингман! Аравакаш Ҳорунбек ҳам бизни яхши биледи, айб қилмайди. Ойимларга ҳам айтиб келдим.

— Бўпти, ёнимизда ўтира қолинг. — деди Заврак Нишопурий.

— Мен жуда сизларнинг ёнингизда ўтиришга зор эмасман, лекин кўрқяпман. Шунинг учун келдим. Ҳув, анави томонга қаранглар, кумликлар устида катта дев турганга ўхшайди. Уни қаранглар, юряпти. Ўшани кўриб, баданим жимирлашиб кетди. Девни ўлдириб бўлмайди, дейишади, шу ростми? Унинг қони тўкилса — ҳар томчисидан минг дев пайдо бўлаверади, дейишади. Шу ростми?

— Бу ваҳима гапларни қаёқдан топасиз-а, бекам? — Зулфиқор кулди.

— Ундоқ деманг, — деди Бадиа секин ва тобекорлик билан. — Бизларнинг бу ерда тунаётганимизни девлар, жинлар кўриб туришибди. Улар баъзан кўзга ҳам кўринишади. Улар бир дақиқада ҳамма ёқдан тўпланиб келиб, бизнинг ёнимизда базм қуришлари, баъзан шикаст беришлари ҳам мумкин. Жаноблар, ана, улар ҳув анави кум тепасида чўққайиб ўтиришибди. Менга қараб имо қилишяпти. Жуда кўркиб кетяпман. Ёки бу бизлар ўлдириб келган айғоқчиларнинг руҳи эмасмикан?

— Бекам, восвос бўлиб қолибсиз! — деди Заврак, — бир оз дадил бўлинг! Ваҳима қилаверманг, бу

ерда ҳеч нарса йўқ. Фақат ҳар замонда юмронми, чўл сичқоними, илонми ўтиб қолиши мумкин. Қароқчини тил торттирмай ўлдирган одамлар, сичқондан кўрқадими?

— Вуй, жуда кўрқяпман.

— Келинглар, яхши гаплардан гаплашайлик. Осмондаги юлдузларга қаранглар! Шу юлдузлар нима экан? Гавҳар тошлармикан?

— Улар жуда кўп-а. Қандай чиройли, — деди Бадиа юлдуз тўла осмонга қараб, — ҳаммасини тўплаб олгим келади...

Бадияни дев, ажиналар ваҳимасидан ажратиб олаётганига қувонган Зулфиқор Шоший бошқаларга эшиттирмай, секин ғазал ўқиди:

Жоним чиқадурут дард ила, жононима айтинг!

Мен хаста гадо холини султонима айтинг.

Ўртанмак-у кўз ёшию ўлмак дурур ишим.

Бу қиссами ул шамъи шабистонима айтинг.

Қат-кат юрагим боғлади кон ғунча мегизлик,

Бу дарди дилимни гули хандонима айтинг.

Қон ёшим эрур юз узра юлдуз каби сонсиз,

Ул кўзлари чўлпон, моҳи тобонима айтинг.

Лутфий дилафгор тилар ҳажр элидин дод.

Аҳволини ул бегиму хонима айтинг.

— «Қон ёшим эрур юз узра юлдуз каби сонсиз», дебдилар ҳазрати Лутфий, — деди Бадиа завқланиб. — Худди бизни айтибдилар.

— Ҳазрат Лутфийни кўриш бахтига муяссар бўлганман. У зот бизнинг устоддан ёшроқ, баланд бўйли, қотмадан келган одам. Мавлоно узоқ йили устод ёнларига келган эдилар. Мадраса қурилишига ҳам келганлар. Тўғрими? — Заврак Бадиага қаради.

Бадиа бош кимирлатиб, бу гапни тасдиқладию, овоз чиқармади, унинг хаёлидан отасининг бу машҳур шоирга акаси Низомиддин ҳақида ёрдам сўраб мурожаат этгани, бу иш унинг қўлидан келмагани, бу уриниш натижа бермаганини келиб отасига айтганини ҳам эслади. Шоир Хуросондан чиқиб кетганини ҳам эшитган эди. Бундоқ улуғ зотлар икки хил гапирмаслигини кўнглидан ўтказиб, шерикларига гап қотди:

— Ҳазрат Лутфий отамнинг яқин ошнолари, у зот ҳам Хуросондан чиқиб кетганлар. Дархақиқат, Хуросонга киш кириб, совуқлик бошланяпти... Подшоҳ зулми ошиб кетди.

— Қайси подшоҳнинг зулми ошмабди? — деди Зулфикор. — Чингизхон, Угэдэйхон, Чигатойхон, Қозонхон, Қозоғонхон, Туглик Темир, Кебакхон... Қайси бири фуқарога яхшилик қилибди?

— Бу гапни биз айтсак ярашади, чунки бизнинг хонадондан хуруфия чикди. Сиз, жаноб Зулфикор Шоший, эҳтиёт бўлинг, бундай гапларни айтишга одатланманг. Сарбадорлар ҳам ҳамма вақт шундай деб келганлар.

— Азизлар, гап аввал илон-чаёндан бошланди, — деди Заврак, — кейин жину девлар, энди подшолар... Энди яхши гаплардан гаплашайлик. Анави тўнғизнинг хириллаб ухлашига ҳавасим келяпти, — у Ғаввосни кўрсатди. — Сизлар икковингиз баҳри байт айтишиб ўтиринглар, мен озгина мизғиб оламан.

— Йўқ, энди ухлаш йўқ! — деди Бадиа ўрнидан туриб кетаётган Завракнинг этагидан тортиб, — кемага тушганнинг жони бир!

— Айтмадимми, сиз Кебакхондан ҳам золимсиз! — деди Заврак яна қайтадан жойига ўтириб. — Сизлар эркинроқ гаплашиб ўтиринглар деб, сизларга муруват қилаётган эдим. Сизлар яхшиликни билмаяпсизлар. Дунёда жину дев, подшоҳу илон-чаёндан ташқари «бўсаи канор...» деган гаплар ҳам бор...

— Жаноб Нишопурий, сал эсларини йиғиб олсинлар! — деди Бадиа, аслида бундай ҳазиллар ёкса ҳам шарму ҳаё йўл бермагай. — Тил югуриги...

— Бошга! — деди Заврак Нишопурий дарҳол.

Тонг ғира-ширасида ухлаб, ҳордиқ олган аравакаш отларни суғориб, араваларга кўшди, улар наридан-бери юз-қўлларини ювиб, йўлга тушиб кетишди.

Кўп ўтмай чинакамига қум барханлари бошланди. Андаккина совиған қумлар қуёш кўтарилиши билан яна қизий бошлади. Аравада мудраб келаётган Бадиага отаси қум тепа устида кулча бўлиб, ўзини офтобга солиб ётган каттакон чипор илонни кўрсатди. Бадиа

кўзларини очиб, илонга қаради, уйқуси ҳам қочиб кетди.

Кум, кум, кум...

Эртасига ҳам яна шундай юриш; ҳамма ёқ кум, йўлнинг поёни кўринмасди. Ҳам толиш, ҳам диққатлик...

Индинига, иккинчи аравада анчадан бери гингшиб келаётган Ғаввос Муҳаммад арава ўртасига ётиб олди; буларга қўшилиб йўлга чиққанидан пушаймон бўлиб келаётган бадавлат хонадоннинг лўмбиллаган ўғли аравада осмонга қараб ётиб олиб, оҳ ура бошлади. Заврак билан Зулфиқор аввал унинг бу қилиғини яшириб келишаётган эди, бир дамдан кейин бу ҳолга кўзи тушган Бадиа Зулфиқорга «Нима гап?» дегандек имо қилди. Зулфиқор унга ҳеч гап йўқ, деган ишорани қилди. Лекин аслида Ғаввос Муҳаммад енгилтаклик қилиб, ўз йўлдошларини сўкиб, оғзидан кўпик чиқариб, оҳ уриб ётарди.

— Ҳув, уят бўлади! Бу нима қилиқ? — деди Заврак.

— Сен лаънати мени йўлдан оздирдинг! — деди бақариб Ғаввос, — бўлмаса мен Хиротдан чиқмаган бўлардим! Нега мен сенларга қўшилдим?! Менга нега керак эди бу азоб! Сен мени чалғитдинг!

— Ўзингиз хохлаб келдингиз, Завракда айб йўқ, — деди Зулфиқор. — Биз ҳатто сизни ҳисобга қўшмаган эдик.

— Сиз аралашманг! Сиз бухороликсиз, юртингизга кетяпсиз!

— Мен сизни ранжитиш ниятида айтаётганим йўқ. Ўзингизни қўлга олинг, йигит кишисиз! Уят бўлади! Иккиламчи, бу енгилтаклигингизни устод сезиб қолсалар хафа бўладилар!

— Сиз менга насиҳат қилманг! Мен бунақа кумда юролмайман! Сизнинг ошиқ-маъшуклигингиз учун мен кумда сарсон бўлиб ўлиб кетолмайман! Бола-чақаларим бор!

— Нодон экансиз! — деди Зулфиқор оёқларини тарвақайлатиб арава ўртасида ётган Ғаввос Муҳаммад тагидан тиззасини тортиб олиб. У «ошиқ-маъшук» сўзи учун Ғаввоснинг лунжигга туширмоқчи эди, ўзини тутди.

— Фойдаси йўк! — деди Заврак Зулфиқорга бо-
шини сарак-сарак қилиб. — Бу тўнғизнинг шунақа-
лигини билардим! Илгари ҳам бир бор шунақа қил-
ган... Савдогарнинг ўғли-да...

— Ўзинг тўнғиз! — бақирди Фаввос.

— Бу имтиҳондан ҳам ўтмаган, сизга ўхшаб ертў-
ла синовиди ҳам бўлмаган. Устод Қавом ўртага ту-
шиб, устодга шогирд қилиб берилган. Буни қаранг,
қилаётган қилиғига илонлар пўст ташлайди!

Фаввос Зулфиқорга ҳам, Завракка ҳам қарамай,
осмонга қараб, оғзидан кўпик чиқариб, оҳ ура бош-
лади.

— Во-й, во-й, ўламан... кумларингнинг ҳам пада-
рига лаънат! Мени бошлаб олиб чиққанларнинг ҳам
падарига лаънат! Тўхтатинглар!!! Араваларни тўхта-
тинглар! Қайтиб кетамиз! Мен орқага қайтиб кета-
ман! Во-й-ой!

Биринчи аравада кетаётган Бадиа яна Зулфиқорга
қаради:

— Нима гап? Нима деяпти?

Зулфиқор елкасини қисди.

— Аравакашга айтинглар, орқага қайтиб кетамиз!
Вой, вой, — деди яна бақириб Фаввос Муҳаммад.

Бу гапларни эшитган Бадиа аравакаш Ҳорунбек-
дан илтимос қилиб, биринчи аравани тўхтатди. У
ота-онасига ҳеч нима демай аравадан ерга тушди-да,
иккинчи аравага ўтди. Аравалар яна юришда давом
этди. У Зулфиқорнинг рўпарасига ўтириб, отга ми-
ниб бораётган Завракка мурожаат этди.

— Нима гап?

— Эрталабдан бери шу гап, бекам, — деди Зав-
рак, — қайтиб кетаман, деяпти.

— Во-о-й, во-о-ой, ўламан! Қумларингнинг пада-
рига лаънат, ўламан! Араваларни қайтаринглар! Ҳирот-
га қайтиб кетамиз! Во-о-ой...

— Жаноб Фаввос, бу нима қилиқ?! — деб Бадиа
оғзидан кўпик чиқариб, аравада чалқанча ётиб олган
Фаввосга тик қаради.

— Йўк, мен қайтиб кетаман!

— Қайтиб кетиб бўлмайди, тушунинг ахир! Биз
Жайхунга яқинлашяпмиз. Жуда кўп йўл юрдик. Хох-
ламас экансиз Майманада айтишингиз мумкин эди!

— Мен бормайман! Қайтиб кетамиз, во-ой...

Бадиа хайрон бўлиб қолди. У дам ғазабланди, дам ўзини қўлга олиб, тишини-тишига қўйди.

— Тоза дард устида чипқон бўлди-ю, Заврак оға, сиз тушунтиринг, йигит киши уялмайдами?!

— Гап юқмаяпти, бекам!

— Мен ҳеч нарсани билмайман! Мени Ҳиротга қайтариб олиб боринглар!

— Нима қиламиз? — Бадиа Зулфиқорга қаради.

— Бу ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмаяпти. Устодга хабар қилиш керак.

— Устоднинг гами ўзига етмайдами!

Бадиа яна унга мурожаат этди:

— Ўзингизни қўлга олишингизни сўрайман! — деди у кўзларида ғазаб ўтлари чақнаб. — Йўқса, жазойингизни бераман! Сиз ҳаммани безовта қиляпсиз!

— Бор, ўша аравангга! Мен Бухоросига бормайман! Мен касалман! Қайтаринглар араваларни!

Бадиа Зулфиқорга имо қилди, кейин жон-жаҳди билан буйруқ берди.

— Бу аблаҳни аравадан отиб юборинг! — У шу лаҳза этиги қўнжигга қўлини тикиб ханжарини олди. — Айтганимни қилмасангиз, тўнғизни шу ерда ўлдираман!

Бадиянинг буйруғини икки қилиш асло мумкин эмаслигини биладиган Зулфиқор сапчиб ўрнидан туриб, оҳ-воҳ уриб, ялпайиб ётган Фаввосни азот кўтариб қумга отиб юборди. Тўнкадек гурсса қумга тушган Фаввос апил-тапил ўрнидан туриб, дод солиб, арава орқасидан эргаша бошлади. Бу ишдан биринчи аравада кетаётганлар ҳам хабардор бўлди. Тишини-тишига қўйиб келишаётганлар индамади. Учала арава ҳам тўхтамай кетаверди.

— Номард! Қўрқок! — деди Бадиа.

Фаввос Мухаммад қумга ағанаб, оҳ уриб, бақира бошлади. Бир муддатдан кейин, талвасага тушган Фаввос олислаб кетаётган аравалар орқасидан югурди, яқинлашгач, Бадиа кўзидаги ғазаб, ярқираб турган ханжарни кўриб орқага тисланди. Ҳуруфия тўдасига алоқам бор, мен акам қонига қон оламан, деб юрадиган Бадиа учун бу чўли биёбонда Фаввосга ўхшаганларнинг биқинига ханжар тикиб кетиш ҳеч гап эмас эди.

Фаввос Муҳаммад биринчи аравадагиларга қараб бақирди:

— Мени олиб кетинглар, до-од, тавба қилдим!

Ҳеч ким унга қайрилиб қарамади. У борми, йўқми, ҳеч ким парво қилмади. Кетаётганларнинг ҳаммаси Бадианинг измида эканига тушунди. Гўзал қиз унинг кўзига Қораилон каби даҳшатли бўлиб кўринди.

— До-о-о-д! Мени ташлаб кетманглар!

Бадиа арава устида индамай тура берди. Бир муддатдан сўнг унинг ишораси билан Заврак отдан сакраб ерга тушди, ўрнига Зулфиқор отга миниб, йўлда давом этаверишди. Қумга сакраб тушган Заврак анча нарида судралиб, дод солиб келаётган Фаввос Муҳаммадни учинчи аравадаги юклар устига чиқариб қўйди-да, ўзи яна югуриб келиб, иккинчи аравага — Бадианинг ёнига ўтирди. Бу ҳолни кўрган Маъсума бека, Меъмор ва Ҳорунбекларнинг юраги таскин топиб, индамай кета бошлашди.

— Чикдимми? — секин сўради Бадиа.

— Ҳа, — деди ўрнашиб олиб Заврак, — асбоблар орасига тикиб қўйдим.

— Шунча йилдан буён мен унинг бунақа қилиқлари борлигини билмаган эканман. У ҳайвоннинг ўзгинаси экан-ку!

— Оғир бўлинг, қаттиқ гапирманг, бекам! Ханжарингизни ҳам бекитиб қўйинг! — деди Зулфиқор, — бу ҳам бир тутқанокдек дард. Қийинчиликни кўрмаган хомсемиз одам-да. Шунақаси ҳам бўлади.

— Хўп, — деди Бадиа Зулфиқорнинг айтганларига амал қилиб.

— У ҳамма нарсани кузатиб боряпти, — деди Заврак.

— Яна ох-воҳ қилиб ўйин кўрсатмасин.

Уч арава кумликлар оралаб, олдинга кетаверди. То кечгача улар миқ этмай боришди. Отлар ҳам обдан чарчади...

Шу чарчаб толиққан оғир бир пайтда иккинчи аравадаги отига миниб кетаётган Зулфиқор орқада Заврак билан ёнма-ён хомуш ўтирган Бадиага эшитилар-эшитилмас, илгари ёнғиллаб айтадиган қўшиғини айта бошлади:

Жоним чикадур дард ила, жононима айтинг!

Мен хаста гадо холини султони́ма айтинг...

Ковоқ солиб ўтирган Бадиа бошини кўтариб, жилмайди. Унинг лабларидаги табассумни кўрган Зулфикор, ашулани яна ҳам баландроқ олди. Биринчи аравада кетаётган Ҳорунбек орқасига қайрилиб қараб, «Бормисан, укажон!» деб хурсанд бўлиб кетди.

— Қаттикроқ айт! Ичимизда ҳасрат тоғини йиқитадиган паҳлавон ҳам бор экан-ку!

XXVII б о б

БЕХУДУД ҚУМЛИКЛАР...

Баҳри муҳитдек беҳудуд қумликларнинг тўқ сарик, кўнғир «тўлқин»лари силсиласи кўзни оларди. Қум барханлари силсиласи узра жимирлаб ҳарорат кўтарилар — бу ерда иссиқлик жуда баланд бўлишига қарамай Меъмор кийналмай нафас олар эди. «Дўзах» деб аталмиш Қизилқум оралиғида ҳам чўпонлар яшарди. Негадир бу ерларда Меъмор яхши нафас олиб, ўзини бардам сеза бошлади. Ҳорунбек ҳам илгари бу ҳикматни сезган эди. У ёлғиз турган Меъмор ёнига келиб, ҳавонинг қизиқ бўлишига қарамай беғубор, соф экани, бу ерларда киши асаби жуда мулойиму мўътадил бўлишини айтди.

— Сўзингиз жуда тўғри, иним, — деди Меъмор қафтларини бир-бирига ишқалаб, — қумда ҳаво қизиқ бўлишига қарамай, нафас олиш қулай. Асаблар ҳам юмшаб, киши кайфияти кўтарилади. Ана, орқада ругубатли Ҳирот қолди, кейинги йилларда мен ўзимни жуда ҳақиру хаста хис этардим. Ҳозир биз ўша «ругубат»дан холи, таъқибдан узок қум оралиғидамиз...

— Ҳақ гап, — деди Ҳорунбек, — аммо сиз ҳазрат, таъқиб дедингиз, дарҳақиқат, Муҳаммад Арғун айғоқчилари сув илондек кишининг ичига кириб кетади. Устод, сиз ҳамма шогирдларингизга ҳам бирдек ишонасизми?

— Ишонаман. Шогирдларим ичида хоин йўқ.

— Мен-чи? Мен бегона кишиман-ку? Менга ишонасизми?

— Ишонаман! Сиз яхши одамсиз. Сизнинг инсофли одам эканингизни ўша биринчи куниёқ жамолингиздан сезган эдим.

— Ташаккур, устод! Сиз юраги пок, чинакам меъмор, зиёли киши бўлганингиз учун шундай деяпсиз. Менга ишонмасангиз ҳам бўларди. Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда, қизиму рафиқамдан бўлак ҳеч кимга ишонмасдим. Сиз ҳақиқатан ҳам таъқиб остидаги кишисиз. Сарой сизни «хавфли одам» ҳисоблайди.

— Бу гапларни қаёқдан биласиз, иним?

— Эшитганман.

— Таажжуб! Менинг бошимга тушган ғусса карвонсаройларга ҳам ёйилган экан-да.

— Сизнинг дардингизга ярим Хуросон шерик. Амирзодалардан зулм кўрганларнинг ҳаммаси сиз томонда. Мен ҳам зулм кўрганман, аравакашлик — кейинги касбим. Асли ота-бобом бўзчи ўтган, ўзим ҳам бўз тўқийман. Мен Саййид Имодиддин Насимий, Мир Қосим Анварнинг китобларини ўқиганман.

— Бундоқ денг, — Меъмор аравакаш Ҳорунбекка тикилиб қаради, — дунёда бағри бутун киши йўқ экан-да!

Улар бир муддат сукут ичида чор атрофдаги чексиз қумликларга тикилишди. Меъморнинг хаёлига ялт этиб, Мир Қосим Анвар билан «Маликул калом» Лутфий келди. Бу икки шоир ҳеч қачон ўз бетоблигини ўзгага билдирмаслиги, доимо «Мен саломатман, шукур» дейиши Меъморга ёқди. Меъмор доимо ўзининг бардам эканлиги, ишлаб чарчамаслигини, намоёиш қиларди. Яхши ният — ярим мол эканида ҳикмат бор бўлганидек, киши ўзининг доимо соғ эканини айтиши узок умр бағишлайди. Киши танидаги аъзоларнинг ҳам қулоғи бор: ўзининг бардамлигини эшитган аъзолар яна соғ туриб хизматни бажараверади. Уч алломанинг бу одати кейинчалик ҳарбий юришларни тўхтатиб, Хуросон тахтида ўтириб қолган Шохрухнинг ҳам қулоғига етиб, у ҳам доимо амирзодаларга, элчиларга, мансабдор шахсларга ўзининг ғоятда бардамлигини атай билдириб турарди. Унинг учун бундай қилиш — саркардалар, амирзодаю беклар подшоҳ қариб, касалманд бўлиб қолган, деб бошқа амирзодага эътимод қўймасликлари учун керак эди.

— «...Фа айнама таваллу фасамма важхуллоҳи¹» — деди Ҳорунбек қум барханларига тикилиб турган Меъмор диққатини ўзига жалб этиб. — Пиримиз Фазлуллоҳ ҳазратлари демишким, «важх» сўзи ўн тўрт рақам бўлиб, бизнинг йигирма саккиз ҳарф бутун мавжудотнинг асосидир...»².

Меъмор Ҳорунбекка яна тикилиб қолди. Унинг кўз олдига қатл этилган ўғли Низомиддину жангари Аҳмад Лур келди. Ёшлар-ку бу фирқа «афзаллиги» билан сеҳрланган бўлса, аммо сиз, Ҳорунбек унча ёш эмассиз-ку, сиз нега бу ишни ихтиёр этдингиз? Не зарурат бор эди, демокчи эди, бундан бир йил бурун Хуросондан ҳайдалган шоир Мир Қосим Анвар кўз олдига гавдаланди. Меъмор индамай қараб қолди. Ҳалаб шаҳрида амирзодалар томонидан териси шилиниб, минг қийноқ билан ўлдирилган улуғ шоир ва мутаффакир Саййид Имоиддин Насимий хаёлидан ўтди.

— Ҳазрат Насимий шиа мазҳабида бўлиб, Мансур Халлож каби «аналҳақ» деди ва ўзини, оллоҳман, деб куфр йўлига ўтди... Шу сабабли қатл этилди.

— Мироншоҳ кишилари Фазлуллоҳ ҳазратлари хусусида авомга шундоқ гапларни тарқатди. Аслида бу мўътабар зот авом тарафида туриб, фуқарога кўп зулм етказаётган амирзодаларнинг кирдикорларини қоралардилар.

— «Бақара» сурасини тўлароқ ўқимоқ лозим, — деди Меъмор. — «Валил-лоҳил машриқу вал-мағрибу фа айнама таваллу фасамма важхуллоҳи. Иналлоҳа восисиъун аълимун!», яъни, машриқ ва мағриб Оллоҳникидур ва қаерга сиз боқманг, унда Оллоҳ важҳи бор. Ҳақиқатан ҳам унинг даргоҳи кенг, у ҳамма нарсадан воқиф, дегани.

— Офарин, устод!

— Айтадурларким, шоир Насимий хўб соҳибжамол баҳодир киши экан... Шоирнинг терисини шилаётган жаллод унга қараб: «Сен — аналҳақ бўлсанг,

¹ «...Сиз қаерга боқманг, унда Оллоҳ жамоли бор...» («Куръон»нинг «Бақара» сурасидан).

² Хуруфийлар таърифича, «Важх» сўзидаги ҳарфлар: вов — 6, жим — 3, ҳаввос — 5.

нега сарғаймоқдасан?» — деб савол берибди. Кўп қон оқиб азоб чекаётган шоир айтибдурким: «Мен мухаббат осмонининг қуёшиман, ҳамма вақт ярқираб турганман. Қуёш ҳам ботаётган чоғида сарғаяди...» Териси шилиниб, ўлдирилаётганда бундоқ гапни фақат фавқулодда баҳодир инсонлар айта олади. Бу мислсиз баҳодирликдан амирзодалар таҳликага тушган. Мир Қосим Анвар, мавлоно Ашраф Мороғавий, Саййид Имодиддин Насимийлар улуғ шоирлардир.

— Ташаккур, устод! Мен сизни бунчалик олижаноб эканингизни билмас эканман. Ташаккур! — деди терисига сиғмай Ҳорунбек.

— Азизим Ҳорунбек, биз жуда гапни чуқурлатиб юбордик. Келинг, яхши гаплардан гаплашиб, кулишайлик. Ҳиротда ёруғлиқ кўрмай, юракларимиз андух зулматидан чиқмади.

Ҳорунбек кулди. У Меъмор билан яна ҳуруфия ҳақида, юрагидаги ўзи учун муқаддас ва олий ғояларни тилига чиқариб, узоқ гаплашиш истаги бор эди. Аммо Меъморнинг яна фикрий чуқурлашишдан бош тортаётганини сезиб, унинг хоҳишига қаради.

Меъмор индамади. Ҳозирги замонда энг тараққий топиб, айниқса, мадраса талабалари, майда ҳунармандлар орасида кенг тарқалиб кетган «сўфиёна фалсафий оқим — ҳуруфия фирқаси унинг кўнглидан ўтди. Бу «гирдоб»га тушиб, ҳалок бўлган ўғли Низомиддин асло кўз олдидан кетмасди.

Отаси билан Ҳорунбекнинг анчадан бери бошқалардан ажралиб, гаплашаётганини, айниқса, отасининг ниҳоятда жиддий пайтда қиладиган хатти-ҳаракатларини узоқдан кузатиб турган Бадиа атай келиб, суҳбатдошлар ёнига ўтирди. Ҳорунбекнинг «Фазлуллоҳ...» деганини эшитиб қолиб Бадиа гапга аралашиб кетди.

— Илоҳийлик оддий фуқарода мужассамдир, олло нурига кирган кимса ҳар қандай ҳукмдорлардан ҳам юқоридир. Ҳазрати Фазлуллоҳ аналҳақ, деган эди оғам. Лекин ҳуруфия махфий фирқасининг яхшироқ куч тўпламай якка-якка подшоҳга тиф кўтармоғи шошма-шошарлик бўлган.

— Офарин! — деди Ҳорунбек кулиб.

— Тўрт томон қум, хайрият, бунда ҳеч ким эшитмайди. Агар сен бу гапни Ҳиротда айтганингда орангдан аввал сенинг бошингни узардилар. Мен қандай фарзандлар орасида қолдим... Э, худо, тавба қилдим, ўзинг кечир! — деди Меъмор

— Устод, мени авф этинг, — деди шод кулгидан ўзини тутиб Ҳорунбек, — хуруфия ниҳоятда пок ва адолатли, авомпарвар фирқадирким, дунёнинг жамийки ёшлари уни орзу қиладилар.

— Оғамнинг айтишларича, — деди Бадиа, — Ҳалаб шахрининг ҳокими Ёшбек Саййид Имодиддин Насимий ҳазратларини тутиб, зиндонга ташлаган ва қийноқ билан қатл этган. Ёшбек амирзода Султон Муаййидга тобе беклардан бўлган... Шоирнинг фожиали, лекин баҳодирона ўлими шундай бўлган.

— Насимий «аҳли зоҳир шуароси» эмас, балки мажозий муҳаббатни куйлаган мутасаввуф — сўфи шоир эканини ҳазрат Лутфий айтган эдилар, — деди Меъмор беихтиёр гапга аралашиб.

— Шу сабабли Саййид Имодиддин Насимий ва унинг устоди Фазлуллоҳни шахид этдилар. Хуруфийлар шу сабабли Шохрух ҳаётига қасд қилдилар! Мир Қосим Анвар Ҳиротдан ихрож этилди... — деди Ҳорунбек. — Лекин «Шохнома»ни ифтихор этган Бойсунқур Мирзо устоди Мир Қосим Анварни чин қалбдан севарди. Улуғбек ҳам Мир Қосим Анварга жуда яқин дўст бўлган, у шоир бошига ҳам сиз ҳазратнинг кунингиз тушган. Ҳиротдан ихрож қилинган бу шоир Улуғбек даргоҳидан паноҳ топди, унинг ҳурмати ва ишончига сазовор бўлди.

— Бу тафсилотларни бундан буён айтиб юрмоқликнинг ҳожати йўқ! Мен ҳам кўп гапириб юбордим, — деди Меъмор қизига насихатомуз. — Мен, онанг ёшимизни яшадик, лекин сен ёш жонингга жабр қилмагин, бу гаплар яхшилик келтирмайди! Сипоҳ билан гаплашмоқчи бўлсанг қўлингда табаринг бўлсин, деганлар. Амирзодалар биз билан гаплашиб ҳам ўтирмайди. Бир ишора билан бош узилиб кетиши ҳеч гап эмас. Қизим, тилга эҳтиёт бўл!

— Тўғри, — деди Ҳорунбек, — мен устоднинг сўзларини қувватлайман.

Бадиа шаддодлик қилганидан хижолат бўлиб, ерга қаради.

Меъмор гапни бошқа томонга бурди:

— Амирзодалар хунхорликлар, бемаъни ишларни қилиб қўйиб, салтанат таназзулига юзтубан кетаётганида бу айбни бошқа бир одамга тўнкаб, «фарзин» айирбошлашадилар ёки «фил суради»лар. Бунинг маъноси шуки, Фарғона жангида кўп одам нобуд бўлиб, Сайхун бўйларида ахвол ёмонлашиб, фуқаро қашшоқлашиб кетди. Худованднинг қудратини қарангки, зироат ҳам унмади. Бу «номаврид жангнинг сабабчиси Ёқуббек» деб, ҳамма гуноҳни унга тўнкаб, бошини олиб юборишди. Кейинги вақтларда кўп эътиборлик одамлар ҳуруфияда айбланиб, Хуросондан ялпи чиқариб юборилмоқда. Бу ҳам таназзул. Мен ишонаманки, амирзодаларнинг ўзи қолиб, бу иш учун вазир Муҳаммад Арғуннинг албатта боши кетади! Амирзодалар ўз жинойтларини фуқародан яшириб бирон вазиру саркардани сўйиб юборадилар. Шу билан мамлакатда яна ҳукмронликни давом эттириб, айшу ишрат суравадилар...

Ҳорунбек билан Бадиа Меъморнинг «салтанатга тегадиган бундоқ гапларни гапирманглар», деб таъкидлашию, аммо ўзининг беихтиёр гапириб юборишига ичдан кулиб, бир-бирларига қараб қўйишди. Бу гуфтигўли сезиб турсалар ҳам боядан бери келишга ийманиб турган Зулфиқору Заврак бир муддатдан сўнг Меъмор атрофини ўрашди.

— Азизлар, — деди яна Меъмор, — биз Саййид Имодиддин Насимий билан Мир Қосим Анварни ёдга олдик. Келинглари, у зоти боборакотларнинг руҳларига бағишлайлик!

Ҳамма чўкка тушиб, юзига фотиҳа тортди.

То уфққача чўзилган беҳудуд кум барханлари беҳисоб қабрларга ўхшарди. Бу қабрларда дорга осилган Низомиддин ва унинг олти ўртоғи, Фазлуллоҳ Астрободий, Саййид Насимий, Мир Қосим Анварлар ётгандай бўлиб кўринарди.

ХАЛАЧ ЯҚИНИДАГИ ҚУМ БЎРОНИ

Қораилоннинг қумга кириб, ғойиб бўлганини эшитган Муҳаммад Арғун, уни Мовароуннаҳр орқали бошқа мамлакатга қочиб кетди, хаёл қилди. Чунки у қадами етган ерда қон тўкиб, ишни тез ажрим қиларди. Ғоятда махфий бўлишига қарамай, Хуросонда қилган хунрезликлари ва жуда хавфли кимса бўлиб қолганлиги сабабли амирзодалардан бирининг одамлари, албатта, бир кун уни йўқотиб юборишлари аён бўлиб қолган, буни унинг ўзи ҳам сеза бошлаган, вақт раниматида, тилло тангалар йиғишга ружу қилаётгани юқори мартабали мансабдорлар ўртасида унга нисбатан шубҳа туғдира бошлаган эди. Хуллас, уни бериб қўйилган чексиз имтиёз салтанатнинг бошига бир кун бориб бало бўлишини сарой аҳли тилида бўлмаса ҳам, дилида мулоҳаза қилар эди. Фуқарони кўй пода си деб бўлмайди, ситам ошиб, вақти соати етгач, «қўйлар» йўлбарсу шерларга айланиб кетади — у на шоҳу, на Қораилондан кўрқади! Ўзини подшога Муҳаммад Арғундан ҳам яхшироқ кўрсатиб юрган Қораилоннинг ғойиб бўлганидан Муҳаммад Арғун шу сабабли ҳам таҳликага тушмади, аксинча қувонди. Қани энди шу ярамас йўқолиб-йитиб кетсаю у юзага чикса! Вазири тафтиш Муҳаммад Арғун яна бир ой кутиб, агар келмаса, кейин кириб подшоҳга хабар қилажагини дилидан ўтказди. Аслида подшоҳ Қораилонни Муҳаммад Арғундан ҳам кўра яхши биларди.

Вазир Қораилоннинг шериги билан бирга қум ичида ўлиб ётганидан мутлақо хабари йўқ эди.

Меъмор Ғаввоснинг талвасага тушиб, оҳ-воҳ урганидан кейин барчанинг кайфи бузилиб, сукут ичида келаётганларида, Маъсума бекага одатдагидек гап қотиб, кўзларига жуда катта бир бинонинг шаклу таровати кўринаётганини, Бухорога омон-эсон етиб борганларидан сўнг унинг тарҳини яхшилаб қоғозга чизажагини айтди. Бу шундай бир мадраса бўладики, рўйи заминда унинг тенги топилмайди. Қани энди шундай бир одил подшоҳ бўлсаю унга ўз хунари билан хизмат этиб, ундан яхшилик кўрса! Баъзида у

пешмати ёнидан тошқаламу дафтарини олиб, арава-нинг чайқалиб, қалқиб кетаётганига қарамай нималарнидир чизиб, ёзиб кўяр эди. Маъсума бека ҳамма вақт унинг фикру ўйларини қувватлашга, диққат билан тинглашга ўрганиб қолган, арава устида ҳам у Ҳиротдагидек меҳрибонлик кўргизиб, чолининг фикру ниятини маъқулларди. Аслида, ҳозир унинг юрагига лойиҳа сиғармиди, юраги Ҳиротда қолиб кетаётган ўғли Низомиддинда эди... Тиниб-тинчимас бу чол умр бўйи ўз лойиҳаларини, чизмаларини Маъсума бекага гапириб келди, аслида у унинг лойиҳаю чизмаларига асло тушунмасди. Аммо кадрдонининг тушуниб бўлмас ҳар бир чизигу хатлари ҳам кадрдон ва аллақандай мўъжизадай бўлиб туюларди унга. У Меъморнинг гапларини эътироз билдирмай, сабр-тоқат билан эшитар, бош қимирлатиб тасдиқларди. «Бир оёғинг гўрда, бир оёғинг ерда, қайсар чол, энди сенга иморат солишни ким қўйибди! Ўзингнинг иморатинг солиняпти!» — дейдиган бирон одам йўқ. «Инсон шунақа экан-да, — деди ичида Маъсума бека, — бу самарқандликлар, бухороликлар ва шошликлар эртага ўлаётган бўлса ҳам бугун иморат солишади. Дашти қипчоқликлар бойиса хотин олади, туркийлар бой бўлса — том солади... Том солиш у кишининг қонида бор-да...»

Хуфтонга яқин уч арава Жайхун бўйига — Карки шаҳрига етиб келди. Бу ер — Хуросон билан Мовароуннаҳр чегараси. Меъмор карвонсаройга тушибок, қизи билан бирга оқшом қоронғисида жимирлаб оқаётган дарё бўйига бориб, юз-қўлларини ювиб, бир-икки қултум сув ичишди. Бу сув умр бўйи ичиб катта бўлгани Зарафшон сувидек тотли эди. У дарё бўйида хуфтон намозини ўқиди. Ўғлининг руҳига тиловат қилиб, кўзидан ёш тўкиб бахшида қилди... Ибодатдан кейин у қизи билан бирга яна карвонсаройга келиб, йўлдошларига чехраси очилиб салом берди. Бир чеккада ғариб бўлиб ўтирган Ғаввосга ҳам яхши гапирди, ўзингизни ёмон сезмаяпсизми, деб сўради. Бу томони Мовароуннаҳр, қумликлар тугаб, далалар, боғу роғлар, экинзорлар бошланишини, дарёдан ўтиб Толлимаржонга етгунча яна озроқ қум борлиги, ундан у ёғи яхши бўлиб кетишини айтди.

— Мулла Ғаввос Муҳаммад иним! Машаққат бўлса ҳам Бухоройи шарифни кўриб қўйганингиз яхши, — деди Меъмор очиқ чеҳра билан. — Одамзод бир сабаб билан ўзга юрт, ўзга шаҳарларни ихтиёр этади. Сабабики бўлмаса, ким иссиқ ўрнини ташлаб, кум тепаликлари орасида саргардон бўлиб юрарди! Синдибоди Баҳрий жаҳондаги жамийки баҳру дарёларни сузиб ўтган, ибн Ваттута ҳам еру сувда юриб, дунёни айланиб чиққан...

— Кўнглим беҳузур бўлиб... йўлдошларимни безовта қилибман, устод, мени кечиринг, — деди бошини қуйи солиб Ғаввос Муҳаммад.

— Зарари йўқ, — деди Меъмор. — Буни йўл машаққати деймиз. Бухорога етиб олсак, дам оламиз, барча машаққатлар унутилиб кетади.

Ғаввос Муҳаммад эрталабдан ҳамма билан яна саломалик қилишиб кетдию, аммо Бадиа билан Зулфиқор Шоший юзига қаролмади.

Дарёдан оту араваларни ўтказадиган сол ва улкан қайиқлар Халач шаҳрида бўлганлиги туфайли эрта тонгда уч арава яна дарё ёқалаб юра кетди.

Бир томон кум, бир томон сув...

Негадир Меъморнинг кўз олдида ғазабини ҳам, шодлигини ҳам билиб бўлмайдиган, қаҳри қаттиқлиги билан бобосига ўхшайдиган Иброҳим Султон кела бошлади. Халач йўлида, чексиз кумликлар ичида, иттифоқо бу пурқаҳр ҳукмдорни эслашига ўзи ҳам таажжубланди, кулча юз, ёноқлари туртиб чиққан, япасқи бурун бу амирзода оға-инилари — на Муҳаммад Тарағай ва на Бойсунқурга ўхшарди. Унинг башараси кўпроқ мўғулларни эслатарди. Ўз шахсию шуҳрати йўлида ҳеч қандай мулоҳазага бормай, ёмон кўрган кимсасини тезликда йўқотиб юбориши билан Мункахоннинг худди ўзи эди. У ўз рақибига кутилмаганда даҳшатли зарба берарди. Ўз кўл остидаги Исфаҳон, Шероз ва Машҳад беклари амирзодадан зириллаларди; кўп вақти отаси ёнида — Ҳиротда ўтишига қарамай, Эрондагилар ҳам кўрқишарди. Уни «мўғул шахзода» деб атардилар. Шу ёвуз одамнинг ҳадеб лоппа-лоппа ёдига тушавергани Меъморни чўчитди. Ёки бу савқи табииймикан? Яна у шу кумликлар ичида пайдо бўлиб қолса-я! Амирзода келишган хотинлар, ишрату тўшак ҳақида кўпроқ

ўйларди. Унинг учун ишратдан кўра муқаддасроқ нарса йўқ. Ҳамма нарса, жангу жадаллар, қирғину макрлар фақат шунга етиш учун бўлган тадбирлардан деб қарарди. Маърифатпарвар Улуғбек Мирзо билан Бойсунқурлардан куларди. Маърифат авомни алдаш учун керак, дерди у. Бир куни у ўша ҳарамда қийнаб ўлдирган канизак учун мақбара қуришни меъмор Нажмиддин Бухорий билан устод Қавомга топширди. Устод Қавом тезликда сафар анжомларини шай қилиб, Шерозга жўнадию, аммо Меъмор бормади: «Ғариб канизак ҳукмдорнинг бир кечалик ишрати учун қурбон бўлиб кетди. Бу қийикнинг шохини қозиқ қилиш, бош суяк чаноғида май ичиш билан баробар. Гўзалнинг ўлигидан ҳам фойдаланиб, шуҳрат топадиларми!? Қўйинглар, отонаси бағридан юлиб олиниб, у бечора ғариб қиз ҳарамга ташланган, тупроқда тинч ётсин! Мен бундоқ ишларга қўл урмайман!!» деди Меъмор. Шерозда ўша канизакка чиройли сағана қурилди. Лекин Иброҳим Султон ўз амрини бажармаган ва бунинг устига «носазо» гап айтган Меъморни ёмон кўриб қолган эди. Субудой билан Чифатой ишрат қилиб, ўз «куч»ларини кўрсатиш мақсадида қиз ўлдирганларини эшитган эдик, бу мўғул ҳукмдорларининг одати экан. Булар ҳам шу ишни қилибди, демак, қиёмат яқин қолибди, деди Меъмор. Бу қилиқ эркакнинг кучлилигини эмас, носоғломлигини кўрсатади. Меъмор бу сўзларни ҳамкасабалари, шогирдлари ичида эмас, мансабдорлар олдида ҳам тажанг бўлиб айтган эди. Бу гаплар амирзода қулоғига бориб етганига асло шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Лекин Меъморнинг, аввало, раият, қолаверса, салтанат олдидаги мавқеи, Хуросону Мовароуннаҳрдаги шуҳрати унга қарши кескин чора кўришга йўл қўймас эди.

Чолнинг пинакка кетганини сезиб ўтирган Маъсума бека тўсатдан унга мурожаат этди:

— Ҳой, отаси, анави қумларнинг оқишини қаранг! Сувга ўхшаб оқяпти.

— Ҳа, кўряпман.

— Анави юмронга қаранг! — деди Бадиа жимликни бузиб.

— Кўряпман.

— Нима учундир илонлар кўринмаяпти? — деди

атрофга аланглаб Бадиа, — ёки Халач шахри томонда илонлар каммикан? Эчкемар ҳам кўринмайди?

— Хув ана! Қум тепасига қаранг, — деди отда ўтирган Ҳорунбек. — Қумнинг оқиши, юмронларнинг безовта бўлиши — бир ниманинг белгиси...

— Ниманинг белгиси? — дарҳол сўради Бадиа.

— Бўрон бўлиши эҳтимол, қизим. Лекин ҳаммаси худодан... — деди аравакаш. — Озгина шамолга қум окса, орқасидан бўрон келади, дердилар. Буни «хамир учидан патир», дейишарди. Бу ерларда гирдибоду бўрон кўп бўлади. Тезроқ Халачга етиб олсак яхши бўларди. От жониворлар ҳам роса тортяпти. Мўлжалимда Халачга кечга яқин кириб борсак эҳтимол.

— Дарвоқе, шамол бўляпти! — деди Меъмор соябон араванинг ёнларини очиб. У терлаб-пишиб бораётган отга, орқадаги аравага, ундан кейинги учинчи юк ортилган аравага, унинг орқасидан келаётган икки йўрға отга ҳам кўз ташлаб қўйди. Машаққатли, иссиқ йўл бедов отларни ҳам бошқа отлардек, «мўмин» қилиб қўйган эди. Қуриб-қаҳшаган табиат ҳамма нарсани жизғанақ қилиб, қовжиратаман, сувсизликдан қақратаман, менинг қайноқ шамолларим қашқирдан ёмон! Тимдалаб-титаман, дегандек бўларди. Меъмор Ҳорунбекка қаради. — Хув анави томонга қаранг, у гирдибод эмасми?

— Гирдибод! — деди Ҳорунбек.

Икки малла устун фалакка бўй чўзиб бураларди.

— Қибланомага қаранг, у қайси томон?

— Мағриби-шимол, — деди Ҳорунбек белбоғидаги жез қибланомани кафти устига қўйиб. — Қоракум. Тўғри юраверса, Сақарга, мағриб томонга юрилса, Марвга борилади. Бу йўлларда кўп юрганман. Аксар, мана шу Карки, Халач, Сақар йўлида бўрон бўларди. Шу ерларда бир гап бор. Юмронларнинг дарё томонга югуришида ҳам бир гап бор. Ишқилиб, ўзи асрасин.

Олисда фалакка устун бўлиб турган икки гирдибод орқасида яна «устунлар» пайдо бўлди. Арава филдираклари остида шувиллаб оқаётган қумлар қолиб, Меъмор олис-олисларда гир айланиб, қуму янтоқларни осмонга олиб чиқаётган гирдибодлардан нигоҳини

узмас эди. Беш-олти «минора» фалакка бўй чўзиб, осмонга тўзон пуркарди. Улар гала минораларга ўхшаб кетарди. Олдингиси Минораи Калонга ўхшаса, оркадагилари Хиротдаги гала минорага, баъзан Мирзо мадрасасининг икки «гулдаста»сига ҳам ўхшаб кетарди. Бу янги мадрасани тўрт йилда қуриб битирдию, тўйи насиб қилмади. Етдим деганда, йиқилди. Буюрмаган экан! У ер юзида жаннат яратиб, битганида ичкарига киролмай остонада йиқилиб ўлган Шаддодни эслади. У ҳам шундай бўлди. Худо ўша мислсиз боғни саккизинчи жаннат қилиб юборган экан...

Унинг кўз олдига Низомиддин келди — янглишиб, аждар комига кетган болам, бутун бир салтанатга қарши таёқ билан жанг қилмоқчи бўлган эди. Сен қалтис ташлаган қадамнинг қурбони бўлиб қора ерда ётибсан! Шу лозимиди? Бир тўда йигит мағрибдан то машрикқача етган, лаккак лашкари бўлган салтанатни кулата олармидингиз! Сипоҳларнинг кучли қўллари гирибонингиздан тутиб, бўғиб ташларди. Салтанат билан ўйнашишнинг оқибати мана шунақа! Биз бу ишни қилсак майли эди: ёшимизни яшаб, ошимизни ошадик. Биз ҳамма қабихликларни кўрдик, подшоҳга яқин юрмоқ — аждарга яқин юрмоқдан хавфли эканини билардик. Биз иморат барпо этардик, гарчанд подшоҳ учун қурилаётган бўлгани билан, бу фуқаро мулки эди. Сиз, хали ҳеч нарсани кўрмаган гўр гўдаклар, чалғиб аждар комига лаҳм этдек кириб кетдингиз! Полопон вақтингиздаёқ ёруғ дунёдан кетдингиз! Ана шунга куяман! Бу Заҳҳок хали кўп фарзандларимизни ейди! Хали-бери у ўлмайди. Агар бу Заҳҳок ўлса, у Заҳҳок тахтга чиқади. Агар у ўлса, ўрнига эҳтимол бошқаси чиқади. Эҳтимол Муҳаммад Султон чиқади... Шохрух: «Бизнинг салтанатимиз, худонинг хоҳиши билан, абадул-абаддир», деган. Биз ҳам дунёдан ўтиб кетамиз, аммо бу подшоҳлар тураверади... Йўқ! — деб ўзига ўзи хитоб қилди Меъмор. — Бир адолатли подшоҳ келиб, ғариб-ғураболар бошини силайди, мазлумлар золимлардан ўч олади! Интиқом пайти етади — алқасосу минал ҳақ! Эҳтимол у подшоҳ илм-маърифатга ривож бериб, аҳли фузалого меҳрибонлик кўрсатар. Энг ёмони — кўнгилни қиймалаб, ғазабни аланга олдирадигани шуки, зехни

паст, баъзи ноқобил мансабдорлар обрӯ учун кекса олимларга шогирд тушгандай бўладилар-да, оз муддатда улар мадрасаю мактабда «тахсил» кўриб, олим билан «биргаликда илм билан машғул бўлади»лар. Сиёсату қилич ва оталарининг зўрлиги билан «олим» бўлиб оладилар. Кейин эса, илмнинг шўрини қуритадилар!»

Темурийзодаларнинг орасида учраб турадиган баъзи мана шунақалари Меъморнинг юрагини сиқиб, ғазабини кўзғатарди. Хукмдор Иброҳим Султон ўзининг ишрату кишиларни қийратишдан бўлак нарсани билмовчи жоҳил, нодон, дағал бир одам эканлигини ниқоблаш мақсадида аввал риёзиёт билан шўғулланмоқчи бўлди. Юраги сиқилиб, дафтарни улоқтирди-да, устозига «тўн кийдириб, жўнатиб юборинглар», деди. Риёзиёт бўлмаган гап, ўзини билган кимса бунақа ишлар билан бошини қотириб юрмай, ҳарбу зарбни машқ қилгани маъқул, деди. Лекин баъзан оғаларидан кейинда қолмаслик, улардан ақллироқ кўриниш мақсадида яна аҳли фузалого кўз ташлади. Бу гал у устод Қавомга «муҳаббат билан» қараб, меъморчилик санъатини ўрганиб, мамлакатда кўп бинолар қурдирмоқчи бўлди. Бу ҳам бўлмади, тез орада устод Қавом билан ҳам хайрлашди. Унинг ҳандасавий ҳисобу ўлчовлари асло миясига кирмади. Устод Қавом янги қасрлар тархини тасвирлаётганида унинг хаёли харобаларда кезди, мағлубларнинг оҳ-зоридан нашъаланди.

Баъзан шундай узундан-узун хаёллар Меъморни қуршаб олиб, бир муддат тарёку наша элитган одамдай бир нуқтага тикилганича хаёл суриб қоларди. Бундай чоғларда ёнида ўтирган хотинию қизини ҳам кўрмасди — у тамоман узоқ-узоқларда юрарди. Отасининг бундай тушкун пайтларида Бадиа унга ҳалал бермас, отажон, ҳадеб бундай уҳ тортавериш кишини ичдан емиради, дея олмасди. Бу — аччиқ қисмат захри эканини, бу қалб жароҳатини даволаб бўлмаслигини тушунарди.

Темурийзодалар ўзларига ён босган зотларнинг бошидан тилле сочардию, аммо уларнинг хукмдорлигига қиттаккина мункир келган кимсани асло кечирмасди — қаттиқ ўч олардилар. Бунини сарой атрофидаги мансабдорлар эмас, Хуросуна Мовароуннаҳр аҳли

яхши биларди. Вазиру вузаро орасида бир қалтис қадам ташлаб, бутун умрга «шубҳали кас» бўлиб қолган бундай одамлар ўша замонда «сарбадор»ликда, Шохруҳдан то Алауддавла замонигача «хуруфия»да айбланиб, пойтахтдан анча нарига суриб қўйиларди. Тасаввуф кишилари Машҳадга, мансабдорлар Астро-бодга, сипоҳлар бўлса, тоғ ичидаги Наранг томонларига жўнатиларди. Меъмор Нажмиддин Бухорий ҳам умри ғурбатда ўтиб кетадиганлар тоифасига кириб, кексалиги туфайли Наранг тоғига маъдан қазиб учун эмас, умрини тоат-ибодат билан ўтказиш, токи у дунёга бегуноҳ борсин ниятида ҳажга жўнатилган эди. Аммо Бойсунқурнинг аралашуви билан ўз она юрти Бухорога жўнади. Бунга ҳам шукур қилмоқ керак, деди у ўзига ўзи...

Уч арава ёнидаги отлар билан Жайхуннинг чап ёнида, қумликлар ичида борарди. Каркидан чиққандан сўнг оқшомга қолмай етиб боришлари мумкин бўлган Халач негадир жуда олис бўлиб кетди. Олисдаги сарғиш чанг ва гирдибодлар карвонга яқинлашиб кела бошлади. Қўлида қибланома, икки кўзи ғарб қумликлари устидаги гир айланаётган гирдибодларда бўлган Ҳорунбек орқасига қайрилиб, Меъмор билан Бадиага қаради.

— Чап томонга қаранглар! Хув, анави ялангликка қаранглар!

— Кўряпмиз, — деди дарҳол Бадиа. — Унда одамзод суяги ётибди. Бечорани қашқир талаган бўлса керак.

— Йўк, — деди Ҳорунбек, — ана, нариги томонларга ҳам қаранг, ҳамма ёқда бош чаноқлари, қовурға-оёқ суяклари... Шунча одамни бўри талаган эмас, Самарқандликлар билан хоразмликларнинг ўртасида қаттиқ жанг бўлган. Булар хоразмликларнинг суяги... Шамол қумларни учириб, тепаликларни ялаб кетган, қум остидаги жасадлар очилиб қолган. Ана, қалқону қиличлар ҳам ётибди...

Учала аравада келаётганлар ҳам дарҳол ўша суякларга, тўнкарилиб ётган бош чаноқларига қарашди; кенг қумликларга сочилиб ётган инсон устухонларининг адади йўк эди.

Бадиянинг хаёлига йўлда саранжом қилишгани икки

жосус қароқчи келди. Уларнинг ҳам жасади қум орасида ётади-да, бир куни шамол бўлиб, уларнинг ҳам суяклари юзага чиқиб қолади.

Кўп ўтмай узоқдаги бўрон яқинлашиб кела бошлади, арава филдираклари тагидаги қумни учираётган шамол энди ғувиллаб бўронга айланиб, араваларни сариқ чанг ўрай бошлади. Отлар ҳам пишқириб, бетоқат бўлар, туёқлари қумга ботиб кетарди. Арава соябонларига шитирлаб урилаётган қум ичкаридан ёмғирни эслатарди; қани энди қум бўрони эмас, шовиллаб ёмғир ёғса, деб ўйларди Бадиа. Бу ерларда ёғингарчилик кам бўлади. Негадир бу ерлар осмонидан оқ паға булутлар камдан-кам сузиб ўтадилар. Бу ерлардан кўп қатнаган Ҳорунбек ҳам бўронни кўрардию ёмғирни ҳеч қачон учратмаган эди.

Ҳорунбек отнинг жоловини тортиб аравани тўхтатди. Сал ишорани кутиб турган от жониворлар ҳам дарҳол жойида тўхтади. Олдинги от қаттиқ пишқирди. Бошқа аравалар ҳам одатдагидек олдинги аравага яқин келиб тўхташди. Йигитлар аравалардан таппа-таппа сакраб қумга тушишди. Улар ғувиллаб учаётган бўрон ичида бир-бирларини аранг кўришарди. Аввалига, чолга бир нима бўлди, хаёл қилган Зулфиқор билан Заврак югуриб келиб устодга қарашди, йўқ, устод ҳам, Бадиа ҳам, Маъсума бека ҳам яхши ўтиришарди. Шогирдларининг безовта бўлганини сезган Меъмор бўрон туфайли юриш ноқулай бўлаётганини лекин кайфият ёмон эмаслигини сезди-да, йўлнинг энг машаққатли жойи шу, дарёдан ўтгандан кейин, ундан у ёғи — Мовароуннахр, «дунёдаги энг гўзал мамлакат» эканини айтиб, уларга таскин берди. Шогирдлар чолнинг далда бераётганини сезиб, ичдан қулиб қўйишар, алдаса ҳам ўзи бардам эканлигидан мамнун эдилар. Ғаввос Муҳаммаднинг ҳам улардан бир қадамча нарида устодига жавдираб қараб турганини сезиш мумкин эди.

— Нима қилайлик? Шу ерда тўхтаймизми ёки юр-верамизми? — Меъмор йўлдошларига мурожаат этди.

— Юриб бўлмайди! — деди бир дамлик сукутни бузиб Ҳорунбек.

— Дарёга яқинроқ борамизми? — сўради Бадиа қум кирган кўзларини уқалаб.

— Бу жуда хавфли, — деди Ҳорунбек.

— Бўлмаса жойимизда тураверайлик, — деди Меъмор.

— Маъкул, — дейишди шогирдлар. Ҳорунбек ҳам бош қимирлатиб тасдиқлади.

— Отларни чиқариб, арава филдиракларига маҳкам боғлаш керак. Бўроннинг тезда ўтиб кетишига кўзим етмайди, — деди яна Ҳорунбек, — уч-тўрт кунлаб бўлганини ҳам биламан! Ишқилиб, тез ўтиб кетсин.

— Ҳорунбек, гирдибодлар узокда эди, мана бу томонга яқинлашяпти, — деди Меъмор. — Бу ерда ҳам тез ўтиб кетади. Қўрқмаслик керак. Лекин отларнинг хашакларини арава тагига олиб кириш лозим! Учириб олиб кетиши ҳам турган гап.

— Охирги аравадаги наमतларни олиб, филдиракка ёпинглар, — деди Ҳорунбек, — ҳаммамиз араваларнинг тагига киришимиз керак!

Фувиллаб учаётган бўрон ичида йигитлар наридан бери хашагу бедаларни арава тагига олиб кириб, филдиракларга наमत ёпишди. Бадиа билан Маъсума бека арава тагига кириб яширинишди. Бир муддатдан кейин Меъмор ҳам арава тагига кирди.

Тинмай бўрон фувиллаб эсар, намату чодирларни пирпирак қилиб учириб кетмоқчи бўлар, араваларни силкитар, филдиракларга боғлоқлик отлар оёқларини кериб, қимир этмай туришарди. Бегона икки от ҳам жим, қитмирлик қилмасди.

Халач бўрони!..

Хуросондан Самарқанду Бухорога қатнайдиғанларга бу ернинг феъли жуда маълум, аммо энг яқин йўл шу бўлганлиги туфайли ҳамма ё Мукри, ё Карки, ё Халачга бормасликка, Жайхундан ўтмасликка иложлари йўқ. Хонобод, Қундуз, Қалъайи Зол орқали юрадиғанлар ҳам бўларди — бу, асосан Дехли, Қобулдан келадиганлар нуқтаси эди. Аравалар тагига кириб, қум бўронидан жон сақлаган Меъмор ва Ҳорунбеклар хаёлида уч-тўртга бўлиниб, лимиллаб оқаётган дарёнинг нариги томонидаги Хўжааббос шаҳарчасига ва ундан Толлимаржонга чиқиб олиш ташвиши турарди. Лекин қутилмаганда бошланиб қолган Халач бўрони уларни дарё бўйига ҳам етказмай, қум остида

такқа тўхтатди. Меъмор ғилдиракка ёпилган наMAT орасидан узок-узокларга бокарди; ҳамма ёк сарик чанг, аммо баъзида ғарб томонда фалакка устун бўлиб турган гирдибодлар ҳам анча яқин келиб қолган эди. Бу «устун»лар орасида мовий гумбазлар ҳам унинг кўзларига кўриниб кетгандай бўлди. Фалакка бўй чўзган аллақандай буюк қаср рўпарада намоён бўлиб, Меъморнинг хаёлини олиб қочди. У хаёл ичида араваларни, наMATларни тортқилаб, ғувиллаётган Халач бўронини сезмас, унинг кўз олдида гирвату бўрон кашф этган мислсиз бир қаср турарди. Бу қаср ўзининг улкан равоқу «гулдаста»лари, гумбазу дарвозалари билан Оқ саройдан ҳам Боғи Жаҳоноро қасридан ҳам буюк эди. Қорамтир гирдибод, уни бирдан Ихтиёрдин қалъасига ўхшатди. Меъморнинг юраги орқасига тортиб кетди — бу даҳшатли қалъа ичида унинг Низомиддини ўлдирилган! Дунёда бу қалъадан ҳам ваҳшатли қалъа бўлмаса керак!

Меъморнинг хаёл суриб, гиёҳвандлардек қотиб қолганини кўрган Ҳорунбек, бош чайқаб, устод баъзан шундай ҳолга тушиб қолармикан, бу эҳтимол аччиқ аламнинг оқибатидир... деб ўйларди. Аравакашнинг ички ҳолатини сезиб турган Бадиа чидаб туролмай, дарҳол отасини туртди:

— Сув берайми, ота?

Чол ўзига келди.

— Йўқ, сув ичмайман! — деди Меъмор, — буни кара, қизим, мени хаёл олибди; мана шу томонда бир катта қаср солинган эмиш...

Бадиа Ҳорунбекка қараб кўйди. Бу нигоҳ билан у «отам жинни бўлиб қолган эмас, аҳли фузало мана шундай узок хаёл сурадиганлар бўлади. Катта бинолар ғишт териш билан кўтарилавермайди. Қанчалар уйқусиз тунлар, хаёллар, изтиробу изланишлар, мутолаалар натижаси...» демокчи бўларди.

Меъмор сўзини яна давом эттирди:

— Қум тепаликларини ҳам тамоман унутибман. Мана шу томонда жуда катта қаср турибди. Ё тавба, бу барханлар устида қаср нима қилади! Худойи таоло менинг дилимга яна бир катта қаср бино этишни соляпти. Мен бу қасрни аниқ кўрдим. Ҳа, бу туш

эмас, шундоқ куппа-кундузи, уйғоқ турганимда кўрдим. Бўлмаса, келиб-келиб шу кум сахросида қаср кўраманми! Ё тавба!

Бадиа ҳам, Маъсума бека ҳам, Ҳорунбек ҳам ярим қоронғи арава тагида жим, Меъморга қарашди, улар лом-мим демай индамай туришарди.

— Бадиа қизим, шогирдларимдан бирини, Зулфиқорними, Завракними, Фаввосними чақириб беролмайсанми? Дафтарини, тошқалам билан жозварини ҳам ола келсин.

— Мен чақираман, — деди дарҳол ўрнидан кўзғалиб Ҳорунбек.

— Сизга нима бўлди, отаси, — деди Маъсума бека эрига мурожаат этиб, — шундоқ пайтда дафтарқалам нимаси!

— Худо дилимга солди, ўша буюк қасрни ўз кўзим билан кўрдим, онаси, бир амаллаб чизиб оламиз. Ёдингда бўлса керак, «Мирзо» мадрасаси ҳам шундоқ бўлган эди. Ёддан кўтарилмаслик учун баъзи ерларини қайд қилиб қўямиз.

Бўрон тинимсиз ғувиллаб турганида ёнгинадаги аравадан чиқиб, отларнинг тагидан ўтиб, Зулфиқор билан Заврак эмаклаб кириб келишди. Улар орқасидан Фаввос Муҳаммад ҳам келиб кирмоқчи эди, ичкарига сизмади. Ҳорунбек билан Фаввос араванинг сиртида чўкка тушиб ўтириб, бошларини ичкарига тикишган эди. Бу ҳолат Бадида кулги кўзғади: у онаси пинжига суқилиб Зулфиқорнинг кош-кўзларидан нигоҳ узмай тикиларди. Зулфиқор устодга яқин ўтириб, қўйнидан кенг ва қалингина дафтарини очиб, тиззасига қўйди. Тошқаламни Меъморга узатди. Зулфиқор орқасида ёпишиб турган Заврак Меъморнинг дафтар саҳифаларига тортаётган чизиқларидан, хандасавий ўлчовларидан кўз узмасди.

— Сизларни безовта қилдим-а?

— Бемалол, устод.

— Худо дилимга шуъла солди, буни қаранглар, бир яхши бино кўзимга кўринди. Анави гирватлар минораларга ўхшайди, учиб бораётган сарик кум — девору равоқларнинг ўзгинаси. Кексалик, яна ёдимдан кўтарилиб кетмасин, деб дафтарга чизиқлар тортиб, белгилар қўйишни лозим топдим. Бир яхши одил

подшоҳ бўлсаю, унга атаб қурсам. Подшоҳ Искандар, Фаридун ёки Ҳорун-ар-Рашиддек адолатли бўлса. Аммо улар тирик бўлганида бу қаср уларга муносиб бўларди. Жамшиду Искандар бўлганида, мен уларга бу қасрни қуриб берган бўлардим. Унинг номини «Олтин сарой» деб атардик. Афсуски, улар йўқ...

Ярим қоронғи арава тагида Меъмор қўлидаги тошқалам билан дафтар саҳифаларига чизиқлар тортар, ёзар ва яна янги саҳифаларни очиб, чизиқлар чизарди. Шогирдларнинг кўзи дафтарда. Ҳорунбекнинг нигоҳи Меъморда, Бадиа бўлса Зулфиқорнинг юзларига тикиларди. Маъсума бека араванинг ичию ташида ўтирганларнинг ҳаммасига жавдираб, ҳамманинг хатти-ҳаракатини кузатиб ўтирарди. Мушфиқ она учун бунда ҳамма кадрдон эди. У ҳаммадан кўра ҳам Ғаввос Муҳаммаднинг кўнглини ўқситмаслик мақсадида унга меҳрибонлик кўрсатмоқчи бўларди.

Меъмор дафтарга ҳандасавий чизиқлар чизиб, шогирдларига нималарнидир тушунтирарди. Фисогурс ҳисоби бўйича учбурчаклар ва уни кесиб ўтувчи тўғри чизиқлар бурчагига рақамлар қўйиб кўрсатарди. Меъморнинг ҳаяжонланиб айтаётган, «мислсиз қаср» тасвири ва ҳандасавий ҳисоблари ёш шогирдлар наздида бир афсонага ўхшарди. Устоднинг кўп гапларига ишонгилари келмаса-да, унга итоат ва эътиқод юзасидан ҳамма гапларини маъқуллашарди.

Ташқарида намату чодирларни кучли шамол тортқилар, Ғаввос билан Ҳорунбек бўлса дамо-дам узокдаги «фалак устунлари»га қараб қўйишарди.

— Ҳай, уста, — деди Маъсума бека, — шу пайтда бу чизиқларингиз кимнинг қуловига киради! Ҳали замон устимиздан қум босиб кетадими... Шогирдларингизни ўз ҳолига қўйинг, отларга қарашсин. Лоховла вало қуввата!..

— Сен дуойингни ўқиб, дам солиб ўтиравер! — деди илжайиб Меъмор, шогирдларига кўз қисиб. — Қўлимиз бўш, бари бир бекор ўтирибмиз. Бу бизнинг касбимиз.

— Ахир қўрқиб кетяпмиз!

— Ким? Сен ўзингми, ёки Бадиа ҳамми?

— Мен ўзим, — деди Маъсума бека бўрон тортқилаётган чодирни маҳкам ушлаб.

— Кўрқма! Ҳаммамиз шу ердамиз. Бўрон тезда ўтиб кетади, биз Жайхуннинг нариги томонига ўтганимиздан кейин бунақанги ёмон офатлар бўлмайди. У томон Мовароуннахр, Бадиа, сен кўрқмаяпсанми?

— Йўқ, отажон.

— Ана, эшитдингми, онаси.

— Эшитдим, — деди Маъсума бека, — аммо сизлар шатранж ўйнаётган одамлардек ўзларингиз билан ўзларингиз гаплашиб ўтираверасиз, биз бу гапларингизга тушунмаймиз. Мундоқ тушунадиган гаплардан ҳам гаплашинглар. Халачга кечга яқин кириб борармиканмиз?

— Худо хоҳласа, — деди Меъмор иши билан машғул бўлиб.

Орадан кўп ўтмай аллақандай бир куч араваларга келиб урилди. Отлар кишнади. Ҳамма ёқни қоронғилик босиб, юзларга қум урилди. Аравалар ҳам бориб кела бошлади. Биринчи арава тагида ўтирганлар беихтиёр филдиракларга ёпишишди. Қандайдир даҳшатли бир қўл қоронғилик ичида ҳамма нарсани тортиб, осмонга отарди. Бу бир дақиқа ичида пайдо бўлган ёвуз куч зилзилага ҳам ўхшарди, ер остин-устун бўлиб кетаётгандай, кеч нарсани кўриб, тушуниб бўлмасди.

— Бу гирдибод! — деди оғзи-бурнига қум кирган Меъмор, бир дақиқадан кейин жонҳолатда. — Бир-бирларингизни маҳкам ушланглар!

Меъмор беихтиёр қизи билан хотинини ушлади. Зулфиқор бир қўли билан бориб-келиб турган арава филдирагини, бир қўли билан Бадияни маҳкам ушлади. Заврак устодининг оёғига ёпишди. Ҳорунбек билан Ғаввос биринчи арава филдиракларига маҳкам ёпишганча кўзларини юмиб тураверишди.

— Жойларингдан қимирламанглар! — деди яна Меъмор шу лаҳзанинг ўзида... — Гирдибод ўтиб кетади.

Қоронғилик бир неча дақиқа давом этди. Юзларга урилаётган бетўхтов қум бўрони кўз очиргани кўймасди. Ғужанак бўлиб бир-бирларига ёпишиб олган йўловчилар «гирдибод» деган гапни эшитишди-ю, аммо нима бўлаётганини бош кўтариб кўриша олмади. Фақат отларнинг бир лаҳзалик кишнаши ҳам тўхтади. Кўп

ўтмай қоронғилик кетиб, кун ёришаётганга ўхшади. Ғувиллаб эсаётган бўронга қарамай, Меъмор секин бошини кўтарди, гирдибод ўтиб кетган эди.

— Гирдибод ўтиб кетди, жигарларим. Бу ҳам худонинг ишларидан бири, — деди Меъмор.

Ҳамма секин бош кўтариб у ёқ-бу ёққа қаради. Дарҳақиқат, чанг-тўзон анча нарилаб, Карки томонга кетарди. Осмону фалакка бўй чўзган гирдибод ичида намату, чодир у хашаклар учиб юрарди. Гирдибод қаерларнидир ялаб, қаерларгадир қум тепаликлари уюб кетибди. Иккинчи арава тўнкарилиб, учинчи аравани анча нарига олиб бориб, филдиракларининг ярмигача қумга кўмиб қўйибди. Унинг устида на хашак ва на юклар бор. Биринчи арава филдиракларига боғланган уч от бору қолган отлардан дарак йўқ. Юз қадамча нарида қумга ботиб ётган учинчи араванинг ўнг томонида саман йўрға орқа томонидан қумга ботиб, чиқа олмай унналарди. Аравага қўшиб бўлмайдиган бегона икки отдан тамоман дарак йўқ. Қум бўронининг анча пасайганини, гирдибод бу ердан ўтиб кетганини кўрган Меъмор арава тагидан чиқиб, атрофга қаради. Аравалар қуп-қуруқ. Гиладу шолчалар, қотган нону толқон солинган халтачалар, кийим-кечакларгача олиб кетибди. Олис қум тепаликлари устида хашак қолдиқлари сочилиб ётарди. Қийшайиб ётган учинчи аравада фақат декчаю, белкурагу кетмонлар қолибди...

Меъмор арава тагидан чиқиб, қумда чўкқайиб ўтирган Маъсума бекага ялт этиб қаради:

— Катча борми?

— Бор, — деди хотини, — бири менда.

— Менда ҳам бор, — деди Бадиа.

— Хайрият, — деди Меъмор, — мана, ўтники — ўтга, сувники — сувга, қолди катикнинг пули... Бу ҳам худонинг хоҳиши.

Зулфиқор Шоший билан Заврак Нишопурий шу лаҳза югурганча отни қумдан кутқариб олиш учун нарида қийшайиб ётган учинчи арава ёнига келишди. Ғаввос орқама-орқа чопиб белкурак олиб, от тепасига борди. Ҳорунбек ҳам югурганича бир тепаликка чиқиб, атрофга аланглади. Йўқолган отларни қидирди. Ҳеч қаерда жонли нарсадан нишон йўқ. Тўрт отнинг саломат қолганига ҳам шуқур қилишди.

— Жонимиз омон қолди, — деди Меъмор, — бўлмаса, бу гирдибод ёмон нарса. У қароқчилардан баттар. Жонимиз омон қолганига шукур қилайлик!

— Гирдибодни кўрар эдим, аммо мундоқ ичига тушмаган эдим, — деди тепаликдан тушиб, устод ёнига яқинлашган Ҳорунбек. — Бизни дабдала қилиб кетди-я! Энди қолган отлар билан тезда Халачга етиб олмасак, отлар хўраксиз, сувсиз ҳалок бўлади.

— Шундай қилайлик, биродар, — деди Меъмор, — бу кўргулик ҳам бор экан. Лекин бу зиённи қоплайдиган ақчаларимиз бор, биз ҳаммасини тўлаймиз.

— Бу худодан келган нарса, устод, мен бу офат етказган зиён учун ҳақ олмайман.

— Ҳозир мол-жон ўртада, иним, Бухорога етиб олайлик, у ёғи бир гап бўлар.

Уч йигит саман йўрғани қутқариб олиб келишди.

Шундан сўнг атрофга сочилиб, бирон нарса кўри-нармикан, деб қум тепаликларини, пастликларини излашди. Ҳеч вақо йўқ. Гирдибод қиладиган ишни қилиб, оладиганини олиб, яна қумликларга кириб кетган эди.

— Йигитлар, узоқ-узоқларга қаранглар, отлар кўринмайдими? — деди Ҳорунбек. — Жониворлар қаёқда қолган экан? Ёмон одамнинг оти бўлса ҳам от... жониворда нима айб.

— Ҳеч нарса кўринмайди, — деди Заврак.

— Шоший жанобга ҳам айтинг, у киши ҳам қарасин, — деди Бадиа. — Сиз, жаноб Нишопурий, бир кўз билан нимани ҳам кўрардингиз!

— Шундоқ пайтда ҳазил! Тавба! — деди жаҳли чиқиб Заврак. Кейин юзини тесқари қилиб, Зулфиқорга ярим овозда гапирди: — Мен нима ғамда-ю, у... гул санчади!

Зулфиқор мийиғида кулди.

— Нима деяётганингизни билдим, жаноб Нишопурий! Мени камситяпсиз, — деди Бадиа. У фақат йўлдошлари руҳини кўтариш, андак кулиш ниятида бу ҳазилни ўринсиз қилган эди: — Отолмаган сопқон ҳам бошга тегар, ҳам оёққа!..

— Йўқ, бекам, мен фақат биз уч кўз билан ҳамма ёқни кидиряпмиз, дедим, — Заврак «уч» сўзига урғу бериб, Зулфиқорга қаради, — яъни, бекам, менинг бир кўзим, Зулфиқорнинг икки кўзи, жами уч кўз

бўламиз. Уч кўз бўлгандан сўнг қумга тушган игнани ҳам кўрамиз.

— Бўлар иш бўлди, ачинишнинг фойдаси йўқ, — деди Бадиа, — шу сабабли ҳозир ҳазилдан бўлак фойдали нарсани билмаётирман. Шундоқ эмасми, жаноблар!

— Жуда тўғри, бекам, — деди Заврак.

Қумда таланиб, бор-йўғидан ажраган кичик карвон сочилган нарсаларни йиғиб, отларни эгарлаб арваларга кўшишга ҳозирлик кўрди. Томоғи қақраган Бадиа нима дейишини билмай, қаергадир қумларга кўмилиб кетган мешу хумчани қидирарди. Отлар ташна... Лаблари лабларига ёпишиб қолган Меъмор ҳам ўз ташналигини билдирмай, тупук ютар, очликка чидаш мумкин, аммо ташналикка бардош бериш ҳолатда машаққат эканлигини дилидан ўтказарди. Бу ҳолатни сезиб турган Ғаввос биринчи арава шотисига боғлоқлик каттагина челакни ва қумда тўнкарилиб ётган ёр хумчани олиб, қум йўлининг ўнг томонига — кун чиқиш томонга жўнади.

— Дарё анча олисда. Топа олармикансиз? — сўради Ҳорунбек.

— Қибланомага қаранг, тўғри кетяпманми?

— Тўғри кетяпсиз, — Ҳорунбек кафтидаги қибланомага қаради.

— Унда топаман.

— Кечикманг, ўғлим, биз бунда узок туролмаймиз, — деди Меъмор.

— Хўп, устод.

Ғаввос Муҳаммад бир қўлида челак, хумчани қўлтиқлаб олганича қумлар оша югуриб кетди. У фурсатни қўлдан бермаслик учун кучининг борича югурарди. Ҳозир югуриш керак, лекин сув билан югуриб бўлмаслигини биларди.

— Ҳарқалай у «Ғаввос!», — деди Заврак, — сув топиб келишига ишонаман. Лекин бу бойваччанинг рўпасидан бирон илон чиқиб қолса, пақир билан хумчани ташлаб, дод солиб қочиб келмоғи ҳам мумкин.

Бадиа кулимсиради:

— Унда ўзингизга навбат келади!

— Мен ҳозироқ зинғиллаб кетардим, идиш йўқ, бекам.

— Сабр қилиб туRINGлар, — деди Маъсума бека, — лекин Ғаввос Муҳаммадни ўкситадиган гапларни айтманглар, у ҳам бировнинг нуридийдаси. Ҳар тўқисда бир айб. Сал кўрқокроқ бўлса нима! Одамнинг сал кўрқокроқ бўлгани ҳам яхши бўлади. Устозингиз ҳам бақадан жуда кўрқардилар.

Барча тайёргарлик ишларига киришиб, отларни кўшиб, қуруқ араваларга чиқиб, Ғаввосни кутишди.

Ғаввосдан дарак йўқ. Бир дамдан сўнг Меъморнинг тоқати тоқ бўла бошлади.

— Бу нима иш бўлди?!

— Сабр қилинг, устод.

— Йўлга чиққандан буён дам бетоқат бўлиб, оҳвоҳ қилади, дам куттириб қўйдиради. Оғирчиликни кўрмаган йигит-да.

— Сабр қилинг, — деди яна Маъсума бека.

Бир маҳалда узокда қора нуқта кўринди. Арава устида ўтирган Заврак тик ўрнидан туриб, Ғаввос келаётганини айтди.

— Сизнинг кўрганингизга ишонса бўлади, — деди биринчи аравада ўтирган Бадиа, — сиз дурбинда кўргандай жуда яққол кўрасиз.

— Ўзлари қақраб, ҳолдан кетяптилару яна мендан куладилар. Буни қаранг, онажон!

— Майли, оға-сингилнинг гапи ботмайди, — деди Маъсума бека, — сен ҳам, Бадиа қизим, бунақа қалтис ҳазилингни қўйгин. Заврак ўғлимнинг бир кўзи икки кўздан ҳам яхши кўради.

Бадиа қикиллаб кулиб, Зулфиқорга кўз қисиб қўйди.

Хонумони таланиб, қиличи синиб, қалқони тешилган — енгилган сарбоздек хомуш алам тортиб ўтирган Меъмор билан Ҳорунбек жонланди. Улар миқ этишмай, узокда терлаб-пишиб сув олиб келаётган Ғаввосдан кўз узишмасди. Ҳатто аравага кўшилган отлар ҳам Ғаввосга тикилишарди. У етиб келмасданок Ҳорунбек пастга тушиб, кутиб турди. Терга ботиб, ҳаллослаб келаётган Ғаввос челакдаги сувни Ҳорунбекка узатди. У тез юриб ҳаллослаганидан тили гапга келмасди.

— Сув лойқарок.

— Э, ука, лойқарок бўлса ҳам сув-ку! Омон бўл!

— Барака топинг! — деди Маъсума бека.

— Устод, нима дейсиз? — Ҳорунбек Меъморга қаради.

— Хумчадагидан ҳаммамиз ичайлик. Пақирдаги сувни отларга оз-оз ичиринг, — деди Меъмор.

— Устод, мен яна зинғиллаб бориб келавераман! Дарё узоқ эмас экан, аммо юриш қийин. Дарё негадир лойқа оқяпти...

— Жайхун доимо лойқа оқади, — деди Меъмор, — биз шу сув билан Халачга етиб оламиз, ўғлим. Бу ишингиз кўп яхши бўлди.

Фаввос устозининг андак бўлса ҳам мамнун бўлганидан қувонди. Аравалар бирин-кетин юриб кетгач, Заврак ёнида ўтирган Фаввос ёнидан илон чиқариб, билинтирмай Завракнинг тиззасига қўйди. Тиззаси устида буралаётган чипор илонга кўзи тушган Заврак капалаги учиб, дод деб сакраб ерга тушди.

— Ҳа, нима гап? — деб Ҳорунбек отининг бошини тортди.

— Нима қилди? — Зулфиқор билан Бадиа ҳам Завракка қарашди.

— Ҳали бу ишни сиз қилдингизми?! — деди боши эзилган илонни кўриб Заврак захарханда билан Фаввос Муҳаммадга.

— Сизни илону аждарлардан кўрқмайди, деб эшитган эдим, баҳодир Нишопурий!

— Халиги гапни эшитган экансиз-да. Қандай қилиб эшитдингиз? Анча нарилаб кетган эдингиз-ку?

— Ҳар ким ўзига тааллуқли гапни нариласа ҳам эшитади. Агар менинг устимдан яна кўрқоқ деб кулсангиз, мен энди аждарни тутиб келаман.

Фаввос Муҳаммад ўз устидан кулишганини мутлақо эшитмаган эдию аммо тусмоллаб, бу ҳазилкаш йигит, албатта оркамдан бир нима дейди, деб ўйлаган эди. Тахмини тўғри чиққанига ўзи ҳам хайрон бўлиб қолди.

— Офарин, Фаввос! — деди Заврак яна сакраб аравага чиқиб. Кейин унинг елкасига қўл ташлади. — Қани, менга айтинг-чи, қандай қилиб, бу ярамасни тутиб ўлдирдингиз?

— Кетаётсам рўпарамда турган экан, бош кўтариб тилини чиқараверди. Яқинроқ бориб, хумча-

нинг қорни билан бошини эздим-қўйдим. Вассалом! Сизнинг гапингизни эшитганим йўқ, лекин орқамдан, албатта, бир нима дейишингизни кўнглимдан ўтказиб қўйган эдим. Чунки сиз гапирмай туролмайдиган одамсиз!

— Зехнингизга қойилман, Фаввос!

— Ўша илонни мен ҳам кўрай, — деди Бадиа.

— Э, қўйсанг-чи! — деди Маъсума бека эътироз билдириб. — Илонни ҳам ўйнайдими одам! Турки курсин!

Сув ичган отлар анча ўзларига келиб, пишқириб йўлга тушишди.

Шу куни тунда улар Халачга кириб боришди. Карвонсаройга тушиб, отларга ҳам ҳордиқ бериб, ўзлари ҳам дам олишди. Бу ерда ҳам Фаввос Ҳорунбек ёнида юриб, ғайрат кўрсатди. Отларга қаради. Карвонсарой хизматчилари билан гаплашиб, овқат ва чой тайёрлади. Отларга хашак бериб, яхшилаб суғорди. Фаввоснинг ишчан бўлиб кетганига Зулфиқор билан Заврак таажжубланишарди. Лекин бу ёмонми? Яхши-ку! Сафарда шундоқ бўлишлик лозимлигини тушунган бўлса, бу жуда маъкул иш-ку!

Эртасига эрта билан от-араваларни сол устига чиқариб, дарёдан ўтказиш машаққати бошланди. Улкан ёғоч сол ҳар арава-отни алоҳида-алоҳида қилиб, уч бор дарёни кечди. Тўртинчи ўтишда солга Бадиа, Маъсума бека, Меъмор ва Зулфиқор тушишди. Дарёнинг нариги томонига ўтган от-аравалар, Хўжааббос манзилгоҳида тўхтамай, тўғри Толлимаржон ёки Файзобод шаҳарларига қараб юришни кўзлаб, шай турарди.

Дарёдан кечувда ҳам Фаввос жонбозлик кўрсатди. У уч бор сол устида отларнинг жиловидан ушлаб, ҳуркитмай нариги томонга ўтказди. У қилаётган бу жонбозликлари билан қумдаги «гуноҳи»ни ўзича юваётган эди, буни ҳаммалари ҳам кўриб туришарди.

— Мен, Фаввос оғайни кўрқоқ деган эдим, фикрим хато экан, — деди Бадиа.

— Бадиа бекам, ҳозир у сув юртида, — деди Заврак. — Фаввослар сувда ботир бўлади. Улар балиқ мижоз, қумга тоқатлари йўқ, чунки балиқ сув билан-да...

— Йўқ, жаноб! У қумда ҳам ботир бўлади, — деди кулиб Бадиа, — сиз ҳамма вақт гапда ботирсиз! Бир сафар енгилганингизни тан олинг, жаноб!

Заврак бир лаҳза индамай қолди-да:

— Хўп, тан олдик, бекам! — деди кўлини кўксига кўйиб.

Жайхундан ўтиб, Хўжааббос йўлига тушган уч арава Толлимаржон шаҳри, қайдасан, деб кетаверди. Улар энди, гарчи яна кумликлар аро бораётган бўлсалар ҳам, аслида, Мовароуннахр тупроғида эдилар. Бу рўйи замин, Меъмор такрор-такрор айтадиган, дунёдаги энг гўзал ва энг муқаддас мамлакат эди!

XXIX б о б

«КОБУС» ДАРДИ

Толлимаржон йўл устидаги кичик, кўримсизгина шаҳарча бўлиб, Карки, Халач, Хўжааббос атрофидаги кумликлардан кейинги тақир ва яссиликларга жойлашган. У дарёдан анча узоқ, Қизқудук ва Файзобод қалъаларига яқин. Бешкенту Қаршига етгунча дашт, бу атрофда кўй боқиб юрган чўпонлар кўп учрайди. Бу ерларда кудуғу сардобалар кўп. То Бешкент яқинидаги Қашқадарёга етиб олгунча қудук сувларидан бўлак сув йўқ... Жазирама иссиқ, қуёш бу ерларга эрталабдан то кечгача нур тўқади, аммо шўрхоку сувсизлик боғлар унишига йўл бермайди. Тиккайган дарахт йўқ. Қани энди бу ерларга сув чиқариб, ток кўкартирилса, ҳамма ёқни шарбатга тўлдириш мумкин эди.

Карвонсарой бу ерда шаҳар чети — йўл устида бўлиб, одатдагидек яхши хужраларни Самарқанддан Ҳиротга бораётган мансабдорлар эгаллаган. Карвонсарой соҳиби Меъморга яхши қарамади — ғарибу ғурабо, қаландарнамо одамлар тушадиган икки хонани таклиф этди. «Ўтники ўтга, сувники сувга...» бўлган, ҳеч вақоси қолмаган, ейиш-ичишининг ҳам мазаси қочган бу йўловчиларга карвонсарой хизматкорлари ҳам унча илтифот кўрсатишмади. Отларни аравадан чиқариб, Халач бўронидан қолган-қутган нар-

саларни шу хужраларга тушира бошлашди. Орадан бир муддат ўтгач, карвонсарой соҳибни Фаввос Муҳаммад билан бирга келиб, андак табассум билан Меъморга илтифот кўрсатди.

— Муҳтарам жаноб, юқоридаги махсус катта хона сизга, — деди соҳиб, кўли кўксида, таъзим билан.

Бу махсус хона ичида такаёвмит гиламлари тўшалган, парестиклар, партўшаклар ва жамийки анжомлар муҳайё эди.

— Нега бундай бўлиб қолди? — хайратланиб сўради Меъморг. У аҳволнинг бир лаҳзада ўзгарганидан таажжубланди. Соҳиб ёнида турган Фаввос Муҳаммаддан асло кўз узмасди. Бу йигит ёлғон сўз айтиб, фирибгарлик қилмадимикан, устозига яхшилик қилман, деб ёлғон сўзлар айтмадимикан, деган хаёл бир лаҳзада Меъморг миясидан ўтди. Бунинг устига уни «жаноб» деб атагани ҳам янгилик. Бу одам ҳамма мансабдорни шундай аташга ўрганиб қолганини билиб тасалли топди.

— Маъзур тутасиз, жаноб, марҳамат. Неча кун турсангиз ҳам биз хизматдамиз, — соҳиб Меъморг билан Фаввос Муҳаммадни ҳовлида ёлғиз қолдириб, ўзи кетди.

— Бу холни қандоқ тушунмоқ керак? — Меъморг шогирдининг кўзларига қаради.

— Бу холни тушунмоқ жуда осон — ақча, — деди Фаввос, — кўнглингизга ҳеч қандай нохуш фикр келмасин, устод. Мен бориб унга беш тилло танга бердим, вассалом! Бошқа ҳеч қандай гап айтганим йўқ. Бу одамларга шу керак. Ёнимда отам берган анча тилло танга бор; шундоқ пайтда коримизга ярамаса, улар нега керак! Мен соҳибни алдаганим ҳам йўқ, ёлғон гапирганим ҳам йўқ!

— Ташаккур!

Фаввос Меъморгни ўша шинам хона сари бошлаб олиб борди:

— Онамиз, синглим Бадиа билан сиз шу хонада бўласиз. Соҳибнинг хизматкори эмас, ўзимиз — уч шогирдингиз хизматда бўламиз.

— Маъқул, — деди руҳи кўтарилиб, кайфи чоғ бўлган Меъморг.

У Маъсума бека билан қизини имлаб чақириб, ўша энг аъло хонага кириб кетди.

Ҳовлини кесиб ўтиб кетаётган карвонсарой соҳиб-би қудуқ ёнида қаққайиб турган Ғаввосга ярим овозда: бу хонада бир неча йил муқаддам валиахд амирзода Муҳаммад Тарағай Улуғбек Мирзо Ҳиротга кета туриб бир кеч тунаганини, ундан ташқари Шох Малик ҳам турганини, бу хона энг яхши хона эканини таъкидлади.

— Бу муҳтарам жаноб шоирмилар? Хуросондан ихрож этилганмилар? — дея сўради соҳиб.

— Йўқ. Бу жаноб — меъморлар.

Ғаввос бундан бошқа сўз айтмади. Соҳиб «шундоқ денг» дегандек бош қимирлатиб, ҳеч нарсага тушунмай яна ўз йўлида давом этди.

Халач бўронининг ғоратидан кейин сиртдан билдирмаса ҳам ичдан анча шаҳти қайтиб, маъюс тортиб қолган Меъмор ясатиғлик хонага кирибоқ ётди. Бадиа бу «илтифот»га шубҳа билан қараб, оғасининг латтага ўроғлик исфихонини ўзига яқин қўйди. Белидаги ханжарини ҳам шай қилиб, иккинчи исфихонни Зулфиқорга олиб чиқиб берди.

Улар бунга ҳайрон бўлсалар ҳам, «доно Бадиа» сўзини икки қилишмади.

Кўҳисиёҳ — равоч сайлига боришганидаги қароқчи ўлими, ундан кейин Калиф чўлида — қудуқ ёнидаги фожиа... Меъморни жуда чўчитиб, юрагига қаттиқ ўрнашиб қолган эди. «Ўзи нима бўляпти...» дерди баъзан боши қотиб. Низомиддин фожиасидан кейин, унинг назарида ўлим жуда кўпайиб кетгандай эди. Ёки Бадиа оғаси учун хун оляптими?! Дарҳақиқат, Бадиа қаттиқ изтиробга бормасди — бу ўлимлар унинг учун шунчаки одатдаги ўлимлардай кўринарди. Аммо бутун умрида китоби лойиҳа, гишту ганчхоклардан бошқа нарсани билмаган Меъмор учун эса бу воқеалар жуда даҳшатли ҳоллар юз бераётгандай бўлиб туюлар эди. Ёки бўрон учиролмай сандикда қолган Муҳаммад Авфийнинг «Лубобул албоб»ини олиб ўқисинмикин? Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддиматул адаб»и билан Абу Али ибн Синонинг «Муътасмуш шуаро» китоблари мутолааси билан машбул бўлсинми? Лекин бари бир унинг кўнглига бу

китоблар ҳам сифмади, уни ҳар хил хаёллар олиб қочди — у шоҳона ҳужрада ҳам яхши ухлолмади, бир неча бор босинқиради. Маъсума бека буларнинг барини чарчаш ва Халач бўронига йўйди. Отасининг бўғилиб, «Йўқ», мен ўлдирмадим, йўқ!..» деб хириллаб, нафас ололмай бўғилаётганини кўрган Бадиа ўйла-ниб қолди. У онаси билан отасининг ёнида ўтириб тонг оттирди. Тонготарда ҳужрадан чиққан Меъмор карвонсарой ҳовлисини кесиб ўтиб, дарвозадан ташқарига йўл олди.

Чексиз дашт, ясси тепаликлар...

Меъморнинг мағриб томонда, тепаликлар устида ярқираб турган ярим ой ўроғига кўзи тушди. Ой жуда ҳам катта бўлиб, тепалик устига тушиб қолгандай турарди. Бундай манзарани Меъмор шунча ёшга кириб биринчи марта кўриб, таажжубланди. У бир муддат ойга тикилди; худди Жоме масжиди гумбази устидаги оёнинг ўзи! Аммо у қумуш ранг, бу ой ҳақиқий олтин. У чоғроқ эди, бу эса улкан... Меъмор икки кафтини ёзиб, ойга тикилган ҳолда юрт қаторида ўзига ҳам яхшиликлар тилаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Унинг кўнгли анча ёришгандай бўлди. Олам қайта яшараётгандай кўриниб кетди-да, бу тонготардаги айни манзара қалбида бетакрор туйғулар уйғотиб юборди. Унинг кўзига ўша шарқ томонда қандайдир бир гумбаз кўриниб кетди. Қандайдир меъмор қўли билан бино этилган гумбазга ўхшарди. Тепаликлар секин-аста ўша бинонинг гиштин деворлари, равоқу пештоқлари тусига кира бошлади. Бу ҳам Халач бўрони куни дафтарига чизган лойиҳани эслатарди. Меъмор тонготар қоронғилигида, чексиз даштда ёлғиз турарди. Беқарор шабада пешмати этаклари билан ўйнашар, соқолмўйлабларини силаб ўтарди...

У яна ҳужрага қайтиб кириб ўтирди. То нонуштагача яна кўзи илиниб, мизғиб, бир неча бор чўчиб тушди. Аллақандай ўйлар хаёлини чулғади. Арастунинг: «Душман томонларнинг фикру мақсадларини яхши билмай туриб, уларнинг ишларига аралашма, қариндошларнинг адоватию қўшниларнинг ҳасадини ислоҳ қилишдан машаққатли нарса йўқ дунёда», — деган гапи кўнглидан ўтди. Ўзига ўзи: Яхшилик йўлида

ранжу меҳнат тортсанг, буни машаққат деб ҳам англама. Дунёда шу қолади, деб қўйди. Арастунинг доно сўзлари негадир лоппа-лоппа ёдига кела бошлади. Ёки бу савқи табииймикан? У ўзининг ўтган умридан заррача шикоят қилмайди, гарчи ранжу меҳнат чекдим, яхшилик қилдим... деди у яна ўзига ўзи фикран.

Шу ергача соппа-соғ, дадил келган Меъмормни негадир ҳадеб ваҳима босавергани Бадиа орқали Зулфиқорга ҳам маълум бўлди. Буни Ғаввос ҳам сезиб хайрон бўлди...

Уша куни эрта билан бор-йўғини уч аравага жойлаб, уч шогирди билан Ҳиротдан чиқиб кетаётган Нажмиддин Бухорий билан Бойсунқур Мирзо одами учрашиб, «овчи йигитлар то Хуросон чегарасигача қорама-қора боради, улардан чўчимаслик керак, уларнинг иши сизларни муҳофаза қилиш», деган эди. Шу пайт Меъмормнинг калласига: «Хўш, кимдан?» деган савол келмаган экан. Машаққатли йўл юриб, Калиф қумлигида, қудуқ бўйида боши янчилган икки шубҳалик одам фожиасидан кейин у қаттиқ ўйланиб қолган эди. Мен сарбозу саркарда эмасман, менинг қўлимда қилич эмас, андава ўйнайди. Мен бино қураман: ёндирмайман, вайрон қилмайман, мен қураман — нечук менинг атрофимда хунрезликлар содир бўлмоқда? Бу жуда таажжуб-ку? Демак, Бойсунқур Мирзо бизнинг изимизга қўйилган қотилни пайқаб, муҳофаза сифатида «овчи йигитлар»ини йўллаган. Нажмиддин Бухорий қолганларини ақл мантиқи билан еча бошлади: Иброҳим Султон фуқаро орасида эътибори зўр бир Меъмормнинг Хуросондан чиқиб кетиб, Бухорода «ҳар хил гапларни» гапириб юрмаслиги ва бунинг устига, Ҳиротда қурган биноларининг такрори бошқа жойда бўлмаслигини ўйлаб, уни бола-чақаси ва шогирдлари билан биргаликда «қумда қароқчи талаб ўлиб кетибди», деган хабарни тарқатиб йўқ қилиб юбормоқчи бўлган. Бу вазифани кўп хунрезликларни қилиб, амирзодаю беклар ичига низо солиб юрган яқин одами — Қораилонга топширган. У кимса учун эса, бу вазифа чўнтагидаги бодомни «қирс» этиб чақиб егандай жўн гап. Бойсунқур Мирзо бу қора нијатдан хабар топгану, унга йигитларини киши билмас «хамроҳ» қилган. Қораилон гарданига юклатилган ва-

зифани олисда, кум ичида бажаришни кўзлаб келиб, ўзи ҳалиги ахволга тушган...

Хирот.

Орадан бир ой ўтди, лекин Қораилондан дарак йўқ.

Бу иш Муҳаммад Арғунни эмас, Иброҳим Султонни ҳам ўйлатиб қўйди. Қораилонни бошқа хорижий давлатга қочди, хаёл қилган Муҳаммад Арғун ўзининг уч сипоҳини тоб билан унинг изига солди ва аниқроқ бир хабар топиб келишни буюрди. Агар лозим бўлса Самарқандга ҳам, Бухорога ҳам боришларини тайинлади. Булар Қораилоннинг бу томонларга эмас, Панжакент, Жиззах ва ниҳоят, Дашти Қипчоққа — Бароқ ўғлон томонга қочди, деган хаёлдан ҳам холи эмасдилар.

Муҳаммад Арғун одамлари Халач яқинида кумга ботиб ўлиб ётган отларнинг эгар-жабдугидан, бу — Қораилоннинг оти эканини аниқ билиб, орқаларига қайтишди. Исбот учун ўлик отнинг эгар-жабдугини ўзлари билан олишди. Хиротга қайтиб келишгач, бу хабарларни дарҳол амирзодага етказишди. Бунинг устига каркиликлардан, Халач яқинида кум барханлари устида қаттиқ бўрон бўлиб, гирдибод чўпонларга ҳам анча зиён етказганини эшитгач, амирзода ҳам, Муҳаммад Арғун ҳам Қораилоннинг гирдибодга тушиб қолиб, ҳалок бўлганига тўла ишонишди.

Шодлик билан туғилиб, шарафу обрў билан ўлмоқ — инсон учун бахт. Ўлимдан қочиб қутулиб бўлмайди, ўлгандан сўнг ўз обрўси билан тупроққа топширилмоқ — тириклигида меҳнат қилиб, мазмундор яшаганликнинг исботидир. Наслу насаби номаълум, ота-онасининг ҳам тайини йўқ Қораилонни бирон кимса ҳам эсламади — унинг изсиз йўқолганидан фуқаро эмас, ҳукмдорларнинг ўзлари ҳам хурсанд бўлдилар...

Карвонсаройда Калифдаги қудуқлардан бирининг ёнида ўлдирилган икки жасад топилгани — кучли шамол мурдалар устидаги кумни олиб кетиб, очиб қўйгани, чўл қузғунлари талаётгани ҳақида кимдир гапирган. Бу гаплар Меъморнинг қуловига етди. У Бадиа билан Зулфиқорга бир қараб қўйдию индама-

ди. Лекин шу карвонсаройда пешанасини зангори рўмол билан танғиб боғлаб олган қизил чопонлик бир одам Зулфиқор билан Бадианинг диққатини тортиб, юраклари шувиллаб кетди. Бу одам ҳеч ким билан гаплашмасди. У Бадиага ўткир бир тикилди. У ўзининг шоп мўйлаби, икки ёноғидаги бўртиб чиққан суяклари, ўткир қарашлари билан «равоч сайли»да Бадиани олиб қочган қароқчи шеригини эслатарди. У ўч олмоқ ниятида изларига тушганмикан?

Бу шубҳа ҳам Маъсума бека орқали Меъмор қулоғига етди. Меъмор қарвонсарой ҳовлисида у билан қамти келиб, юраги шифиллаб кетди. Қароқчини кўрмаган бўлса ҳам, ҳамма белгиларини Зулфиқор билан Бадиадан эшитган эди.

Ўлимлар, соядек изга тушиш, таъкиб, қувғин, ҳақорат... Меъморга айниқса кейинги кунлари қаттиқ таъсир этиб, васвасага туша бошлаган ва бу васваса даҳшати унга чирмашиб, томоғидан бўға бошлаган эди. Юрса ҳам, турса ҳам кўз олдида шубҳалик одамлар рўёдай уни кузатишаётгандай бўларди. Босинқирашлари ҳам ҳолва экан, иккинчи туни ойдинда ҳовлига чиққан Меъморни дев қувлади. Танидан жун ўсиб чиққан, бошида икки шохи бор, кўзлари ёниб турадиган новча бир дев уни тутиб оламан деб ҳовлида пойлаб турган экан, тириқтириб қувлаб, тутолмади. Меъмор бақирганича уйга қочиб кириб, ўзини гиламга ташлади. Хотини, қизи, ён хонадаги шогирдлари ҳам уйғониб кетиб, дарҳол ичкарига — хонага киришди. Ерда, гилам устида кўзлари ола-кула бўлиб ётган Меъморга сув ичиришди. Меъмор бўлса ғулдираб тили сўзга келмай, фақат эшикни кўрсатарди. Бадиа ханжарини қинидан суғуриб, югурганича эшикка чиқди. Қилич яланғочлаган Зулфиқор ҳам олдинмакетин у билан ҳовлига чиқди. Ҳовли жимжит, ҳеч ким йўқ. Бадиани қудуқ олдида қолдириб, Зулфиқор югурганича қарвонсаройдан ташқари чиқиб, деворлар атрофини, далани қаради: ҳеч кимса йўқ. Дарвоза ёнида ухлаб ётган икки олапар ит ҳам ҳайрон бўлгандек Зулфиқорнинг қўлида ярқираб турган қиличга қарашди. Зулфиқор ҳамма ёқни кўздан кечиргач, яна Бадианинг ёнига келди.

— Ҳеч ким кўринмайди.

— Тавба, — деди Бадиа отхона ёнидаги қоронғиликдаги кўзини узмай, — тарин у қароқчи отхонага бекинган бўлмасин?!

Шу лаҳза рўпарадаги эшиги очиқ хужрадан чиқиб келган қоровул ҳовли ўртасида туриб, Зулфиқорга муурожаат этди:

— Жаноб, бир нарсадан хавфсираяпсизми?

— Ҳа! Бу ерда бегона одамлар борга ўхшайди! — деди андак дағдаға билан титраб. — У ярамасларнинг бошлари оғирлик қилаётганга ўхшайди! Биз ҳаммамиз қуролланганмиз!

— Жаноб, бу ерда қароқчи йўқ. Бегона одам фақат ўзларингиз. Икки самарқандлик мўйсафид бор эди, кеча эрта билан, сизлар келган кунингиз кетишди. Бошқа бегона одам йўқ. Ҳурматли отангиз ҳовлига чиқиб, бир муддат ойга тикилиб турдилар-да, сўнгра ўзларидан-ўзлари бақириб, хонага қочиб кириб кетдилар. Мен уйғоқ эдим, ҳайрон бўлиб қолдим. Бу ерга одам тугул бегона чивин кирса ҳам қоплонларим билишади. Дарҳол вовиллаб, бутун саройни бошларига кўтарадилар. Ўттиз йилдан бери шу ердамиз, ҳали бирон кори ҳол бўлгани йўқ. Бу ер тинч жой. Ухлай-веринглар, тақсир!

Бадиа билан Зулфиқор ичкарига қайтиб киришди. Шу лаҳза Ғаввос билан Заврак ҳам этиклари кўнжидаги ўткир пичоқни кўлларига олиб ташқарига чиқишди. Яна икки йигит ташқарига чиқиб, ўзига ўқрайиб қараб турганини кўрган қоровул бош чайқаб, лом-мим демай ўз хужрасига кириб кетди. Бир лаҳзадан сўнг, катта хонадан Меъмورнинг беўхшов овози эшитилди:

— Дев, ана дев! Мени олиб кетмоқчи!

Меъморнинг кўзлари ола-кула бўлиб, эшик тепасига тикилганича бақирарди.

— Ота, дев йўқ. Биз уни ўлдирдик, — деди Бадиа.

— А?! Яна кимни ўлдирдинг?! — чол яна безовталаниб, телбаларга ўхшаб, ҳаммага тикилар, ҳеч кимни танимасди. Хонада уч шам ёқилган, у деворга тушган одамларнинг соясига ҳам ағрайиб, чўчирди.

Зулфиқор Бадиага қараб, лаб тишлаб ишора қилди:

— Устод, биз ўша девни қувиб юбордик, — у «қувиб» сўзига урғу бериб, икки бор такрорлади.

Чол дарҳол жавоб қилди:

— Қувиб юборинглар!

— Ота, қувлаб юбордик, кетиб қолди, — деди Бадиа отасининг пешанасига қўлларини босиб. Дарҳақиқат, чолнинг иссиғи баланд эди.

Шу ҳолда улар Толлимаржон карвонсаройидан кўзгалолмай қолишди. Меъморнинг ҳарорати пастга тушмас, бунинг устига тинмай алахсирар, васваса қилиб турарди. Кеч кириши билан ҳамманинг юрагига кўрқув тушарди, чолнинг босинқираб, довдираши йўлдошларини оёққа турғизарди. Эрта билан у ўзига келар, тунда қилган ишларини мутлақо эслолмас ва ўзи ҳам хайрон бўларди...

Учинчи куни шогирдлар ичида ёш жиҳатдан каттароғи бўлган Фаввос Муҳаммад табиб излаб шаҳар айланди. У дараклаб бир табибнинг уйига кидириб борган эди, у Қизқудуқ томонга — чўпонлар ичига кетган экан. Биттагина бу табибнинг бозори чакқон, ҳовлисида камдан-кам бўлар экан. Лекин ўзи ниҳоятда билағон, жарроҳлик ҳам қўлидан келар экан. Карвонсаройга қайтиб келган Фаввос бу гапни ошналарига айтиб, ёнига тилло танга тўла катчасини солиб, йўрға бир отда хайё-хув, деб Қизқудуқ даштига чопди. Фаввос ўн тош чамаси узоқликдаги Қизқудуққа борди. Фаввоснинг бу ишга тез киришиб, мустақил ҳаракат қилаётгани Бадиага ёқарди — «кўрқоқ», «инжиқ» деган фикрлар ундан узоқлаша бошлади. Халачда бориб дарёдан сув олиб келганидаёқ Бадиа ўз фикрини ўзгартирган, йўлда уни аравадан улоқтириб юборганлари учун хижолат эди. Лекин Бадиа Фаввос учун ўшанда шундай бир жазо қўллагани ғоятда тўғри бўлганини билмасди.

Эртаси куни кечга яқин Фаввос Муҳаммад Қизқудуқ даштидан табиб олиб келди. Йўрға саман байталга минган табиб олтмишлардан ошган, чўққи сокол одам бўлиб, йўлда Фаввос Муҳаммаддан дарднинг ҳамма белгиларини сўраб олганди. От устидаги хуржуннинг икки кўзи дори-дармон, жарроҳлик асбоблари билан тўлган эди. Табиб уйига ҳам кирмай тўппа-тўғри карвонсаройга келишининг боиси асосан яна

катчадаги тилло тангалар бўлди, у Қизкудук атрофидаги бошқа қишлоқларга ўтмай, дарҳол Толлимаржонга қайтишга қарор қилди. Бунинг устига табиб мавлоно Лутфий, устод Андугоний, Машҳадийлар сафдоши меъмор Бухорий номини эшитган эди. Устод Бухорийни кўриш учун ҳам у энтикиб йўлга тушди. Фаввос Муҳаммад «устод Нажмиддин Бухорий бошига тушган ғаму ғуссаларни» ҳам, умуман, йўл-йўлакай айтиб келди. Табиб Меъморнинг яна кеч кириши билан «Дев келди, девни ҳайданглар!» деб васваса қилаётгани устига кириб келди. Бемор ёнида ўтирган Маъсума бека, Бадиа, Зулфиқор, Заврақлар дарҳол ўринларидан туришди. Улар табибни кун бўйи кутишган эди. Табиб аёлларни хонадан чиқариб юбориб, бемор ёнига чўкка тушиб ўтириб, томирини кўрди. Кўз милкларини, тилини текширди. Меъмор «табиб» деган сўзни эшитиб ўзига келди, кўзини очиб, унга тикилди. Зулфиқор бегона одамга қараб яна «девни ҳайданглар» деб қоладими, хаёл қилган эди, йўқ, ундай қилмади. Чол жим туриб қолди.

— Меъмор ҳазратлари қисман «қобус дарди»га чалинибдилар, — деди табиб. — Яхши ҳамки, вақтни ўтказиб юбормай мени олиб келибсизлар. Бундай дард билан оғриган кишиларни кўп учратганман. Ёнғокдан ясалиб, қайд қилдирадиган жавза кай бериб, ични тозалаймиз, сўнгра қатик ичирамиз. Озгина доруи бехуш бериб, ухлатамиз. Худо ўзи шифо берса, соғайиб кетадилар. Жавза кай «Ал-Қонун»да ёзилгандирки, Лукмони ҳаким ҳам қобусга жавза кай даво демишлар...

Шогирдлар табиб атрофида унинг хизматига тайёр туришарди. Табиб сув илитишни, янги ивителиган қатикни хурмачаси билан олиб келишни буюрди. Фаввос билан Заврақ югуриб ташқарига чиқиб кетишди. Бемор ёнида Зулфиқор билан Ҳорунбек қолишди. Бир дамдан кейин йигитчалардек кийиниб олган Бадиа ҳам кириб, бир чеккада турди. Ҳожи табиб унинг қиз бола эканини сезмади.

— Бу дард — кўрқув ва ғуссадан бошланади, — деди табиб, — сафро ошиб, уни авжга миндирган. Иситмани туширсак, устод ҳазратлари кўзларини очадилар. Довдирашлари ҳам йўқолади. Бу зот қандай

нишни ва кимни яхши кўрардилар? Шу хусусда гаплашмоқ даркор. Нимани хуш кўрмасалар ва ёки бирон кишидан бад олсалар, уни гапириб, ёдга солмаслик, ўтиб кетган ёмон гапларни такрорламаслик лозим.

— Хўп бўлади, — деди Зулфикор.

Заврак қайнаган сув олиб келгач, табиб Меъморни сафро қайт қилдириб, қўл, бетларини ювди. Бир пиёла иссиқ чой ичириб, доруйи бехуш билан ухлатиб қўйди. Эрта билан келиб, ўзи қатик ичиражаги ва бошқа дорилар беражагини айтиб, карвонсаройдан чиқиб кетди. Дарҳақиқат, кўнгли бир оз ёришган Меъмор азонгача алаҳсирамай тинч ухлади. Шогирдлар унинг тепасида мижжа қокмай ўтириб чиқишди. Бадиа дам хонага, дам ховлига чиқар, юрагини отасининг дарди эзарди.

Эрта билан Ҳожи табиб келиб, Меъмор билан омонлашиб, хол-аҳвол сўрашгач, Шаҳобиддин ҳақимнинг китобидан «Қобус дарди» назмини ўқиб берди:

Эшит, то қобусдан айтайин нишон,
Уни «тахора» дер аҳли Ҳиндустон.
Нафас чикмай, қимир этмайди забон,
Қаттиқ азоб тортар шунда ҳар инсон.
Кўп киши билади, уйқуда ногоҳ
Оғир бир юк босиб қолади гоҳ-гоҳ.
Ўлдим энди дея қилганда гумон,
Бирдан нафас чиқиб, бўлади равон.
Баъзилар ўша юк девдир дейишар,
Бу сўз билан улар хато қилишар!
Давосини сенга айтсам, эй инсон,
Бослик томиридан олмоқ керак кон.
Жавза кайдан бергил яна бир дирам,
Кўкракдаги хилтга беради барҳам...
Ўн дирам мустако бергил ҳар куни,
Икки ҳафта даво қилдирсанг буни,
Бу доридан бемор топади шифо.
Аммо ким бу дардга учраса мудом,
Емасин кунжуту яна моши хом.
Саримсоқ пиёздан асрасин ўзни,
Ловия, нўхотдан ўгирсин юзни!

Меъмор завқланиб маснавийни эшитарди.

Ҳожи табиб асли Бойсун ёқдан бўлиб, Қўнғирот

¹ М. Ҳасанов таржимасидан.

уруғидан эканлиги, замонанинг зайли билан Толлимаржон томонларга келиб қолганини, қўл-оёғи синганни мўмиё билан даволашини, жарроҳлик ҳам қилишини, яра-чақани малҳам билан даволашини ҳам айтди. Ундан сўнг, Ҳиротда Абулқосим Иштихоний деган мўътабар зот бор, эшитганмикансиз, дегандек Меъморга қаради. Меъмор эшитганман, деб бош қимирлатди. У зот ҳам асосан Мовароуннаҳрдан бўлиб, Самарқандда таҳсил топганини, устози эканлигини айтиб, Меъмор диққатини бир муддат ўзига жалб этди. У қайта-қайта томир кўрди, дори берди, қатик ҳам ичирди... Алмисокдаги қизиқ гапларни гапириб, Меъмор диққатини тортди. Табиб хушфеъллиги ва кўп қизиқ, антиқа гапларни билиши билан Меъморга жуда ёқиб қолди. Ёшлигида Бойсун ва Қумқўрғонда яшаган чоғларида Қўнғиротнинг тўғиз, қорабўйин, ўр, хуросоний уруғлари билан Жузнинг итқути, марқа, қарапчи уруғлари бир-бирлари билан чиқишмай, доимо жанжаллашиб келганини, айниқса, қарлуғ ва қатарон уруғлари ҳам аҳил эмаслигини, қиз олиб, қиз бермаслигини гапирди. Тепасида қадалиб турган Бадиа ва шогирд йигитларга, «ишларингизни қилаверинглар, касалга тикилиб турмоқ — давони сусайтирмоқ ва умуман, бемор тепасида хомуш ва қадалиб ўтирмоқлик яхши эмаслигини Абу Али ибн Сино ҳам таъкидлаб айтганлар, — деди. — Меъмор ҳазратлари камида бир ҳафта Толлимаржонда қоладилар, ундан сўнг, худо хоҳласа, мен ўзим Бешкентгача бирга бориб, у ёғига кузатиб юбораман». Косон ва Хўжа Муборақда, чўпонлар ичида яқин одамлари бор, бек, мингбоши ҳам унга яқин таниш эканини, ҳарқалай Бухоройи шарифгача қийналмай боришларига ёрдам беражагини айтди. Бу дилкаш одамнинг ўз ақидаси ҳам бор: у беморга дори-дармон бериш билан бирга, яхши сўзлар, яхши ҳикоялар ҳам айтиб, кўнглини хушлаш ҳам уни тезроқ шифолайди, деб биларди.

— Меъмор ҳазратлари менинг ихтиёримда, — деди у, — ҳазрат уч-тўрт кун ётиб, оёққа турганларидан кейин, устод пойи қадамлари бизнинг ховлимизга ҳам етсин, кейин ўзим кузатаман. Мен устоднинг мадрасаларини кўрганман, Мусаллони ҳам... Меъмор ҳазратларини эшитган эдим-у, мулоқотда бўлмаган эдим.

Мавлоно Жаъфар Табризий, устод Хожа Юсуф Андугоний, устод Қавомни ҳам эшитганман.

— Ҳурматли иним Абдуласад Ҳожи, — деди ётган ерида Меъмор табибга мурожаат этиб, — шогирдларимга айтинг, ҳамон биз бунда уч-тўрт кун қоладиган бўлсак, бозорга бориб, турли анжомлар ва йўлга керакли нарсаларни харид қилсунлар. Халачдаги бўрон бизнинг барча нарсамизни торож қилди...

Ҳожи табиб бу гапни ҳовлига чиқиб биринчи галда Фаввос Муҳаммадга ва яқинлашиб келган бошқа шогирдларга айтди. Бу гапдан Бадиа ҳам, Ҳорунбек ҳам хабардор бўлди. Ичкарига қайтиб кирган табиб, Фаввос Муҳаммад ҳақида Меъморга гапирди:

— Шу шогирдингиз бошқаларидан юз чандон сизни яхши кўрар экан. Қандай қилиб мени олиб келганини ўзим ҳам билмай қолдим. Мен эртага йўлга чиқаман, деган эдим, ялиниб-ёлворди, сиёсат ҳам қилди. Охири йиғлаб, менга илтижо қилди. Зудлик билан йўлга чиққаним тўғри бўлган экан, қобус дарди — жуда бешафқат, сафро ҳам ёмон... Тез чора кўрилмаса, ёмон оқибатга олиб келарди. Бу шогирдингиз — шогирд эмас, айтиб бир фарзанддай экан. Фикрим тўғрими, устод?

Меъмор «тўғри» дегандек бош қимирлатди.

Ҳожи табиб уйига жўнади.

Чоршанба кун эрта билан карвонсарой дарвозаси ёнида уч арава шай турарди.

Анча тузалиб, йўлга чиқиб кетаётган Меъмор Ҳожи табиб берган сандал ёғочидан қилинган асога тираниб, ҳовлида кайфи чов ҳолатда хотини билан бир лаҳза гаплашиб қолди.

— Меҳри гиёингиз бор, уста, — деди Маъсума бека касалдан чиройи очилиб турган эрига хушомад қилиб. Чунки табиб ҳам худди шундоқ гаплар айтишни шогирдларига тайинлаган эди. — Қаерда бўлманг, атрофингизни одамлар ўрайди. Худди асаларининг «подшоси»га ўхшаб, сиз учган томонга дўстларингиз атрофингизни ўраб уча беради. — Меъмор асаларилар ҳаётини кўп гапирар, уларнинг ўз қонун-қоидаларини яхши кўрарди... — Мана, Ҳожи табиб, Ҳорун-

бек, ўзимизнинг шогирдларимиз, Андхуд шаҳридаги нажжор Абдулазиз Намангоний, Мирзо Бойсунқурнинг одамлари... ҳаммалари сизнинг сафарингизда парвона бўлиб юришибди. Уларни бирон одам мажбур қилаётгани йўқ. Бухорода бораётган одамлар илгари йўлда биронта таниш учратса учратарди, бўлмаса — йўқ.

— Аммо Ҳожи табиб ниҳоятда дилкаш одам экан,— деди Меъмор чехраси очилиб. — Ҳожи бизнинг қувилганимиз, подшонинг «кўш қўллаб ургани», «хавфли» одам эканимизни билади. Шунга қарамай, меҳрибонлик кўргазиб юрибдими, чинакам инсон экан! Мунофиқлардан худо асрасин! Мунофиқ одамлар ҳам тўлиб ётибди! Мана Аҳмад Чалабийни олайлик. Ҳамма гапни, ҳамма оддий нарсаларни ҳам сир тутарди. Улар ожиз одамлар. Улар шундай қилмасалар, ўзларининг ожиз, жамоага кераксиз кимсалар эканликлари билиниб қолади. Шунинг учун ҳам, мушук ахлатини бекитгандек, улар ҳамма оддий нарсаларни ҳам сир тутадилар. Димоғдорлик, гўддайиш каби иллатлар уларнинг касби. Подшоҳ саройи бундай одамларга тўлиб ётибди.

— Уста! — «подшоҳ» сўзини тилга олгани сабабли Маъсума бека лабини тишлади.

— Авваламбор, бу ерда бегона кимса йўқ! Иккиламчи, подшоҳ наздида биз ўлган одамлармиз, ўлганлар ҳеч нарсадан кўркмайди! Бизнинг кўрқадиган еримиз йўқ! Энди нимадан кўрқамиз?!

— Биз ўлганимиз йўқ! Бизни ўлди, деганларнинг ўзи ўлсин! — деди Маъсума бека.

— Балли, ана энди ўзингга келдинг!

— Сиз ўлмайдиган инсонсиз, уста, — деди яна Маъсума бека, — чунки сиз ҳеч қачон бировга ёмонлик хоҳламагансиз.

Меъмор сукут сақлаб, ерга қараганича ўйланиб қолди. У ҳассасининг учи билан ер чизарди....

Шу лаҳза карвонсарой ховлисида ўзининг саман байталида Ҳожи табиб пайдо бўлди. Байталнинг қорни чиққан, устидаги хуржуннинг икки кўзи табобат анжомлари билан тўлган эди. У отдан тушиб Меъмор билан саломаликдан сўнг, бу кеча қандай ухлаганини, ётиш олдидан қатиқ ичдими — шуларни сўради.

Ҳаммаси жойида. Шундан сўнг Меъмор ва нарироқда, Ҳорунбек ўзининг байталига тикилиб туришганини сезиб, гап қотди:

— Кўриниши унча бўлмаса ҳам, иши пухта, — деди Ҳожи табиб Ҳорунбекка, — жонивор йўрға, чидамли. Борадиган жойларимнинг барини билади. Битта камчилиги шуки, хуржундаги дорилардан олиб беморларга беролмайди, бўлмаса ҳамма нарсани билади.

Ҳорунбек илжайди.

— Ҳа, фақат табиблик қилолмайди. Ундан бўлак ҳамма нарсага фаҳми етади. — Бу соддадил чолнинг куйиб-пишиб отини макташидан атрофдагилар ҳам завқланиб кулишди.

XXX б о б

БИЧИЛГАН ҚУЛ

Шаввал, яъни саратон авжга минган, ҳавонинг ниҳоятда қизиган бир куни. Толлимаржондан чиққан уч арава Дашт карвонсаройида андак тўхтади. Кўримсиз бир чалдивор жазирамада ёниб ётарди. Васваса дардидан анча фориг бўлган Меъмор Ҳожи табиб измидан чиқмай, эрта билан одатдагидек яна битта-битта юриб ҳовли ўртасидаги қудук тепасига келди. Меъмор от суғораётган кишидан табибнинг сув ичгиси келиб, боғлоқлик ерида бетоқат бўлаётган байталини ҳам суғориб кўйишни илтимос қилди. Қудукдан сув торгаётган киши челақни ерга кўйди-да, қаддини ростлаб, Меъморга тикилди. У бир нима демай анча вақтгача тикилиб турди. У, ориқ юзлари қаҳрабодек сарғайиб кетган, соқол-мўйлаби йўқ кўса эди. Пешанасини тириштириб, ўқрайиб қараб туришидан менинг илтимосим малол келди хаёл қилиб, Меъмор узр сўради:

— Мен сизнинг бандлигингизни пайқамай иш буюрибман. Афв этасиз, биродар.

Заъфарон захил одам жавоб қилмади. У яна эгилиб ердан челақини кўтарди-да, нарироқда боғлоқлик турган отни суғора бошлади. Мен билан гаплашгиси келмади, деб Меъмор орқасига қайтиб кетаётган эди.

ўзини кўрмаганликка олиб турган бўлса ҳам, аслида зийраклик билан кузатиб турган халиги одам Меъморнинг орқасидан гап отди:

— Ҳой, қария, тўхта!

Меъмор орқасига қайрилиб қаради.

— Тўхта, отингни суғориб бераман!

— Барака топинг.

— Савдогармисен? Бекмисен? Самарқанддан Балхга кетяпсанми ёки Балхдан Самарқандга?

— Мен устамен. Бино қурамен. Бухорога кетяпмен...

— Бухорога бориш шартми! Бинони шу ерда қуравермайсанми?

Меъмор ўйланиб қолди. Уни девона хаёл қилиб, бош ирғадию жавоб қилмади. Бир зумдан кейин у яна ўртадаги сукутни бузди. Рўпарасидаги кўса одам ниҳоятда камгап, тўнг, кўзлари чақчайганча тикилиб турарди. Меъмор бир оз ундан ҳайикди ҳам.

— Ҳа, шу ерда курса ҳам бўлаверади... — деди Меъмор.

— Кимга!? Амирзодагами?

— Одамларга, фуқарога...

— Йўқ, амирзодага қургин, инъом оласен! Хотининг, қизинг борми? Уларни ўша қурган уйинг ичига олиб кириб, амирзодага кўшиб кўй!

— Ҳой, ҳой, тилингни тий! — деди ўз хужрасидан чиқиб келаётган табиб бояги одамнинг шанғиллаб гапираётган ҳақорат гапларини эшитиб. — Сенга нима бўлди! Бу зот меъмор Нажмиддин Бухорий ҳазратлари бўладилар! Амирзодалардан алам чекиб сарсон-саргардон бўлиб юрибдилар. Сен, Меъмор ҳазратларига ноҳақ, носазо сўзларни айтадурсен! Агар яна бир оғиз сўз айтсанг, мен сендан юз ўгирамен! Дарҳол узр сўра!

— Бу одам амирзодалардан кўп ситам чекканга ўхшайди, — деди Меъмор табибга, — билмай гапириб юбордилар, майли, хафа бўлмаймен.

— Менга яна тарякдан сотинг, табиб, — деди жим бўлиб, хўмрайиб турган у одам. — Мен хали дори ютганим йўқ. Ҳамма ёғим оғриб, тиришиб кетяпмен...

— Юр, менинг хужрамга! — деди табиб у одамни

орқасидан бошлаб. Табиб Меъмори ҳам ўз хужрасига таклиф қилди.

Хужрага киришгач, Меъмори юқорига ўтқизиб, икки томонга табиб билан кўса одам ўтиришди. Табиб дори халтасидан бир тунука қутича олиб, қоғозга ўралган қора майиздек нарсани у одамга узатди.

— Уч бўл.

— Хўп бўлади, — деди у одам бир оз очилиб, хонтахта устидаги пиёлага бир қултум қайнаган сув қуйиб, тарякнинг учдан бирини чимдиб узиб пиёлага солиб, бармоқлари билан эзди. Эритиб, қулт этиб ютиб юборди.

— Бу йигитнинг номи Тожи. Йигирма олти ёшда, — деди Ҳожи табиб секингина. — Асли Шаҳрисабздан бўлиб, домланинг ўғли, бошига офир мусибат тушиб, бу томонларда тентираб юрибди. У ҳозир эски пайтавадан ҳам хор.

— Шундоқми... — деди Меъмори ҳайратомуз унга тикилиб. Унинг назарида олтмишларга борган кекса одамга ўхшарди. Айни қирчиллама йигитча пайтида бунчалик заъфарон ва тажанг бўлиб қолганига ҳам таажжубланди, ҳам афсусланди.

— Амирзода Иброҳим Султон Шерозда бу йигитни туттириб олиб келиб номус жазосига гирифтор қилган. У бир умр ҳақоратга ташланган... Шўрлик Шаҳрисабзга ҳам қайтиб боролмай дарбадарликда юрибди. Ўлиб-нетиб кетмасин, деб дори-дармон бериб юраман. Ўлиб кетганида ўзига яхши бўлар эди. Иродани ҳам амирзода олиб қўйган. У ҳозир карвонсарой соҳибининг хизматкори...

Тожи чўкка тушиб, бошини ҳам қилиб ўтирарди. Унинг газабу тажанглиги тарқаб, анча юмшаган, йўловчининг юзига тик боқолмасу, лекин ҳар замон-ҳар замонда бошини кўтариб, табибга мамнуният билан тикиларди. Таряк уни юмшатиб, оёқ-қўлини бўшаштирди.

...Бу воқеага беш йилча бўлди. Шаҳар бозорида отаси берган пулни сармоя қилиб, дўкон очган Тожи савдо-сотикни авж олдириб, қаддини ростлай бошлади. Шаҳарда анча-мунча ошналар ҳам орттирди. Жума кунлари тенгқур йигитлар билан тўпланиб базмлар

қуришди. Унинг жуда оғзи ботир, гап келганида ҳеч кимни аямасди. У аслида жуда кўркам ва қолвон йигит бўлиб, қоп-қора, чакмоқ мўйлаби ўзига жуда ҳам ярашиб турарди. У сўзамол, серҳаракат ошналари-ридан ҳеч нарсани аямайдиган кўли очик, улфати эди. Тез кунда бозор-тижорат аҳли ўртасида ном чиқариб, «Тождин-бойвачча» бўлди. Тожи ошиқи бекарор бўлиб, бир ошнасининг жуда чиройли сингисини тўю-томоша билан олди. Ёш хотинини ниҳоятда яхши кўрар, унинг тўйи учун бор-йўғини сарфлаб юборган эди. Иттифоқо кунлардан бир куни Тожини навкарлар дўконидан ушлаб олиб, қозихонага олиб боришади. Мансабдор бир одам у билан қамти ўтириб: «Сен, амирзода Иброҳим Султон олий ҳазратлари ишратбоз деб гап тарқатибсан!» деб сўрайди. Тожи тонади. Ундан сўнг мансабдор Тожининг баъзи ошналари номи-ни атаб, «шулар ёнида «амирзода ҳам ишратбоз, ҳам бачча... Шундоқ қилиб ўз ҳирсини қондиради...» деб-сан? Агар тонсанг, ўша ошналарнинг билан юзлашти-раман» дейди. Тожи ошналарининг бунда олиб кели-ниши ва юзлаштирилишидан чўчиб: «Билмай гапириб юборибман, тавба қилдим» дейди. Мансабдор кимса бу сўзларни қоғозга ёзиб, ҳеч қачон тонмаслиги учун каломуллони ўртага қўйиб, қасам ичдиради. Шундан сўнг уни навкарлар олиб чиқиб, зах бир ертўлага қамашади. Орадан бир неча кун ўтгач, Тожини амир-зода ҳарамига олиб боришиб, ойнавон ганжина ўрта-сига қўйилган бақувват курсига ўтқазиб, қўл-оёғини унга маҳкам боғлашади. Оғзига рўмолча тиқиб, катта деразадан ичкари хонага қараб ўтиришини ва ичкари хонадаги воқеани яхши кўриб олгач, кейин бўшатиб юборишажагини айтишади. Кўп ўтмай бу хонага То-жининг ҳарир ипак кўйлак кийган хотинини кекса бир аёл олиб киради. Улар тўшалган ўрин ёнида бир муддат ўтиришгач, ҳалиги аёл чиқиб кетади-да, бу хонага бошида жиғадор бўрк, кимхоб чопонини елкага ташлаган амирзода Иброҳим Султон кириб келиб, бир пиёла май ичади-да, Тожининг чиройли ёш хотинини кучоқлаб, тўшакка босади... Бу манзарани кўриб тур-ган Тожи бир неча бор оҳ уриб, ҳаракат қилади, аммо овози чиқмайди, ўрнидан ҳам қўзғалолмайди. Бир муд-датдан сўнг ўрнидан турган амирзода боши қийшайиб

осилиб қолган Тожиға яқинроқ келиб, «бундан буёқ сен ҳам, хотининг ҳам хизматимда бўласанлар...» деб бошқа хонага ўтиб кетади. Шу куни кечқурун обдан калтакланиб, кейин доруи беҳуш бериб, ухлатилган Тожини бичиб қўйишади. У бир неча кун ҳарам ичидаги хужрада ётади. Ўзига келгач, шу ховлида ҳарам оғаси бўлиб ишлаб юради. Бир-икки ой ичида унинг соқол-мўйлаблари тўкилиб, кўса бўлиб қолади. Ранги ҳам заъфарон. Шу вақт ичида амирзода унинг кўз олдида хотинини уч бор булғайди. Тутқун канизак бўлиб қолган у жувон кейинги кунларда ўзини томдан ташлаб ўлдиради. Доимо дарғазаб, заъфарон юрадиган Тожи бир неча ойдан кейин ҳарам қоровуллари кўзини шамғалат қилиб, бу даргоҳдан қочиб кетади. Мана, неча йилдирки, бир оғиз сўзи учун хонавайрон бўлиб, ҳақоратланган Тожи Хуросондан чиқиб ўзи туғилиб ўсган Шаҳрисабзга ҳам боролмай, бунда сарсон-саргардон бўлиб юрибди. Ким эдиму энди кимман, деб йласа керак. Ҳамма нарсадан ғазабланиб юради. У аммани ёмон кўради, умуман, ёруғ дунёдаги ҳамма имирлаган нарсани ёмон кўради. Дафъи савдо деганай, фақат тарякни тан олади, шунга жонини беради...

Бир лаҳзадан сўнг, у Меъмор билан табибга ўмрайиб бир қараб қўйди-да, ташқарига чиқиб кета уриб, яна тўнғиллади:

— Соҳиб, отларни суғор деган, эди, лаънати отлар сув ичмай бир-бирини тишлашяпти! Ҳамма ёқ расво! Мен бу ердан кетаман! Соҳиб ҳақ тўламаяпти! Расво! Дунёда ҳақиқат йўқ, ҳамма ёқни вайрон қилиш керак!..

У чиқиб кетди. Меъмор билан Ҳожи табиб бир-бирларига қарашди, унинг орқасидан ачиниб тикилиб қолишди.

XXXI б о б

ЧУҚУР ОҚИМ

Бозорма-бозор тентираб, жазирама иссиқда эрта-лабдан кечгача сув сотадиган Али мешкобчи хусусида аввалги бобларда сўз айтган эдик. Ҳиротдалигида Меъморнинг меҳри гиёси тушган бу одам мадраса

қурилишига ҳам кириб, бунда гишт тераётган кишиларга муздек чашма сувидан заранг косада улашар, биринчи косани Меъморга суниб, ундан кейин мадраса ҳовлисини айланиб, ҳаммага «Чашмаи Хизр» сувидан ичириб, кейин хайр-хўшлашиб жўнарди. Бу ғариб ва кимсасиз киши асл Сабзавор шаҳридан бўлиб, фалакнинг гардиши билан Ҳиротга келиб қолган. У қирқ ёшларга борган, жуссаси кичик, миктидан келган, овози ўткир қорача одам эди. Аслида тузуккина бир устанинг ўғли экан. Отаси вафотидан кейин бошига тушган бир қайғу ўз юртидан узоқлаштириб, Ҳирот бозорларида мешкобчилик қиларкан. Дастлабки йиллари Меъморнинг эски-тускисини кийиб, пул олиб юрди. У юз-кўзлари, гап-сўзлари ўз отасига жуда ўхшашиб кетадиган ва бунинг устига мусофирпарвар, мурувватли Меъморни яхши кўриб, баъзан уй хизматини ҳам қилди. Кейинчалик, мадраса қурилишида ишлади. Эри қазо қилиб кетган бир бева хотинга уйланиб, унинг ҳовлисига кўчиб борди. Ўз наздида мешкобчилик сердаромад бўлганлиги учун шу ишни қилади. Аммо бошқа бегона одамдан пул сўрамас, сув ичирар, ким нима берса олар, ишқилиб бозору кўчаларни айланиб юриб, чарчаган одамга бир коса муздек сув тутиб, яна йўлида давом этаверарди. Ҳар куни эрта билан икки меш сувни «Чашмаи Хизр»дан олиб келиб, бирини Меъмор хонадонига, иккинчисини ўз кулбасида мис кўзаларга тўлдирарди. Дастлабки вақтларда Маъсума бека пиширган овқатлардан, шогирдлар қатори у ҳам тановул этиб, «Саховатли Меъмор хазратларининг умрлари узоқ бўлиб, доимо сихат-саломат бўлсинлар», деб дуо қиларди. Низомиддинни кўриб «худойи таоло менга ҳам фарзанд берса, мана шунақа удлик-шудлик бўлсин», дерди. Ўз иши билан доимо машғул бўлиб юрган Али мешкобчи кейинчалик Низомиддиннинг ҳибс этилиб, Ихтиёриддинга ташланганини эшитиб, эрта билан келиб Меъморнинг кўнглини сўради... Орадан бир неча ой ўтгач, Низомиддиннинг осилганини эшитиб, бўйнида сувсиз меш, растама-раста, кўчама-кўча дод солиб, бошидан тупроқ сочиб, йиғлаб юрди. Ихтиёриддин қалъаси ёнига келиб худога ёлворди. Мусадло атрофида «Мирзо» мадрасасини қураётганлари орасига ҳам

кириб, Низомиддиннинг ҳам, бошқа йигитларнинг ҳам гуноҳи йўклигини айтиб, дод солиб бақирди. Унинг ноласига Меъмор хонадонидан бўлак кишилар локайд қаради. Бозорда ясовулбоши унинг қилиб юрган ишларидан жирканиб: «Ҳей, мешкобчи, агар сен яна шундоқ бақириб юрсанг, оғзингга қамчи билан урман, ўттиз икки тишинг синиб тушади!» деб дўқ урди. Али мешкобчи ичида: «Сен кўппакнинг кўлингдан шу иш келади, албатта» дедию индамай жўнаб қолди.

Орадан кўп ўтмай Меъморнинг ҳовли-жойларини сотиб шаҳардан чиқиб кетганини эшитди. Хайрлашиб, кузатиб қолмагани юрагини ўртаб, азонда меши тўла «Чашмаи Хизр» сувини кўтариб, «Даҳаи дорул Ҳуффо» маҳалласига келди. Жуда таниш бўлган дарвозани тақиллатди. Ҳозироқ шогирдлардан бири ёки Бадиа бекам чиқиб очади, салқин чашма сувини ошхонадаги хумга қуйдириб, очик чехра билан ташаккур айтади, хаёл қилиб турган Али мешкобчининг айтгани бошқача бўлди. Илгари очик турадиган бу дарвоза танбалаб бекитилган. Шарақ-шуруқ қилиб, занжирлари олиниб, ярим очилган дарвозадан башараси совуқ бир одам кўриниб, жим қараб турди.

— Меъмор ҳазратларининг ҳовлилари шу эди-а, сиз жаноб кўчиб келдингизми?

— Сотиб олдим!

— Мен Али мешкобчиман. Меъмор ҳазратларининг ташқари ҳовлиларидаги хужрада турганман. Соғиниб, қўмсаб келдим. Зарур ишим йўқ, бошим оғиб келиб қолганимни ўзим ҳам билмай қолибман. Қандай яхши инсон эдилар. Бундоқ мусофирпарвар, саховатли одамлар кам учрайди...

— Орқасидан югурсанг, етиб оласан! У «саховатли» кишинг ҳали Бухорога етгани йўқ, — деди у одам мешкобчига кўзларини ўкдек қадаб. — Ёки ўша хужра сеникимиди?

— Алҳазар, жаноб! Мен бир ғариб одамман, мен фақат қўмсаб келдим...

— Яна бошқа гапинг борми?!

— Йўқ.

У одам эшикни «тарс» эткизиб ёпиб, ичкарига кириб кетди.

«Ох, қандай замонларга қолдик — деди ўзига ўзи мешкобчи, — одам одамга шундай муомала қилади-ми?» У мешдаги чашма сувидан кўчада юрган болаларга қуйиб бериб, жўнаб қолди. Пули Молондан ўтиб, гала миноралар ёнига келганида, узокдан офтобачини кўрган Мажнун-девона томоғи қақраб унинг йўлини тўсди:

— Сув бер!

— Мана, ич, — деди мешкобчи заранг косани тўлдириб узатиб, — ич, жигарим, энди сирлашадиган фақат иккимиз қолганга ўхшаймиз.

— Яна бер, — деди девона биринчи косани симириб бўлиб. У яна тўлдириб берди. Девона иккинчи косани ҳам ичди.

— Яна қуяйми?

— Бас, — деди у мешкобчига илжайиб. Шундан сўнг кафтини очиб, дуо қилаётган мешкобчига мурожат қилди: — Сен ғариб одамсан, сенинг дуойинг ижобат бўлади; э худо, дашту биёбонларда қон йиғлаб кетаётган Меъмор ҳазратларининг мушкуллари-ни осон эт, жувонмарг бўлган ўғиллари Низомиддин-ни раҳмат қил!

Улар иккови ҳам юзларига баробар фотиҳа тортдилар.

— Меъмор ҳазратлари кўчиб кетибдилар, қўмсаб борган эдим, ичкарига киритишмади, — деди мешкобчи илжайиб, мамнун турган девонага.

— Тунда Афросиёб кўшин тортиб келди. Зулфиқоримни олиб чиқиб, мана шу ерда чунонам жанг қилдимки, мажусийлардан биронта ҳам қолмади. Бугун кечаси Афросиёб яна келади, сиз ҳам хушёр бўлиб тулинг! Ўз куёви Сиёвушнинг бошини олган ҳам шу Афросиёб, лашкари беадад билан келади. Ҳаммасини қириб ташлайман!

Али мешкобчи девонага қараб, унинг айниётганини сезди. Шундан сўнг хайрлашиб Бозори Қандахор томонга жўнаб қолди. Дорул Ҳуффо маҳалласи илгаригидек эмас — бу маҳалла фариштаси йўқ, совуқ ва бефайз бўлиб қолган эди. Нима сабабдан бу томонга келганини ўзи ҳам билмади. Ҳарқалай, инсон яхшилик кўриб, туз ичган ерини қўмсар экан.

Меъморнинг ҳовли-жойини сотиб олган одамнинг

совуқ муомаласи гўё мешкобчини елкасига тушган калтак бўлди: у юзини ўгириб индамай жўнаб қолди. Ҳиндиларнинг дайди сигири ҳам шунақа бўлар экан; қисир қолиб, уйдан чиқарилиб юборилгач, бир неча ой боши оғиб яна ўз уйига кириб келаверар экан. Лекин муомаланинг илгаригидай бўлмаганини сезган сигир кейинчалик ўз ховлисини тарк этиб, кўчадаги дайди сигирларга қўшилиб кетар экан.

Меъморнинг ҳайдалиб кетишида корфармо Аҳмад Чалабийнинг қўли борлигини, уста Жўржий ва кулларнинг ҳам Ҳиротдан чиқиб кетишига шу одам сабаб бўлаётганини эшитган қизиққон ва тили ботир Али мешкобчи бозорда бақириб: «Эътиборли кишилар Хуросондан қувилмоқда. Мансабдор шахсларнинг зулми ошиб кетди!» — деб юрди. Хотинининг қазосидан сўнг у ҳам Ҳиротдан бош олиб, Сабзавор томонга кетмоқчи бўлади. Аммо у томонга қайси юз билан боришини билолмади. Меъморнинг бирдан бир яқин ошнаси устод Қавом эканлигини эшитган эди; у зотнинг ховлисига бориб, зиёрат қилиб келди. Хайрият, бу зот Меъмор номини тилга олиб, бўзлаганини сезиб, дарҳол олдига дастурхон ёзди. Кейинги пайтларда у Худододбекнинг никоҳ тўйида хизмат қилди. У устод Қавомдан, Бухоройи шарифга кетаётган бирон қарвонга уни қўшиб, жўнатиб юборса, то қиёмат дуо қилажagini айтди. Устод Қавом аниқ ваъда қилмаган бўлса ҳам, шу бир офтобачининг Нажмиддин Бухорийни қанчалик яхши кўришини сезиб, ҳайрон бўлиб қолди. Шу ёшга кириб ўзига бирон ихлосманд одам йўқлиги кўнглидан ўтди.

Али мешкобчи яна мадраса қурилишига кириб одамларга сув тутди. Лекин қамти келиб қолган Аҳмад Чалабийга сув бермай, юзини тескари қилди. Буни сезган Аҳмад Чалабий мешкобчига мурожаат этди:

- Ҳей, сувингдан бир коса бер.
- Сув йўқ!
- Ана, меш тўла сув-ку?
- Бу Чашмаи Хизрдан. Сизга хайф кетади!
- Тентак!
- Сиз жанобга мол бозоридаги шалтоқ сувни ҳам раво кўрмайман!
- Йўқол бу ердан!

Али мешкобчи корфармо Аҳмад Чалабийга хўмайиб сўнгра жўнаб қолди.

Рамазон ойи охирларида Ал-Жазойир амирининг Ҳиротга келиши ва бу тантанавор кунлар Ҳирот аҳлини масруру маст қилиб, салтанатнинг ас-асаю дабдабаси одамлар диққатини ўзига жалб этиб, нигоҳини хиралаштиради, хаёл қилди, ҳукмдорлар. Улар янглишди; қатлу талон-торождлар, қувғину пўписалар, ғарибу ғурабонинг аянчли ҳаёти — қашшоқлик, мулкдорларнинг керилишларию амирзодаларнинг адовати фуқаро тинкасини қуритган эди.

Бозорма-бозор санғиб, сув сотиб юрган Али мешкобчи ҳамма ерда «қиймат яқин қолгани»ни, мансабдорларнинг хиёнаткорлигию одамларда меҳру оқибат қолмаганини бақириб айтиб юрди. Кечқурунлари чарчаб ҳужрасига келгач, токчадаги китобни қўлга оларди. Бу китоб «Чор дарвеш» бўлиб, Меъмор ҳадя қилган эди. Али мешкобчи ёшлигида мактаб кўрмаса ҳам, хат таниб олган, қийналиб ўқирди. Энг қизиги, бу китобнинг қатида Меъмор умри давоми йиққан ҳикматли сўзларни шилдироқ қовозга ёзиб қўйган бўлиб, уларни доимо ўқиб, ёдлаб юрарди.

Бу гапларда одамийлик, ахлоқ-одоб, ҳалол меҳнат, мардлик, шарму ҳаё, инсоф, тадбиркорлик каби фазилатлар улугланар, танбаллик, ҳаромтомоқлик, порахўрлик, жаҳолат, ёлғончилик, адоват, ҳасад, ғийбат, хиёнат, кибр-ҳаво сингари иллатлар қораланар эди. Али мешкобчининг бу гапларни айтиб юриши, табиийки, сарой атрофидагиларга ёқмасди.

Бозорма-бозор югуриб, замонаю мансабдор кимсаларнинг бераҳму бешафқатлигидан, порахўру бемурватлигидан шикоят қилиб юрган мешкобчини кунлардан бир кун икки ясовул чашма бошида: «Сен ярамас келгинди сувни булғатдинг», деб қамчи билан чунонам савалашди. Ерда чўзилиб қолган Али мешкобчининг биқинига тепишди. Унинг оёқларига қамчи уриб, иккинчи бор бозор кезмайдиган қилиб ташлаб кетишди.

Чўзилиб ётган мешкобчини кечга яқин қандайдир номаълум одамлар кўтаришиб ҳужрасига элтиб қўйишибди. Ҳушига келган мешкобчи эрта билан қовоғи

тепасидаги ёрилиб қон оққан ерларини кимдир рўмол билан бовлаб кетганини, ёнига бир коса сув, нон қўйилганини пайқади.

Бу ким бўлди? Ахир у сўққабош, кимсасиз, мусофир-ку? Унинг кўнглини олиб турадиган меҳрибон Меъмор ҳам ҳайдалиб кетган-ку! Қашқирлардек йиртқич ясовуллар қўлидан олиб, ўз ҳужрасига ётқизиб кетган ким экан? Бу шаҳарда унинг яқин ошнаси қолмаган-ку?! Мешкобчининг аъзойи бадани зирқираб, бош кўтаришга мажоли келмай ётганида, куннинг ўрталарида, ҳужра эшиги очилиб, рўмолчага озгина хўрак тугиб олган икки йигит кирди. Улар мешкобчига салом бериб, эҳтиёткорлик билан ёнига ўтиришди. Уларнинг бири — йигирма ёшларда, чиройли қилиб салла ўраб олган мадраса муллаваччаларидан бўлиб, иккинчиси, ҳам эндигина мўйлаби сабза урган, гавдаси йўғон йигит эди. Муллавачча биринчи бўлиб, ярим овозда кеча кечқурун чашма тепасида ётганини, икковлари кўтариб олиб кириб қўйганини айтди. Қимир-лолмай, калтак зарбидан инграб ётган мешкобчи, агар унинг қўлида Ҳазрати Алининг зулфиқори бўлганида барча мансабдорларни, амирзодалару подшоҳгача, ҳамма-ҳаммасини бир кунда қириб ташлашини айтиб, оҳ урди. Бир ғариб одамга шунча ситам бергани худодан қўрқмайдиларми, деди яна инграб.

— Йўқ, улар худодан қўрқмайдилар! — деди муллавачча ярим овозда босиқлик билан. — Фуқаронинг чумолича ҳам қадри йўқ. Биз ҳам, қудратли мешкобчи, сизга ўхшаб жабр чекдик.

— Сизлар ким бўласиз? — мешкобчи икки йигитнинг меҳрибонлик кўрсатганидан мамнун бўлиб сўради.

— Бизлар Низомиддин ва Аҳмад Лурнинг дўстларимиз.

— Тушундим, — деди мешкобчи, — Низомиддин асл йигит эди! Танийман. Шерикларингиз қатл этилиб, сиз икковингиз қутулиб қолдингизми?

— Йўқ, бизлар жуда кўпмиз, — деди муллавачча. — Бизлар қатл этганлари билан адо бўлмаймиз.

— Тушунарли.

— Ёнингизга келишдан мақсадимиз — биринчидан, сиз ғариб ва софдил кишига қўлимиздан келган-

ча мурувват қилмок, иккинчидан, бундан буёк ўз ёғингизга қовурилиб юрмай, хоҳласангиз, бизнинг ёнимизга келиб, биргалашиб иш тутмоқликни айтиш эди. Ёлғизлик ёмон, йиғласак ҳам бирга йиғлайлик, ёмонлар билан ёқалашсак ҳам бирга бўлиб ёқалашайликки, ҳақиқатни бирликда топайлик.

— Исмингиз нима, азиз укаларим? — сўради мешкобчи.

— Менинг исмим — Талаба, шеригимнинг исми — Интиком. Тузалганингиздан кейин келинг, бизларни Мадрасаи Олиядан топасиз...

Икки йигит хайр-хўшлашиб ўринларидан турдилар.

— Албатта бораман, — деди Али мешкобчи номлари яширин, меҳрибонлик кўрсатаётган икки хушфеъл йигитга тикилиб.

Чоршанба куни эрта билан Дорул Ҳуффо маҳалласида пайдо бўлган яна бошқа икки нотаниш одам Меъморминг эшигини тақиллатди. Эшикни қия очиб, нотаниш кишиларга совуқ назар ташлаган юзлари гўштдор уй эгаси сипоҳларга хос пурвиқорлик билан «Хизмат?» дегандек қаради.

— Ассалому алайкум! — деди эшик тақиллатганлар баробарига, — Меъмор ҳазратларида ишимиз бор эди, марҳамат қилиб чақириб берсангиз.

— Бу ер қозихона бўлганми?!

Эшик тақиллатганлар жим бўлиб қолишди.

— Бу ҳовлини мен сотиб олганман! Бу ерда меъмор-пеъморминг йўк! Уни бекорга ҳайдашмаганга ўхшайди. Хоиннинг отасида ҳам бир гап бор экан!

— Соҳиб, бизни авф этинг, биз бу ерга янглишиб келиб қолибмиз.

Эшик қарсса ёпилди.

Кўчада қолган бу икки нотаниш одам бир-бирига хайрон бўлиб қараб қолди.

— Бу тушимми ё ўнгимми?

— Ўнг, — деди соқол-мўйлаби сийрак, лўмбиллаган семиз, ўрта яшар одам рўпарасидаги шоп мўйлабли қотма кишига.

Бу одамларнинг бири — Фармон кал лақабли этикдўз косиб бўлиб, ёшлигида боши ғоятда қирмоч кал бўлган, ёши ўтиши билан у тузалиб кетган бўлса

ҳам, қулоғигача бостириб хожи дўппи кийиб юрарди. Кўнгли очик, кулгию ҳазилни ёқтирар, улфатлари орасида ҳаммадан аввал бир бошини очиб кўрсатиб, ўз лақабидан гап бошлар, гапга чечан эди. У меъморнинг хонадонига маҳси, кавушу этик тикиб берар, баъзида Меъмор Бозори Қандаҳордаги унинг дўконига келиб гаплашиб, дилкашлик қилиб ўтирар эди. Иккинчи киши — Парфи сўтак бўлиб, уйда косибларга сарри тайёрлаб сотарди. У ўзига етгунча беғам, гап билмас сўтак эди. Улар бир-бири билан ёшликдан ошна бўлиб, икковлари ҳам Меъморга ихлосманд, кўп масалаларда келиб маслаҳатлашиб туришарди. Низомиддиннинг қатлидан хабарлари бор, келиб дардлашиб, ҳасратлашиб кетишган эдию, аммо шундай мўътабар зотнинг ҳайдалиб кетиши асло хаёлларига келмаган эди. Бунинг устига эшик очган совуқ кимсанинг: «Бу ер илгари қозихона бўлганми?!» дегани уларни ўйлатиб қўйди. Улар, дарҳақиқат, ҳозир қозихонадан чиқиб келишаётган эди. Уларнинг бир камбағал косиб ошнаси меҳнат ҳақини тўламай, анча вақтдан буён муттаҳамлик қилиб келаётган хўжайини — улгуржифуруш бойвачча устидан қозига арз қилган эди. Бу иш анча вақт судралиб юриб, бугун ҳал бўлган эди. Улгуржифуруш бойвачча пора бериб, қутулиб кетди. Бойвачча ҳақ, арз қилган косиб муттаҳам бўлиб қолди. Қозихонадан кўксини чангаллаб фиғон қилиб чиқиб кетган косибга тасалли беришди. Аммо косиб, бу ярамас одам бошқа бир жиноятни ҳам пул билан ёпиб юборганини кўрган — у бировнинг хотинига кўз олайтирган номард эди.

Фармон кал билан Парфи сўтак ўз ҳамкасабаларига сабр қил, сабрдан бошқа илож йўқ, деб тасалли беришди. Лекин уларнинг Меъмор ҳовлисига йўл олганларининг боиси бу эмас, бошқа масала эди. Меъморнинг мана шу бир ой ичида Ҳиротдан чиқиб кетганидан хабарлари йўқ эди.

Парфи сўтак билан Фармон кал орқаларига қайтиб, Пирмуҳаммад тандирчи ёнига келишди. Кенг ва текис ҳовлида пешанасини танғиб олиб, ўғиллари билан тандир ясаётган гавдаси йўғон киши қўлидаги тахтачасини қўйиб, ошналари билан қўл сиқишиб омонлашди. Болалардан холироқ, айвон соясига бо-

риб ўтиришди. Фотихадан кейин, Фармон кал гапни лўнда қилди:

— Қулоғимизга ёмон гап чалинди; Муҳаммад Арғун маҳкамаси худо раҳмат қилгур Низомиддиннинг отаси Меъморга кўз тикиб, у зотни орадан кўтариб ташламоқ ниятида эмиш. Бу гап жуда аниқ кишидан эшитилди. Мавлононинг маслаҳатларига кўра, Меъморни хабардор қилиб қўяйлик, деб борган эдик, у зот ховли-жойларини сотиб, кўчиб кетибдилар.

— Кечиккан бўлсангиз ҳам ҳарқалай бу гапни Талаба жанобларига ҳам маълум қилиб, маслаҳат сўраш керак, — деди тандирчи. — Мен бир нима деёлмайман. Ўзингизга маълумки, Талаба жаноблари ҳамма нарсани маслаҳатлашиб олмоқ кераклигини айтган эдилар. Мавлонога ҳам бу гап маълум, нечун у киши Талаба ҳазратлари билан маслаҳатлашмай, сизларни Дорул Ҳуффога юбордилар экан?

— Бу гапингиз маъқул, — деди суҳбатга аралашиб Парфи сўтак. — Мен ҳам йўлда сизга айтдим-а, олдин мадрасага боришимиз керак деб.

— Боришдан қочмаймиз, — деди Фармон кал.

— Эҳтиёт бўлинглар, — деди Пирмуҳаммад тандирчи, — бирон жуфт этикми, маҳсими, қўлингизга олиб олинглар. Ҳовлиқманглар, ҳовлиққан одамга ҳамма қарайди.

Кал билан Сўтак бир пиёладан чой ичиб, ўринларидан туришди. Тандирчи ўргатганидек рўмолга янги этик тугиб, мадрасага боришди. Шу атрофда айланиб юришди. Орадан кўп ўтмай, кўлида китоб бошида чиройли салла, муллавачча келиб, улар билан омонлашди. Бу йигит «талаба» эди. Улар кўчада янги этикни кўриб, савдолашаётган бўлиб, асосий гапга ўтишди. Фармон кал Талабага ҳамма гапни лўнда қилиб айтди. Муллавачча бўлса шошмасдан этикнинг у ёқ-буёқларини айлангириб кўрган бўлди.

— Бу ишнинг чораси кўрилган. Марҳум Низомиддиннинг отаси соғ-саломат Бухорога жўнаб кетди. Ўзимизга тегишли бир одам аравакашлик қилиб, у зотни олиб кетди. Биз ўйлаймизки, Меъмор ҳазратларининг сафарлари бехатар бўлғай.

— Хайрият, — деди Фармон кал.

— Этигингиз қиммат экан, уста, — деди мулла-
вачча, — биз ўзимиз бозорга бориб савдолашиб ола-
миз. Тушундингизми?

— Тушунарли. Хайр, саломат бўлинг! — деди Фар-
мон кал.

Фармон кал билан Парфи сўтак яна орқаларига қайтишди. Улар йўл-йўлакай Талабанинг жуда хуш-
феъл, доно йигит эканини гаплашиб кетишди. Си-
тамгар фалак, бешафқат подшоҳлар ўзи сабаб бўлиб,
фуқаро мана шу интиқом йўлига, хуруфия фирқа-
сига жамулжам бўлаётганини, бу ҳам тангрининг
иродаси эканини айтишиб, ўзларига тасалли бери-
шади. Башарти қўлга қиличу найза ушлаш лозим
бўлиб қолса, бу фармонни Талабаю Ҳорун бўзчи
берса, қон тўкишга тайёр эканликлари, тангри мар-
ҳаматига шоҳу амир эмас, халойиқ лойиқ эканини
сўзлашишди.

— Марҳум Низомиддин отасига шикаст етказмас-
лик чорасини ҳаммадан аввал ўйлаб, ўз одамимиз-
нинг кўшиб юборилиши, бу жуда зукколик бўлиб-
ди, — дейишди улар бир-бирига. — Демак, биз Тала-
бага суянсак, ишонсак, у жаноб айтганини қилсак,
жонимизни фидо қилсак арзийди ва бизнинг чеккан
заҳматимиз зое кетмайди.

Жума куни Жоме масжидига — намози пешинга
оқиб келаётган одамларнинг кети узилмасди. Шу одам-
лар ичида амирзода Иброҳим Султон Шерозга жўнаб
кетганидан кейин Бойсунқур иродаси билан ўз ман-
сабидан бекор қилинган митти Сулаймонбек ҳам боши
қуйи ғарибона келарди. Қамчинидан қон томган учинчи
жаллод, яъни Муҳаммад Арғун, Қораилондан кейин-
ги, «сарой синчларини маҳкам ушлаб турган мих»-
нинг пораю фахш ишлари фош этилиб, омбур билан
суғуриб ташлангани бир кундаёқ фуқаро кулоғига
етиб, оғиздан-оғизга кўчди. Кўринишда хокисор, ба-
қирмай, секин гаплашадиган, одамларнинг «пешана-
сини силаган» бўлиб, чоҳга тепиб юборадиган бу мак-
кор шахс анчадан буён Мирзо диққатини тортарди.
Бу одам Иброҳим Султоннинг баджаҳл, қаттиққўлли-
гидан фойдаланиб, ўз манфаати йўлида кўпларнинг
ёстиғини қуритиб юборган эди. Унинг маҳкамасига
уч бор кириб, йиғлаб-ёлвориб, ўғли гуноҳини андак

юмшатиб, қатлдан олиб қолишини илтимос қилган Меъморга ҳам жуда юмшоқ, мулойим муомала қилиб, аслида ўзининг «салтанатга садоқати»ни изҳор қилиш баҳонасида амирзодадан шу «хуруфия тўдаси»ни тезда осиб ўлдиришни бир неча бор талаб қилган эди. У мақсадига етган. Энг даҳшатлиси шу бўлган эдики, бу кимса юмшоқ гапириб, ҳаммага ўзини «дўсара» кўрсатиб, қабих ишларни қиларди. Унинг «ширинсўз», «мулойим», «одампарвар»лиги фақат бир ниқоб эди, холос. Бу кимса ўз мансабидан бекор бўлгач, бир неча ой хонанишин бўлиб ётди, ҳеч кимга қўшилмади. Бирон кимсага арз ҳам қилолмади — сабаби унинг жирканч шахс экани Шохруҳга ҳам маълум эди. Икки-уч ойлاردан сўнг Сулаймонбек бошини секин шиллиққуртдек чиқариб атрофига аланглади. Жимжитлик. Шундан сўнг ён қўшнисиникидаги никоҳ тўйига чиқди. Хизмат қилиб юрган йигитчалар унинг ёнига нон, қанд-қурс қўйиб кетдию, аммо ҳеч ким у билан гаплашиб, ёнида ўтирмади. У ёлғиз, якка-мохов бўлиб ўтирди-да, кейин тўйдан чиқиб кетди. Яна бир куни жанозага чиқди. Тўпланган одамлар ундан ўзини тортиб, у билан ҳеч ким мулоқотда бўлмади. Унга тобут кўтаришга ҳам гал бермай, бир томонда қолдирди. Жоме масжидида ҳам ундан одамлар узоқлашиб, пойгакларда намоз ўқидилар, аммо унга яқин туришмади. Одамлар миқ этишмас эдию, лекин ундан ўзларини тортишарди. Сулаймонбек буни жуда яхши пайқаса ҳам, бари бир сурбетлик қилиб одамларга суркалаверарди. Кунлардан бир куни Фармон кал Парфи сўтакка мурожаат этди:

— Бу ярамасни тинчитиб қўя қолсам нима дейсан? — у этиги қўнжигга солиб қўйган дудама ханжарга ишора қилди.

— Савоб бўларди! Аммо Талаба билан бир маслаҳатлашиб кўриш керак.

— Бу гапинг маъқул, — деди Фармон кал Парфи сўтакнинг лўмбиллаган юзларига жилмайиб қараб, — сендан ҳам балодек ақлли гаплар чиқади-я!

— Ҳамма ақл ўзимда дейсанми! Ақлингнинг кўплигидан бошингга шира тушиб, шафтоли қоқи қилиб қўйган.

— Балли, сўтак! — деди хахолаб Фармон кал, —

шунинг учун экан-да, аммамнинг бузоғидек кечаси билан бошдаги ширани ялаб чиққанларинг.

— Вой, вой, ошна, қўй, кўнглимни айнитма! Яхши ҳам қирмочингни капгир билан сибириб ташлаганлар, бўлмаса етти маҳалланинг пашшаси орқангдан ғувиллаб эргашиб юрарди.

— Об-бо, сўтаг-е! Енгдинг. Бас! Ўтмас пичоқ қўл кесар деб шуни айтадилар-да! Туриб-туриб оласан. Ўзи бир вақти келиб қолади-да, миянг ўлгур бирдан ишлаб кетади. Офарин! Худо ҳаммага ақл улашганида сенга жуда узун тегиб қолган-да, а!

— Ўшанда сенинг елкангдан ушлаб турувдим-да. Худо: — тила тилагингни, деди. Мен ақлдан тўрт энлик ошиғроқ бериб юборинг, дедим. Мана, жонингни киритяпман, дўстим!

— Бас, биз енгилдик, сиз енгдингиз! Энди тўғри гапга ўтайлик; хўш, нима қиламиз? Талаба бизнинг дўконимизга келмаяпти. Ёки яна мадрасага борамизми?

— Бу жуда шошилинчми?

— Сулаймонбекни кўрсам гашим келиб, юролма-япман. Шу ярамаснинг боши оғирлик қилиб юрибди чамамда!

— Эртагача сабр қилайлик.

Эртаси куни, дархақиқат, Бозори Қандахорда, тим ичида Талаба пайдо бўлиб, у этик харид қилиш бахонаси билан Фармон кал дўконига кириб, курсига ўтирди. Саломаликдан сўнг, Фармон кал дархол мақсадга ўтиб, ниятини айтди.

— Бундоқ иш қилмоққа биз рухсат этолмай-миз, — деди ярим овозда Талаба, — бу «Саркарда» ҳазратларининг ҳам фикрлари. Сотқинлик, авомга жабру зулм истаганлар мана шундоқ хор бўлишини одамлар кўрсин. Уни сўйиб юборсангиз қутулади-кетади. Қўтир мушукдек ҳеч қаерга сизмай, одамлар ундан хазар қилиб юргани бошқа одамларга катта ибрат-ку. Бир-икки йил қўйиб бериш керак, ўзи ўлиб кетади. Ҳали бунақа хор бўладиган мансабдорлар анча-мунча. Агар бир-икки йилдан кейин ҳам сурбетларча яшайверса, сиз билан маслаҳатлашиб уни йўқотиб юборамиз.

— Жуда маъқул.

— Пес — бу дард. Тузук одамлар ҳам бу дардга мубтало бўлиши мумкин. Аммо бу пес ёмон пес, бадтарин пес. Бунга даво йўқ, бундан биз ҳазар қилишга ҳаққимиз бор.

— Жуда тўғри.

— Этигингиз қиммат, уста. Биз талабаларнинг қудратимиз етмайди. Яна бир келаман.

— Келинг, мулла, арзонроғи ҳам бўлади. Яхши кунлар ҳам келиб қолар...

— Худо хоҳласа, албатта, — Талаба хайрлашиб дўкондан чиқиб кетди.

Ҳиротни айланиб ўтадиган Ҳерирўд дарёси жи-мирлаб оқиб ётарди. Бу сувнинг мавж уриб жи-мирлашлари, бурилишлари остида кучли оқим доимо шитоб билан шимолга, Мурғоб томонларга югурарди. У бир қарашда кўзга кўринмас ва лекин унинг қудрати-ни хуросонликлар сезиб турардилар.

XXXII б о б

ЧЎЛИ БОБО МАСКАНИ

Уч арава Толлимаржон, ундан сўнг дашт карвонсаройидан чиқиб, Қарши шаҳри қайдасан, деб йўлга тушди. Учинчи аравада Халач бўронидан омон қолган баъзи қақир-қуқурлар, Меъморнинг темир-терсак асбоблари; кетмон, белкурак, андава, ганчхок тоғоралари, сим, элак ва ҳоказолар... От устида Ғаввос Муҳаммад ўтирарди. Икки хуржунини дори-дармонлар билан тўлдириб олган табиб ўзининг ювош байталида биринчи аравага ёнма-ён, Меъмор билан гаплашиб келарди.

Икки кун йўл юриб, Қарши карвонсаройига етиб келишди. Шаҳарга кириб келишда дарё кўпригида пойлаб ўтирган хизматкор йигитлар табибни кутиб олиб, бек ховлисига жўнашди. Табиб бекнинг бир ўғли оғир касал эканини, чоршанбага унга етиб боришини Меъморга айтган эди. Табиб йўлдошларини карвонсаройга жойлаб, бир кеча ҳордиқ олганларидан сўнг, эрта билан келиб Бухоро йўлига чиқариб, кузатиб қўйишини маълум қилди. Меъмор ҳам, Ҳорунбек

хам табибга миннатдорчилик изҳор этишди. Табиб байталидан тушиб, бек кишилари олиб келган аравада шаҳар ичкарасига кириб кетди. Кечқурун икки йигит каттакон дастурхонга ўроғлиқ нон ва ширинликлар, иккинчи бола хурмачада қатик кўтариб келди. Булар бек ҳовлисида юборилганини, Меъмор ҳазратлари мана шу қатикқа пиёз тўғраб ичиб олиш лозимлигини таъкидлашди.

Эрта билан табиб бекнинг кичик укаси билан бирга карвонсаройга келиб, бек жаноблари нонуштага таклиф этаётганларини айтди. Йигитчанинг ҳовлида Ҳорунбек билан гаплашиб турганини кўрган табиб, Меъморга имо қилди.

— Бек ёмон одам эмас. Сизнинг келганингизни эшитиб, атай тайёргарлик кўряптилар.

— Борамиз, — деди Меъмор. — Бек ҳазратлари чақирадию бормаймизми? Сиз учун ҳам борамиз.

Табиб билан Меъмор олдинда, эрта билан улар бир неча кўчани кесиб ўтиб бекнинг ҳовлисига кириб келишди. Ҳовлида турган бек дарвозагача юриб келиб, Меъмор билан кўл беришиб омонлашди. У эллик ёшлардан ошган, қора соқол, юмалоқ одам эди. Маъсума бека билан Бадиа ичкари ҳовлига кириб кетишди. Ҳорунбек билан Меъморнинг шогирдлари бек укаси билан пастки айвонга ўтиришди. Табиб, Меъмор, бек ва яна бир кекса одам катта, нақшин меҳмонхонага тайёрланган дастурхон атрофига ўтиришди.

Нонушта пайтида, бек, ички оғир ва мусибатли гаплардан хабари йўқ, Меъморнинг Бухорога ўтиб кета туриб, унинг ҳовлисига тушишганидан бениҳоя хурсандлигини, илм кишиларининг пойқадами шарофати билан унинг ўғли бугун анча чиройи очилиб, кўзини очганини айтди. Бек подшоҳнинг «алломайи замон» мунажжим эканликлари, Мирзо Улуғбек илму фан кишиларини ўз қаноти остига олаётганига таассуф қилиб, майда ҳокимлар, беклар ҳам хаттоту шоирларга, мударрису меъморларга яхши кўз билан қараб, гўё шундай қилса, подшоҳ ҳазратлари олдида обрўлари ошишини билади. Бундоқ зиёли одамлардан четда қолмасликка ҳаракат қиларди. Бекнинг гапларидан Меъмор унинг мутлақо мадраса кўрмаганини пайқади. Ёнида ўтирган мўйсафид, шаҳардаги Жоме

масжидининг имоми экани ҳам билинди. Меҳмонлар бек ўғлига худо шифо бериб, тезроқ ўрнидан туриб кетсин, деб дуо қилишди. Бек Ҳиротда бўлмаганини, лекин Мусалло Жоме масжид, миноралар таърифу тавсифини кўп эшитганини айтди. Табиб ҳам Меъморнинг офир мусибат билан Бухорога кетаётганини маълум қилишни лозим топмади. Йўлда, Ҳорунбек ҳам бек кишиларига Низомиддин қисматини гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, деган эди.

Гапдан гап чиқади, деганларидек, нонушта пайтида бек тўсатдан Меъморга мурожаат этиб, бу ерда бирон ой қолиш иложи йўқмикан, муҳим бир илтимосу узримиз бор эди, деди.

— Мен шошилинич бир иш билан Бухорога кетяпман, деди Меъмор. Афтидан, бек бу ерда бирон масжид қуриш нияти бор, хаёл қилди. Ёнида ўтирган имом бунга ишора бериб тургандек бўларди. — Яна, бек ҳазратлари, мен бетобман, дўстим Ҳожи Абдул-асад яхши биладилар. Юмуш бўлса, жоним билан қилиб берар эдим. Агар бир-икки кун қолиб, усталарга лойиҳасини чизиб, кўмаклашиб юбориш лозим бўлса, бош устига.

— Бир-икки кунда бўлмайди, — деди яна бек, — биз сизга катта ҳақ тўлаймиз. Ихтиёрингизга анча одамлар берамиз. Сизнинг келганингизни кечаёқ табибдан эшитиб шу фикр кўнглимиздан ўтган эди. Ўғлим бетоб бўлмасидан илгари Самарқандга одам юбормоқчи бўлиб турган эдим, боламнинг дарди бу ишни хаёлимдан кўтариб юборди.

— Қандай юмуш экан? — Меъмор сўради.

— Хўжа Муборак деган жойимиз бор. Бу томонда катта чорва, қанчалаб мол боқилади. Чўпонларнинг мендан илтимоси шуки, йўл ёқасига сардоба қурмоғимиз лозим. Шундоқ бир жой борки, кўрсангиз ўзингиз ҳам кетолмай қоласиз. Бундан неча юз йил илгари ўтган Яланғоч авлиё ҳам Хўжа Муборак яқинига сардоба қуриш кераклигини айтган экан. Бунинг учун ҳар бир чўпон менга юз қўй ваъда этди. Бир-икки йил ичида бизнинг қўлимизга юз мингга яқин қўй киради. Иккиламчи, Улуғбек Мирзо ҳазрати олийлари ҳамма амиру бекларга кўпригу сардобаю ҳаммомлар қуриш ҳақида фармойиш берганлар.

— Савоб иш, — деди Меъмор.

— Имконинг бўлса, яхши иш бу, — деди табиб.— Меъмор ҳазратларининг саломатликларию хоҳишларига ҳам қараш лозим. Лекин йўлингиз Хўжа Муборак орқали ўтади, ўша жойларни кўриб кетсангиз зарар қилмайди. Сиз кўпроқ сут, қатиқ ичишингиз керак, бир кун, ярим кун чўпонлар меҳмони бўлсангиз, бу фақат фойда!

— Муҳтарам бек, — деди Меъмор, — биз ўша ердан ўтиб кетамиз, мен аҳволни бир кўрай, йўлдошларим билан маслаҳатлашай, бундан сўнг сиз жанобга ўз фикримни айтаман. Бир ўртача сардоба учун юз эллик мингга яқин оби ришт ишлатилади. Ундан сўнг ганчхок ва пойдевор учун қир тайёрлаш ва ҳоказолар...

— Риштнинг ярми бор; Косон ва Пўлоти қишлоқларида. Биз етказиб берамиз. Пўлоти қишлоғида уста Обид ва уста Худойберган деган кишилар ҳам бор, улар сизга кўмаклашади.

— Ҳозир бир нима демоқ қийин, аммо жойни бориб кўриб, кейин бир фикрга келамиз. Аммо, муҳтарам бек, бундоқ хайрли ишга бел боғлаганингиздан ниҳоятда хурсандман. Бундоқ ишлар ҳамма бекларимизнинг ҳам кўнглига кела бермайди.

— Ҳорун ар-Рашид кўп яхши бинолар қурганлар,— деди гапга аралашиб табиб. — Минораи Калонни қорахонийлардан Арслон қурдирдилар. Етти тош йўлдан у кўриниб туради. Карвонлар қумда адашиб, саргардон бўлмайдилар. Бухорои шариф марказида турган Минораи Калон уларни чорлаб туради... Қарши билан Шаҳрисабз оралиғида бир неча сардобалар борки, улар сомонийлар, қорахонийлар замонида қурилган. Абу Райҳон Беруний Ғазна шаҳрига ўтиб кетаётганларида сардоба ёнида бир ҳафта қолган эканлар...

— Кўпчилик бўлиб сиз ҳазратга таъсир кўрсатяпмиз, — деди бек жилмайиб, — шояд, Оллоҳ кўнглингизга бу ерлар муҳаббатини солса.

Меъмор бош қимирлатиб, Ҳожи табибга қараб жилмайди: «ичимдаги дардни билмайсизлар, агар мен ҳам сизлардек ғаму ғуссасиз бўлганимда, бу ерларда анча вақт қолиб кетардим. Қандоқ қилайки, дили пора

бўлиб, қувилган Меъмор ўз тупроғи сари ошиқяпти...» дегандек бўларди у.

— Ўйлаб кўрайлик, тўсатдан бир фикр айтиш қийин бўляпти, — деди Меъмор бекка яна мулоҳимлик билан.

Нонуштадан сўнг карвонсаройга қайтиб келган Меъмор ўз хужжрасига йўлдошларини тўплаб, эртага эрта билан жўнашажаги, Косондан ўтгач, Хўжа Муборак яқинида чўпонлар орасига киришажагини, бу ер йўл устида эканини ҳамда бекнинг илтимосини ҳам айтди. Ҳеч кимдан садо чикмади. Бир кишидан ташқари, ҳамма тезроқ Бухорога етиб олишни, йўл азоби жонга текканини билдирди. Фақат Ҳорунбек сукут сақлар ва кам гапирарди. У Меъмордан ҳеч вақт узоқлашмас эди-ю, аммо ҳеч сўз айтмасди. Бу ҳолни сезиб юрган Бадиа ҳамманинг олдида унга муурожаат этди. Негадир унга нисбатан юрагида бир шубҳа пайдо бўлган эди.

— Отамларнинг фикрларига сиз нима дейсиз?

Ҳорунбек ялт этиб Бадиага қаради. Унинг Калиф қумлигида бўлган воқеадан сўнг андак шубҳаланиб юрганини сезган Ҳорунбек жуда босиқлик билан гапирди:

— Аравалар шай, худо хоҳласа, эрта билан йўлга чиқамиз. Лекин бекнинг таклифига келганда, бу масалани мен эмас, Меъмор ҳазратлари ҳал қилишлари керак. Менинг вазифам, сизларни соғ-саломат Бухорога етказиб кўйиш. Менинг фикрим, мана шундоқ, Бадиа бекам.

— Агарда отамлар бу ишни олсалар, биз анча қолиб кетамиз. Бунга сиз нима дейсиз? Бизларни ташлаб яна Ҳиротга қайтаверасизми?

— Меъмор ҳазратлари аввал бориб ўша жойни кўрсинлар, кўрмасдан туриб бир фикрга келолмаётганликларини ҳаммамиз сезиб турибмиз. Бу ёғи ҳам бир кунлик йўл...

— Ҳорунбек тўғри айтдилар, — деди Меъмор, — ўша ерга борайлик, бир фикрга келамиз.

Бу гал ҳам Бадиа камгап Ҳорунбекни ушлолмади.

Одатдагидек эрта билан улар яна йўлга тушишди. Карвонсаройга келган табиб Меъмор билан хайрлашди. Бек ўз укасини то Хўжа Мубораккача улар билан қўшиб юбораётганини айтди. Бекнинг укаси ўзига

ўхшаш яна икки отлик билан кўлларида тугун, бирга йўлдош бўлиб боришга шай турарди. Меъмор табибга миннатдорчилик билдирди:

— Бизга кўрсатган меҳрибончилигингиз учун ташаккур! Асло унутмаймиз, — деди Меъмор.

Бекнинг укаси қийиқ кўз, нигоҳи ҳеч нарсани назарписанд қилмай, мағрур юрган Бадианинг қалдирғоч қошларида эди.

Аравалар жўнаб кетди.

Биринчи арава атрофида қаршилик уч отлик гаплашиб борарди. Бу ҳол Ҳорунбекка негадир ёқмади. У кўп ўтмай ўз ўрнига Зулфикорни ўтқазиб, ўзи иккинчи аравага чиқиб олди.

Йўлда бир тўхтаб, кечга яқин Косондан ўтиб, кенг бир ўтлоқда тўхташди.

— Мана шу жой Хўжа Муборок билан Косоннинг ўрталиғи, — деди отликлардан бири, — сал ичкарироқда қудуқ бор. Оғамлар шу ерни кўрсат, деганлар. Бари бир шу ерда тунашга тўғри келади.

— Тунаймиз, — деди Меъмор негадир тетикланиб. Ҳар гал у кечга яқин аравадан тушишда чарчаб, беҳол бўларди. Бу гал унинг тетиклигини, иштиёқ билан у ёқ-бу ёқларга аланглаганини кўрган Бадиаю шогирдларининг чехраси очилди. — Сизлар нима дейсизлар. Яхши, баҳаво ер экан, ўша қудуқ ёнига борайлик. Бекзода, ўша сардоба қуришга мўлжалланган жойни кўрсатинг!

— Мен билмайман, — деди йигит. Агар оғаси буйруқ қилмаганида улар билан шунча йўлни босиб келишга мутлақо тоқати йўқ эди. — Шу атрофда қудуқ ёнида Чўли бобо туради, деганлар, ўша одамни чақирайлик.

— Йўқ, бўтам, ўша Чўли бобо ёнига ўзимиз бора қолайлик, — деди Меъмор. Кейин Ҳорунбекка буйруқ қилди. — Қани, хайданг, ўша ерга борамиз!

Катта йўлдан чиқиб, бир чақиримча ичкарига киришди. Кунчиқар томонда тепаликлар бўлиб, кунботар томон текислик, ундан нари қумликлар. Қудуқдан сал нарироқда сочилиб ётган кулбаларнинг биридан арава ҳамда отликларни кўриб Чўли бобо чиқиб келди. Одамларни кўриб хурсанд бўлиб кетди. Одат-

дагидек Хорунбек сакраб отдан тушиб, жilовини ушлаб турди. Зулфикор билан Заврак арава остидаги шотичани олиб, орқага кўйишди. Эҳтиёткорлик билан Меъмори, ундан кейин Маъсума бекани ва Бадияни пастга туширишди.

— Жуда баҳаво жой экан, — деди шу лахза Бадия. — Қарши шаҳрини аслида мана шу ерга курадиган экан!

— Худди мана шу кудукнинг ёнига! Тўғрими, бекам? — гап қотди Заврак.

— Табиатнинг хатосини қарангки, баҳаво ерлар қолиб, катта шаҳарларни бир чеккага куради.

— Масалан, Бухорони, — деди яна Заврак, — шунча дарёлар ёқаси қолиб, бир жазирамага...

— Нишопур шаҳрини ҳам бир чалдивор ўрнига куришган, дейишади.

— Нишопурни кўрмагансиз, бекам. Нишопур жуда яхши жойда.

— Ҳар кимга ўз шаҳри ёқади.

— Бекзода жаноблари, сиз асли Қаршида туғилганмисиз? — сўради Заврак гўдайтиб турган бекнинг укасидан.

— Ҳа, — деди у от устида турганича. Негадир у суҳбатга киришолмай совуқ турарди, — биз асли — шаҳрисабзлик, барлос уруғиданмиз. Отам сарбоз бўлганлар.

— Тушунарли, — деди Заврак, — беклик ўша вақтдан денг. Бунинг устига барлос уруғидан бўлсангиз, сиздан буюк одам йўқ бунда, — деди киноя билан.

Меъмори аравадан тушганидан сўнг бу томонга келаётган серсоқол Чўли бобо қаршисига чиқиб, у билан эски танишлардек қўл беришиб омонлашди.

— Чўли бобо сиз бўлсангиз керак?

— Ҳа, мен бўламан, — у йўғон овози билан дадил гапирарди, — биз томонларга хуш келибсизлар! Қалай, мол-жон омонми, саломатмисизлар!

— Шу ерда, кудук бўйида тунаб, тонгда жўнаб кетмоқчимиз.

— Қудук бўйи эмас, уйларимиз сизнинг ихтиёрингизда, марҳамат.

— Ташаккур!

— Сизлар ким бўласиз?

— Мана бу йигит бек ҳазратларининг инилари, — деди Меъмор. — Бизлар йўловчилар, Бухорога кет-япмиз.

— Қани, отларни аравадан чиқаринглар, — деди чол, бу орада кулбалардан болалар, йигитчалар ҳам чиқиб келишди. Бир неча катта итлар ҳам пайдо бўлди. — Ҳали замон ўғилларим ҳам молдан келиб қолишади.

Одатдагидек ҳамма ишга тушиб кетди; чиройли ер танланиб, наमत, шолчалар ёзилди, отлар аравадан чиқарилди... Бекнинг иниси ҳам отдан тушиб, қарашгандек бўлди.

Меъмор Чўли бобо билан ёнма-ён юриб, кудук атрофларини айланди. Кудукдан нарироқда, кунчиқар томондаги тепаликлардан тушиб келган кичкина бир ариқча анча нарига бориб, қумликка сингиб кетарди.

— Кўп баҳаво жой экан, — деди Меъмор чолни гапга солиб.

— Жуда яхши жой. Бунақа жой ҳеч қаерда йўқ, иним. Мана шу ариқ қирдан оқиб келади. Аммо саратонга бориб қуриб, кунимиз фақат кудукқа қолади. Бу атрофда, — у кенг, тақир далаларни кўрсатди, — болаларимдан ташқари, тўққиз чўпон бор. Биз қоракўл боқамиз. Ишимиз яхши, аммо сув чатоқроқ. Мана шу ерга сардоба қурилганида одамларга ҳам, молларга ҳам, сизга ўхшаш йўловчиларга ҳам, хатто қушларга ҳам яхши бўларди. Мен буни йигитлигимдан орзу қилдим. Лекин бўлмади, кўлимиз қисқа. Юзбонни ҳам, бек ҳам билади, аммо нима учундир бу ишни қилишмайди. Биз ҳокимларга мол ваъда қилдик. Аллакаёқда уста Обид, уста Худойберган деган кишилар келиб кўришди. Бари бир яна қолиб кетди.

— Қаерга мўлжаллагансиз?

— Мана, манави ер. Бу ер ўзи сардоба учун мўлжаллангандай, пастлик ва жуда қулай. Буни кўринг, шундоқ ерга қурилмаса, қаерга қурилади! Гузар, Файзобод атрофидаги сардобаларни кўрганман. Аммо бу ер жуда қулай ер...

Меъмор кечки салқинда, даштнинг бир-бир шабадаси эркалаб турганида, «нихоятда баҳаво» ва «жаннат» даштда Чўли бобо кўрсатган пастликни айланиб

юриб кўздан кечирди: қадамлаб ўлчаб ҳам кўрди. Чўли бобо Меъмори кузатиб, унинг қадамларида бир ҳикмат борлигини, бежиз савол бермаётганини сезиб, агар мана шу ерда гумбаз кўтарилса жуда зўр иш бўлишини такрор-такрор айтарди. Икки кексанинг кудукдан нарироқда айланишиб, гаплашиб юрганини кузатиб турган Ҳорунбек арава филдиракларига отларни боғлаб, хашак ташлади. Шундан сўнг кексаларга яқин бориб, гапларига қулоқ солди.

— Ҳорунбек, иним, сиз нима дейсиз? — гап қотди Меъмори, — кечаги гап мана шу ерда экан. Мана бу қуриб ётган ариқ жилғалардан йиғилиб, анов тепаликлардан тушаркан. Саратонга келиб қуриб қоларкан. Шу ерга сардоба зарурлиги кўриниб турибди.

— Тушунарли, уста.

— Илгари ҳам сизларга ўхшаб кўриб кетишган, — деди Чўли бобо, — лекин натижа бўлмади. Бу ерда сувни сақлаш учун гумбаз жуда зарур. Бу томони юз чақирим, то Қоровулбозоргача, бу томони Қамашию Бешкентгача бир тузук сардоба йўқ. Чўпонларга ҳам, йўловчиларга ҳам бу жуда зарур. Савоб бўлади.

— Агар мендан сўрасангиз, — деди Ҳорунбек. — Бухорога шошилиб кириб боришнинг ҳожати йўқ.

— Нечун? — сўради Меъмори.

— Сиз ҳамма вақт, уста, фуқаро тарафида туриб, хайрли ишдан қайтмагансиз. Бу ишга раҳбарлик қилсангиз, мен ўйлайман, яна бир хайрли ишни юзага чиқарган бўласиз...

— Укажон, мен бу ишдан қочмайман. Лекин сизнинг вақтингиз ва араваларингизни вақтида бўшатиб, ҳақини тўлашим керак. Ана шу мулоҳаза бор. Менку, ишдан қочмайман. Бунинг устига, бу иш на амиру на подшоҳ учун! Бу коъфар фуқаро ҳожати учун.

Чўли бобонинг жой солаётганлар ёнига кетганидан фойдаланиб, Ҳорунбек Меъморга оҳиста сирли бир гапни шивирлади:

— Уста, буёғи Бухорогача озгина қолди. Мен ҳамма гапни сиз хазратга Бухорода айтиб, яна орқамга қайтиб кетмоқчи эдим. Шу ерда, холи турганимиздан бир гапни айтмоғим лозим. Бу ерда иш бошланганга қанча вақтга чўзилади?

— Бир, бир ярим ой.

— Бир, бир ярим ой кечикиб Бухорога кириш айна муддао! Ҳозир ҳам кириб бора бериш мумкин, лекин озгина кечикиш — бу ҳар қандай хавфу хатардан бизни йироқ қилади. Табиб айтганидек, сут-катикни кўпроқ истеъмол қилиш, далада юриш сизнинг саломатлигингиз учун жуда зарур. Гапнинг очигини айтсам, сизни Бухорогача омон-эсон етказиб қўйишни менга Талаба жаноблари ҳамда ошноларим топширишган. Сизлар билан бирга юривераман, отаравалар сизнинг ихтиёрингизда! Бухорога етказганимдан кейин, қайтиб кетаман. Талаба жанобларига бу хабарни айтиб тинчлантираман. Андхуд юқорисиде, қум ичида, ўлдирганимиз икки шахснинг бири Қораилон эди...

— Сиз ўзингиз кимсиз?

— Мен — ўғлингиз Низомиддиннинг дўстлариданман. Мени Ҳорун бўзчи дейишади... Сизни оилангиз билан эҳтиёт сақлаб Бухорога етказиш бизларнинг вазифамиз!

— Бизларингиз кимлар?

— Бизлар — хуруфийлармиз. Бу ерда мендан бўлак ҳеч ким йўқ.

— Таажжуб! Шу вақтгача, қанча йўл юриб мен сизни билмабман-да. — Майманадаги Ҳорун бўзчи — сиз бўласизми?

— Ҳа. Пинҳонийлик — бизнинг касбимиз. Лекин зарур бўлиб қолган чорда сиз жанобга очик айтиш ҳам менга топширилган. Мана, сирни очдим. Аммо бу сирдан йўлдошларимизнинг хабари бўлмагани маъқул!

— Хўп, — деди Меъмор. — Хўш, қоламизми, кетамизми!

— Қолайлик.

— Эрта билан бекка инисидан хабар йўллаيمان. Чўли бобога ҳам айтамиз. Эрталабгача дам олайлик.

Ҳорунбек отларга қарагани кетди.

Шу куни йигитлар далада ётиб ухлашди. Меъмор хотини, қизи билан Чўли бобо уйида тунади. Эрта билан очик ҳавода қилинган нонушта пайтида Меъмор шогирдлари билан маслаҳатлашиб, бек инисига сардоба қуришга рози бўлганлиги, тезликда одам вағишт етказиб беришни бек ҳазратларига маълум қилишни сўради. Уста Обид ва уста Худойберганларни ҳам

чақириш кераклигини келадиган одамлар кетмону бел-курак, ганчхок қоришга тоғора ва замбилларни олиб келсинлар, деди. Бекнинг иниси наридан-бери нонушта қилиб, икки сувори ошнаси билан Қаршига от чоптириб кетди. Сухбатдошининг уста экани, сардоба қуриш учун келганини билган Чўли бобо дарҳол ўғилларини чақириб, жонлиқ сўйиб юборди. Ишнинг ғоятда муҳимлигини сезган шогирдлар нонуштадан кейин бири қалам-қоғозга, бири ернинг пасту баландини кўришга, бири — режа тортишга тушиб кетишди. Тезроқ Бухорога етиб олиш учун ошиққан Бадианинг тарвузи кўлтиғидан тушиб, отасига қаради.

— Шу гапингиз аниқми?

— Ҳа, қизим, шундоқ қилмасак бўлмайди. Бу жуда хайрли иш.

— Соғлиғингиз яхши эмас-ку, отажон?

— Ишламай турсам соғлиғим ёмон бўлади. Ишласам ҳеч касал бўлмайман.

— Аравакашнинг вақти қандоқ бўлади?

— У рози. Уники, рози қилганимдан кейин, сен ўзимнинг фарзандимсан, рзилигингни сўрамай кўя қолдим.

Бадиа индамади. Унинг унча рози эмаслиги сезилиб турарди. Лекин қандоқ қилсин, отасининг баъзан шундоқ фавқулодда ишлари, ўжарликлари бўлиб турарди.

Бу воқеа нохуш хабардек Зулфиқор билан Бадиани ўйлатиб қўйди — улар Бухорога етиб олиш учун ошиқишарди. Севикли устознинг кутилмагандаги буйруғи Зулфиқорнинг хафсаласини пир қилди. У ўз ота-онаси бағрига ошиқар, устозини иззату икром билан кутишиб, тўю томоша билан Бадиага ўйланиш орзуси бор эди.

— Отамлар бу ерда қолмоқчилар, сардоба қуришни ўйлаяптилар, — деди Бадиа аравакаш Ҳорунбекка камти келиб. — Сиз бу гапга нима дейсиз!

— Отангиз бебаҳо, олижаноб одам. Умр бўйи авом учун заҳмат чекдилар. Яна шундай қилмоқчилар. Бундоқ ишлар ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди.

Бадиа миқ этмай қолди. Бир лаҳзадан кейин сўради:

— Сиз энди кетасизми?

— Мен у одамни ташлаб ҳеч қаёққа кетмайман!

— Эътиқодингиз учун ташаккур! — деди Бадиа бошқа сўз сўрашга ҳеч хожат қолмаганидан кейин.

Орадан кўп ўтмай бу суҳбатдан беҳабар Зулфиқор хам Ҳорунбекка мурожаат этди:

— Устодимиз яна бирон ой бунда қолишни айтяптилар. Сиз қоласизми ёки кетасизми?

— Ҳурматли Шоший жаноблари, мен ўз фикримни бўлғуси қайлиғингизга, афв этасиз, Бадиа бекамга айтдим.

— Гапингиз қизиқ-ку?

— Устоз нима деса шогирд шунини қилмоғи даркор! Ана, Фаввос жанобларига бир қаранг! Бу ишдан хурсанд бўлиб, ҳозироқ ишга тушиб кетмоқчилар. Меъмор ҳазратлари ҳаммадан кўра сизни яхши кўрадилар. Бу ишончини оқлаш лозим-ку, ахир, дўстим!

— Узр. Юзта жоним бўлса, ҳаммасини устодга бағишлайман, — деди Зулфиқор қизариб.

— Мана бу — ўғил боланинг сўзи!

XXXIII б о б

САРДОБА

Шу куниёқ узоқ-яқиндаги чўпонлар тақирликдаги кудуқ ёнига — Чўли бобо уйи атрофига одамлар келиб туришганини эшитишди. Баъзилар ўзи, баъзилар чўлиқни юбориб, тафсилотини Чўли бободан эшитиб хурсанд бўлишди. Кечга яқин бу ер яна гавжум бўлиб кетди: бир неча қозон осилиб, дастурхонлар ёзилди. Болалар кўп эди. Чўли бобо бошлиқ ўн чоғлиқ чўпон йигитлар бир томон, Меъмор бошлиқ олти уста бир томон, ерга ташланган шолчаю наматлар устида маслаҳат мажлиси қуришди. Чўли бобонинг келинлари, ёш-яланглар хизмат қилиб туришарди. Чўли бобо мана шу ўн йигит, ўзи билан ўн бир киши устанинг ихтиёрида бўлишини, анави тепалик орқасидаги Қоратош деган жойда харсанг борлиги, чўқмор билан уриб бемалол кўчириб олиш мумкинлигини айтди. Қоратош бу ердан бир ярим чақиримча масофада бўлиб, харсангни чўпонларнинг ўзлари аравада керагича келтириб беришларини ваъда этишди. Лекин обиғишт жуда зарур эди.

— Косонда икки хумдон бор, — деди Чўли бобо

Меъморга, — бу ер билан хумдонлар ораси уч тош келиб қолади. Араваларимиз қатнаб турса, бир ҳафта ичида оби фиштни ташиб келса бўлади.

— Уни кўприкка ишлатиб юборишган, — деди бошқа чўпон.

— Йўк, турибди, — эътироз билдирди Чўли бобо, — яқинда бозорга борганимда ўз кўзим билан кўрдим.

— Ерни ковлаш ишлари бўлса, мана бу оға-иниларга қўйиб берасиз, — деди ёш чўпон чап қаторда ўтирган ака-укаларини кўрсатиб, — қудуқ казишда буларнинг тенги йўк. Мана шу қудуқни ҳам улар ковлаган.

— Қўйиб берсангиз ерни илма-тешик қилиб ташлашади, — деди Чўли бобо ёнида ўтирган ошнасига ҳазил қилиб, — юмрону кўр каламушга дарс беришади.

— Тўғри! — деди кулиб ака-укаларнинг бири. Унинг бир кўзи қисик бўлиб, «кўр каламуш» лақаби бор эди, — қудуққа ўтириб кўядиганлар ҳам бор, тўғрими, Чўли бобо?

— Қаттиқ кетманглар!

— Бизларга касал теккан, — деди бояги ҳазиллашган чўпон, — тўрт юз қўйни эвлаштирамиз, аммо мана бу ўн киши — бир бўлолмаймиз. Яхши ҳам Чўли бобо борлар.

— Кўздан гапирманглар, — деди Зулфиқор суҳбатга аралашиб, — бизга ҳам тегиб кетади.

Заврак Нишопурий ялт этиб Зулфиқорга, ундан кейин илжайиб ўтирган Бадиага қаради.

— Ҳа, бизнинг ҳам сизлардан камчилик еримиз йўк, — деди Заврак дарҳол, — шу ўн саккиз киши орасида фақат бир яримта кўзу яримта ақл етишмас экан.

Бирдан кулги кўтарилди.

— Бу гапни мен эмас, — деди бостирма қилиб Заврак қўли билан Зулфиқорга ишора этиб, — бу гапни «Бухоронинг жарчиси» ошкор қилди.

Яна гуррос кулги кўтарилди. («Бухоро жарчиси» деб ханги эшаклар кўзда тутилган эди).

— Сизлар ҳам қаттиқ ҳазил қилар экансизлар, — деди Чўли бобо, — бизнинг чўпонлар ёмон, гап келганда ҳеч аяшмайди.

Боядан бери сукут сақлаб ўтирган Меъмор Чўли бобога қаради:

— Кум борми?

— Ҳамма ёқ кум-ку?

— Бу кум бўлмайди.

— Нега?

— Сув қуми керак.

— Косондан, Қашқадарёдан олиб келамиз.

— Ёғин-сочинга ҳали анча бор-а?

— Э-ҳа, вақт кўп. Биз томонда Самарқандга қарганда ёғин-сочин кам бўлади.

— Эрта билан фотиҳа берасиз, ер қазиш ишларини бошлаб юборамиз.

— Саломат бўлинг! — деди кўзлари чакнаб Чўли бобо, — бекдан хабар келишини кутмаймизми?

— Бекдан хабар келади. У кишининг ўзлари мендан бу ишни илтимос қилганлар. Бизлар учун энг муҳими шуки, бек ҳазратлари оби фишт ҳамда қирқ-эллик одамни ўз вақтида юборсалар, иш яхши кетарди.

Меъмор эртасига эрталаб шогирдлари билан сардоба қурилажак жилға ёнига барвақт келди. Бу чоғ Чўли бобо ўғли кўмагида бир катта кўчқорнинг оёқларини боғлаб, ётқизиб турган жойида Меъморга «фотиҳа беринг», деб кўлини жуфтлади. Меъмор юриб кетаётган ерида бир лаҳза тўхтаб, фотиҳа берди. Чўпон йигит кўчқор бўғзига пичоқ тортди.

— Қозонга босинглар, — деди Чўли бобо, — аёлларга айт, кулчатойни шўрванинг сардагига қилсин!

— Хўп, бобо, — деди чўпон йигит.

Ернинг текис, қия томонларини обдан кўздан кечириб бўлгач, Меъмор уч шогирдини уч томонга юбориб, ўзи сардоба қурилажак жойда турди. Кунчиқиш, кунботиш томонларни ҳисобга олди. Ҳорунбекнинг қибланомасини олиб ерга қўйди. Заврак, Зулфиқор, Фаввос узокдан туриб бўлғуси сардобани кўришди, қўлларидаги қоғозга уч эшик ва тепада уч туйнук чизишди. Кейин учала шогирд Меъмор атрофига тўпланиб, шу ернинг қулайлигини, бўлғуси гумбаз олис-олислардан ҳам яхши кўринишини айтишди. Юқоридаги икки туйнук офтоб чиқиши ва ботишига тўғри қилиниб, кириш эшиклари чап бўлганини маъқул кўришди. Меъмор Чўли бободан кўп вақт бу даштда шамол қандоқ юришини сўради. Чол шамолнинг кун ботишдан кунчиқиш томонга юришини айтди. Демак,

сардобага кириш эшикларини шамолга терс очиш керак, деди Меъмор. Меъморнинг ишораси билан Зулфиқор эрта билан учини ўткир қилиб ясаган бир газлик қозиқ билан тешани Чўли бобо қўлига берди.

— Чўли бобо, — деди Меъмор баланд овоз билан, — биз мана бу ерларнинг хандасавий ҳисобини олдик. Шу қозиқни, мана, оёғингиз остидаги ерга қоқинг. Шу ер сардобанинг қоқ ўртаси бўлади.

Чўли бобо катта қозиқ учларини ерга ботириб, қўлини фотихага очди. Ундан сўнг қозиқни теша билан уриб, ерга киритди. Зулфиқор бобонинг қўлидан тешани олиб, яна ҳам мустаҳкамлади-да, Меъморга қараб, энди устига миҳ қоқиб, каноп тортаверсак бўладими, деб сўради. Худди шу аснода узокдан отликлар кўринди. Даштда Чўли бобо атрофига сочилган одамлар катта йўлга боқишди. Беш отлик олдинма-кетин келиб, аравалар ёнида отдан тушишди. Улар ичида бекнинг иниси ва яна бошқа шахслар ҳам бор, орқада, бешинчи отда табиб ҳам келган эди. Улар отларини чўпон йигитларга топшириб, узокда ер ўлча-шаётган Меъмор ва шогирдлар томон юришди. Меъмор узокдан табибни кўриб, бир неча қадам босиб унинг истиқболига чикди.

— Хуш келибсиз, табиб, саломатмисиз? — деди Меъмор.

— Бор бўлинг. Ўзингиз қалайсиз? Сут, катикдан кўпроқ истеъмол этияпсизми? Шундоқ бўлиши керак. Пишлоқ, саримойни ҳам ҳар куни эрта билан тановул этмоқ лозим. Бош оғриғи, кўз тиниши йўқми?

— Йўқ, — деди кулиб Меъмор, — бу ерга келиб жуда яхши бўлиб қолдим. Дашт ҳавоси ёқяпти.

— Айтмадимми! Худо хоҳласа, «қобус»дан асар қолмайди.

Меъмор бошқалар билан омонлашди.

— Бу қарорингиздан бек ҳазратлари жуда миннатдор бўлдилар, — деди табиб. — Мана бу киши — Қамбар хўжа, бек ҳазратларининг мирзолари. Булар ҳазратнинг яқин кишилари, Қарши шаҳрининг эътиборли одамлари.

— Бек ҳазратлари сизга салом айтиб, ҳамма ашёларни вақтида етказиб беришни бизга топширдилар, — деди Мирзо.

— Бек ҳазратлари илгари Қарши яқинида кўприк ҳам қурганлар, «Бек кўприк» деб атаймиз, — деди келган мансабдорлардан бири.

— Маърифату ободлик чироғини ёққан киши то-абад ўлим билмайди, — деди Меъмор.

— Мана, сардоба битиб, бу ерлар ҳам обод бўлиб, Бекобод ўлса ажаб эмас, — деди яна Қамбар Мирзо.

— Иншоолло, — деди табиб.

Меъмор индамади.

— Ишни ҳам бошлаб юборибсизлар, бўладиган ишнинг вақтида бўлганини бек ҳазратлари яхши кўрадилар, — деди гапга аралашиб бекнинг иниси.

— Мана шу ернинг эгаси Чўли бобо қозикни қокдилар, — деди Меъмор, — хандасавий иш бошланди ҳисоб. Бу ёғи бўлаверади.

Қамбар Мирзо «Бу ерларнинг эгаси Чўли бобо эмас, бек!» демокчи бўлиб турган эди, тилини тишлади. Чунки илм ахли инжиқ бўлади, борганингизда эҳтиёткорлик билан гаплашинг, фуқарога қиладиган дағалликларингизни Меъморга қила кўрманг, бу одамларнинг сиркаси сув кўтармайди, иккиламчи, подшоҳ шунақа аҳл фузалопарвар бўлганлиги сабабли, улар билан ҳисоблашишга мажбурмиз, деган эди бек.

Тушдан кейин от-аравада уста Обид ва уста Худойберган деган косонлик усталар ҳам келиб қолишди. Усталар аравадаги асбобларни ерга тушириб, Меъмор билан бек ноиблари турган ерга келди.

— Ассалому алайкум! Ҳорманглар!

— Ваалайкум ассалом! Бор бўлинглар! — деди Меъмор.

— Сиз устоднинг Бухорога ўтиб кета туриб, муҳтарам ва олиҳиммат бек ҳазратларининг бир оғиз сўзларини аъло билиб, бу ишни ихтиёр қилганингиздан жуда миннатдор бўлдик, — деди жиккакдан келган уста Обид шанғиллаб. — Уста Худойберган Қаршидан чиқмаганлар, мен Ҳиротда, Балхда, Ғазнада, Самарқандда бўлганман. Устод Қавом, устод Исмоил бинни Тохир Исфаҳоний, устод Нажмиддин Бухорий амал этган мадрасаларни кўрганман... Муборак номингиз Хуросону Мовароуннаҳрда машҳур. Яхшидан от қолади, дейдилар.

— Жуда ҳам унчалик эмас, — деди Меъмор, — одамзодни ўз юрти тортар экан, Бухоройи шарифга қайтиб келяпман.

Меъморнинг рўпарасида турган Ҳорунбек секин йўталиб, «ички гапларни очиб қўйманг», дегандай бўлди. Меъмор дархол гапни бошқа томонга бурди, чунки уста Обид ҳам баландпарвоз гапларни ёқтирарди.

— Бек ҳазратларидан сизнинг бу ишга тайёр эканлигингизни ва ҳазратнинг ҳовлиларидаги меҳмонхонани ўзингиз қурганингизни билиб, хурсанд бўлдим. Меҳмонхона бағоят чиройли қурилган.

Бу гап уста Обидга жуда ёқиб тушди. У ипакдек мулойим тортиб, гапи орзидан тушиб кетди. Бекнинг иниси, мирзою бошқа мансабдорлар ҳам бу гапдан жуда миннатдор бўлишди. Фақат қозик ёнида турган серсоқол Чўли бобо билан Меъмор шогирдлари сўмрайишиб туришарди.

— Қозикни ҳам қоқибсизлар. Маъқул, — деди уста Обид атрофга аланглаб, — доира ярми неча газ бўлади, устод?

— Биз йигирма газни белгиладик. Сиз нима дейсиз?

— Айни муддао! Менинг кўнглимдан ҳам шу ўтган эди, тиккасига қирқ газ бўлади.

— Пойдеворни йигирма газ мўлжаллаяпмиз. Файзободдаги сардобанинг ичи узунасига ўттиз газ. Биз ўн газ оширдик.

— Айни муддао!

— Пойдеворни уч газ чуқурликда ўйиб, манави Қоратош деган жойдан харсанг майдаларини олиб келиб, бир қатор ташлаб, устидан қир тўксак...

— Айни муддао.

— Пойдевор ердан ярим газ кўтарилгач, ундан сўнг оби фишт терсак. Сардоба йигирма газча баландга кўтарилиши керак. Менга хабар беришларича, оби фиштнинг бир қисми бор, қолганини Косондаги икки хумдон етказиб берар экан...

— Жуда тўғри, устод.

— Фотиҳа берилди. Қора кўчқор катта қозонда пишяпти, — деди Меъмор Чўли бобога қараб. — Шу бугундан ишни бошлаб юбордик.

— Ҳақини қанча гаплашдинглар? — сўради уста Обид, — усталарга қанчаю шогирдларга, ундан сўнг мардикорларга қанча ҳақ тўланади?

— Буни биз билан гаплашасиз, — деди Қамбар Мирзо.

— Биз буни суриштирганимиз йўқ, — деди Меъмор, — корфармо Мирзо биладилар.

— Ҳисоблик дўст айрилмас, дейдилар, хафа бўлмайсиз гапимга, устод.

— Бемалол, — деди Меъмор, — қани, Зулфиқор, Заврак, Ғаввос! Азизлар, канопнинг учини олиб, ерга доира чизинглар. Пойдевор икки газ бўлсин. Чўли бобо!

— Лаббай, уста!

— Йигитлардан Қоратошга юборинг, чўқмор билан тош синдиришсин. Сиз, уста Обид ва уста Худойберган, гишту ганчхок келгунча уч-тўрт азамат йигитларни олиб, янтоқ, юлғун, жилға ёқасидаги қамишлардан кетмон, ўроқ билан қирқиб, ёқишга бош бўлинглар. Кулига қум кўшиб, қир тайёрлаймиз. Мирзо жаноблари! Манави шўрвадан кейин, шаҳардан келадиган одамларни чиқариш керак. Дастлабки арава гишталарни ҳам жўнатиб, қум, ганчни ҳам араваларга ортиб юборинглар. Ишни жадаллаштирмасак бўлмайди. Мана бу лойиҳани бек хазратларига кўрсатинг, агарда биронта ислоҳ киритиш лозим топсалар, бемалол ислоҳ киритиш мумкин, — Меъмор сардоба лойиҳаси чизилган қоғозни Зулфиқор кўлидан олиб Қамбар Мирзога узатди. Мирзо лойиҳага бир кўз ташлади-да, буклаб кўйнига солди.

Одамлар ишга тушиб кетишди.

Қуёш тик келганда Чўли бобо ҳаммани овқатга чақирди. Одамлар ўзлари ишлаб турган ерларидан қудуқ атрофига тўпланишди.

Яқиндагина тўсатдан касал бўлган, рангидаги синиқиш-заъфаронлик кетмаган Меъморнинг дашт офтобида сардоба қуриб бераман, деб жон чекиб юрганини кўраётган шогирдлари устодга ачинишарди. Устод ҳам бир ишга жон-жаҳди билан киришиб юрганида ўзлигини тамоман унутарди. Бошқанинг ҳар бир гапи кўлини ушлаб, йўлига ғов бўлаётгандай туюларди. Шу сабабли на Зулфиқор, на Заврак ва на Ғаввос чурқ этарди. Ачиниш ҳам, илтимос ҳам, меҳрибончи-

лик, тергаш ҳам бефойда эди шу топда. Меъмори ўз ҳолига қўйиб бериш керак. У шуни хоҳларди. Ҳатто Бадиа: «Отажон, иш топилади, ўзингизга қаранг...» деганида чолнинг жаҳли чиқиб, умрида бирон марта қоймаган қизини «Нодон, бу гап ақлсиз гап!» деб жеркиб ташлади. Масъума бека ҳам Зулфиқору Ғаввосга «Қўяверинглар, бу чол ўзи шунақа. Ишлаб турганида унга ҳеч қанақа гап ёқмайди. Сут билан кирган жон билан чиқади», дея насиҳат қилиб қўйди.

Меъмори малла ранг салласи пешига манглайи терларини артиб, пойдевор қазийётганлар тепасида турар, доиранинг бузилмаслигига риоя қилишни уқтирарди.

Ҳорунбекнинг от-аравалари ҳам харсангтош ташишга тушиб кетди.

Бадиа билан Маъсума бека Чўли бобо келинлари билан бирга овқат тайёрлашга ёрдамлашишди. Икки забардаст чўпон йигит терлаб-пишиб тинмай қудукдан сув тортишарди.

Эртасига эрталабдан бошлаб ғишт ортган аравалар Косондан Чўли бобо қудуғи ёнига етиб келди. Йигитчалар жуда эҳтиёткорлик билан уларни тушира бошладилар...

Учинчи қисм

XXXIV б о б

МУЪТАДИЛ ИҚЛИМ

Меъмор одатдагидек эрта билан ҳаммадан аввал туриб, сардоба пойдевори қазилган ерга келди. Уюб қўйилган ғиштларга кўз ташлади. Бир оби ғиштни кафтига қўйиб, теша билан уриб кўрди. Сарик ғишт устидаги тўрт бармоқ чизиклари хаёлини олди: «Отанга раҳмат! — деди ичида. — Бу ғишт эмас, мрамор». Шундан сўнг, кунчиқар томонидаги қоратош тепалигига бориб, сочилиб ётган харсанг бўлакларига кўз ташлади. Чўпон йигитларнинг астойдил иш қилишаётганини ҳам кўрди: сардоба бек жанобларидан кўра ҳам уларга зарур эканлигини тушунишибди... Тепаликка чиқиб, атрофга кўз ташлади; дархақиқат, ернинг нишаби ўша қозик қоқилган жойга қаратилган экан. Ёмғиру жала, қишки қор сувлари ҳам шу ерга оқиб келиб тўпланиши аниқ. Чўли бобонинг мўлжали жуда тўғри экан. Агарда сардоба ичини яна ҳам чуқурлаштириб, ҳовуз қилинса, бу ерда доимо сув бўлади.

Чўли бобо боядан бери Меъморнинг сахарлаб узокдаги тепаликка чиқиб, атрофни кузатаётганини кўриб турарди. У Меъмордан ҳам аввал туриб, кўтондаги моллардан хабар олган, Қоплон ва Арслон деган шерсифат кўнғир бўрибосар итлар ҳам чолнинг орқасидан лўкиллаб эргашиб юрар эди. Чўли бобо Меъморнинг фикри хаёлини бузмаслик учун унинг ёнига бормади; молларига қаради, хашак ташлади, суғорди.

Меъмор тепаликдан туриб бепоён даштга кўз ташлади: текис ва кўнғир дашт устида мовий гумбаз — осмон гумбази ҳам улкан бир сардобага ўхшарди. Машрик уфқи аста-секин ёришиб келарди. Кенг, кўнғир даштда бир неча қора нуқтадек бўлиб, Чўли бобонинг узокдаги пастқам уйлари, ундан нарироқда-

ги кўтон атрофида оту аравалар, гишт уюмлари, ас-боб-ускуналар сочилиб ётарди. Чексиз кўнғир дашт ичида бу бир кафтдаккина жойни эгаллаган, холос. Меъмор тепаликда айланиб атроф-жонибга кўз ташлар; яхшироқ тикилган одам шу дашт текислигида ҳам олис қирлар силсиласини, яшилликни, қирлардан илон изи бўлиб тушган жилғаю ариқчаларни, камишзорларни, Қоратош тепалиги этагидаги жарлигу юмалаб ётган харсангларни, олис-олисларда қачонлардир одамлар яшаган тупроқ қалъалар харобаларини кўриш мумкин эди. Бу камишзорлару сада юлғунлар кимсасиз ва бўм-бўш эмас, улар ичида баҳайбат коплону шерлар бўлиши керак, деди Меъмор фикран, кейин яна хаёлан давом этди: улар ичида ваҳший даррандалар бўлмаганида ҳам, беҳисоб қўю кўзилар, кўчқорлар, қорамоллар юрибди... Бу дашт, тирик дашт! Юлғунлар, гужуми камишлар орасида ётган паррандалар ҳам Қоратош тепасига чиқиб турган нотаниш одамни кузатиб тургандир!

Меъмор атрофига, табиат жамолига суқланиб тикиларди. Ранг-бўёқлар йиллар ўтиши билан хиралашиб аста-секин ўчиб кетади. Гиштин бинолар нурайди, кошинларни шамоллар ялаб, рангини ўчиради... аммо бу замин хуснини — икки дарё оралигидаги жаннат мисол мамлакат хуснини на шамол, на довул ва на оташ ўчира олади! Бу ерларда доимий майсалар гуркирайди, ариқлару дарёлар оқади, сардобаю қалъалар қад кўтариб тураверади. Бу замин шундай беқиёс замин!

Бир муддат ўтгач, жанубдан, Қарши томондан Бухорога туя карвонлари даранг-дурунг кўнғирогини чалиб, қатор тизилиб ўта бошлади. Меъмор турган жойида эринмай туяларни санади, қирқ туя... Нор туялар устида кажавалар тўла мол. Меъмор туя карвони ортидан қараб қолди — улар она шаҳри Бухорога кетяпти. Эҳтимол, улар Хуросондан келаётгандир? Хаёли яна Низомиддинга кетди. Меъмор таажжубланирди; бир фарзанди ҳуруфияга қўшилиб, подшоҳларни тахтдан тобутга тортмоқ бўлса, иккинчи фарзанди — Бадиа йигитча либосни кийиб, ёнида ханжар олиб юрса... Тавба, бир меъмор оиласидан шундақа жангари фарзандлар чиқса! Сарбозу саркардалар хо-

надонидан бундоқ болалар етилса, таажжубга ўрин қолмасди. Қилич эмас, давоту китоб ушлаган, умр бўйи иморат солган бир мўмин уста хонадонидан хан-жарбозлар!..

Меъмор гўё чексиз денгизда, у соҳил билан бу соҳилга етолмай тахта порада қалқиб сузаётган Синдибоди Баҳрийга ўхшарди — у ёқда Ҳирот, бу ёқда Бухоро, на унга ва на бунга ета олар, баҳри муҳит тўлқинларида қалқиб ётарди.

Офтоб ёйила бошлади. Меъмор тепаликдан пастга тушиб, сардоба пойдевори кўйилажак ерга келди. У томондан Чўли бобо ҳам етиб келди. Бир неча ерга дастурхонлар ёзилиб, нонушта тайёрланаётган эди. Бир муддатдан сўнг ҳамма ишга кетди. Ишнинг учинчи куни шаҳардан яна ўн беш киши чиқиб, Меъморнинг ихтиёрига берилди. Чўли бобо кулбаларининг қарши томонига бир неча чодирлар қурилди. Кимсасиз, ўлик кўринган дашт одамлар билан жонланиб кетди. Ишнинг тўртинчи куни шаҳардан бек ҳам чиқиб келиб, Меъмор билан гаплашди, сардобани айланиб кўрди, ёнидан Меъмор қериб юборган лойихани чиқариб, «бу тасвир жуда маъқул», деб Меъморга қаради. Меъмор шогирдларининг илтимоси билан атай икки қатор ғиштни гир айлантириб терди. Ундан сўнг икки ҳавозаларни тайёрлаётган уста Обид билан Зулфиқор ҳам ғишт теришга тушишди. Кунчиқар томонда Ғаввос билан уста Худойберган, ора-чора Заврак ҳам Зулфиқор ёнида туриб ғишт терарди. Бек бунда кўп турмай, яна одамлари билан шаҳарга тушиб кетди.

Тушдан кейин катта йўлдан Бухоро сари ўтиб кетаётган туя карвони негадир ўз йўлидан кайрилиб, сардоба қурилаётган томон юрди. Карвон бунда ишлаётган одамларга яқин ерда тўхтаб, бир неча одамни юклари билан қолдириб, яна йўлида давом этди. Юкларни ерга қўйиб, узокдан Меъмор ёнига келаётган ўрта яшар, лўмбиллаган бир одам қушлардек қанотини ёзиб, Меъмор билан қучоқлаша кетди. У икки кўзи ёш бўлиб, Меъморни бағридан бўшатиб, белбоғлари учи билан кўз ёшини артди.

— Хуш келибсиз, азизим Ҳасанбек! — деди Меъмор бу кутилмаган учрашувдан ҳайратланиб. — Соғсаломатмисиз? Бола-чақаларингиз омонми?

— Шукур, уста, ҳаммаси саломат.

Шу лахза яна уч одам келиб, иккиси Меъмор билан кучоклашди, учинчисини Меъморнинг ўзи бағрига босди. Бу — Низомиддиннинг кадрдон ўртоғи Абуали эди. Қолганлар — уста Ҳусайнбек, кулол Абутолиб эдилар.

— Хуш келибсизлар! Қадамларингизга ҳасанот! Хўш, қайси шамол учирди? Нега карвондан ажралиб қолдинглар?

Бу лахза Меъмор ўз кадрдонлари билан топишганини кўрган Чўли бобо, Ҳорунбек ва устаю шогирдлар ишни ташлаб, уларни ўраб олишди. Заврак, Ғаввос, Зулфиқорлар Ҳасанбек уста ва Абутолиб кулол билан кадрдон оғалар каби омонлашишди. Уларнинг бу ерни топиб келишганлигига ҳайрон қолдилар. Айниқса, ўз аравасида Қоратошдан харсанг ташиб келаётган Ҳорунбек от жilовини ушлаган ҳолда жилмайиб, таажжубланарди.

— Қидириб Маккани топибди, деганларидек, биз ҳам Бухорони кўзлаб йўлга чиқдик. Қарши карвонсаройига тушиб, бу ерлик эски ошнализ уста Обидни излаб уйига бордик. Болалари Ҳиротдан Меъмор ҳазратлари келганию устани Хўжа Муборакка олиб кетишганини айтишди. Мана, полапон кабутарчалар онаси кетидан учганидек, азизим, биз ҳам бу томонга учиб келавердик. Биздан икки кун илгари йўлга чиққан карвонда Жаъфар Табризий ҳазратлари бир неча хаттотлар билан Самарқандга кетдилар. Ундан бир ҳафта илгари уста Жўржий ҳам Самарқандга, «Даҳаи насарон»га, ўз хешу ҳамватанлари ёнига кўчиб кетди. Сизни эслаб, кўп гапирди...

Меъмор кадрдонларини ўз чодирига таклиф этди. Бадиага дастурхон тайёрлашни, уларнинг юкларини чодир ичига олиб кириб қўйишни буюрди. Уларни чодир ёнидаги наmatга ўтказиб, Чўли бобо билан Ҳорунбекни олиб қолди-да, тўпланиб турган бошқаларни иш жойларига юборди...

Энди икки оғиз сўзни Ҳиротдан эшитинг:

Вақтики, меъмор Нажмиддин Бухорийнинг Ҳиротда турмоғи номатлуб деб топилиб, пойтахтдан чиқариб юборилгач, Мирзо мадрасаси қурилиб битиб, ишга тушган вақт эди. Корфармо Аҳмад Чалабий ялвил-

лаб, Бойсунқур ҳузурига тез-тез бориб, бу бино бити-
шини тантанавор ўтказиб, зарбоф чопонлар кийишни
мўлжаллаб юрарди. Меъморнинг бедарак «йўқолиб-
йтиб» кетгани гўё унинг йўлини очган, ундан «буюк»
одам йўқ эди. Усталар, наққошлар, сангтарошу наж-
жорларга буйруқ берар, мадраса биносининг баъзи
қолган-қутган ерларини тезликда тугатишни айтиб,
шоширарди. Ўзини кўрсатиш учун уста ва шогирд-
ларга ақчаларни кўп-кўп берарди. Одамларга турли
ваъдалар қилиб, усталар ҳақида Бойсунқур Мирзога
яхши сўзлар айтганини, Мирзо уни хурмат қилиши-
ни, нима деса, унинг гапидан чиқмаслигини айтиб,
валдирарди.

Аммо, бари бир, отаси ўлган хонадондек устаю
шогирдлар тўй арафасида хомуш бўлиб қолишди. Та-
лабчан ва зукко устозлари ҳайдалиб, илмсиз, меъ-
морчиликка ҳеч қандай алоқаси йўқ бир оми одам
бош-қош бўлиб қолиши ҳеч кимга ёқмасди. У юзлар-
ча меҳнат қилаётган кишилар ўзини ниҳоятда ёмон
кўришини, уларнинг фикри хаёли Меъморда эканини
сарой мансабдорларидан яширишга ҳаракат қиларди.
Мансабдор шахслар ёки Мирзо қурилишда кетаётган
иш билан қизиқиб қолса, дарҳол ўзи қалқон бўлар,
бошқани йўлатмасди, ўзини «салтанат кишиси», са-
ройнинг «содик ити» қилиб кўрсатар эди. У қилиб
юрган ишларни кўрган одамлар энсаси қотар, бу та-
магир, мансабпараст ўз манфаати йўлида отасини ҳам
танимайдиган бир расво эканлигидан ғазабланарди-
лар. Баъзан эса, корфармо устидан «Арслоннинг ўли-
ги — сичқоннинг тириги» деб очикдан-очик кулишар-
ди ҳам.

Меъморни у салтанату сиёсатга ёт, ҳуруфия тўдаси-
нинг оқсоқолларидан, деб вайсаб, орқасидан тош отиб
ҳам кўрди. Аммо унга ҳам ҳеч ким ишонмади, аксинча
Меъморнинг таъсир-эътибори яна ошиб кетди. Дарға-
заб Аҳмад Чалабий Меъмор масаласини ҳал қилиб,
номини тамоман ўчириб юборишни кўзлаб, янги бир
гап тарқатди: «Нажмиддин Бухорога боргач, одобсиз,
ахлоқсиз ишлар қилибди. Бу ҳолни илгаридан сезиб
юрган хотини Маъсума бекам куйиб ўлибди. Маҳалла
аҳли Меъморни тошбўрон қилиб ўлдирмоқчи экан, у
қизини олиб қаёққадир қочиб кетибди...»

Бу гап тезда шаҳарга тарқалиб кетди. Оғиздан-оғизга ўтиб, баъзи одамлар чалғиб: «қабоҳат йўлига кирган» Меъморни лаънатлади. «Жўржий билан дўстлашгани ҳам бежиз эмас эди... — деди Аҳмад Чалабий. — Нажмиддин Бухорийнинг асли ота-боболари шиа мазҳабидаги одам, сарбадорлар уруғидан. Диндан қайтган бу кофирни тез орада топиб, йўқ қилиб юборишлари аниқ...»

Пойтахт бўйлаб учиб юрган бу бўҳтон саройга ҳам кирди: Мирзо ҳам, Шохруҳ билан Гавҳаршодбегим ҳам ёқаларини ушлашди: «Ё, алҳазар! Шу даражада нобакорлик!» Бу ҳақда ҳатто ўғли Мирзо Улугбекка хабар қилиб, бу «ярамас кимса»ни топиб ўлдириб юбориш лозимлигини айтмоқчи ҳам бўлди-ю, аммо аниқ далиллар бўлмагани сабабли ҳамда Меъмор билан юзма-юз гаплашмай туриб, бундай қарорга келиб бўлмайди, деб ўзини босди. Бу гапларни Меъморнинг энг қадрдон дўстлари Абутолибу уста Ҳасанбек-Ҳусайнбеклар ҳам эшитган эди. Уста Жўржий ҳам бу гапдан хабар топиб қўл силтади: «Очикдан-очик, бўҳтон! — деди у, — Бу гап Меъморнинг душманларидан чиққан! Тухматнинг умри қисқа». Устод Қавом, мавлоно Табризийлар шу кунлари ховлиларидан ташқарига чиқишмади. Ҳарқалай улар ҳам бу гапга чидашолмай, хайрият, Меъмор бу ерда эмас, агар у Ҳиротда бўлиб, бу гапларни эшитганида шу лаҳзанинг ўзидаёқ юраги ёрилиб ўлиб қоларди, дейишди.

Дув-дув гапга сабабчи бўлган бу бўҳтон бир ярим ойлардан сўнг ўзидан-ўзи сўниб кетди. Шу давр ичида мадраса ишга тушиб, саройнинг топшириғи билан устод Қавом, Мусалло ва Мадрасаи Олиянинг мударрислари янги мадраса дарвозаси олдида Бойсункур Мирзони тантанавор кутиб олиб, хутба ўқишди... Мирзонинг диққати Хуросоннинг эътиборли уламо ва фузалоларида бўлиб, Аҳмад Чалабий бир чеккада қолди. Бу ҳол Аҳмад Чалабийга қаттиқ таъсир этди. У амирзода атрофидаги мансабдорлардан бирига: «Нега Мирзонинг диққатлари бошқа шахсларга қаратилди?» деган эди, у мансабдор: «Жаноб, сизга меҳнат ҳаққингиз тўланган. Сиз меъмор эмассиз-ку, нега обрў талаб қиласиз? Амирзода олиму фозиллар, эътиборли одамлар қолиб, сизга мурожаат этсинларми? Сиз ўзи-

миз қатори одамсиз...» деди. Бу гапдан сўнг Аҳмад Чалабийнинг тарвузи кўлтигидан тушди. Бу ҳолни кузатиб юрган кулол Абутолибга ўшанда жон кирган: «Мансабдорлар ҳам бу ўпкаси йўқни унча хуш кўришмас экан», деди ўзига ўзи. Мадраса тугаллангандан кейин кулол ўз ишини қилаверди, аммо Аҳмад Чалабийни ҳеч бир устаю меъмор корфармоликка чақирмади. Ҳиротда солинаётган янги ҳаммомга ҳам бошқа одамлар ишбоши бўлди. Бозори Қандаҳорда қурилаётган янги тимни ҳам усталарнинг ўзи байлашиб, Аҳмадни аралаштиришмади. Пойтахт атрофидаги маҳаллалардан бирида миноралик катта масжид солаётган устод Қавом ҳам бу ерга иш юритувчи сифатида Аҳмад Чалабийни эмас, яқинда мадрасада таҳсил кўрган бир йигитни чақирди. Аҳмад Чалабийнинг бир неча бор одам кўйиб гаплашишига қарамай, устод Қавом уни бу ишга йўлатмади. Бозори касод бўлган Аҳмад Чалабий етти бўғинлик чаёндай нишини кимга уришини билмай юрган кунлардан бирида иттифоқо бозорда кулол Абутолиб билан учрашиб қолди. Бу совуққина учрашувда Аҳмад Чалабий кулолни тилқисик қилиб кўймоқ ниятида, унга гап қотди.

— Кулол, ёдингизда бўлса керак, мен кошинлар учун сизга эллик қадок кўрғошин кукуни, ложувард, сабз ва қора бўёқларни ортиқ берган эдим. Уларни нима қилдингиз?

— Зард бўёқни ҳам ортиқ берган ёдингиз, тўғрими?

— Тўғри. Хайрият, ёдингизда бор экан.

— Ўшаларни сизга қайтариш керак, шуни айтмоқчимисиз?

— Ҳа.

— Ҳисобдан янгилишибсиз, ҳаммаси ишлатилиб кетган.

— Инсоф керак! Мана кўряпман, ясаётган идишларингизга ўша бўёқларни ишлатяпсиз.

— Мухтож бўлиб қолдингизми, Аҳмад Чалабий?

— Бировнинг ҳаққини бериш керак, ҳа, мухтож бўлиб қолдим.

— Шу ростми? Астойдил айтяпсизми?

— Ҳа, рост.

— Мухтож бўлиб қолганлигингиз ростлигини би-

лишим керак. Сизнинг гапларингизга ҳеч қачон ишонмаганман. Агар ҳозирги гапингиз чиндан ҳам рост бўлса, шунга қараб бир гап айтаман.

— Рост, жуда рост. Ишонаверинг! Ёлғон гапирсам отамнинг арвоҳи урсин! Каломулло урсин!

— Ишондим, — деди кулол Аҳмад Чалабийнинг доимо айёрона ўйнаб турадиган кўзларини бу гал сўниқ, маъюс кўриб, — хор бўлганингиз рост бўлсин! Отангизнинг арвоҳи урсин сизни! Каломулло урсин сизни! Сиз аблаҳ одамсиз!

— Ия! Бу — ҳақорат-ку!

— Ҳа, жаноб, бу — ҳам ҳақорат, ҳам ҳақиқат! Бу кам сизга! Ўша менга берилган рангу кўрғошин кукунлари кошинларга ишлатилиб, мадраса пештоқию гулчамбарларда ярқираб турибди. Мен, кошинлар чиройли бўлсин, деб бўёқни аямадим, ўзимнинг буёқларимни ҳам қўшиб юбордим. Бировнинг ҳаққини егани худодан кўрқаман. Аммо сиз ғазнага ҳам, ғариб-ғурабо чўнтагига ҳам қўл тиқиб келгансиз. Сиз бировнинг ҳаққини емаган кунингиз ухлолмайсиз!

— Лаънати!

— Ҳозир гирибонингдан ушлаб тумшуфингга соламан! Мен сенга бўхтон қилаётганим йўқ. Қиззингни... Сен ярамасни отангнинг арвоҳи урсин! Сен, энг мўътабар Меъмор ҳазратларига тухмат қилдинг! У зотнинг ҳайдалишига сен ярамас сабабчи бўлдинг! Энди сенинг гирибонингдан ушлаб, қорнингга мана шу пичоғимни тиқиб ўлдирмасам, юрган эканман! Мен ҳам дунёга келиб бир савоб иш қилиб кетай! — кулол Абутолиб Аҳмад Чалабий ёқасига қўл узатган эди, у бирдан дод солиб қочди.

— Вой-до-од, мусулмонлар, бормисизлар! Бу жинни кулол мени ўлдириб қўймоқчи!

Аҳмад Чалабий лўкиллаб қочганича, ҳамманинг кўз олдида бозордан чиқиб кетди.

— Бопладингиз, кулол! — деди томоша қилиб турган Али мешкобчи, — пичоқни ишлатмай, бу амалдорни ўласи қилиб урганингизда жуда жойида бўларди. Биз ҳам қўшилиб, икки мушт уриб қолган бўлардик. Ҳозир ҳам ёмон бўлмади. Майли. Лекин қўлим қичиб турувди...

— Мени жинни дейди-я! У амалдормас, фирибгар!

Ундан кўрқадиган жойимиз қолгани йўк! Қўлидан нима келарди у ярамаснинг!

— Мансабдорлардан фуқаронинг ихлоси кайтган, кулол, — деди Али мешкобчи, — бир алдади, икки алдади, энди алдашолмайди! Авом улардан юзини ўгирган. Фақат андак кўрқади, бола-чақаси бор-да. Бўлмаса ҳаммасини қиличдан ўтказиб, яхши одамларни подшо қилиб кўтарардик. Лекин энг ёмони шу патагига қурт тушган мансабдорлар ўзларининг хор бўлганини билишмаётир, билганида яхши бўларди.

— Мешкобчи!

— Ҳо, лаббай!

— Бу сўзлар сизнинг сўзингиз эмас, эҳтиёт бўлинг!

— Хўп, кулол, эҳтиёт бўламан. Лекин пичоқ суякка бориб етди-да!

— Ёмонларни дўппослаб уринг-ку, подшоликка тил тегизманг! Оқибати ёмон бўлади.

— Хўп бўлади.

— Шундоқ бўлсин, укажон. Сиз ўзингиз гариб одамсиз, бир шикаст етмасин дейман-да.

— Гапингиз жуда тўғри. Агар мансабдорлар ҳаддидан ошиб кетаверса, фуқаро ҳам қараб турмайди!

Мешкобчининг гаплари тагида қандайдир бир залворлик фикрлар бор эди, унинг кимларгадир ишонишини пайқаган кулол ҳайрон бўлиб, уйига жўнади. Шундоқ эътиборли Меъмори пуф деб учириб юборган салтанат билан ўйнашиб бўладими, деди ўзига ўзи.

Лекин Сулаймонбекдек катта мансабдорларнинг ҳам бекор бўлиб, уйга кириб қолгани, Низомиддиндек урушда жон олиб, жон берганларнинг дорга осиб юборилганини ўйлади. Дунё иши — қисмати мураккаб, деди у ўзига ўзи. Нима қилмоқлик керак? Ҳақиқат қайда?

Бу томони Чин, бу томони Ҳалаб, бу томони Миср ва Истамбул, бу томони Ҳинд ва бу томони Олтин Ўрдаю дарёйи Иртишгача мусаҳхар этган Темурхон салтанати таназулга юзтубан кетдими?! Бундоқ давлат хижрия ҳисоби билан саккиз юзини йилда дунёда бўлмаган-ку! На Дорою на Искандар, на Чингизу, на Маъмуну ва Жамшиду на Маҳмуд Ғазнавий бунчалик буюк салтанат туза олган! Ҳуруфия — темурийзодалар сантанатининг инқироzi яқинлигидан даракмикан?..

Бўлган воқеаларни юрагига сиғдира олмаган Абутолиб кулол эртасига, чоршанба куни уста Ҳасанбекникига борди. Ўғли Шодмонбекнинг Фарғона жангидан қайтмагани, уни ўз кўли билан тупроққа топширган Низомиддиннинг ҳам ҳозир тупроққа кўшилиб кетгани ёмон из қолдирган бу усталар хонадонидан анчадан буён хафаконлик, мотамсаролик ҳукм сурарди. Абутолиб бўлган воқеанинг ҳаммасини муфассал гапириб берди. Усталар Али мешкобчи фикрини маъқулладилар; пойтахтда норизо одамлар кўпайиб, аҳли фузалою шуаро Мовароуннахрга — Самарқанд ва Бухоро шаҳарларига — илмпарвар Мирзо Улуғбек паноҳига кўчиб кетаётганликларини айтдилар.

— Улуғбек Мирзо Бухоро ва Самарқандда, ундан сўнг Гиждувонда мадраса қурадилар, деган овоза бор,— деди уста Ҳасанбек.

— Иш кўп, — деди Абутолиб, — бозоримиз доимо чакқон. Лекин касби бўлмаган Сулаймонбек билан Аҳмад Чалабийнинг бир куни хор бўлишини билардим. Мана ўша кун келди...

Улар аллавақтгача гаплашиб ўтириб, Меъморни эслашди. Устозсиз Ҳирот ҳувиллаб қолгандай туюлди. Устоз ҳақида тарқалган хунук гаплар аслида Аҳмад Чалабийдан чиққани ва кунлар ўта бу мишмишларнинг заҳарли бўхтон экани ҳаммага маълум бўлди. Меъморнинг номи яна илгаригидай яркираб, фахр билан тилга олина бошлади. У яна Жаъфар Табризий, «маликул калом» Лутфий, устод Қавом, мавлоно Шарафиддин Али Яздийлар... қаторида турди.

Одамларга кўшилолмай, яккаланиб қолган Сулаймонбекнинг Шерозга, Иброҳим Султонни паноҳ тортиб кўчиб кетганини эшитган Аҳмад Чалабий ҳам бор-йўгини сотиб, кўчиб кетаётган пайтида тўсатдан бир томон оёқ-кўли шол бўлиб, тилдан қолди. Уч ой ётиб, боқизмаган табиб қолмади. Аста-секин гўлдираб гапирадиган бўлди-ю, аммо чап томон оёқ-кўли ишламай, ингичка тортиб, шол бўлганича қолди. Лекин бу бир томони шол бўлиб қолган одамдан ҳам Муҳаммад Арғун кишилари хуруфия тўдасини ушлашда фойдаланишарди. У гузаргоҳ майдонда ўтириб, Али мешкобчига ўхшаш «шубҳали» одамларни куза-

тиб, қаёққа ўтганини, ким билан гаплашганини, Мад-расаи Олия томонга — талабалардан бўлак кимлар ўтганини пойлаб ўтирарди... Кечга яқин унинг ёнига келган махфий кишилар бир лаҳза гаплашиб, яна тезда ғойиб бўлишарди...

Орқасидан одам қўйилгани, бозордами, кўчадами, юрганда нотаниш кимсалар изидан пойлаб юрганини сезган Абутолиб бу гапни аввал ўғли Абуалига, ундан сўнг Ҳасанбек-Ҳусайнбекларга айтди. Шу орада ҳуруфия тўдасидан бўлган яна икки муллавачча қўлга тушиб, Ихтиёриддин қалъасига ташлангани, кўп ўтмай қатл этилгани ҳаммага маълум қилинди. Бу гаплардан хабардор бўлган уста Жўржий ҳам изига одам қўйилганини пайқаб, катта пул билан Самарқандга кўчиб кетган эди. У кўчиб кетаётиб, ўз ошналарига эҳтиёт бўлишни, Аҳмад Чалабий меъмор Нажмиддин Бухорийга яқин ва сирдош бўлган одамларни бирма-бир сотишини айтди.

Изига одам тушганини уста Ҳасанбек ҳам пайқаб укасига айтди. Хаттот Жаъфар Табризий, Хўжа Юсуф Андугоний, уста Ҳожи Муҳаммад ва бошқалар орқасига ҳам одам қўйилган эди. Кунлардан бир кун иш нима бўлаётганини билмай, дўконларга идиш-товок бериб гаранг бўлиб қайтиб келаётган Абутолиб қаршисидан Али мешкобчи чиқиб қолди. У бир хумча кераклигини, агар уйда тайёри бўлса ҳозир сотиб олишини айтди. Мешкобчи кулол билан бирга келиб, уйдан хумча олиб чиқиб кетди. Лекин йўлда қутилмаган бир қалтис гапини унга маълум қилди. Унинг орқасидан одам қўйилгани, ўғли Абуали Низомиддин билан Фарғона юришида бўлганию ҳуруфия тўдасига алоқадор, деб шубҳа остида эканини айтди. Вақти бевақт кўча-кўйда юрмасликни, тилига эҳтиёт бўлишини тайинлади: «Биз ҳам Меъмор ҳазратлари яхши кўрадиган кишилардан эдик, сиз ҳам шундоқ киши-сиз, кулол! Ҳазрат Фазлуллоҳнинг эрксевар, баҳодир кишилари ҳуруфийлар қўлга тушмайди! Аммо сизга ўхшаган бегуноқ кишиларнинг қатл этилиб кетиши жуда ачинарли. Шу сабабли бизнинг раҳнамомиз сизларнинг бепарво бўлмаслигингизни, маҳкама мансабдорлари сизларга кўз тикканини айтиб қўйишни топширдилар. Хумча сотиб олиш бир баҳона».

— Бу ишлар қачон тугайди, жонга тегди-ку! — деди кулол.

— Бу ишлар золимлар йўқолган куни тугайди.

— Мен сизни мешкобчи деб юрар эдим, сизда гап кўпга ўхшайди!

— Ҳа, кулол, гап кўп. Аммо битта гап бор — ҳақиқат. Мен жабр кўрган одамман. Лекин ҳақиқатни излайман...

— Меъмор ҳақида ёмон гаплар тарқалди. Хабарингиз бор. Сизларнинг раҳнамоларинг бу борада нима дейди?

— Бўхтон, фақат бўхтон! Бу гапларни Меъмор ҳазратларининг душманлари тарқатган. Ёлғоннинг умри қисқа, мана одамлар ишонмади-ку.

— Меъмор саломатмилар?

— Меъмор саломатлар, — деди мешкобчи кулолга жилмайиб, — сиз мендан жуда кўп нарсаларни сўраяпсиз, кулол. Энди ҳеч нарса сўраманг, билмайман! Сизни пок диллик одам деб биламан. Саломат бўлинг, хайр, мен кетдим.

— Хайр! — деди эшик олдида хаёл суриб қолган кулол.

Нима қилмоқ керак?

Мана шундай бир савол кулоллар хонадонини ўйла-тиб қўйди. Улар бу гапни Ҳасанбек билан Ҳусайнбекларга ҳам айтишди. Улар ҳам ўзларининг нотинчликларини айтиб: «Агар бизнинг Шодмонбегимиз ўлмай, жангдан қайтганида ҳам тинч қўйишмас экан...» деб, фирон бўлишди. Шундан сўнг, ёлғиз бир йўл — сафар ихтиёр қилмоқлик, деган хулосага келишди. Мавлоно Лутфий айтганларидек, ўз юртингда таъқибга учрасанг, ўзга юртни ихтиёр этмай илож йўқ... экан. Лекин улар аввал меҳрибон Меъморни топиб олганларига қадар бола-чақаларни бунда қолдириб, Мирзо Улуғбек мадрасасида ишлаш бахонаси билан Самарқанд томонга йўлга чиқмоқчи бўлишди. Мавлоно Табризий ва Андугонийларнинг Самарқандга кетиши, сўнгра, уларга яқин кишиларидан баъзиларининг ҳам бир кечада ҳайёҳув деб жўнаб қолганликлари кулолу усталарни ҳам ўринларидан кўзғатди. Улар туя карвонига қўшилиб, Самарқанд эмас, Меъморни топиш мақсадида Бухорога йўл олишди. Қаршида эски

ошналари уста Обид кўмаги билан, мана, сардоба қураётган Меъморни эсон-омон топиб дийдор кўришишди.

XXXV б о б

МОВИЙ ГУМБАЗ ИЧРА ЯНА БИР ГУМБАЗ

Хўжа Муборакдан анча нари Чўли бобо қудуғи атрофидаги кимсасиз дашт, бу ердаги ясси қирлар, янтоқзору, тошлоқлар умрида одамлар билан ҳеч қачон бўнчалик гавжум бўлмаган эди. Бу ерларда бир-икки чўпон хонадони қудуқ туфайли умр ўтказарди. Жазирама офтобда қоракўл қўйлари тошлар ора яккам-дуккам ўтларни кемтиб, кечки салқинда кўтонга тўпланишарди. Уч ҳафта ичида гиштин сардоба ердан икки-уч газ қад кўтариб, узоқ-узоқлардан кўзга ташланадиган бўлиб қолди. Ҳар ҳафтада бу ерга келиб турган Ҳожи табиб катта йўлда ўзининг йўрға байтали устида туриб, ичкарилиқда — кенг сайхонликда турган тепасиз, чала гумбазга тикиларди. У чумолидек бетиним ғимирлаб меҳнат қилаётган одамлар нималарга қодир эканини кўрди. Сардоба узоқдан дўпписиз яланг бошга ҳам ўхшаб кетарди. Табиб тўппа-тўғри келиб, гумбаз устида гишт тераётган Меъморга:

— Ҳорманг, Меъмор! — деди.

— Э-э, саломат бўлинг, мулла Абдуласад хожи!

— Бу ёғи жуда тез кўтарилибди-ку? Салламно, салламно!

— Ишлаб тургандан кейин ҳеч гап эмас.

— Сиз ҳам ҳорманг, уста Обид, уста Худойберган! Сизлар ҳам ҳорманг, уста Ҳасанбек, уста Ҳусайнбек, уста Абу оғалар! Ҳорманглар!

— Саломат бўлинг! — деган овозлар ҳар томондан эшитилди.

Бек ҳазратларининг ўғиллари ҳам ўринларидан туриб, юриб кетди.

— Кўп яхши бўлибди-да, — деди Меъмор.

— Сизга салом айтдилар.

— Саломат бўлсинлар!

— Сардобанинг битишига ўзлари келмоқчилар.

Ишлари бағоят кўп бўлгани сабабли Қамбар Мирзодан ҳамма гапни эшитиб турдим, дедилар. Худо хоҳласа, сардоба битадиган куни келиб, бунда сиз ҳазратни ва бошқаларни хурсанд қиламан, ундан кейин сиз бошлиқ ҳамма усталарни Қаршига таклиф этиб, катта зиёфат бераман, Меъмор ҳазратларининг зардўз чопонлари маҳкамдамда шай турибди, дедилар...

— Зарурати йўқ, — деди тепада фишт кўяётган Меъмор кулиб, — бек ҳазратлари хурсанд бўлсалар бўпти-да, — деди киноя билан. Ҳожи табиб бекнинг гапини кўпиртираётгандан энсаси қотса ҳам, аммо табибнинг ўзи жуда беғубор, яхши одам эканлигини биларди. — Фиштарни жуда мустаҳкам теряпмиз, биздан кейингилар ҳам бу ерга келиб сув ичади — ҳаққимизга дуо қилади. Бундан ортиқ мукофот борми бизга?!

— Салламно! Салламно!

— Қадрдоним Абутолиб кулол ўз ўғиллари билан, дўстим Ҳасанбек билан Ҳусайнбеклар бунда келишиб, бошим осмонга етди, Ҳожи Абдуласадхон! Мен бу олижаноб усталарни дўстим деб хато қилмаган эканман!

— О-о, салламно, салламно! Мен сизнинг донрингизни узокдан эшитган эдим, бунда жамолингизни кўриб бағоят бахтиёр бўлдим.

— Саломат бўлинг!

Узоқ йўл босиб келган ҳиротлик Абутолиб ва ўғли Ҳасанбек, Ҳусайнбеклар ўша куниёқ Меъмор ёнига кириб, ишга тушиб кетишди. Улар Ҳиротда бўлган ҳамма гапни Меъморга бир бошдан айтиб беришди. Сардобани тамомлашгач, Бухорога бирга бориб, жой топиб олишмоқчи бўлишди. Куз ойларида хотин, бола-чақаларини ҳам олиб келиб, Бухоройи шарифда туришни мўлжаллашди. Уларнинг айтишича, Мовароуннаҳр иқлими Хуросонга нисбатан анча мўътадил экан.

Чўли бобонинг айтишича, кўй кўйни кўриб иштаҳаси очилармиш. Меъмор ишни ҳаммага тақсимлаб, ўзи қўл қовуштириб қараб турадиган одамлардан эмасди. Унинг эрталабдан кечгача гумбаз устида пешанасини танғиб фишт тераётганини кўриб, юзга яқин

одам тинмай ишларди: биров ҳавозалардан туриб гишт узатарди, биров бу гиштни эҳтиёткорлик билан кўтариб келиб, сардоба пойдевори ёнига кўяр ва яна биров гишларни биттадан тоғорадаги сувга тикиб, вижиллатиб, қондириб оларди. Биров ганчхок қорар, уни челақларга солиб, ҳавозаларда андава ушлаб турган усталарга узатар, бири бўлса синган гишларни теша билан текислаб камгак ерлар учун ҳозирларди. Бир неча йигит, кетмону белкурак билан сардоба ичини ўйиб, ҳовузга тайёрлар, эшикдан кираверишда икки-уч поғоналик зинапоялар ясашар, яна бир неча одам қирдан оқиб тушадиган ариқ ўзанини ковлаб, Қоратош тепалигигача сочилишган эди. Бу ерлик чўпонлар хотин-қизларига ўхшаб қават-қават олача кўйлагу бўйнига маржонлар тақиб олмай, бир қават кўйлагу оёғига этик кийиб, бошини танғиб олган Бадиа онаси билан бирга қозон тепасида овқат пиширар, қозонлар биқиллаб қайнарди. Чўли бобо бошлиқ бир неча чўпон ҳар куни бир-икки жонлиқ сўйиб, қозонга босишарди. Кўнғирот уруғидан бўлган барча чўпон аёллари Ҳиротда туғилган бўлса ҳам, асли бухоролик — манғит уруғидан бўлган, шаддод ва эпчил, сўзамол ва ниҳоятда чиройли Бадиага махлиё бўлишар, унга таклид қилиб гаплашишга, қадам ташлаб юришга ҳаракат қилишарди. Маъсума беканинг ота-боболари Сайхун бўйи — Шош шаҳридан, ўзбек уруғидан эканини, бошига катта ғаму ғусса тушганини, ёлғиз ўғли Низомиддиннинг ўлдирилганини билишди. Ҳорунбекнинг Зулфиқорга, баъзан Завракка мурожаат этиб, бу гапни ҳаммага айта бериш керак эмас, деганига ҳам қарамай, Меъморнинг қисмати бу ерда ҳаммага маълум бўлди. Аммо қандайдир бир ғайри табиий куч ва салобат Меъмор жисмида доимо барқарор бўлиб, каттадан кичик уни ҳурмат қилар, унга тикилиб кузатар, у илтифот этиб, сийлаган одамнинг боши осмонга етарди. Меъморнинг ўзи ишнинг огирида туриб, тинмай ғайрат кўрсатиши ҳаммага ибрат бўлиб, бир ярим ойларга мўлжалланган иш бир ойдаёқ ўзини кўрсатиб қўйди.

Сардоба рўйирост қад кўтарди. Гумбазнинг энг тепаси — беш газ очик жой қолди. Бу жуда мураккаб иш эди, Меъморнинг ўзи гишт кўйишга қарор

килди. Фақат ичкарида, ҳавозалар устида турган уч шогирди унга қарашарди. Бошқа усталар ердаги ишлар билан машғул бўлишди...

Гумбаз кўтарилиб, сардоба битишга яқинлашган, бугун чоршанба куни кечга яқин қум ичидаги узок яйловдан бахшилар етиб келди. Чўли бобо Жумабозор, Қоровулбозор, Оқёлшўрча, Зомук, Жейнав томонлардан чўпон ошналарини чақиртирган, бу томони Қарнобчўл ичидаги Қўйқудук, Тошқудук, Шўрқудук, Раимсўфи, Олачабоб томонларидан ҳам чўпонлар меҳмон бўлиб, ўзларининг бахшиларини олиб келишибди. Ҳар бир меҳмон отда, аравада жонлиқ олиб келган эди. Хўжа Муборақдан пастроқдаги Чўли бобо кудуғи ёнида катта сардоба қурилаётгани ҳақидаги хабар Қизилқум, бу томони Қарнобчўл ичида ҳамма чўпонлар қулоғига етган. Уларнинг сўровига кўра, Чўли бобонинг «Чоршанба кунига келаверишсин», дегани юриб етиб бўлмас ерларга икки кун ичидаёқ тарқалди.

Ман-ман деган бобочўпонлар эрталабдан бошлаб топган-тутганини кўтариб, бу ерга келиша бошлади. Катта майдон одамлар билан тўлиб, Самарқанд бозоридан ҳам гавжум бўлиб кетди. Ҳамма билан қўл сиқиб, кучоқлашиб ҳол-аҳвол сўраб, кутиб олаётган Чўли бобо уларни бирма бир Меъмор ёнига олиб келиб, таништирар, чўпонлар билан Меъморнинг қўл сиқишиб омонлашаётганини кўриб завқланар, кўзларидан ёш чиқиб кетар эди. Чўли бобонинг айтишича, бундан саксон йил илгари, у ўн яшар болалигида отабоболари Йўлчи чўпон, Элчи чўпонлар бу ерга сардоба қурмоқчи бўлиб, обдан ҳаракат қилганлару ҳеч иложини тополмаганлар. Кеш шаҳрида турган Кебакхоннинг ноиблари сардоба тугул қудук ҳақида ҳам ўйламаган эканлар.

Оталари билан бирга келган ёш-яланг йигитчалар овқат пиширишни ўз қўлига олиб, хотин-халажни далага ёзиб ташланган намату шолчаларга жой қилиш, дастурхон ёзишга қўйишди. Юқорига, каттагина икки қизил гилам ёзилиб, доира шаклида қилиб ўнга яқин намату шолчалар ташланди. Ўчоқ қазилиб яна икки катта қозон қурилди. Икки семиз танача ва бир неча қўй сўйилиб, қозонларга ташланди.

Кечга яқин меҳнат қилиб чарчаган одамлар овқатланиб, дам олишарди. Кенг далада чигирткалар куйи авжга минган. Бугун на чигирткалар куйи тингланди ва на хордик: сардоба гумбази ёнида катта доира қилиб ўтирган одамлар — кексалар, ёш-яланглар, хотин-халаж, болалар ғала-ғовури беҳудуд даштда хоким эди. Юқорида, тўрда — қип-қизил такаёвмит гилами устида Меъмор ва унинг Ҳиротдан келган кадрдонлари Ҳожи табиб, уста Обид, уста Худойберганлар ҳамда меҳмонга келган чўпонларнинг оқсоқоллари, бахшилар ўтирарди. Чўли бобо бугунги бўлажак «базми Жамшид» зиёфатнинг саркори сифатида, фақат буйруқ бериб, меҳмон кутиб юрарди. Тошқудук, шўркудукликлар олиб келган икки хум мусаллас юқорига — Меъмор рўпарасига келтирилди. Бўза, айрон, қимиз қимронлар идишларда дастурхонларга тортилди. Лочираю патирлар, ширинликлар, товоқларда эту кулчатой, косаларда шўрвалар...

Қизил туркман гиламнинг иккинчисида бир-икки кампир, Маъсума бека, Бадиа ва бир неча ёш келинлар, иккинчи томонда Меъморнинг шогирдлари — Зулфиқор, Фаввос, Заврак ва Ҳорунбеку Абуалилар, Қоратошдан харсанг кўчирган қийиқ кўз азамат чўпон йигитлар ўтиришарди.

Тўрдаги ёши улуғлар фотиҳадан сўнг таомларга қарашди. Одоб билан уларни кузатиб ўтирган ёшлар қимизга ружу қилиб, овқатга қўл узатишди. Меҳнат завқи, файзли дала шукуҳи, кулги, ширин сўзлар, ҳазил-мутойиба гаплар билан ғала-ғовур кучайиб кетди. Узоқ-яқиндан келган чўпон йигитларнинг нигоҳи шаҳар қизи Бадиада эди. У бугун ясаниб, Халач бўронидан омон қолган энг яхши либосларини кийиб, сочларини икки ўрам қилиб, орқасига ташлаган. Бадиа йигитлар нигоҳи ўзини тийри-борон қилаётганини, бу ҳолат Зулфиқорга унча ёқинқирамаётганини ҳам сезиб ўтирарди. Кеча Чўли бобонинг кичик ўғли — ниқтидан келган чўпон йигит Бадиага хушомад қилиб, атрофида айланишаётганини кўрган Зулфиқорнинг ранги оқарди. У ҳатто отаси Бухорода бетоқатлик билан кутаётганини ҳам унутиб, Бадиага сеҳрланиб юрарди. Ёлғиз ишонгани Бадианинг чўпон йигитлар билан кулишиб юргани Зулфиқорнинг юрагига фулғула солди.

Нахотки у шунақа! Нахотки у енгилтак қиз! Нахотки у севгилисидан сал келишганроқ йигитни кўрса элакишиб кетади?! Нахотки у!.. Нахотки у!..

Зулфиқор дардини ичига ютиб, шериклари ёнида индамай ўтираверди. Кенг далада доира ясаб ўтирган одамлар орасидаги деярли ҳамма йигитларнинг кўзи Бадиага, «муҳандис олим», «усталар устаси»нинг ёлғиз қизига қаратилган эди.

Улуғлар бир-икки пиёладан мусаллас ичишгач, эт ейишди. Чинни лаганда олиб келинган калла даставвал Меъморнинг олдига қўйилди. Ундан кейин меҳмонлар оқсоқоли — ҳиротликлар кексаси кулол Абутолиб олдига, Дашти Қипчоқ удуми бўйича Меъмор қўй калласининг ўнг қулоғини ўзига, сўл қулоғини Чўли бобога узатиб, кейин лагани билан кўтариб ёнидаги шерикларига узатиб юборди. Бостириб-бостириб мусалласдан ичиб, этни жигарга қўшиб еди. Нимага эътибор бериб, кўпроқ ейишни ёнида ўтирган Чўли бобо ўргатиб турарди. Ҳамма Чўли бобо билан Меъмордан кўз узмас, чўпонлар оқсоқолининг имо-ишорасига қаттиқ риоя қилишарди. Чўпонлар диёрида одамнинг кадри ниҳоятда баланд эканини ҳиротликлар пайқаб ўтиришарди. Негадир кейинги йилларда пойтахтда одам кадри пасайиб кетган, биров ўлиб, биров тириладими, ишлари йўқ. Баъзилар бунда одам кўпайиб кетганидан шундоқ инсон беқадр бўляпти, дейишарди. Дарҳақиқат, Ҳиротда одам одамга бўри, одамлар бир-биридан ҳайкиб, бад олишарди. Бу эса — «қиёматнинг яқинлигидан далолат» дейишарди. Чўпонлар даштида қиёмат эмас, дунё янгидан тугилиб, энди бошланаётганга ўхшарди. Бу ерда ҳамма нарсага эътибор кучли. Ҳиротликлар буни сезгирлик билан пайқаб туришар, ҳаёт ниҳоятда содда, бир қадар зерикарли ва жўн бўлишига қарамай, қувлик-шумликдан, бўҳтонунинг димоғдорлигу манманликдан, бировнинг ҳақиқага хиёнат қилишдан тамоман узоқ эди. Бир қарашда дўлвор, қўпол ва исқирт кўринган одамлар, бу гуппи тўну олача қўйлақлар ичидаги сийнаю қалблар булок сувларидай мусаффо, биллурий эди.

Кўп ўтмай, элнинг: «Сўраймиз, бу ерга Элтузар бахши келганлар, «Алпомиш»дан ўқиб берсинлар!» деган илтимоси янгради. Чўли бобо оқсоқоллар ёнида

ўтирган, белида заррин камар, бошида сувсар телпаклик бахшига мурожаат этди.

— Элтузар шоир, нима дейсиз? Биз ҳам сўраймиз!

— Биз тайёрмиз, Чўли бобо.

— Бошланг. Йўлга тушинг.

Элтузар шоир ўз ёнига шогирдини чакириб, дўмбрасини духоба гилофидан суғурди. Бир муддат ўзини човлаб, овозини ва дўмбирани созлаб, зиёфатда ўтирганларнинг диққатини жалб этди.

Хамма ёққа сув куйгандек жимлик чўкди.

Элтузар шоир куйлай кетди: «...Алпомишхон Қалмоқ элда, Чилбир чўлда бораётиб кўрди: бир ерда тўксон кўра кўй ёйилиб ётипти. Бу тўксон кўра кўй Бойсарининг кўйи эди, чўпонларнинг маҳмадонаси Кайқубат кал эди. Кайқубатга қараб, шул ороға бир Элибой келдими деб, Алпомиш сўраб турипти:

Ассалом алайкум, чўлда чўпонлар,
Устида кийгани эски чопонлар.
Қоғонокқа тўйиб ётган гуппонлар,
Шул орага бир Элибой келдими!..

.....

Элтузар бахши Алпомишнинг одамийлиги, Барчинойга садоқати, элга ғамхўр, ғанимга шафқатсизлигини ифодалайдиган манзараларни ўзини ўраб олган халқ кўзи олдида шундай куйладики, сомилар чурк этмай жон кулоқлари билан тинглаб ўтирар эдилар.

Айниқса, Нажмиддин Бухорий, акаси Бойбўрининг зулмидан бошқа юртларга кўчиб кетган Бойсари қисматида ўз қисматини кўриб, кўзларидан ёш чиқиб кетди. Отасининг адолатсизлигини қоралаган Алпомиш тимсолида ўғли Низомиддин гавдаланиб, чуқур ўйга чўмди, юрагидаги дарди янгилашиб, ўкраб йиғлаб юборишига сал қолди. Бунни кузатиб турган шогирдлари унинг аҳволига тушунишар эди... Бунда ҳам ҳақ билан ноҳақлик ўртасидаги можаролар ҳикоя қилинар, ҳокимларнинг зулми қораланиб, адолат, ҳақиқат шарафланар, меҳнаткаш халқнинг эзгу орзу-армонлари ифода этиларди...

...Элтузар шоир билан Хуррам бахшилар дostonларидан қисқа намуна айтиб бергач, ерўчоқлар ёнида чирмандаларини қиздириб ўтирган икки йигит меҳмонлар доирасига келиб, Чўли бобонинг «Олинглар!» ишорасидан сўнг «гиж-банг...»ни бошлаб юборишди. Ўртага икки чўпон йигит тушди-да, катта доирани аввал бир айланиб чиқиб, сиполик билан ўйинга тушишди. Ундан кейин яна икки йигит ўртага тушди... Йигитларнинг шўх ўйинлари, чирмандаларнинг ҳамоҳанг гиж-банглари Меъморнинг офир хаёлларини бир лаҳзада тарқатиб юбориб, унинг кўнглини ёзгандай бўлди. У бир хўрсиниб кўйди-да, анча енгил тортиб, сардобанинг битишини тантана қилаётган оддий кишилар хурсандчилигига шерик бўлиб, беихтиёр қарсак чала бошлади.

Хотин-халаж тўдасида завқланиб ўтирган Бадиа назарида, чўпон йигитлар ўйини анча сипо ва сокин эди. Яна бир йигит ўртага тушиб «Гум-гум, гиж-банг»ни кучайтириб юборади, деб кутиб ўтирарди. Аммо ҳеч кимдан дарак бўлмади. Рўпарада ўтирган Заврак Бадиага ишора қилиб: «Қани, ўзингиз чиқинг, Бадиа бекам!» дегандек энгагини кўтарди. Бундай пайтларда Бадианинг ўйинга тушиб кетишини, у яхшигина ўйнашини Заврак Нишопурий билан Ғаввос Муҳаммад билишарди.

— Нима деяпсиз энгак қоқиб? — сўради Бадиа.

— Ўртага тушинг! Шу ерда ўйнамасангиз қаерда ўйнайсиз! — деди Заврак.

Зулфиқор ҳам кулимсиради. У ҳам Бадианинг дутору дафга яхши ўйнашини эшитган эди. Завракнинг дадил илтимоси Бадиани руҳлантириб юборди. У одамларни, бир-бирлари билан ғала-ғовур қилиб гаплашиб кетишганини кузатиб турарди. Акасининг азаси юрагида зил эди. Маъсума бека руҳсатидан сўнг у ўртага тушди. У ёқ-бу ёғини тортиб текислаб доирачиларга имо қилди. Бу билан у «Дадилрок, жонлирок чалинлар!» демокчи эди. Бадиа қулочларини ёзиб, чирманда «гиж-банг»ига ҳамоҳанг ўйинга тушиб кетди. Ўртадаги йигитлар дарҳол четга чиқишди. Ғала-ғовур, ўзаро гаплашишлар шу ондаёқ тўхтаб, ҳамма ўртага тушган устанинг қизига тикилди. Беихтиёр чирмандага мос чапак янграй бошлади. Шу лаҳза ўчоқ ёнида

юрган яна уч чирмандачи ҳам югуриб келиб, икки чирмандачига қўшилди. Чексиз даштда беш чирманданинг «гиж-банг»и янгради. Ҳаяжонга тушиб, ниҳоятда чиройли ўйнаётган Бадиа даврани айланиб чиқди. Бу — бошларига тушган фожиадан кейинги биринчи хурсандчилик эди. Бунинг устига, бу ўйин кимнингдир тўйи, кимнингдир зиёфатида эмас, катта меҳнат самараси — сардобанинг шарофати туфайли бўлаётган хурсандчилик йиғинидаги ўйин эди. Узоқ-яқиндан келган чўпонлар ҳам шаҳарлик гўзал қиз ўйинига маҳлиё бўлиб қолишди. Бадиа ўзини жуда эркин тутиб, дам айланиб, дам шох ташлаб ўйнаб, аёллар тўдасига қараб муқом қилиб, палапон қушчалардек елкаларини силкиб, дам эгилиб, таъзим этиб, дам кимгадир кўз қирини ташлаб, кимгадир ғазабнок, кимгадир уялинқираб товусдек хиром қиларди. У ғайрат ва ҳаяжон билан ўйнади, бунда ўтирган катта-кичикнинг оғзи очилиб қолди. Меъмор ҳам, Маъсума бека ҳам, Ҳорунбеги хиротлик усталар ҳам фахрланиб ўтиришарди. Беш чирманда ҳам авжга миниб, йигитлар уни ёриб юборгудай урардилар. Бадиа бутун санъатини кўрсатиб, чирмандалар янграб турганда осмонда учган юлдуздек ялт этиб, ўнг томонга хотин-халаж тўдасига бурилиб, жойига ўтирди.

Қийқирик, чапак авжига минди.

Бадиадан кейин ўртага тушган бошқа йигитлар ўйин ҳароратини ўша даражага олиб чиқиша олмади. Бадианинг донғи ўтирганлар ичида оғиздан оғизга кўчди. Чўпон қизлардан ҳам бири чиқиб ўйнади, лекин соврин Бадиада кетди.

Зиёфату ўйин-кулги аллавақтгача давом этди. Ярим тунда, ой тиккага келганда Чўли бобо фотиҳа қилди, ҳамма ўз ерига кетиб, дам олишга хозирлик кўра бошлади. Аммо ҳамманинг хаёлида Бадианинг рақси эди. Унинг қилиқлари, муқомлари ҳамманинг кўз олида турарди.

Базмдан сўнг Бадиа ўз оғалари — Ҳорунбек, Заврак, Фаввос, Зулфиқор ва яна беш чирмандакаш сафида сардоба гумбази атрофида айланишди. Бир тўда бўлиб сардоба гумбазини айланишаётганда Заврак шумлик қилиб, Фаввос билан Ҳорунбекларнинг қўлидан ушлаб, орқага тортди. Улар билан бирга чирман-

дакаш йигитлар ҳам жўнаб қолишди. Бу ҳолатни сезмаган Зулфиқор атрофига бир қараб, уларни кўрмагач, Бадиага буни сездирмай гаплашиб кетаверди. Улар сардоба ичига киришаётганида Бадиа гап қотди.

— Уни қаранг, осмон тўла юлдузлар... Худди кўлим етаётгандай... Улар жуда яқинга ўхшайди. Даштда юлдузлар жуда яқин кўринар экан. Катта гумбаз ичида яна бир гумбаз...

— Ҳа, — деди Зулфиқор, — тилла тангачалар қадалган бахмал гумбаз ичида яна бир олтин гумбаз. Дунё ичида дунё...

— Чиройли айтдингиз!

— Сиз жуда чиройли ўйнадингиз, — деди Зулфиқор сардоба ичига киргач, Бадиянинг қўлларидан ушлаб.

— Сизга ёқдими?

— Жуда... — Зулфиқор Бадияни бағрига тортаётган эди, у баликдек сирғалиб, хахолаб ташқарига чиқди.

— Қани улар?

— Билмайман.

— Бунақа қилиқ Нишопурий жанобларидан чиқади. Фирромлар! Биламан, — деди Бадиа у ёқ-бу ёққа қараб, уларни қидириб, — буни қаранг, биз иккимизни атай ташлаб кетишибди!

— Нахотки?!

— Ҳа, юринг тезроқ! У фирромларни топайлик!

Бадиа билан Зулфиқор дархол сардобанинг нариги томонига ўтиб, анча нарида кетаётган оғалари орқасидан чопиб етиб олишди.

— Бундоқ ишлар фақат Нишопурий жанобларидан чиқади! — деди Бадиа энтикиб Зулфиқор билан ёнма-ён олдинга ўтиб кетаётиб. У жўрттага Зулфиқордан узоқлашмай, ҳатто унинг қўлидан ушлаб, ўзларининг яқинликларини намойиш қила бошлади.

— Менда айб йўқ, бекам, — деди Заврак кулимсираб, — мана, Ғаввос Муҳаммад жаноблари кетамиз, дедилар...

— Ёлғон гапни қўйинг! Ўзингиз бошладингиз! — деди Ғаввос бирдан тутқиб.

— Ғаввос жанобларини яхши биламан, у киши сипо одам. У кишида бачканалик бўлмайди. Мен бўридан кўрқаман, бу атрофларда бўри бор, дейишади.

Шундоқ тунда дўстини ёлғиз ташлаб кетиш кимнинг қўлидан келади?

— Авваламбор, сиз бекам, ёлғиз эмас эдингиз, — деди тили қичиб Заврак, — жаноб Зулфиқор Шоший борлар. Иккиламчи, мен дўстимни ёлғиз ташлаб кетадиган одам бўлсам, Ҳиротдан то бу ергача хизматингизда бўлиб келмаган бўлар эдим! Бу дашт ҳам бахаволикда Кўҳисиёҳдан қолишмас экан. Равоч сайили эсингиздами? Ишқилиб, охири бахайр бўлсин, бекам. Бўри сизни олиб қочолмайди, сиз бўрини олиб қочасиз. Иккиламчи, биз бўрилар атрофингиздамиз...

— Офарин! — деди Бадиа қаҳ-қаҳ уриб кулиб. — Гапда биз енгилдик. Нишопурий жанобларига асло гап топиб бериб бўлмайди. Анчадан бери нафасингиз ичингизга тушиб кетган эди, хайрият бугун чиқди.

Шундан сўнг улар иноқлашиб, яна қўшилиб, ётоқлари томон кетишди.

Тонг отди.

Дашт тонги нақадар гўзал; ҳаво беғубор, ғир-ғир шабада эсиб, қуёшдан қайноқ нурлар қуйила бошлади. Эчкию қўйларнинг маъраши, баъзан кўппакларнинг йўғон овозда салмоқли вовиллаши дашт бўйлаб ёйилиб, бу тонгни янада сафоли қилиб юборди.

Эртасига кечга яқин меҳмон бўлиб келган чўпонлар яна Чўли бобо ва Меъмор билан хайрлашиб, отуловларида ўз жойларига жўнашди. Меъмор, усталар енг шимариб ишга тушишди. Яна одатдагидек бошқалар ҳам белгилаб берилган ўз вазифаларини бажара кетишди. Орадан уч кун ўтиб, шанба кунига сардоба қурилиб битди. Тепадаги «Чанғароқ»қа ҳам ғишт қўйилди. Якшанба кунига бек ўз одамлари билан бу ерга чиқиб келишини ҳамма кутарди.

Якшанба куни куннинг ўрталарига бориб, катта йўлда уч отлиқ пайдо бўлди. Сардоба атрофида ўтирганлар хайрон бўлишди, наҳотки бек бу ерга икки одам билан чиқиб келса?!

Ҳа, дарҳақиқат, шубҳа тўғри чиқди, — бек йўқ, унинг кичик иниси, Қамбар Мирзо, Ҳожи табиб учовлон шаҳардан чиқиб келишган эди. «Нима гап? Бек келмадиларми?» — дегандек Чўли бобо Мирзога қаради.

— Бек ҳазратларининг муҳим ишлари чиқиб қолди. Ҳисоб-китобни ўзимиз қиламиз, — деди совуқ

нигоҳ ташлаб турган Қамбар Мирзо билан бекнинг иниси.

Ҳожи табиб боши қуйи, суҳбатга аралашмай, нарига бориб сардоба ичига кирди.

Ахволнинг ўзгариб қолганини пайқаган Меъмор, бир муддат қараб турди. Кейин серрайиб турган Қамбар Мирзога мулойимлик билан гап қотди.

— Қани, ундоқ бўлса, ҳисоб-китобни бошлай беринг!

Қамбар Мирзо бир тош устига ўтириб, қўйнидан қоғоз чиқариб ўқиди.

— Меъмор Нажмиддин Бухорий, ўттиз икки кун ишладингиз. Ҳар кунингизга икки тангадан тўланадиган бўлган экан. Мана марҳамат, олтмиш тўрт танга, — у халтасидан шоҳрухия кумуш тангаларидан санаб Меъморга узатди. Меъморнинг ўнг қўли тангаларга тўлди.

— Уста Обид, сизга ўттиз икки танга. Санаб олинг!

— Мирзо?

— Лаббай.

— Бизга бек ҳазратлари тилло танга ваъда қилган эдилар. Меъмор ҳазратларига ҳам. Бу кумуш-ку?

— Менга нима айтилган бўлса, шуни қиламан. Майда гапларни йиғиштириб, шунга шукур қилиб олаверинг?! — деди Қамбар Мирзо хўмрайиб.

Уста Обид у ёқ-бу ёққа аланглаб, одамлар кўзидagi совуқ бир қарашдан нима қилишини билмай, тангаларни олди.

— Уста Худойберган, сизга ҳам ўттиз икки танга!

Уста Худойберган ҳам олди.

— Меъмор жанобларининг уч шогирдларига, ўн тангадан берамиз. Бек ҳазратларининг инъоми деб қабул қиласиз. Акс ҳолда, биз талабаю шогирдларга ҳеч қачон ақча тўламаганмиз.

Ғаввос бу тангаларни олиб Мирзонинг башарасига урмоқчи бўлиб турган эди. Меъмор лабини тишлади. Олинг, дегандек ибора қилди. Ғаввос, Зулфиқор, Заврақлар ҳам ўн тангадан олишди.

— Вассалом! Менга берилган ақчалар шулар, — деди Қамбар Мирзо ва этагини қоқиб, ўрнидан турди.

— Жуда яхши, — деди Меъмор, — бекнинг ҳимматларига ташаккур айтамиз! Агар шуни бермаганларида ҳам бир нима дея олармидик.

— Бизда бошқа гапингиз борми?

— Йўқ.

— Мана, хисоб-китобни ҳам қилдик, — деди Қамбар Мирзо бек иниси билан бирга бориб сардоба ичига киришди. Ҳовуз ичи муздек сувга тўлиб турарди. Ундан кейин, гумбазни айланиб, томоша қилишди. Ҳамма ёқни кўришгач, бир-бирига жуда зўр бўлганини шивирлаб гаплашиб отларга минишди. Нарироқда турган Ҳожи табибга: «Юринг, кетасизми?» деб мурожаат этишди. Ҳожи табиб шаҳарга кечки салқинда тушиб боришини айтгач, икки мансабдор отларга қамчи босиб жўнаб қолишди.

— Ўзи нима гап? Нима бўлди? — деди таажжуб ичида саросимага тушиб уста Обид.

— Мен шундоқ бўлишини сезган эдим, — деди Меъмор.

— Меъмор ҳазратлари, тақдир шундоқ экан, — деди Ҳожи табиб, — Ҳиротдан бир хабар етган...

— Биз ундан ўзимизнинг кимлигимизни яширганимиз йўқ! — деди Меъмор, — нонушта пайтида ўғлим қатл этилгани сабабли Ҳиротдан чиқарилиб юборилганим, ўз она шахрим Бухорога кетаётганимни айтган эдим. Бек «хечқиси йўқ» деган эди. Жуда таажжуб!

Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Хафа бўлманг, Меъмор ҳазратлари, нимаики етмаса, биз ўзимиз тўлаймиз, — деди Чўли бобо.

— Хафа бўлманг, — деди Ҳорунбек секин Меъморнинг қулоғига. — Менинг ёнимда, Фаввос Муҳаммад ёнларида халтачамиз тилло тангаларга тўла. Асло хафа бўлманг.

Меъмор яна кулди.

— Азизларим, мен асло хафа бўлмайман; биз бу ерга сардоба кўтарган бўлсак, фуқаро учун кўтардик. Чўпонлар учун кўтардик. Бу ердаги жониворлар, йўловчилар ва ҳатто қушлар учун ҳам у керак. Биз савоб иш қилдик. Қилинган савоб ишга миннат қилмайдилар. Мен қилган меҳнатимдан розиман. Ҳеч кимдан шикоятим йўқ.

Бу сўздан кейин фиғон бўлиб турган уста Обид, уста Худойберганлар ҳам бир оз бўшашди.

— Мана шу тангаларни икковинглар бўлишиб ола-

сиз, — деди Меъмор ховучидаги кумуш тангаларни уста Обид ховучига тўкиб. — Сидкидилдан! Дарҳақиқат, тилла танга берилиши керак эди, — бизнинг сиёсатга аралашган ишимиз касофатига қолиб, сизларга қам ҳақ тўланди.

— Йўқ, кўйинг, Меъмор! — деди уста Обид.

— Олмасангиз қаттиқ хафа бўламан!

Бу сўздан кейин Заврагу Ғаввос, Зулфиқор ҳам қўлларидаги тангаларини уста Обид билан уста Худойберган ховучларига тўкишди.

Чўли бобо уйига кириб, бир янги поча пўстин олиб чиқиб, Меъморнинг елкасига ёпди.

— Мендан ёдгорлик бўлсин, Меъмор, — деди Чўли бобо, — ҳозир кун иссиқ, совуқ кунларда кийиб юрасиз. Бодингиз бўлса жуда даво.

— Ташаккур! — деди Меъмор.

Чўли бобонинг ўғиллари ичкаридан қоракўл қалпоқлар олиб чиқиб, уч шогирдга, уста Обид, уста Худойберганларга, ундан сўнг Ҳорунбек, Ҳасанбек-Ҳусайнбек, Абутолибу Абуалиларга ҳам кийгизди. Маъсума бека билан Бадиага ичига тулки тери, сирти қизил духобадан тикилган нимча кийгазишди.

Ҳорунбек билан шогирдлар кечгача араваларни тайёрлаб юкларни ортишди. Кечки салқинда бу ердаги чўпонлару косонлик усталар билан хайрлашиб йўлга тушишди. Чўли бобо билан Ҳожи табиб Меъморни то Хўжа Муборак қишлоғигача кузатиб боришди. Бу ерда улар қучоқлашиб, йиғлашиб хайрлашибди. Меъмор карвони шитоб билан йўл босиб, шу кун кечаси Қоровулбозорга етиб бориб, карвонсаройга жойлашди.

Эртасига эрта билан, Бухоро, қайдасан, деб яна йўлга тушишди.

XXXVI б о б

ОҒУЛИ ХАНЖАР

Сардобани куриб битириб, бекдан номардлик кўрган Меъмор ўша кун йўлга тайёргарлик кўраётганида яна хаёлидан Ҳиротда бўлиб ўтган таҳқирланишларни

ўтказди. У бу ердаги ўз меҳнатига ҳеч кимдан ҳеч нарса кутмаган эди. Сидкидилдан бу ишни чўпонлар учун қилганини ҳам кўнглидан ўтказди. Аммо бекнинг бир оғиз ташаккури бўлмагани, келиб «Ҳорманг!» демагани кўнглига наштардек ботди. Ҳарқалай инсон — инсонда, у тош эмас! Меъмор «қувғинди» бўлгани учун ҳам бек бунда келмади. Худо урганни пайгамбар ҳам ҳассаси билан туртади, деди у ўзига ўзи. Аммо Меъмор хаёлидан аҳли нафосат оламида Фирдавсийга Махмуд Ғазнавий томонидан ваъда этилган тилла тангалар ўрнига кумуш тангалар тўлангани, танга ортилган туя бу дарвозадан кириб келаётганида, бу дарвозадан шоирнинг тобути чиқиб кетаётгани воқеаси ўтди. Ҳозир одамнинг таҳқирланиши янгилик эмаслиги, бундоқ ишлар илгари ҳам бўлиб келганлиги кўнглидан ўтди. Лекин Ҳирот воқеаси жуда ҳам захарли ва ҳеч ёддан чиқмайдиган иш бўлган эди. Меъмор рақиблари тарқатган совуқ гаплар аввал амирзода Иброҳим Султон қулоғига етиб, уни дарғазаб қилиб юрган бўлса, кейинчалик Шохруҳ қулоғига ҳам етди. У Меъморнинг: «Биз бу биноларни раият учун қурмоқдамиз...» деган сўзини шу ҳафта ичи Аҳмад Чалабий амирзода қулоғига етказган эди. Устод Қавом ҳовлисидаги бир зиёфатда, Меъмор дўстига мурожаат этиб: «Амали устод қавом Мусалло то қиёмат бу Ҳирот бағрида тургай. Келгуси авлод сиз ҳазратдан миннатдор бўлгай...» дегани Аҳмад Чалабий орқали амирзодага етган, у эса подшоҳга етказган эди. «Келгуси авлод устод Қавомдан эмас, сиз, ҳазрати олийларидан миннатдор бўлмоғи керак, чунки Мусалло сизнинг амалингиздир. Нечун қавом ёки Бухорий авлод таҳсинига сазовор бўлар экан?» Бу гап подшоҳга кечки пайт етказилган эди. Негадир тажанг ўтирган Шохруҳнинг чакка томирлари шишиб, тишини тишига қўйди. Иккала меъмордан ҳам энсаси қотди. Айниқса, меъмор Нажмиддин Бухорий унинг кўзига чаёндан ҳам ёмон кўриниб кетди. «Мен буларга ишонсаму бу ярамаслар энди подшоҳни ҳам менсимай қолишмоқда!» — деди муштумини қисиб Шохруҳ.

Бу фитналардан сўнг орадан бир ой ўтгач, подшоҳ ўрдасида муҳаррам ойи — рамазон тугаши, катта ҳайит чин арафасида мамлакатнинг номдор кишила-

рига инъомлар улашилди. Ўрда ховлисига тўпланган мансабдорлар, устодлару мавлоноларга заррин чопонлар кийгизилди. Номи аталиб, вазири аъзам хузурига таъзим қилиб борганлар тўн кийиб, баъзилар тилло тангалар ва ҳар турли инъомлар олиб, жойларига мамнуну масрур келиб чўкишди. Зиёфату базм тонгга уланиб кетди...

Бу анъанага ҳамма казо-казолар таклиф этилиб, фақат биргина устод Нажмиддин Бухорий чақирилмади. Ёр-биродарларининг подшо ўрдасига кетганидан хабардор Меъмор тонггача кўксини болишга кўйиб, ўз хонасида ётган эди.

Бадиа ҳам, Маъсума бека ҳам ҳеч нарсага тушунмай, таажжубланишарди. Нечун ҳаммани чақириб ва ҳатто Аҳмад Чалабийдек бетайин кимсаларгача таклиф этилиб, бизнинг отамиз чақирилмади? Ёки бу бир жузъий нуқсон бўлиб, майда мансабдорларнинг ўз вазифасига лоқайд қараганликлари сабабли бўлди-микан? Ундоқ бўлса, нечун анжуманда Меъморни кўрмаган Бойсунқур Мирзо дарҳол одам юбормади экан?

Йўқ, бу атай қилинган эди. Подшоҳнинг «Оғуга суғорилган ханжар»ни шу йўл билан Меъмор юрагига ботирилган эди.

Меъмор Бухорий бу воқеадан сўнг бир ҳафта кўчага чиқмади. Унинг таъсирчан, жиззакирок одам эканлигини билиб, атай бу иш қилинган эди. Бўлмади! Меъмор бу аламини ҳам мардонавор ўтказди...

...Сардоба қурилишини тамомлаб, субҳи содиқда, даштда ёлғиз қаққайиб турган Меъмор хаёлидан мана шулар ўтди. Подшоҳларнинг тахтда узоқ ўтириб қолгани — фуқаро заволи, уларнинг тез-тез ўзгариб тургани маъқул. Бу дунёда ўлмайдиган одам йўқ, бировга ўлим тилаш яхши эмас, аммо ҳарқалай, ғарибларнинг эмас, подшоҳларнинг ўлиб тургани яхши, деди Меъмор ўзига ўзи хулоса қилиб.

БУХОРО

Узоқнинг иши қийин; ўғлидан олган кейинги номада бизлар ҳаммамиз Бухорога кўчиб кетаётирмиз, тез кунларда етиб борамиз, дейилганига қарамай, мана, бир ярим ойдан ҳам ўтдики, улардан ҳамон дарак йўқ. Уста Нусрат карвон кириши мумкин бўлган ҳамма дарвозалардан хабар олди. Кўп карвонлар Бухорога кириб келдию, аммо меъмор Нажмиддин Бухорийдан дарак бўлмади. Уста Нусрат хонадони хавотирда қолди. Шундай кунларда, кечга яқин шаҳарнинг айланма тор кўчаларидан бирига шалдир-шулдир қилиб уч арава кириб келди. Меъморнинг: Эски Намозгоҳ маҳалламга бораверай, уруғларим бордир, деганига қарамай, Зулфиқор ҳаммани ўз ҳовлисига олиб келди. Бу тадбир аравакаш Ҳорунбекка ҳам ёқди: «Уста, чиқиб кетганингизга йигирма йилдан ошган бўлса, ким хозир сизни дастурхон ёзиб кутиб ўтирибди? Зулфиқор Шоший жанобларининг ҳовлиларига тушганимиз маъқул. Шогирд ҳам фарзанддек гап», деди. Ҳорунбекнинг фикри Меъморга ёқди, чунки Меъмор дўсти Қавомнинг ўғли Худододбекни жини ёқтирмаган, қанча йигитларни менсимаган, тоғ кийигидек ҳеч кимга бўй эгмай ўсган Бадиа шу Зулфиқор ёнида итоат сақлашини, шаддодликлари ҳам пасайишини сезган эди. Маъсума бека билан Меъмор шу ҳақда гаплашиб қолишарди. Тўғри сўз Ҳорун бўзчининг Зулфиқор тўғрисида бирон ёмон сўз айтмагани Меъмор кўнглига таскин берди. Дарҳақиқат, уч шогирдининг ўзига ярашиқ уч фазилати бор эди. Аммо Зулфиқорда қандайдир бир салобат ҳам бор эди. Камгап ва айтганини қиладиган, қадди-қомати бошқалардан кўра келишган, кучли йигит эди. Бухоронинг Қарши дарвозасидан ўтишда бир муддат тўхташди, Меъмор аравадан тушиб, ҳамманинг кўз олдида ерга чўкка тушиб ўтириб, қиблага қараб фотиҳа ўқиди; бармоқларини тупроққа тегизиб, бошига сурди. Ундан сўнг дарвозобонларнинг бирига тилло танга, яна бирига кумуш танга берди. Улар ниҳоятда хурсанд бўлиб, мўътабар зотлардан бири келяпти, хаёл қилиб, араваларнинг

кораси йўқолгунча орқаларидан таъзим билан кузатиб туришди. Ҳар қанча босиқ, ҳар қанча сипо одам ҳам она шаҳрини кўриш ҳаяжони олдида бундай ҳаракатлар қилиб қўйганини ўзи ҳам билмай қолади...

Уч арава айланма, тор кўчада уста Нусрат эшиги олдида тўхтади. Бир варакайига шунча одамни кўриб, хурсандчиликдан ўзини йўқотиб қўйган ота ҳамма билан қучоқлашиб кўришгач, кўни-кўшниларга ўхшаб гала-ғовур ичида бир чеккада тураверди. Ўғлини бағрига босиб, йиғлаб турган онаси Малоҳатбону эрига ишора қилди:

— Азиз меҳмонларни ҳовлига бошланг!

Унинг ўзи ҳаммадан аввал ҳовлига югуриб кириб ҳокандозга исириқ ташлаб, ўт ёқиб тутатди. Ҳовли ўртасида турган Меъмормдан бошлаб ҳаммани айла-ниб, исириқ солди. Кичик ўғли ва қизларига обдаста ва дастшўйлар олиб келиб, янги ироқи совунни олиб чиқишни буюрди. Ҳорунбек билан шогирдлар арава-лардан юкларни тушираётганида косаларга қатик солиб, наридан-бери устига пиёз тўғраб, йўл босиб келганларга тутишди. Уста Нусратнинг катта қизлари югуриб кўшниникидан яна икки хурмача қатик олиб чиқиб, косаларга қуйди, уста Нусрат зўрлаб бўлса ҳам ҳаммага қатик ичирди. Аравадан кўпроқ қақир-қуқирларни; белкурагу кетмон, тоғораю мис кўза ва эски сандиқларни тушираётган шогирдларга қараб туриб, Меъмор кулимсиради.

— Ҳалач яқинида жуда кучли бўрон бўлди, — деди айвонда чордана қуриб ўтирган Меъмор фотиҳадан кейин уста Нусратга. — Гирдибодлар кумдан келиб шундоқ устимиздан ўтди. Бир кори ҳол бўлади, деб жуда кўрқдик. Йўқ, ҳамма нарсамизни юлиб олиб кетдию, жонимиз омон қолди. Ўтники-ўтга, сувники сувга қолди қатикнинг пули, деганларидек, бу ҳам худонинг иродаси экан, унисини ҳам кўрдик...

— Кечикканингизга сабаб бор экан, — деди уста Нусрат, — хайрият, худо бир асрабди.

— Кечикканимизга сабаб бошқа нарса, — деди Меъмор кулимсираб.

— Ҳа?

— Даштда чўпонларга сардоба қуриб бердик.

— Бундоқ денг, — деди уста Нусрат хайрат билан Меъморнинг оғзига тикилиб. Меъмор ҳамма гапни бир бошдан айтиб берди...

Шу куни аллавақтгача дастурхон устида гаплашиб ўтиришди, сўнг уста Нусрат меҳмонларнинг ҳордик олишларини айтиб, энг яхши ясатиғлик хонасини Меъмор, Маъсума бека, Бадиага беришди. Заврак, Ғаввос ва Ҳорунбекни бошқа хонага киритишди. Абутолиб ўғли билан, Ҳасанбек, Ҳусайнбеклар ҳам бир хонага кириб ётиб ухлашди.

Эрталабки нонуштадан сўнг Нажмиддин Бухорийнинг илтимоси билан қизи Бадиа ёнида, уста Нусрат билан бирга Эски Намозгоҳ маҳалласига боришди. Маъсума бека Зулфиқорнинг она-опалари билан гаплашиб ўтирди. Уларга гапириб берадиган ҳикоялар ниҳоятда кўп эди. Бошқалар Зулфиқор билан бирга Бухорони томоша қилгани бозорга чиқиб кетишди. Йўлда Меъмор устага сиёсат ишларидан, ас-аса, даб-дабалардан ғоятда зерикканини, мансабдор шахслару ҳокимлар, беклар жонига текканини, қолган умрини бир чеккада тинчгина, ғарибона ўтказмоқчи эканини, катта ишларни олмай, иложи бўлса кўпригу ҳаммомлар лойиҳасини тузиб, ўзи ишбоши бўлиши ниятида эканини айтиб, Бухорога кўчиб келганини мансабдорларга зинҳор маълум қилмасликни айтди.

— Деггарон томонларда яхши ҳовлилар бор, олиб берайми? — деди уста Нусрат.

— Ҳасанбек-Ҳусайнбек ва кулолга ҳовли топиб беришимиз керак. Мен ўз ҳовлимни амакимларга ташлаб кетганман. У киши қазо қилдилар. Ўғиллари бор, улар турса керак. Шундоқ ёнгинада ўзларининг ҳам ҳовлилари бор... Бориб кўрайлик, уста. Анча йил ўтиб кетди. Амакиваччаларим билан гаплашиб, рози бўлишса, пул билан хурсанд қиларман.

— Ҳовлингизни кўрганман, Меъмор ҳазратлари, — деди уста Нусрат. Бадиа билан Меъмор унга ялт этиб қарашди.

— Ҳиротдаги ҳовлимизча эмас. Кичкина, уйлари ҳам қоронғу...

— Мен сизга жуда яхши ҳовли олиб бераман. Гир айланган хоналарини ўзим қурганман, ҳовлиси кенг, гулзор. Хоналари ганчхок билан ишланган, нақшин

шипю тоқларини биз ўзимиз олти ой ишлаганмиз. Яна бир одамнинг ҳовлиси ҳам сотиладиган бўлиб қолди. Бир ойдан бери сизга ушлаб ўтирибман. Баҳосини келишганмиз, Мен ўзим тўлайман. Сиз билан кейинчалик узилишиб кетамиз.

— Ташаккур! — деди Меъмор. — Лекин биз аввал Намозгоҳга бориб, ҳовлимизни бир кўришимиз керак.

Нажмиддин Бухорий узок сафарда бўлган баъзи «хангома»ларни уста Нусратга айтиб берди. Аслида туя карвонига кўшилиб келганида маъкул бўлармиди,— деди у. Аравада анча-мунча қийналишганини кўз олдига келтиргандек бўлди.

Эски Намозгоҳ маҳалласи шаҳар марказидан четроқ бўлиб, айланма тор кўчалар, пасту баланд томлар — бунда одамлар ари уясидек зич яшарди. Маҳалладан ариқ айланиб ўтарди, катта ҳовуз ҳам бор. Аравалар сиғмас, фақат от-улов кира оладиган шу тор кўчаларнинг бирида Меъморнинг отаси уста Шамсуддиннинг ҳовлиси бўлиб, торгина ўймакор эшиқдан киргач, болохоналик, ости икки уй ва бир айвон кўзга ташланарди. Меъмор орқасида турган қизи Бадиага бир қараб кўйиб, жилмайди. Бу табассумда Бадиа отасининг ёш болалардек содда, хурсанд бўлганини яхши пайқаб турарди.

— Мана шу кўчага бир қарагин, қизим, — деди Меъмор, — шу кўчада катта бўлганман...

— Мунча тор?

— Бизнинг кўчамиздан ҳам торроқ кўчалар бор.

— Бу кўчаларда одамлар юрганми ёки чумолилар? Супуриб туришмайдами дейман! — Бадиа атрофига аланглаб, бурнини жийирди.

Бу кўчалар Бадиага унча ёқинқирамаётганини, Ҳиротдагидек дабдабалар йўқлигини сезиб турарди Меъмор.

— Сен бу кўчаларга менинг кўзим билан қарагин! Меъмор секин эшикни итарди. Ундан кейин тақирлатиб ҳам кўйди. Эшик очиқ экан, ичкарига киришди. Ҳеч ким йўқ, жимжитлик. Меъмор айвонга қаради; пешайвоннинг ўша тўрт устунни кўзига оловдек кўринди. Бу устунлар Меъморнинг ёшлигини эслатди; ўша мих ҳамон турибди. Бу михга у мадрасадан келгач, китоб-дафтарлари солинган жилдини илиб қўярди.

Ҳовли юзига ётқизилган оби фиштлар ўша-ўша... Пешайвонга чиқаверишдаги фишт синган бўлиб, ярмига бошқа фишт синиги қўйилган эди. Бу ҳам ўша-ўша. Айвон устунига хижрия ҳисоби билан мадраса тахсини ёзиб қўйган эди, у ҳам ўчиб кетмабди. Ҳовли ўртасидаги бир туп тут яна ҳам каттароқ бўлибдию, бари бир ўша-ўша. Меъмор ошхонага, ўтинхона, хужра ва болохона зиналарига ҳам чиқиб кўрди, ҳаммаси ўша-ўша. Ҳовли ўртасида, бир қўлини тутга тираб, отасининг ҳаракатларини кузатиб турган Бадиа тааж-жубланиб, ёнида турган уста Нусратга қараб қўйди.

— Отамлар ҳеч тўймаптилар.

— Одамзод учун туғилиб ўсган еридан азиз ер йўқ дунёда, қизим.

— Кўриб бўлдингизми? — деди Бадиа хайратланиб.

— Кўрганим билан тўймайман. Буни қара, ўша йигирма йил илгари ўзим қўйган тарнов ҳам шундоқ турибди. Амакиларим яхши қарашибди... Бу ховлида инсон яшаётгани сезилиб турибди.

Шу пайт айвон ёнидаги кўшни ховлига чиқадиган кичик бир эшик очилиб, бир бола ховлига чиқди. Нотаниш одамларнинг берухсат ховлига кириб юрганини кўриб, ранги оқариб кетди:

— Ҳей, сизлар кимсизлар?

— Сен ўзинг кимсан? — сўради Бадиа.

— Мен Абдулвоҳидман!

— Ўх-хў, сен Абдулвоҳид бўлсанг, мен Бадиаман!

— Бу, менинг ҳовлим!

— Бу менинг ҳовлим! — Бадиа жўрттага жиддий туриб ҳазил қилди.

— Сиз кимсиз?

— Сен ўзинг кимнинг боласисан?! Жамолиддин бувангнинг набираси бўлсанг керак, а?

Бола «хм» деб уялинқираб, бир оз бўшашди. Бадианинг тахминий гапи тўғри чиқди. «Мен ҳозир бувамни чақириб чиқай» деб бола яна эшикчадан нариги ховлига чиқиб кетди. Орадан озгина фурсат ўтгач, кекса бир аёл ховлига тушиб, Бадиа билан уста Нусратга тикилди. Сўнгра айвон ёқасида турган Меъморга ҳам қаради:

— Сиз мулла Нажмиддин эмасмисиз?

— Шундоқ, Назминисо биби. Омонмисиз, болачақаларингиз соғ-саломатми?

— Шукур, шукур! Вой, мени қаранг, кўзим хиралашиб, сизларни танимай қолибман. Эсон-омонмисиз? Бола чақаларингиз омон-эсонми? Маъсума бекамиз омон-эсонмилар? Ўғлингиз, қизингиз... Хуш келиб-сизлар! Қани, айвонга чиқинглар!

— Бу, кизим — Бадиа.

— Вой, эсон-омонмисиз, айланиб кетай, кизим! Бўйларингга холанг қоқиндиқ! Мен ҳозир бошқаларни чақириб чиқай. Ҳой, Абдулвоҳиджон, югур, отангни чақириб кел!

Аёл нариги ҳовлига чиқиб кетгач, Меъмор Бадиага қаради.

— Бу кампир амакимларнинг хотинлари. Назминисо бувинг бўладилар.

— Эшитганман, — деди киборлик билан.

— Сенинг кўзингга шунақа кўрингани билан, Бухоро жуда улуғ шаҳар. Ҳали сен ҳеч ерни кўрганнинг йўқ. Бунақа маҳаллалардан Бухорода мингларча. Ҳиротга нисбатан Бухоро юз чандон юқори. Самарқанд ундан ҳам юқори!

— Ҳа, мақтайверманг, отажон! Мовароуннаҳр сизнинг жаннатингиз. Сиз билан бахслашиш ниятим йўқ. Бари бир мен енгиламан.

— Офарин!

Орадан бирор соат ўтар-ўтмас, Жамолиддин бобою ўғиллари, кўни-кўшнилар, шу атрофдаги ёш-яланг, ҳамма ҳовлига кириб келаверди.

Ҳамма таажжубда! «Бу ердан кетиб, Ҳиротда машҳур бўлган уруғлари Меъмор Нажмиддин Бухорий маҳаллага келибди... У асли мана шу маҳалладан чиққан... Бухоро шаҳрининг Эски Намозгоҳ даҳалик меъмор Ҳиротдаги неча мадрасаларни қурган...» деган гаплар маҳаллада айтилиб, аввало унинг уруғлари, ҳаммаҳаллалари ва бутун Бухоро аҳли фахрланарди. Нажмиддин Бухорийнинг Ҳиротда, подшо хизматида эканлиги билан ҳатто Бухоро ҳокими Шоҳ Малик тархон, қози калону муфти — Ҳожи Муҳаммад Порсо ҳам фахру ишонч билан аташарди. Бухоро фарзанди Ал-ҳиротда мўътабар экан, демак, теурийзодалар Ҳожи Муҳаммад Пор-

со ҳазратларига ҳам, Шох Малик тархонига ҳам яхши кўз билан қарайдилар...

Ҳовлига тўпланганлар юзида ҳам фахр, ҳам тааж-жуб: нега бу Хуросону Мовароуннаҳрга донғи кетган одам карнай-сурнайсиз, бедабада кириб келди? Бу ўша Нажмиддин Бухорийми ёки бошқа одамми? Нажмиддин Бухорий келармиш-у, биронта мансабдор, жуда бўлмаганда юзбоши ҳам билмайдими?

Одамлар хайрон.

Бу хайронликни сезиб турган Меъморнинг ўзи муаммони очиб қўя қолди.

— Азиз ҳамшаҳарларим. Дарҳақиқат, мен ўша сизларнинг ҳаммаҳаллаларингиз Нажмиддин бўламан. Бошимга иш тушди: фарзандим Низомиддин қатл этилди. Шундан сўнг Хирот менга ҳаром бўлиб, ҳамма нарсадан кечиб, ўз шаҳрим Бухорога қайтдим. Мана бу қизим Бадиа. Рафиқам дўстим уста Нусратникида. Йўқотган бир фарзандим ўрнига уч фарзанд ва беш ошнам билан бирга Бухорога келдик. Улар ҳам уста Нусратникида. Сизларнинг олдингизда гуноҳкорман, вақтида келиб хабар ололмадим, ишингизга яролмадим...

— Йўқ, ундоқ деманг, азизим укам! — деди хўнграб йиғлаб, Меъморни қучиб Жамолиддин амаки, — гуноҳкорман дейишингиз тўғри эмас! Сиз катта ишлар қилдингиз. Биз, ҳамма уруғларингиз сиз билан фахр этамиз. Қани, укажон, айвонга чиқинг.

Меъмор, уста Нусрат, Жамолиддин бува ва бошқа ёши улуғлар айвонга чиқишди. Бадиа билан Назминисо биби ҳам фотиҳадан кейин нариги ҳовлига чиқиб, атрофини ўраб олган бухоролик уруғлари билан суҳбатда бўлди. Хиротдан келган гўзал қизга ҳамма маҳлиё бўлиб тикиларди. Ёш жувонлар, укасини кўтариб олган жамалак соч қизлар, болалар... ҳамма-ҳамма унинг атрофида эди.

Дастурхон устида ҳамма гап Жамолиддин бувага маълум бўлиб, ҳовли Меъмор учун бир кундаёқ бўшатиб берилиши ва ҳеч қандай пул тўлаш керакмаслигини айтишди. «Одам ўзи туғилиб, ўсган ўз ҳовлисига ҳам пул тўлайдими? Хафа бўламиз!» — дейишди. Уста Нусрат тайёрлаб қўйган Деггарон маҳалласидаги ҳовлига бормаслиги, ўз ҳовлисига кўчиб келиб, умрини тоат-ибодатда ўтказажани айтди. Деггарон

маҳалласидаги ҳовлини Ҳасанбек, Ҳусайнбекларга ва кулолларга сотиб олиб беришни, пуллари етмаса, Меъмор қарашиб юборишга тайёр эканини, Ҳиротдаги ҳовли-жойларининг ақчаси шундоқ турганини айтди.

Бу фикр Бадиадан бошқа ҳаммага ёқди.

Эртасигаёқ Меъмор ўз ҳовлисига юкларини ташиб, кўчиб келди. Заврак, Ғаввос ва Ҳорунбекка болахона жиҳозлаб берилди Шу ҳафта ичи Деггарондаги кенг ва ажойиб ҳовли Ҳасанбек билан Ҳусайнбек, оға-иниларга катта пулга сотиб олиб берилди. Ундан сал нарироқ, майдон ёнидаги бир ҳовли Абутолибга сотиб олиб берилди. Меъмор иккала ҳовлининг ҳам ярим-ярим пулини тўлади. Боши кўкка етган кулол билан Ҳасанбек-Ҳусайнбеклар Меъморга қай йўл билан миннатдорчилик билдиришни билишмасди. Улар ҳозир бунда ишлаб, бола-чақаларини Ҳиротдан кузда олиб келишадиган бўлишди. Аммо яна Ҳиротга қайтиб кетишга отланаётган Ҳорунбекнинг Меъмор яна бирон ҳафта Бухорода қолишини илтимос қилди. Сабоби бу бирон ҳафта ичида Бадиа билан Зулфиқор тўйини ўтказажаги, бу тўйда унинг иштирок этишини илтимос қилди. Ҳорунбек бунга рози бўлди. Лекин у ҳар кун қарвонсаройга қатнаб, от-араваларидан хабар олиб турди. У қарвонсарой соҳиби орқали Бухорода бир неча қосиблар билан учрашиб, ҳиротлик дўстларининг саломини топширди, ниҳоятда хуфия баъзи гапларни гаплашиб ҳам олдики, унинг ўз таъбири билан айтганда: бу гапларни фақат «бир худонинг ўзи биларди...»

Лекин Ҳорунбек бу сирни Меъморга очди:

— Устод, мен араваларимда Хуросонга бирмунча кишиларни олиб кетмоқдаман. Улар савдогарлар эмас, адолатсизликка қарши жангга кирадиган баҳодирлар. Амирзодалар лашкари олдида биз озмиз, аммо жафокаш раият бизнинг томонимизда. Аналҳақ кишилари пиримиз Фазлуллоҳ учун, бошқа қурбон бўлганлар учун жангга кириб ўч оладилар! Низомиддин учун ҳам ўч оламиз. Интиқом кунлари яқин. Бизнинг бир қанотимиз мадраса талабалари ичида, бир қанотимиз хунарманду қосиблар ичида... Биз, айрим аждарларнинг бошини янчмагунча ором билмаймиз!

Меъмор Ҳорунбекнинг сўзларини диққат билан

тинглаб турарди. «Сиз уларни ўлдирсангиз, тахтга яна бир амирзода чиқади. Лекин у сизни эмас, амирзодаларнинг деганини қилади», демокчи бўлиб турди-ю, бу сўзни тилига чиқаролмади. «Боринглар, истибдодни кунпаякун қилинглар!» демокчи бўлди. Аммо бу сўзни ҳам тилига чиқармади. У ўз рўпарасида рустамворий бир паҳлавонни кўриб ўтирарди. Агарда Хуросону Мовароуннаҳрда шундоқ адолатпарвар одамлар яна кўп бўлса раият бахти эди. Илму фан камоли эди, деган сўзни кўнглидан ўтказди.

— Иним, эҳтиёт бўлинг, худо ёр бўлсин сизга, — деди Меъмор чин юракдан.

Келаси ҳафтада Бадианинг тўйи бўлди. Икки севишган қалб — Зулфиқор билан Бадиа бир-бирини топиб, муроду мақсадларига етишди. Меъморнинг шаддод қизи уста Нусрат хонадонига келин бўлиб тушгани ҳамманинг қулоғига етди...

Тўйни ўтказиб, Ҳорунбек яна Ҳиротга қайтиб кетди. «Агарда ҳаққингизни олмасангиз, мен бир кекса одамни қиёматгача қийнаган бўласиз, олинг, иним», деди Меъмор тилло тангалар солинган халтачани уза-тиб. Ҳорунбек олди. Нечундир тўйдан кейин анча бўшашиб қолган Фаввос Муҳаммад, агар устод хафа бўлмасалар Ҳиротга, ота-онам ёнига қайтиб кетардим, деди. Аксинча, Меъмор ўзининг бундан кейинги ҳаёти хонанишинликда, илгаригидек катта бинолар қуриш нияти йўқ ва бунга ҳожат ҳам йўқлиги, шу сабабли истаса, шогирдлари ҳам хижолат бўлмай ўз жойларига қайтиб кетавериши мумкинлигини айтди. Оғир кунларда бирга фарзанд бўлиб келганликлари учун юракдан раҳмат айтди. У учала шогирдидан ҳам мингдан-мингга рози эканини айтди, энди мустақил иш қилаверишларингиз мумкин, деб фотиҳа ҳам берди. Фаввос Ҳорунбек билан бирга қайтишга тайёргарлик кўраётганида, Меъмор Заврак Нишопурийга ҳам мурожаат этди:

— Ўғлим, сиз ҳам хижолат бўлмай қайтаверинг. Менга йўлдош бўлиб, кузатдингиз. Келиб Бухорони ҳам томоша қилдингиз. Кунларимиз бекорга ўтмади — йўлда чўпонларга сардоба ҳам қуриб бердик. Энди уйингизга қайтишингиз мумкин.

— Мен қайтолмайман, — деди Заврак Нишопу-

рий ранжиб. — Сиз қаерда бўлсангиз мен ҳам шу ерда бўламан. Менинг ота-онам ёшлигимда вафот этган, етим ўсганман... Мен шу атрофдан ўзимга жой топиб тураман, албатта.

— Йўк, гап жойда эмас, — деди Меъмор, — мана жой, хоҳлаган хона сизники. Аммо мен сизнинг ёш вақтингиз, кунларингизга зомин бўлмаслигим керак. Мен энди илгаригидек донг таратиб, катта ишларга қўл уролмайман, ўғлим. Мен дунё ишларидан зерикдим. Қолган умримни чолу кампир бирга, хокисору ғарибликда, тоат-ибодатда ўтказмоқчиман. Мана, менинг бахтимга ўз ховлим ҳам бор экан, омон-эсон етиб келдим. Салтанатнинг фармони, Мирзо Бойсунқурнинг фикри ҳам шу: ҳажга кетмаганингизда ҳам қолган умрингизни сиёсатга аралашмай, тоат-ибодатда ўтказинг, деган. Ҳокимият фикрига амал қилмай яна илгаригидай ўзимни ўтга-чўққа урсам, кексалигимда гуноҳ орттираман, бўтам. Мен кекса одамни ҳурмат қилганингиз, сизнинг олижаноблигингиз. Аммо ҳадеб унга ёпишаверишингиз — ўз йўлингиз ва истиқболингизни ёпиб қўйиш демак. Менинг шавкатли кунларим ўтди, энди тунларим яқинлашмоқда. Мен сизнинг ниҳоятда иқтидору қобилиятли меъмор бўлаётганлигингизни билиб, бу гапларни айтяпман. Бир лаҳзали ҳиссиётга берилмай, Ҳиротга қайтинг!

— Устод, мен сизнинг жонингизга тегдимми? Шунга айтинг, фақат!

— Асло! Сиз кетсангиз менинг юрагим узилиб кетади. Лекин мен ҳақиқатни айтишим керак.

— Мен кетмайман! — деди Заврак Нишопурий қатъий бир оҳангда.

— Қийнаманг, уста, — деди Маъсума бека кўзига ёш олиб, — Заврак кетмайдилар. Мен фарзандим деганман, бизни ёлғиз ташлаб ҳеч қаёққа кетмайдилар!

Шу билан гап тамом бўлди. Ғаввос Мухаммад билан Зулфиқор Шоший, Ҳиротда, Меъморнинг «ертўла синови»дан ўтган эдилар-у, аммо етим ва юпун Завракни бу синовдан ўтказишга раҳм қилиб, Меъмор ўз хонадонида олиб қолган эди. Заврак ҳаммадан кейин бўлса ҳам, Меъмор синовидан жуда ҳам аъло даражада ўтди.

Эрта билан сахарлаб карвонсаройда от-араваларни шай қилиб, катта карвонга қўшилган Ҳорунбек ёнига кузатгани келган Меъмор, уста Нусрат, Зулфиқор ва Заврак Ҳорунбек билан ҳам, Фаввос Муҳаммад билан ҳам қучоқлашиб хайрлашишди.

— Сизларга оқ йўл, омон-эсон боринглар. Борганингиздан кейин нома йўллаш ёдингиздан чиқмасин. Мухтарам Қавом ҳазратларига мендан салом айтинглар. Эслаб сўраганларга ҳам салом айтинглар. Ихтиёрдин қалъаси томонга ўтсангизлар, Низомиддин арвоҳини хурсанд қилиб, дуо ўқиб қўйинглар... — деди Меъмор кўзига ёш олиб. Катта карвон дарвозадан чиқишида, Меъмор яна Ҳорунбек билан Фаввосга мурожаат этди:

— Келган йўлимиздан борасизларми?

— Албатта, устод.

— Сардобани бир кўра кетинглар. Мендан Чўли бобога салом денглар!

— Албатта у ерда тўхтаймиз, саломингизни Чўли бобога етказамиз, — деди Ҳорунбек.

Карвон жўнаб кетди. Улар ҳамгин бир ҳолда ўз уйларига қайтиб келишди.

Кунлар бир хилда ўта бошлади. Дарҳақиқат, Меъмор хонанишин бўлиб, тоат-ибодатда кун ўтказарди. Баъзан жума кунлари маҳалла кексаларига қўшилиб, Намозгоҳ масжидига борар, маҳаллада жаноза ва таъзиядан четда қолмас, бирон маслаҳат сўраб келган усталарга нимаики билса шуни айтиб, ёрдам берар, аммо катта мансабдорлар тўйларига, дабдабадор зиёфатларга бормасди. Узини касалликка солиб, узр айтиб, уйда ётарди. «Дикқинафас бўлиб ётгунча, борсангиз кўнглингиз ёзиларди, — дерди баъзан Маъсума бека, — сиз бормасангиз, уларнинг зиёфату анжуман мажлиси ўтмай қолармиди!»

— Бормайман! Мени навкар юбориб, зўрлаб олиб кетолмайдилар! Кўнглимга ёқмаган жойда нима қиламан! Мен у мансабдор ҳокимлардан жирканаман! Улар еб-ичиб, семириб, кекириб, бир қуртдек ўлиб кетадилар... Улардан фуқарога фойда йўқ, улардан из қолмайди, улардан...

— Ҳа, тушунарли! — деди Маъсума бека, — «улардан, улардан!» Сиз шунақа деб ўлиб кетасиз,

улар кўп, улар яшайверади. Улар илгари ҳам кўп бўлган, бундан кейин ҳам кўп бўлади. Улар сизнинг жиғибийрон бўлишингизга парво қилмайди. Лекин сиз ҳам биладиганлардан хафа бўлинг-да, уларнинг нимасидан хафа бўласиз! Улар шунақа одамлар. Замон ўшаларники!

— Ўшаларга бош эг, демоқчимисан? Эгмайман! Шундоқ ўлиб кетаман, локин уларга бош эгмайман! Улар менинг хизматларимни билишмади! Улар ўғлимни ўлдиришди! Улар мени қувғин қилишди! Улар... Мана, Меъморнинг аҳволи қандай! Биз жой соламиз, улар тўрга чиқиб ўтирадилар! Биз буғдой экиб, нон қиламиз, улар ейдилар. Биз меҳнат қиламиз, иззату обрўни улар оладилар! Аблахлар!..

— Шуни билар экансиз, четда қолмай ўшаларга кўшилинг!

— Вой, нодон! Ҳали, мен келиб-келиб сенга гапир-япманми! Ке, бу гапларни кўй, носқовоқ қаерда, нос чекайлик!

Кунлар шундай бир хил ва бир меъёрда ўта бошлади. Ора-чора Бадиа келиб, ота-онасидан хабар олиб турарди. Заврак бўлса болохонада яшар, уста Нусрат кўли остида Зулфиқор билан бирга катта бир бой солдираётган ховлида ишлаб, Меъмор билан Маъсума бекани боқарди. Чолу кампирни хижолат қилмаслик учун баъзан ўзи бозорга борар, баъзан чолга пулни Бадиа орқали илтимос қилиб берарди.

Бир йилдан кейин Бадиа ўғил туғди. Икки хонадон ғоятда хурсанд бўлишди. Уста Нусрат чақалоққа катта буваси хурмати учун Меъмор деб ном қўйди. Катта бобоси унинг қулоғига «азон» айтиб, танглайини кўтарди.

Меъморнинг ғарибу ҳақирликда ўтаётган осуда кунларидан бирида Самарқандга — уруғлариникига бориб келган кулол Абутолиб «Даҳан носарон»нинг каттадан кичигигача подшоҳнинг амри билан қатли ом қилинганини айтди. Бир неча кундан кейин яна эски «Қобус» дарди кўзғаб, тўшакда ётган Меъмор ёстикдан бошини кўтариб, кулолга бақрайиб қаради:

— Не сабабдан?

— Ғайри динлар Самарқанд аҳли ичида ёмон одат-

лар тарқатиб, куфр ишлар қилган эмиш... Шу сабаб-ли қатли омга фармон берилибди.

Меъмор оғзини очиб, бақрайиб қараб қолди...

XXXVIII б о б

МЕЪМОР ВА МУНАЖЖИМ

Бухорода тантанавор кутиб олинган Мовароуннаҳр подшоҳи Улуғбек Мирзо, мана, учинчи кундирки, шаҳар марказидаги қадимий Арқда, унинг шарафига берилаётган базмда ўтирибди. Унг томонда Бухоро хокими Шоҳ Малик тархон билан шайх Ҳожи Муҳаммад Порсо, чап томонида ўзи билан Самарқанддан ҳамроҳ бўлиб келган саркарда Амир Довуд барлос ва бошқа олий мансабдор шахслар. Мирзо Самарқанд тахтига ўтирганидан кейин, Мовароуннаҳрнинг иккинчи улўф шаҳри — Бухорога биринчи бор келиши эди. У саркарда Амир Довуд барлоснинг минг човлиқ навқарлари ҳимоясида Каттакўрғон, Янгиработ, Кармана, Тошработ, Бўстон, Фиждувон, Вобкент... орқали келди. Шоҳ Малик тархон билан Ҳожи Муҳаммад Порсо бошчилигида Бухоро аъёнлари подшоҳни Фиждувонда кутиб олишди. Одамларнинг айтишича, Мирзонинг бобоси Амир Темур ҳам Бухорода бунчалик тантанавор кутиб олинмаган экан. Темурхоннинг юриши Бухоро, Қоракўл ва Фороб орқали ўтиб, Бухорода атиги икки кун бўлиб, шитоб билан Қум йўлига чиқиб кетган экан. Мирзо Улуғбек масжиди Калонда жума намозини ўқиб, кейин мўътабар ерларни зиёрат қилди; Чашмаи Айюб, масжиди Намозгоҳ, Сайфиддин Боҳарзий, Буёнқулихон мақбараларига бориб фотиҳа ўқиди...

Подшоҳнинг Бухорога келиши муносабати билан кўчалар тозаланди, қоровулу ясовуллар тинмай йўлларга сув сепишарди. Бозорлар гавжум; ҳамма ёқда моллар — матолар уюб ташланган. Фуқаро ясаниб олган, хонадонларда хурсандчилик. Одамлар подшони дуо қилишар, гўлаҳу гиёвандлар бозорга чиқмас, ғайри динлар масжиди Калон ва Арқ атрофида, тоқилар тагида юрмас эди. Ҳар қандай жанжал ва тартибсиз-

ликлар қаттиқ жазоланиши айтилиб, ҳоким ҳазратларининг фармони растаю мадрасаларда, бозору тоқи телпакфурушон, тоқи заргарон, саррофон ва тимлар ичида жарчилар баланд овозда эълон қилган эдилар. Бозори Шаб ҳам обод ва туну кун миршабу ясовуллар ҳамма ёқни тартибга солиб турарди. Баъзи кунлари Тархон подшоҳни шаҳар четидаги Боғи насимга олиб чиқар, истироҳат, базм авж олар эди.

Шу тантанавор кунларнинг бирида, кутилмаганда шаҳарнинг ичкари маҳаллаларидан бири — Намозгоҳдаги кўримсизгина эшик олдида Шох Маликнинг ясанган мансабдорлари пайдо бўлди. Тор ва айланма кўчада ўйнаб юрган майда болалар отлиқларни кўриб, гурра уй-уйларига қочиб кетишди. Эшикка чиқиб ўтирган кексалар ҳам кўчада пайдо бўлиб қолган сипоҳ амалдорларини кўриб, ҳайратомуз ўринларидан туриб, отлиқларга таъзим қилишди. Отлиқ амалдорлар сунъий илжайиб, қамчинлари дастаси билан эшикни оҳиста тақирлатди. Ичкаридан хотин кишининг овози чиққач, ёш мансабдорлар овоз чиқаришди.

— Биз, меъмор Нажмиддин Бухорий жанобларига келдик. Ишимиз бор, чақиринг!

— Нима юмушингиз бор? У киши бетоб.

— Эна, кўркманг. Бизлар яхшилик билан келганмиз.

— Кўрқавериб зерикиб, кўркмайдиган бўлиб кетганмиз. Эшик очик, ана, кириб, у кишининг ўзлари билан гаплашаверинглар!

Бир йигит отларни ушлаб, икки амалдор ичкарига кирди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом! — деди супачада кўрпатўшак қилиб ётган Меъмор.

— Сизни олиб кетгани келдик.

— Лаббай? — Меъмор чўчиш ўрнига кулди, — мен ҳам сизлар қачон олиб кетаркансизлар, деб кутиб ётган эдим.

— Ана, дилимиз бир экан. Қани, жаноб, кетдик!

— Зиндонгами?

— Аркка! — деди мансабдор таажжубланиб, — биз сизни базмга, ҳоким ҳазратлари ҳузурига олиб борамиз.

— Базмга бормайман! Зиндонга бўлса бораман!
Чунки мажбурман.

— И-би, бу жаноб девонами?

— Ҳушим жойида, навкарлар, мен фақат «қобус» дардига мубтало бўлганман. Гапимга кирмай зўрласанглар...

— Гапимга тушунинг, усто! Яхши ният билан келдик, — деди ўрта яшар, қирғий бурунлик иккинчи мансабдор. — Эҳтимол, сиз жаноб билан подшоҳ гаплашар. Бир зарур гапи бордир... Биз қаёқдан билайлик.

— Боринглар, кетаверинглар. Мени сўрашса, келмади, деб айтинглар!

Амалдорлар бир-бирларига қараб кулишди.

— Эй, усто, сизни бахту саодат кутади. Туринг ўрнингиздан, усто!

Шу пайт ҳовлига Зулфиқор кириб келди. У ҳам ясанган, шай мансабдорларни кўриб хайрон бўлиб қолди.

— Зиндонга бўлса бораман, аммо базмга бормайман, деяпман буларга, — деди кулимсираб Меъмор Зулфиқорга.

— Нима гап ўзи? — Зулфиқор юмшоқлик билан сўради. У шаҳарда бўлаётган подшо тантаналари ва умуман, зиёфату базмлардан хабари бор эди.

— Сиз ўғилларимисиз?

— Ҳа, ўғиллариман.

— Айтинг, биз билан борсинлар, — деди қирғий бурун, — ахир бизни Тархон ҳазратлари юбордилар. Отангиз ўз фойдаларини билмаётирлар.

— Борадилар. Локин бир яхши арава олиб келиш керак. Иккиламчи, сизлар эмас, кексароқ кишилар келсин, — деди Зулфиқор Меъморнинг кексаларни яхши кўришини ва унинг тажанг бўлиб турганини пайқаб, — мен ҳам отам билан бирга бораман.

— Жуда маъқул.

— Бориб, арава олиб келинглар.

Ёш мансабдорлар зудлик билан чиқиб кетишди.

Аслида гап мана бундоқ бўлган эди; бир йил муқаддам «Мирзо Бойсунқур мадрасаси», кўпригу сардобалар меъмори Нажмиддин Бухорийнинг Хуросондан чиқиб кетиб, Бухорода тургани Мирзо Улуғбек қуло-

ғига етди. Меъморга катта ҳурмат кўрсатиб, ўз номи-дан мактуб йўллаб, уни Самарқандга чақирди. Аммо меъмор ўзининг хастаю қариб қолганини, қолган ум-рини хилватда ўтказажагини айтиб, жавоб нома юбор-ди. Номани олиб кетаётган Тархон амалдорларига под-шо уни ҳурмат қилиб, нома ёзгани учун дуо қилиб, миннатдорчилигини изҳор қилди. Подшо Аркда, зиё-фатда ўтириб негадир ҳаётида ҳеч учрамаган, терс жавоб ёзган бухоролик Меъморни иттифоқо эслаб қолди. У шу лаҳза бу гапни Тархонга айтиб, у билан бақамти ўтириб гаплашгиси келди. Чунки Нажмиддин Бухорий ҳақида унга Али Қушчи ҳам, Машҳадий ҳам, Самарқандий ҳам бир неча бор гапирган эдилар. Бу гап ситам чеккан ўжар чол билан гаплашиш, ҳозир бу катта базмлару ва бошқа ишлардан кўра ҳам муҳим-роқ кўринди. Иккиламчи, кеча Мирзо Бухородаги аҳли фузало — мунажжиму аҳли шуарони чорлаб, муло-қотда бўлганида уста Исмоил ибн Тохир Исфаҳоний иштирок этди-ю аммо «Хуросондан ихрож қилинган» Меъмор кўринмади. Бу ҳол Меъмор Нажмиддин Бухо-рийни чақиртиришга даъват этган эди.

Кечга яқин Меъмор бир мударрис ва яна бир ман-сабдор ҳамроҳлигида шогирди Зулфиқор билан бирга кўхна Арк дарвозасидан обхоналар ёнидан ўтиб, юқорига кўтарилди. Катта ҳовлидан ўтиб, кенг хона-лардан бирида ўтирган Мирзога рўпара бўлиб, унга таъзим этди. Унга мулозимлар кўрсатган, подшоҳга яқин қўйилган курсилардан бирига ўтирди. Мударрис билан мансабдор ичкарига кирмади. Зулфиқор устод билан бирга кириб, пойгакда тик турди. Мирзо Улуғ-бек ёнида Тархон ва яна бир меъмор ўтирарди. Зул-фиқорнинг тахминича, бу зот — Исмоил ибн Тохир Исфаҳоний бўлиши эҳтимол. Мирзо салом-алик қилиб ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг, Меъморни дастурхонга, нозу неъматларга таклиф этди. Шу билан бирга Меъ-морга савол берди.

— Самарқандга чорлаб, сиз жанобга нома йўлла-ган эдик...

— Ташаккур! — деди Меъмор ўрнидан туриб, — мен қимматли номангизни олдим!

— Жавобингиз бизни таажжубга солди. Биз, аҳли фузало бу жавобдан ўйланиб қолдик.

— Аҳли фузало ўйланиб қолган бўлса ҳам, харқалай мен номага жавоб қилдим-ку, аъло ҳазратлари.

— Бу сўзни қандоқ тушунмоқ мумкин? — Мирзо Улуғбек таажжубланиб кулди. У негадир кекса Меъморни сўроқ қилаётганидан хижолат бўлиб, бу саволларни юмшатишга, аслида у билан бир нимани гаплашиб олмоқчи, иложи бўлса чолни Самарқандга олиб кетмоқчи эканини билдирмоқчи бўларди. Меъмор чолнинг кўрс ва тўнг жавоблари Шох Малик тархонни, андак вазабга солиб, ора-чора унга хўмрайиб қараб кўяди. Мирзо Меъморга навозиш кўрсатгандай, унинг Ҳиротда қилган ишларига юксак баҳо бериб, у билан гаплашмоқчи ва эртага Самарқандга жўнаётгани сабабли уни чорлатиб олиб келганини айтди. Бу суҳбат — мунажжим билан меъмор суҳбати ҳисоблансин, деди у яна таъкидлаб. — Аниқроқ айтинг, хурматли Меъмор, сўзингизга тушунмадим?

— Ҳиротдалигимда сиз ҳазрати олийларига нома йўллаган эдим, — деди Меъмор жиддий бир тусда. — Паноҳ тортиб, фақат сизга йўллаган эдим. Ўғлимни қатл этилишдан олиб қолишни сўраган эдим. Жавоб бўлмади. Ўғлим қатл этилди...

— Мен ҳеч қандай нома олганим йўқ, — деди Мирзо Улуғбекнинг юзларидаги табассум бир лаҳзада ўчиб.

— Менга саройдаги мансабдорлар номани, албатта, Самарқандга, Мирзо ҳазратларига етказамиз, деб ваъда беришган эди. Таажжуб! — деди Меъмор Мирзо Улуғбекка тикилиб. — Локин менинг ўғлим Низомиддин, сиз, аъло ҳазратлари Фарғонага юриш қилганингизда салтанатимиз учун жанг қилиб, ярадор бўлган. У, Амир Довуд барлос сарбозлари ичида Ҳиротдан то Хўқандгача борди. Жангда баҳодирлик кўрсатгани учун сиз ҳазратнинг инъомингизга сазовор бўлган. Ўғлимнинг қиличи ҳамон уйимда сақланади. Гумону шубҳалар уни ўлимга маҳкум этди, аслида у Хуросону Мовароуннаҳрнинг яхши фарзандларидан эди. Менга ҳар қандай жазо берганингизда ҳам бари бир мен бу аччиқ ҳақиқатни сиз аъло ҳазратга айтмай иложим йўқ.

— Ҳақиқат айтилгани учун жазо берилмайди.

Мирзо Улуғбек чуқур сукутга толди. Меъморнинг

кўрс сўзлари остида катта норозилик борлигини, мансабдорлардан ёмонлик кўрганини пайқади. Атрофда ўтирганлар унинг нима дейишини кутишарди. Тархон хўмрайиб ўтирарди. Мирзонинг ёдига «суиқасд» воқеаси келди. Бир-икки айбдор шахсни жазолаш ўрнига ўнларча киши қатл этилиб, фуқарога пўписи қилинганини ҳам биларди. Унинг кўз олдидан «қаттиққўл» укаси Иброҳим Султон ҳам ўтди. Лекин Мирзо сукутга чўмиб, Меъморга тикилганча қараб қолди. Ёлғиз фарзандининг қатли — бундан ҳам ортиқ ситам борми!

Мирзо Улуғбек ҳеч нарса демади.

— Сиз аъло ҳазратлари, — деди яна Меъмор, — ўша қимматли номангизда уста Жўржийни ҳам, Абутолиб ва уста Ҳасанбек, Ҳусайнбекларни ҳам ўзингиз билан бирга Самарқандга олиб келинг, деган эдингиз?

— Ёдимда! — деди Мирзо Улуғбек.

— Жўржий бағоят моҳир усто эди. У Самарқандда «Даҳаи носарон»¹ қатли омида ўлдириб юборилган... Маҳалла тамоман қатли ом қилинган.

— «Даҳаи носарон»да ёмон кишилар салтанатга қарши ифвою бўҳтон гаплар тарқатган. Зино ишлар билан машғул бўлиб, Самарқанд аҳлини бузишган ва ҳаром ишларга ружу кучайиб кетган. Шу сабабли биз пойтахтни улардан тозаладик...

Мирзо Улуғбек хаёлидан унга етказилган маълумотлар ўтди.

— Баъзи маълумотларга қараганда, «Даҳаи носарон» қирғинига уйдирма «Лў ва Ли қиссаси» ҳам сабаб бўлган эмиш. Саройга етиб келган маълумотларга қараганда: «Ғайри динлар ҳар ҳафта базм тузиб, эркак билан хотин қучоклашиб, ўйинга тушар эканлар ва ҳар йили бир маротаба наврўз ойида «муҳаббат куни» бўлиб, оиласи бошқа бўлишидан мустасно ҳушига ёққан эркак билан хотин қўшилишиб кетаверар экан...» Булардан ташқари, Лў деб аталмиш кимса ўз синглиси Ли билан эру хотин бўлгани тўғрисидаги «маълумот» сарой аҳлини оёққа турғазди. Бу гап Мирзонинг

¹ Д а ҳ а и н о с а р о н — Самарқанддаги христиан динидаги кишилар маҳалласи. (XV аср)

қулоғига ҳам етди. Бу гап уйдирма, асло бундоқ бўлиши мумкин эмас, деди Мирзо. Аммо сарой аъёнлари бу гапни «исботловчи» «пухта далиллар» кўрсатдилар. Шундан сўнг, Мирзо «Даҳай носарон» аҳлини разолатга юзтубан кетган, деб ҳисоблади. Унинг кўзига уста Жўржий ҳам кўринмади. Жаҳоннинг энг улуғ шаҳри бўлмиш Самарқанд бағрида шундоқ «жирканч ходисалар бўлиб тургани» Мирзони ғазаблантирди. У катли ом фармонига муҳр босди...

Меъмор ерга қаради.

Яна сукут.

Бир лаҳзадан кейин Шох Малик тархон билан хожи Муҳаммад Порсо: «Бу малъунни чиқариб юборайми?» дегандек Мирзо Улуғбекка қаради. Дарғазаб бўлиб: «Тили аччиқ бу ўжар чолни чиқариб юборинглар!» дейди хаёл қилиб турган тархон бошқача бир ҳолни кўрди: Мирзо Улуғбек бош чайқади.

Ҳиротда, «Мадрасаи Мирзо Бойсунқур» қурилишида жонбозлик кўрсатиб, астойдил ишлаган гуржистонлик усто Жўржий Меъмор кетганидан сўнг туролмай маъмуриятга бир неча бор мурожаат этиб, охири рухсат этилгач, хотини билан ўғлини олиб, Самарқандга, бунда яшаб турган ватандошлари: гуржилар ёнига — «Даҳай носарон» маҳалласига кўчиб келгани сиз, азиз ўқувчиларга маълум. Бунга сабаб: ўзга юрtdа бўлса ҳам ўз юртдошлари орасида бўлиш нияти ва бунинг устига золим Иброҳим Султон кўлидан чиқиб, олим — Мирзо Улуғбек кўл остига ўтиш эди. Қанчалаб устаю шоиру муҳандисларнинг Самарқандга жўнаб кетиши умумий тус олгани ҳам сабаб бўлди. Бу кўчиб кетишликлар Хуросон мансабдорларига унча ёкмасада, йўлдаги қанчалар тўғаноғу қийинчиликларга қарамай, ўлиб-тирилиб Самарқанд сари — шамъ нурига интилган парвонадай учиб кетиша берди. Бу оқим, асосан, Ҳиротда ҳаммага маълум бўлган «меъмор Нажмиддин Бухорий воқеаси»дан кейин умум тус олди. Аҳли фузалонинг Меъмор орқасидан шувиллаб Мовароуннахрга оқиб кетиши, фақат Ҳирот мансабдорларинигина эмас, Шохруҳ Мирзони ҳам ўйлатиб кўйди. Бу ишда Самарқанд ҳокими — ўз ўғли Муҳаммад Тарағайнинг «кўли бормикан...» деган шубҳа ҳам пайдо бўлиб, Самарқанддаги, ўғли атрофидаги ўз кишила-

ри — олий мансабдорларидан вақт вақти билан Ҳиротга чақириб, суриштириб ҳам турди. Бу ишга жуда зийраклик билан қараб бормоқлик лозимлигини таъкидлаб, одам қўйган Шохрух назарида, «салтанатга нисбатан садоқати айниган мансабдор шахсларни йўқ қилиб юбормоқ унча мушкул иш эмас эдию, аммо айниган аҳли шуарони йўқотиб юбормоқ ғоятда мушкул ва бу иш авом орасида катта гап-сўзларга сабаб бўлиб, фуқаронинг салтанатга нисбатан комил ишончини барбод этарди, мисқоллаб йиғилган обрў ботмонлаб тўкиларди. Шу сабабли Меъморнинг Хуросондан бадарга этилиши кейинчалик хато иш бўлиб чиққанини уни шу ернинг ўзида, вақт ўтказиб туриб, бирор сабаб билан йўқотиб юбормоқ мақсадга мувофиқ... эканини фаҳмлашди. Аммо иш кечиккан, тилни тишладан бошқа илож қолмаган эди. Бу иш Иброҳим Султоннинг шошқалоқлик билан чиқарган хато ҳукмининг оқибати, деб тушунди Шохрух.

Сукут ичида турган Мирзо Улуғбек яна бир фавқулодда куч билан юзларидан учиб кетган табассумини қайтариб олди. У Меъморга қаради:

— «Даҳаи носарон» фожиаси иккинчи бор эслатилди. Менинг энг яқин дўстим Али Қушчи ҳам сизга ўхшаб юзимга очик айтган эди. Худо ўзи кечирсин. Биз сиз билан бир мунажжиму меъмор сифатида гаплашаётирмиз. Ўғлингизни қатл этилишига таассуф изҳор қиламан, тақдири азал шундоқ ёзғлик экан. Тангридан сиз Меъмор ҳазратларига сабри чидам тилаймиз...

— ...
— Бу зот — Исмоил ибн Тоҳир Исфаҳоний жаноблари. Сиз Меъмор ҳазратлари, илтимосимизни қабул қилгайсиз, деб умид қиламиз. Сизнинг раҳнамолигингизда Исфаҳоний жаноблари хизмат қилишга илгарийек розилик берган эдилар. Сизнинг розилигингизни ва лойиҳаларингизни мен энди Самарқандда кўрурман, деган умиддаман. Исфаҳоний жаноблари, эҳтимол, Самарқандга, бизнинг ҳузуримизга келиб кетарлар...

Гап шу ерга етганда, ҳурматли китобхон, диққатингизни бир лаҳза тарихий саналарга тортаман.

Вақтики, милодий ҳисоби билан тўққиз юз тўқсон бешинчи йилга келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда муҳим сиёсий воқеалар юз берди: қорахонийларнинг сиртдан берган зарбалари сомонийлар давлатини кучли ларзага солди ва оқибатда уни инқирозга олиб келди. Бу даврда Хоразмда Кот шаҳри, Мовароуннаҳрда — Бухоро энг йирик шаҳарлардан бири бўлиб, дунёга Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ва Наршахийларни берган эди. Ундан анча аввал, халқ тилидаги ривоятларга қараганда, Кўҳиндузни қурган Сиёвуш ва унинг қайнатаси Афросиёб замонида, бу заминда мажусийларнинг муқаддас китоби — «Авесто» яратилди. Самарқанд, Кеш, Нақшаб, Гурганч ва Кот, Ғазнаю Исфаҳонлар ой атрофидаги юлдузлардек Бухоро теварагида ярқираб турарди... Милодий ҳисоби билан 1220 йилга келиб, Бухорони мўғуллар босиб олди. Бухоролик саркарда Инончхон Уфил Ҳожиб шаҳарни ташлаб, Урганчга қочди. Чингизхон ўғли Тули билан Бухорога кириб келди. Лекин тўрт юз бухоролик сарбозлар Арк дарвозаларини бекитиб, ўн икки кун душман билан курашдилар. Чингиз обдан шаҳарни талагач, тилла ва кумуш, қимматбаҳо буюмларни тортиб олиб, Бухорода ўзининг нўёни ва бир қисм қўшинини қолдириб йўлга чиқди. Ўзини Искандари Зулқарнайн деб атаган Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қочиб кетгани, шайху руҳонийларнинг Бухоронинг ўн икки дарвозаси калитини топширганликлари Чингизхонни андак хавфдан тушириб, нигоҳини Самарқандга йўналтирган эди. Аммо Бухорода қолган нўён Чингизхондан кейин шаҳарни талаш у ёқда турсин, хотин-қизларни тортиб олиб, зўрлаш, тажовузкорликлар авжга миндириб юборилгач, оломон мўғул нўёнини ўлдирди. Бу хабарни эшитган Чингизхон яна Бухорога қайтиб келиб, тўппа-тўғри оти билан Жоме масжиди ичига кириб, меҳробда ўтирган имоми олий ёнига келиб, унинг соқолидан чангаллаб тортди: «Сенлар нега менинг одамимни ўлдирдиларинг?!» Имом эса, Чингизхон башарасига тупуриб: «Биз шаҳар вайрона бўлмасин, деб калитни топшириб таслим бўлдик. Аммо сен ва сенинг ноибинг бизни талаб, аёлларимизни зўрлади!» деди. Шу лаҳза Чингизхон буйруғи билан имомнинг боши кесилган ва шу Жоме масжид

меҳроб гумбази остида ўтирган юздан ортиқ кекса бухороликларнинг ҳам боши кесилиб қудуққа ташланди... Шу куни мўғул қўшини шаҳарга ўт қўйиб, биноларни вайрон қилди. Аммо қанчалик найзаю ойболта урганлари билан Минораи Калонни қулата олмаганлар...

Кейинчалик чингизийлар авлодлари орасида тахт талашув, низо кучайиб, салтанат тарқоқ давлатларга ажралиб кета бошлади. Гуюкхон даврида амакиваччалар жанги авж олди. Мўғулларнинг Эрондаги ҳукмдори Хулокухон катта қўшин билан Мовароуннаҳрга ҳужум қилиб Кеш ва Нақшобни, ундан сўнг Бухорога бостириб кириб, талон-торож этди, мадрасаларни бузиб, кутубхоналарга ўт қўйди. Кўп қон тўкилди. У чиқиб кетгач, бошқа мўғул ҳукмдори — Ангухоннинг ўғиллари — Чолай ва Қаранлар ўн минг кишилик қўшин билан Бухорога кириб, уч йил мобайнида ниҳоятда офир ёвузликлар қилди. Ҳамма ёқ шипшийдам бўлди. Шундан сўнг етти йил мобайнида бу шаҳарда ҳаёт буткул тўхтаб қолди, деб ёзган эди тарихчи Рашидиддин. Кебакхон, ундан сўнг Қозонхон ўлдирилиб, икки дарё оралиғи Қозоғонхон қўлига ўтгач, мўғул хони Туғлиқ Темур томонидан Қозоғонхон ҳам ўлдирилиб, шу билан юз эллик йилга чўзилган мўғул ҳукмдорлиги тугади.

Мўғуллар ҳукмдорлиги даври Бухоро тарихида ғоятда аянч ва вайронагарчилик, талон-торож, мислсиз таназзул даври бўлгандирки, бу даврда на бир бино қурилди ва бир ариқ очилди. Бу давр Бухоронинг шўри бўлган. Аммо фалакка бўй чўзиб турган бобо минора — Минораи Калон Бухоронинг ёнган, вайрона бўлган, қонга беланган кунларини ҳам ўз кўзи билан кўриб, наслларга хикоя қилмоқчидай қад кўтариб турибди...

Зулму вайроналиклар, талон-торожлар тинкасини қуритган бухороликлар, Мирзо Улуғбекнинг биринчи бўлиб Бухорода мадраса қурмоқчи эканини эшитиб, ғоятда қувонди ва фуқаро орасида баланд руҳ ҳамда ватанпарварлик ҳислари авж олиб, одамлар у ишга бош қўша бошладилар. Мирзо Улуғбекнинг бу режаси мўғул вайроналикларидан кейинги биринчи ва қалдирғоч бино бўлмоғи керак эди...

Гап шу ерга етганда, хурматли китобхон, қисқагина бу кириш сўздан кейин яна асосий воқеага ўтамиз:

Вақти-ки, Меъмор мухташам Аркдан — Мирзо Улуғбек хузуридан чиққач, дарвозадан анча пастда уни кутиб турган Заврак Нишопурий югуриб, унинг истиқболига келди. Чолнинг бир қадар кайфи чоғ, чеҳраси очиқ эди. Меъмор ёнидаги Зулфиқорнинг ҳам чиройи очиқ, шод кўринарди.

XXXIX б о б

ТИРИЛИШ

Дунё ташвишларидан холи — ўзи туғилиб ўсган ховлининг ярим қоронғи хоналаридан бирида Меъмор кун бўйи ёнбошлаб ётар, чўкиб кавш қайтараётган нор туялардек кўрган-кечирганларини қайта бошдан эслаб, яхши-ёмон одамларни кўз олдидан ўтказар эди. Пар тўшагу пар ёстикқа ботиб, эрталабдан кечгача ўйлар эди. Баъзида Маъсума бека: «Ҳой, уста, бир мундоқ кўчаларга чиқиб келсангиз-чи», дерди. Меъмор энсаси қотиб: «Ҳа, кўчада маймун ўйнатаётибдими?! Ўтиролмаётган бўлсанг ўзинг чиқиб келгин, хурсанд бўласан!» дерди. Бу гапи билан у ўзига ўзи тасалли бермоқчи бўларди: «Қизимни чиқардим, шогирдларимни тинчитдим, масжиду мадраса, кўпригу минора, ҳаммому сардоба қуриб бердим. Энди менда ҳеч кимнинг ҳаққи қолгани йўқ. Яхшини ҳам, ёмонни ҳам кўрдим, энди ётаманми, тураманми, бировнинг иши бўлмайди...» У баъзан кампирига ҳам даф-дафа қилиб қоларди: «Ҳа, топиб-тутиб турганимда керак эдим, энди «пуф сассиқ» бўлдимми! Замбилга солиб, гўристонга олиб бориб ташлаб кела қолинглар! Мен энди сенларга керак бўлмай қолдим!» дерди. Маъсума бека дархол паст келарди: «Э, отаси, ундоқ деманг, яхши ҳам сиз борсизки, мен бу дунёда юрибман. Сиз бўлмасангиз, мен кимга керак бўлардим! Сиз уйда ўтириб ўзингизни ўзингиз билмаяпсиз, бутун Бухоро сизни дейди. Самарқанду Тошкенту Шаҳрисабзларда-сизни танимаган одам йўқ. Меъмор Нажмиддин, деса одамлар соянгизга кўрпача ёзади».

Чол индамай қолар, бу гаплар унинг асабини юмшатиб, чиройи очилиб, хотинига:

— Бир кўчага чиқиб келайми? Нима дейсан? Қайтишда нос олиб келарман, — дерди.

— Чиқиб келинг, уни-буни кўриб ёзиласиз. Сиз келгунингизча мен кўрпачаларингизни қоқиб, супуриб кўяман.

Меъмор сарпойчан, кавушини кийиб, кўчага чиқиб кетарди.

Баъзи кунлари пар ёстиғу пар тўшак ҳам биқин-биқинига харсангтошдек ботиб, ух, деб ўрnidан турар, нима қилишини билмай, керишар, ховлида обиғиштлар орасидан тешиб чиқиб, ўрмалаб юрган чумолиларга тикилар, соатларча уларни томоша қилиб ўтирарди. Хотинига қараб: «Энди оёғимни уқалаб, ўтириб чумолини томоша қилишдан бошқа ишимиз қолмади. Шундоқ бўлгандан кейин худойи таоло ҳам омонатини вақтида олиб, ташвишлардан холи қилиб кўя қолса, нима қиларди!» дерди. «Ношукур бўлманг, уста! Қачон олишини эгамнинг ўзи билади», дерди кўзини ола-кула қилиб Маъсума бека.

Шундоқ кунларнинг бирида шогирди билан совғасалом кўтариб, Исмоил ибн Тохир Исфаҳоний кириб келди. У эллик беш ёшларга борган, қора соқол, новча киши бўлиб, ўзининг ўта хушфезъллиги, ширинсуханлиги билан таниқли эди.

— Ассалому алайкум, Меъмор ҳазратлари! — деди у эшикдан кириб келиб, гўё кўп йиллик кадрдон кишилардек ўзини жуда яқин тутиб. Ваҳолонки, Меъмор уни иккинчи бор кўриши эди. — Тобингиз қалай? Гузарларга кам чиқасиз? Бухоро иқлимига ўрганолмаяпсизми?

— Иқлимда гап йўқ, бир оз бетобман, — деди Меъмор бошини кўтариб. Маъсума бека дастурхон ёзди. Исфаҳонийнинг шогирди — ёшгина муллавачча ошхонадан чой олиб чиқиб, пиёлага куйиб устодларга узатди. Меъмор ортиқча гап, эзмаликларни ёқтирмаслигини эшитган Исфаҳоний жаноблари гапни чўзиб ўтирмай, мақсадга ўта қолди:

— Мен сиз ҳазратнинг шогирдлигингизга яраб, ўз шаҳримизда подшоҳ ҳазратларининг илтимосларини ерда қолдирмай, мадраса бино этсак, деган ниятда

келдим. Ўзингизга маълумки, мўғул вайроналикларидан кейин Бухорода бирон катта бино, бирон мадраса қурилгани йўқ. Ўша куни сизнинг келишингизни эшитиб, мен ҳаммадан аввал Аркка етиб келган эдим. Буни қарангки, Тархон жаноблари эмас, олий ҳазратнинг ўзлари дарҳол мени чақиртирдилар. Сизнинг Ҳиротдан оғир бир вазиятда келганингизни Мирзо ҳазратларининг ўзлари бизга маълум қилиб, Тархону хожи Муҳаммад Порсо ҳазратларига: «Меъмор Нажмиддин Бухорийни парвариш қилинглари, зора вақти соати билан юрагидаги гинаю андуҳ бартараф бўлса... Самарқанд ва Бухорода шу меъморлар ғайрати ила катта ишлар бошлаймиз», дедилар. Сиз, Меъмор ҳазратлари бу гаплардан ўша куни огоҳ бўлмаган эдингиз...

Меъмор Исфаҳонийнинг ҳаяжон билан гапираётган гапларига қулоқ солиб ўтирарди. Бир оздан сўнг, тўсатдан гап бошлади.

— Мен ҳокимларнинг сўзига ишонмайман! — Исфаҳоний бақрайиб қолди. — Алдашади! Менга айтинг-чи, ҳурматли Исфаҳоний жаноблари, сиз ўзингиз асли қаердансиз?

— Мен — Бухороданман. Бухорода туғилганман. Отам Тохир хожи ҳам бухоролик. Бобомиз Исфаҳон шаҳридан экан...

— Тушундим, — деди Меъмор Исфаҳонийга ўткир қараб. — Биргаликда мадраса қуришни ўйлаяпсиз. Олий ҳазрат ҳам ўша куни шу гапни айтдилар. Менинг қартайиб қолганимдан, янги бир лойиҳа тузишга ожизлигимдан хабарингиз борми! Мени ўзингизга шерик қилсангиз, ютқизасиз, азизим! Бу ишни ўзингиз мустақил бошлайверинг. Мен подшоҳлар учун битта ҳам ғишт қўймасликка қасам ичганман. Мана, бор гап шу!

— Биз, ҳокимлар учун эмас, Меъмор ҳазратлари, бухороликлар учун ғишт қўямиз.

— Сиз қандай қилиб бу сўзни айтдингиз! Ахир бу сўз учун бош кетадию?!

— Мен ҳамма вақт, ҳурматли Меъмор, фуқаро учун ғишт қўйиб келганман. Ҳокимлар бир сабаб, холос. Иккиламчи, олий ҳазрат ҳам ҳоким, ҳам мунажжим, у зот бундоқ ҳақ гаплар учун аҳли фузалолар...

нинг бошини олмайдилар, аксинча, онҳазрат аҳли илмга тараққий бермоқдалар. Инчунун сиз, ҳазратнинг ўша кунги «Даҳаи носарон» қатли омини эслатиб, танбеҳ беришингиз бошқа амирзода ёнида бўлганида ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин эди. Мирзо ҳазратлари бу нарсага анча совуққонлик билан қараб, сиздан ранжимадилар-ку!

Меъмор Нажмиддин Бухорий Исфаҳонийга тикилганича ўйланиб қолди. Бир муддатдан кейин, ишга қўшилиши ҳақида уни кўп шоширмаслик, у бетоб эканлиги, бир ҳафталар ичида ўйлаб жавоб айтишини маълум қилди. Исмоил Исфаҳоний хурсанд бўлиб, Меъморга сиҳат саломатлик тилаб, хайрлашиб чиқиб кетди.

Исфаҳонийнинг келгани ҳақида шу куни кечқурун Заврак билан Зулфиқор хабар топишди. Икки шогирд ҳам бу илтимосни қабул қилиш кераклигини баробар айтишди. Меъмор хайрон бўлиб кулди:

— Сизлар менинг иш билан овора бўлишимни истаяпсизлар! Шундоқ эмасми?

— Йўқ, устод, биз сал бошқачароқ ўйлаяпмиз, — деди Зулфиқор.

— Хўш?

— Юз йилдан бери Бухорога ҳали бир катта бино тушгани йўқ. Борларини мўғуллар вайрон қилди, янгисини қуришгани йўқ. Ёмон ҳукмдорлар ўтди. Аммо бу ҳукмдор фуқаро учун бино қураман, дер экан, азбаройи Бухоро шаҳримиз фойдаси учун бўлаётганини тушуниб, бош қўшиш керак бўлади.

— Дарҳақиқат, бор биноларни ҳам Қовар¹ гиёҳи босиб кетибди. Бу, қаровсизлик оқибати. Сиз ҳам шу фикрдамисиз, Заврак Нишопурий? — сўради Меъмор кўзларини ўткир қадаб. Меъморнинг бундоқ кескин қарашлари илгари кўнгилсиз гап билан тугарди. Лекин бари бир Заврак ўз фикрини очик айтди.

— Ҳа, устод. Шу фикрдаман.

— Фикрларингизни дадил айтганингиздан мамнунман. Ўйлаб кўришим керак.

¹ Қ о в а р — бу ўсимлик тарихий ёдгорликларнинг қушандаси. Европада уни Каперс спиноза деб аталади.

Бу ўжар чолнинг анча бўшашганидан дарак берарди. Эски ярасига қалампир сепган Қарши бегининг номуносиб ҳаракати то қиёмат Меъморнинг ёдидан кўтарилмаслигини шогирдлари яхши билишарди. Меъмор соқол-мўйлаби шаъну шавкатга зеб берган бу нодон бекнинг туриш-турмушидан жирканган, ўша куни Улуғбек Мирзога, Тархону Муҳаммад Порсоларга худди шундоқ назар билан қараган эди. Унинг кўз олдида қориндор, тез-тез кекириб турадиган, чўнтагида яхши тиш ковлагичлар сақлаб, тишини ковлаб турадиган, мақсади емоқ-ичмоқ, кийинмоқ ва обрўталаб бўлган нодон бек турарди...

Индамай овқат тайёрлаб юрган Маъсума бека билан холи ўтиришганида, Меъмор очилиб, шогирди билан куёвининг дадил гапирашаётгани, уни ўрnidан турвазмоқчи бўлаётганини айтиб, унга сен нима дейсан, дегандек қараш қилди.

— Шоҳ ҳам ўтади бу дунёдан, гадо ҳам. Ҳаммамизнинг бориб ётадиган еримиз бир. Бизга зулм қилиб ёмонлик қилган, Низомиддинни ўлдирган подшоҳ битта ёки иккита. Фуқаро кўп. Фуқародан биз ёмонлик кўрганимиз йўқ. Бас, шундай экан, бошингиздаги илм, юрагингиздаги жавҳарни гўрга олиб кетиб нима қиласиз! Сиз бу меъморликка осонликча етибсизми? Шогирдларингизни гаплари тўғри!

— Бунчалик доно бўлиб кетганингни пайқамаган эканман, турмуш сенинг ҳам ақлингни ошириб, аллома қилиб кўйибди.

— Такаббур бўлиб кетгансиз чол! Доимо ўзингизни билафон, бошқаларни нодон ҳисоблайсиз. Бугун мен билан маслаҳатлашаётганингиз кўнглимни кўтарди. Ҳандаса ҳисобини билмаганим билан одамгарчилик ҳисобини биламан...

— Тушундим. Дарҳақиқат, гапларинг тўғри, — деди Меъмор. Маъсума бека буни фаҳмлаб гапни тўхтатди, Меъмор яна сўради. — Қалин дафтарим бор эди, кўрмадингми?

— Дафтар, китобингиз кўп, қайси бирини сўраяпсиз?

— Халач бўрони пайтида мен ўша дафтарга бир лойиҳа чизган эдим, хабаринг бор, қалин муқовалик дафтар. Андхуддан ўтгач, Калиф даштида

кўзимга бир нималар кўриниб, лойиҳалар чизиб кўйган эдим. Равоқлар, арку «гулчамбар»лар тасвирини...

— Топиб бераман. Ўнтача дафтарингиз бор, ҳаммасини олиб келаман, ўзингиз топиб оласиз.

Меъмор дафтарларини титкилаб, ўша бўрон бошланадиган куни, гирдибоду узоқдаги тепаликларга караб, хаёлан чизган лойиҳаларини кўздан кечирди...

Эртасига эрта билан Ҳасанбек билан Ҳусайнбеклар ишлаётган бой ҳовлисига келиб, улар билан бир муддат гаплашиб ўтирди. Улар ҳам Меъморга лойиҳага киришишини маслаҳат беришди. Устодларни ишдан қолдирмаслик ниятида кўп ўтирмай, ундан чиқиб Абутолибникига кирди. Ота-бола тинмай лой ийлаб, идиш ясашаётган эди. Улар билан ҳол-аҳвол сўрашгач, маслаҳатлик гапини айтди. Тажанг кулол ҳам ҳалигиларнинг гапига кўшилди: «Сиз ўз Бухоронгиз учун қанча иш қилсангиз шунча оз», деди у. Меъмор ундан чиқиб тўппа-тўғри қизиникига борди. Уста Нусрат ҳам, куёви ҳам ишлаётган жойга кетишган экан. Чолнинг қизи билан гаплашадиган муҳим гапи борлигини пайқаган қудайлар уларга халақит бермай ташқарига чиқишди.

— Дадажон, бу ишни дарҳол кўлингизга олинг! — деди Бадиа, — бизга Хуросон ҳокимлари ёмонлик қилди, Улуғбек Мирзодан ёмонлик кўрганимиз йўқ...

— Ҳаммаси ҳам бир гўр, улардан шафқат кутиш... Бадиа ўйланиб қолди.

— Ҳамманинг фикри бир ердан чиқяпти, — деди ичида Меъмор, — тўғри, мен бу ишни зиммамга оламан. Мени катта қилган, ўқитган, одам қилган Бухоро учун ҳеч нарса қилганим йўқ. Мен она шаҳримдан қарздорман. Шунинг учун ҳам шу ишга киришаман. Улар бир томондан Низомиддиннинг отаси хуруфияга алоқадор кимса сифатида ва яна бунинг устига Ҳиротда қурган мадрасадан бошқа ерга ҳам қурмасин, деган ниятда мени йўқотиб юборишмоқчи бўлдилар. Биламан, улар бу ишни қилиша олмади. Аммо Мирзо Улуғбек мени ишга чорляпти, энди хавф йўқ, у менинг йўқолишимни эмас, иш кўрсатишимни истайди. Бизга ўхшаганлар унга керак, энди

хонадонимизга ажал кўз тикмайди. Энди бемалол иш-лаш мумкин. Мен энди, лойиҳалар устида бош қотираман, бирон ой кетади. «Тўрва қокди» ишимни кўпдан буён пишиқлаб, ўйлаб юрардим. Яхшики, Бухорога буюрган экан. Эрта ё индин уста Исмоил Исфаҳоний келадилар, у кишига розилигимни айтаман...

Меъмор қизиникида ҳам кўп ўтирмай, ўз ховлиси-га қайтиб келди.

Шу ҳафта ичи у мунажжим ва подшоҳ номи билан боғлиқ бўлган янги мадраса лойиҳаси устида бош қотирди. Кенг хонтахта устида чизғичу қаламлар, паргору бурчаклар, лосу учлари ҳар хил қирқилган қамишу савағич қаламлар, Тусий ва Фисоғурсларнинг китоблари, ҳандасавий ўлчов асбоблари, уч бурчакли чизғичлар, бир неча яхлит хитойи қоғозлар тахт турарди. Меъморга халақит бермаслик учун Заврак ҳам ховлида кўп юрмас, устод ўзи чақирмагунча кирмасди. Маъсума бека ҳам баъзан чолнинг керакли нимарсаларини ҳозирлаб бергач, қўшниникига чиқиб кетар, кўчада майда болаларнинг чувиллашларига йўл қўймай, уларга обаки улашиб, алдаб, нарироққа олиб кетарди. Меъмор ғоятда жимликни ёқтирар, тақиртуқур, вала-ғовурга асло тоқати йўқ эди.

Бирон ҳафталардан кейин у ўз шогирдларини истаб қолди. Заврак кечга яқин югуриб Зулфиқорни бошлаб олиб келди. Меъмор, икки шогирд ёнида, ярим тунгача лойиҳани муҳокама қилишди. Баъзи кунлари Меъмор туни билан ухламай, лойиҳа устида тонг оттириб чиқарди, Чолнинг бир ишга киришса қаттиқ ишлашини билган шогирдлари ҳам, хотини ҳам обдан ўз ҳолига қўйиб беришарди. Бундоқ кунлари у намози жумага бориш, масжидга чиқишни ҳам унутарди. Сўраганларга чол бетоб деб айтишарди.

Иккинчи ҳафтага ўтганда тоқати тоқ бўлган Исмоил Исфаҳоний одам келишини кутиб ўтирмай, яна Меъморнинг ховлисига кириб келди. Ўзини ховли юзида ишшайиб кутиб олган Меъморга қараб туриб, аввал ҳайрон бўлди. Кейин айвонда, катта хонтахта устида бир неча лойиҳаларни, бўлак-бўлак қоғозларда равоқу «гулчамбар», ангобу шикофта чизиқлари, пештоқу хонақоҳ шарафалари лойиҳаларига кўзи тушиб, жилмайди:

— Мени ҳам қанотингизга оласизми?

— Бирга бўламиз, уста, — деди Меъмор Исмоил Исфаҳонийни айвонга, лойиҳалар ёнига таклиф этиб. — Бирон нималарни чизиб ўтирибман. Сиз ўша келишингизда менинг юрагимга учкун ташлаб кетдингиз...

— Офарин, уста, офарин! — деди хурсанд бўлганидан Исмоил Исфаҳоний, — шу кеча яхши туш кўриб, кўнглимга келган эди. Сиз ҳазрат рози бўласиз, деб ўйлаган эдим. Эркакларнинг туши ўнг келди, дегани рост экан. Бу қарорингиздан мен бағоят хурсандман.

— Мана бу машқ лойиҳаларимга бир кўз ташланг.

— Офарин, офарин!

— Мен, Мирзо Улуғбек мадрасаларини тамоман бошқача ўйлаяпман. Бу мадраса — фалакиёт илмининг сардори, риёзиёт, илми дунёвийнинг устози номига ярашук, бошқа мадрасаларга нисбатан кўркам қулай бўлмоғи лозим. Мен гулчамбару пештоқларга ложувард кошинларни, зарду сиёҳларигача кўпроқ ишлатмоқчиман. Кошин устаси — ҳиротлик Абутолиб кулол ҳам ҳозир Бухорода...

— Офарин, офарин!

— Бўлмаса, яна икки ҳафтага рухсат этасиз, токи мен ишни охирига етказиб, сиз жанобнинг ҳукму муноварангизга ҳавола қилай.

Исмоил Исфаҳоний кулди. У мамнун эди.

— Сиз жаноб, шогирдларимиз Зулфиқор Шоший, Заврак Нишопурийлар, бу ишга киришиб, ёрдам беринглар. Лойиҳани олий ҳазратнинг ўзлари ҳам кўрмоқлари зарур. Чоғимиз келса уч, бўлмаса икки лойиҳа билан Самарқандга бориш керак. Худо хоҳласа, ўзингиз бориб келгайсиз. Мақбул топилган лойиҳа устида сиз билан биз оға-ини бўлиб, иш бошлаймиз.

— Жон-дилим билан...

— Азизим, сизга яна бир гапни ҳам айтиб қўяй, мен нимаики десам, шуни маъқул кўраверадиган шерикни ёқтирмайман. Маслаҳат ва мунозара бўлиши керак, биз сиз ҳурматли Меъмор билан бирга бешолти йил учун эмас, абадул-абад турадиган бино кура-

миз. Бунинг учун бизнинг анча-мунча мунозараларимиз бўлмоғи керак.

— Албатта, — деди Исфаҳоний қизаринқираб.

Чолнинг эшикдан келган меҳмон билан қаттиқ гаплашаётганини кузатиб турган Маъсума беканинг юраги шиғиллаб, ичида ранжиб, тишини тишига қўйиб ўтирарди. Сухбатнинг охири яхши бўлиб чиқди.

— Келаси ҳафта Самарқандга тайёргарлик кўраверсак бўладими?

— Бўлади, азизим, — деди Меъмор устага чой узатиб, — лекин иккаламиз, агар рози бўлсангиз, бориб Деггарон маҳалласи ва ўша Ҳинд саройи ёнидаги — мадраса учун мўлжалланган майдонни яна бир карра кўриб келсак. Нима дейсиз?

— Жуда маъқул, — деди табассум қилиб Исфаҳоний, — бу гапга эътироз билдиролмайман ва мунозара ҳам қилолмайман...

Икки меъмор баробар хахолаб кулишди.

— Қани, кетдик, устод! — деди Исфаҳоний.

Икки меъмор кўчага чиқишди. Улардан бир кадам орқада Заврак ҳам келарди. Худди шундай, Ҳиротда, Мирзо мадрасасини қуришда, бориб майдонни кўриш жараёнида Заврак ўзи билан ўлчов асбоблари, дафтару чизғичлар, арғамчию газларни лозим бўлмайди, деб олиб келмагани учун танбех эшитган эди. Бу гал Меъмор айтмаса ҳам, у ҳамма керакли ўлчов асбобларини жилдига солиб олди. Ҳатто обтароз билан шовуни ҳам олди. Ўртада Меъмор, ўнгда Исфаҳоний, чапда — Заврак улар айланма тор кўчалардан ўтиб, қадимий Арк майдонига, ундан сўнг, Минораи Калону Жоме масжиди ёнидан ўтиб, Деггарон маҳаллага келишди. Ҳинд саройи ёнида, тепаликда туриб, бу ердаги майдонни, майдон атрофидаги дўкончаларни кўришди. Атрофни айланиб, ерларнинг пасту баландигини кўздан кечиришгач, бу ерда ҳам ҳали майдон сатҳини очиб олгунча анча-мунча иш борлигини сезган Меъмор Исфаҳонийга мурожаат этди:

— Тархон ҳазратлари бир ғайратлик, инсофлик одамни корфармо қилиб белгиласалар яхши бўларди. Вақтдан ютар эдик. Корфармо одамларни жалб этар эди...

— Корфармо белгиланган. «Ғайратлик» ва «ин-

софлик» корфармо ёнингизда, — деди кулиб Исфаҳоний. — Лекин у сиз айтган, ҳазрат айтган икки фазилатга эгами-йўқми, бунисини айта олмайман.

Меъмор қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Заврак ҳам Исфаҳонийга ҳайрат билан қаради.

— Бундоқ денг! Икки ишни бирлаштирасизми?

— Авваламбор, сиз устод, бош меъморсиз. Бизлар сизнинг ёнингизда бўламиз, ҳамда ҳазрат менга бутун маблағу ақча ихтиёрини бердилар. Мен — корфармолик вазифасини ҳам бажараман. Бу олий ҳазратнинг шахсан илтимослари.

— Жуда маъқул иш бўлди, — деди Меъмор мамнуният билан, — Ҳиротда меъморчиликни билмайдиган бир кимсани бизга корфармо қилиб қўйишиб, тоза қийнашди. Унинг нияти пул топиб, шу баҳона билан бир нималик бўлиб қолиш экан. Бизнинг мадраса қураётганимиз билан унинг бир чақалик иши йўқ эди. Шундоқми, Заврак Нишопурий?

— Худди шундоқ. У бизни жуда қийнади. Устод, сиз ҳамма гапни айтганингиз йўқ. У жуда ёмон одам эди...

— Қачонки, илму фанга алоқаси йўқ одам бир нималик бўлиб қолмоқ, бойимоқ, текин обрў олмоқ ниятида орамизга суқилиб кирса, барчани қийнайди, фирибгарлигу бўхтон авж олиб кетади. Худо шундан сақласин!

Орадан анча вақт ўтгач, Меъмор номига Ҳиротдан мактуб келди. Уни устод Қавом йўллаган эди. У дўстининг Бухорога кўчиб келиб, соғ-саломат яшаб турганини, қизига тўй қилганини Ғаввос Муҳаммаддан эшитиб, хурсанд бўлиб, Мирзо Улуғбек Бухорода мадраса қуришга жазм этганлари, бу мадрасанинг меъмори этиб, уни белгилаганликлари билан ҳам муборақбод этиб, сиҳат-саломатлик, ҳатто истаклар билдирарди. Меъмор ҳали лойиҳаларини Самарқандга юбормай туриб, бу гапнинг Ҳиротга қандай етиб борганидан таажжубланди.

— Йўқ, устод, — деди бу масала марғзини чақиб Заврак Нишопурий, — мунажжим ва Меъмор, бари бир аҳли фузало. Олий ҳазрат сиз билан келишиб, бир тил топишга кўзи етган. Наҳотки, икки олим бир-бирини тушунмаса!

— Бу гапингизда жон бор, — деди фикри ёришиб Меъмор, — лекин харқалай ризо бўлганимиз тўғри бўлибди. Бу ишни меъмор Қавом ҳазратлари ҳам макбул кўрибдилар.

— Устод, биз ахир бирор савдогар ҳовлисига пешайвон солаётганимиз йўқ, — деди Заврак, — биз мадраса солаётирмиз.

Меъмор сукут ичра жим бўлиб қолди. У жуда ҳайратланиб, ҳаяжонга тушган онларида сукут ичра жим бўлиб қоларди. Бу ҳолатни сезган шогирдлар «пинакка кетган» устоднинг ҳозир аъзойи бадани мумдай юмшаб, дили яйраб турганини пайқашарди.

Бир ҳафтадан кейин Исмоил Исфаҳоний лойиҳани олиб Самарқандга жўнади. Бу лойиҳалар атай уч нусха бўлиб, бирини Меъмор, иккинчисини Меъмор ва Исмоил Исфаҳоний, учинчисини эса Меъмор раҳбарлигида Зулфиқор Шоший билан Заврак Нишопурий тузишган эди.

ХЛ 606

ДАСТЛАБКИ ҚУВОНЧЛАР

Исмоил Исфаҳоний Самарқанддан Бухорога қайтиб келди, у уйига ҳам кириб ўтирмай, отда тўппа-тўғри Меъмор ҳовлисига йўл олди. Эшик олдида кутиб олган Заврак Нишопурий дарҳол отни кўчадаги бир ёғочга боғлаб, корфармони ҳовлига олиб кирди. Меъморнинг ҳовлиси ҳам, эшиги ҳам кичик бўлганидан от киролмасди. Меъмор ичкари хонадан чиқиб, ҳовлида турган Исфаҳоний билан қўл сиқишиб, илиқ омонлашди:

— Омон-эсон келдингизми, хуш келибсиз!

— Шукур! Ўзингиз бардаммисиз, устод! Мана, ҳамма иш ҳал бўлди! — деди Исфаҳоний, — ҳазина эшиги бизга ланг очилди, лойиҳага олий ҳазратнинг ўзлари муҳр босдилар...

— Муборак бўлсин! — деди ҳаяжонланиб Заврак.

— Пойдеворни кўяверамиз энди! — деди Исфаҳоний.

— Ҳа, албатта, — деди сиполик билан Меъмор. Кейин хўрсиниб қўйди.

— Лойихага боқинг! — Исфахоний айвондаги чорси хонтахта устига Меъмор лойихасини ёзиб, ёнига босилган Улуғбек Мирзо нигин — муҳрини кўрсатди, — Самарқандда, ҳазрат ҳузурида ўтирган ўн чоғлик меъморлар бир қарашдаёқ уч нусха лойихадан мана бу лойихага диққатлари жалб бўлди. Мен ҳеч сўз айтмасимданок, Мирзо ҳазратлари: «Бу лойихани меъмор Нажмиддин Бухорий жаноблари тузганлар. Бу Ҳирот мадрасаларини асло эслатмайди, локин Самарқанд услубларини сақлабдирлар. Пештоқу равоқларда, гулчамбарларда ложувард кошнинг кўплиги ҳамда тўғри чизиқларнинг мўлликдан меъмор Нажмиддин Бухорий услубини пайқадим», дедилар. Бошқа икки лойихага ҳам боқиб, шогирдларингиз лойихасидан баъзи ҳужраларнинг икки қабат бўлиши, менинг лойихамдан хонақоҳ билан дарсхонанинг дарвоза ёнида бўлишини маъқулладилар. «Агар Меъмор жаноблари фикримизни маъқул кўрсалар, мана шу жузъий ислоҳлар билан бирга биз лойихани тасдиқ этдик», дедилар. Ақча жуда мўл берилди. Биз энди кўпгина усталарни ишга жалб этиб, шитоб билан қурилишни бошламоғимиз лозим...

— Офарин! — деди Меъмор, — икки лойихадаги гулларни олиб бу лойихага қўшамиз! Дарҳақиқат, жуда адолатли фикр айтилган, — деди яна Нажмиддин Бухорий умрида биринчи марта мағрур туриб, — сиз, Исфахоний жаноблари, бориб дам олинг. Эртанги келишингизда, агар имконияти бўлса, менга фалакиётга доир нимаики китоб бўлса, ола келинг. Айниқса, Абу Райҳон Беруний ва ёки Жалолиддин Румий китобларини келтирсангиз, гоётда миннатдор бўлурман. Яна бир ўқиб чиқишга иштиёқмандман. Халач бўрони китобларимни йўқотди. Улуғбек Мирзо мадрасалари қурилишига алоқадор томонлари бор бунинг, Ҳазратнинг «тўғри чизиқ» ҳамда «ложувард кошнинглар мўл» демоқларида хикмат бор. Лойихада мен атай тўғри чизиқларни кўп ишлатганман. Гириҳ¹ нақшлар ҳам кўп. Меҳроб ра-

¹ Г и р и ҳ — мураккаб геометрик нақшлар бўлиб, асосан, Самарқанд наққошлари кашф этган.

воқига ложувард кошинлар устига субхи содик кав-каблари нақшланган.

— Буни кўриб, Мирзо табассум қилдилар, — деди яна Исфаҳоний. — Меъмор бизнинг ниятимизни тушунибдилар, дедилар Мирзо ҳазратлари.

— Ёмон даллол ёнидан беради, деганларидек, сиз, жаноб, Самарқандга бориш харажатларини ўзингиз кўтардингиз. Менда, дарҳақиқат, ақча ҳам йўқ эди.

— Устод, — деди Исфаҳоний, — хайрли ишга пул эмас, жонимни бераман.

Инсон гўзал. На чаман боғлару на товусу шалолалар, на юлдузлару жавоҳир тошлар гўзалликда унга тенглаша олади! Аммо инсон танида бебаҳо юрак билан бирга беҳис тирноғу аччиқ ичаклар ҳам бор. Биз кўпроқ юракка қулоқ солишимиз керак. Юрагу онг инсонни роятда гўзал қилиб турибди.

Исфаҳоний ҳақида баъзилар ундок, баъзилар бундок, деб Меъморнинг бошини қотиришган эди. Иккиламчи, худди шундок бошқа корфармо унинг тамоман энка-тинкасини чиқариб, «нафосату илм саройига кириб олган эшондай» оз булмаса мадрасани ўзига мослаб куриб, усталар ҳаққини шилиб, айшу ишрат тузмоқчи бўлди. Худо бир асраб, бу шилимшиқни ўз вақтида меъморчилик танидан сидириб ташлади. Меъморнинг хаёли ўша шахсга кетиб, Бухорога келганидан сўнг атрофида айланишиб юрган Исмоил Исфаҳонийдан бир қадар чўчиб юрган эди. Аммо Исмоил Исфаҳоний у ўйлагандек эмас, акси бўлиб чиқди.

«Инсон кўзи тушган нуқтага етиб бориши мумкин...» Меъмор Нажмиддин Бухорий улуғ мунажжим Улуғбек Мирзо таълимотидаги бу сўзнинг маъзини чақиб, хаёл ичида ўтирарди. Ҳа, мен равоқу пештоқларга сипехр тасвирини нақш этарман, демак, кўлим юлдузларга етади, улар ҳам фалак сипехрлари каби абадул-абад чакнаб туради!

Отасининг гўшанишин бўлиб ётмай, русса узлатидан чиқиб, меъмор сифатида қайтадан тирилаётгани, мунажжим Мирзо билан Исмоил Исфаҳоний чолнинг

сўниб бораётган ғайрат гулханига қайта оташ ташлаганликлари фақат шогирдлари эмас, Бадиани ҳам оёққа турғазиб эски шодликлари қайта бошлади. Бадиа Низомиддин фожиасидан кейин, отасининг фақат қизи эмас, ҳам ўғилу ҳам шогирди, ҳам маслаҳатгўйи бўлиб қолган эди. Хуросонда энг буюк меъмор устод Қавом ҳисобланса, Мовароуннаҳрда меъмор Бухорийнинг ундан ҳам ўткир эканлигини эътироф этишларини Бадиа билар эди. Аммо унинг бухоролик, ҳуруфияга «алоқадор» экани Меъморнинг салтанат олдида ярқираб турмаслигига сабаб эди. Бу адолатсизликни яхши биладиган Бадиа отасига юз чандон меҳрибон бўлиб, унга қанот бўлишга, бало-қазолардан муҳофаза қилишга тайёр эди. Отасига манфаати тегадиган ҳар бир ишга ўзини урар, бунинг акси бўладиган ҳар қандай ҳаракатдан ўзини тияр эди. Зулфиқордан буvasи ва амакиларининг Бухорога нома йўллаб қайнатасини Шошга¹ чорлаётганликларини эшитган ёш келин кечга яқин ҳеч ким йўқлигида эрининг бўйнига осилди:

— Оғажон, мени ҳам олиб боринг!

— Мен эмас, қайнатангиз таклиф этилган, — деди Зулфиқор хотинининг хипча белидан қучиб. Дераза пардалари ёпиқлиги, ҳовлида ҳеч ким кўринмаётганини сезган Зулфиқор Бадианинг дудоқларидан ўпди. У эрининг қучоғидан сирғалиб чиқишга ҳаракат қилиб, тагин эркаланди:

— Оғажон! Отамлардан илтимос қилинг, Шошга иккимиз ҳам борайлик. — Бу сўзни у шу қадар чиройли айтдики, ёзмоқ билан ифодалаб бўлмас эди. Зулфиқор Бадианинг бундай чиройли талаффузини фақат Хуросонда, Кўҳисиёҳ этакларидаги равоч сайлида эшитган эди, холос. — Биз Ҳиротдан Бухорога-

¹ Милоддан илгари, II ва I асрларда Тошкент ва шу атроф ерлар Чоч деб аталган, VIII асрга келиб, араб истилоси даврида Шош дейилиб, йирик савдо ва хунармандчилик маркази бўлган. Эронийлар уни Бинкент, деб ҳам атаган. Шаҳар баланд деворлар билан ўралган бўлиб, ички қисмини — Рободи доҳил, сиртини — Рободи ҳариж дейилган. XI—XII асрга келиб, қорахонийлар Тошкент, деб атаган. Шаҳар XIII асрда Хоразмшоҳ, ундан кейин мўғуллар ҳамда 1214 йили Кучликхон томонидан вайрон этилган. XIV асрга келиб яна қайтадан тиклана бошлаб, Соҳибқирон Амир Темурнинг муҳим иқтисодий ва стратегик нуқтасига айланган.

ча ғам-ғусса чекиб келдик. Бухородан Шошга сафар роят қувончли бўлса, мен сафарни яхши кўраман, оғажон. Сизнинг бобокалонларингиз Шошдан, менинг ҳам онамларнинг асли уруғлари ўша томондан экан. Қадимий Шошни кўргим келади.

Зулфиқорнинг қариб қолган буваси ва амакилари бу томонларга бир келиб кетишларини, айниқса, жигарлари уста Нусратни илтимос қилишган эди. Устанинг ўқчи маҳалласидаги ҳовли-жойи ҳам амакилари қўлида эди. Маъсума бека Бухорода туғилганлигига қармай, узоқ уруғлари шошлик экани, шаҳарнинг Шаршин таги маҳалласига бориб, Ёрлақаб Ҳожининг уруғларидан борми, деб сўралса, бирон қариндоши чиқиб қолишини биларди. Уруғларидан топилса, ўзининг соф-саломат бор эканини маълум қилишни жуда-жуда истарди. Мирзо Улуғбекнинг машрикдаги сарҳад-азм шаҳарларидан бири бўлмиш Тошканд, Астрободу мовароуннахрликларнинг «Султоним» зиёратига боришдаги энг катта боргоҳлари экани ҳам маълум эди.

Келинининг ниятини эшитган уста Нусрат мамнун кулди:

— Она шахримиз Тошканд кейинги йилларда биз учун жуда овлоқ бўлиб қолган. Бир неча бор Дашти Қипчоқ хони Бароқ ўғлон қўлига ўтди. Суюкли келинимиз у ердаги қариндошларимиз ёнига борар экан, биз жуда қувонамиз.

Бу гапни эшитиб Меъмор ҳам кулди:

— Қизлар узатилган жойидан ота-онасиникига келса, ҳовлида ётган супурги ҳам титраб кўрқиб тураркан; мени олиб кетиб қолмасалар яхши эди, деб... Бадиа Шошни бунда кўчириб олиб келмаса, денг ҳали!

Заврак Нишопурий гапга аралашди:

— Бу иш бекамнинг қўлларидан келади. Бутун Хуросонни Қораилон ваҳшатидан халос этган одам учун Шошни бунда олиб келиш ҳеч гап эмас.

Маъсума бека ҳам тиззасига уриб кулди.

Чой олиб кирган Бадиа гап ўзи ҳақида кетаётганини, бу қочирим гаплар Нишопурийдан чиқаётганини пайқаб, яна ишни бузиб қўймасин, хаёл қилди:

— Отажон, Тошкандга боришимга рухсат беринг. Нишопурий жаноблари ҳамма вақт бир ҳунар чиқариб, йўлимга тўғаноқ бўладилар.

— Нишопурий жаноблари ҳеч нима деяётганлари йўк, қизим, — деди кулиб Меъмор, — аксинча.

— Бекам ҳамма вақт ёмонликни мендан ахтардилар, — деди Заврак қизариб, — бу ерни Бухоро дейдилар! Тошканд ҳам Бухорога ўхшаган. Ҳурматли бекам, сиз йигит либосини кийиб, от чопадиган Хуросон орқада қолиб кетди!

Бадиа бир нима демоқчи бўлдию қайнатаси ёнида дарҳол ўзини қўлга олди. Қизишмасдан оҳиста гапирди:

— Кичик отамлар ҳам, катта отамлар ҳам руҳсат бердилар. Биз, Зулфиқор оғам билан бирга мустақиллик олганмиз. Сизни ҳам, Нишопурий жаноблари, отам узатганларидан кейин мустақиллик оласиз...

Ўтирганлар гурра кулиб юборишди. Завракнинг ўзи ҳам.

— Шош хусусида мавлоно Фирдавсий: «Бимолид Чочи камонро ба даст, ба чарми гавазн андар овард шаст» деганлар. Шош — буюк шаҳар, — деди гапни бошқа томонга буриб Меъмор.

Бир ҳафтадан кейин Зулфиқор билан Бадиа катта карвонга қўшилиб, Шошга кетишди. Унда икки ойча туриб, куз киришига яқин Бухорога қайтиб келишди. Улар билан бирга уч амакилари ва катта амакилари уста Қудратнинг бўйи етган қизи — Қорақиз ҳам келди. Амакилар йигирма йил деганда ўз жигарлари уста Нусрат билан дийдор кўришиб, кўп шоду хурам бўлишди. Бу яхши ишларнинг сабабкори Бадиа бека ҳақиқага дуо қилишди. Яна бир яхши иш шу бўлдики, орадан бирон ҳафта ўтгач, отасиникида Бадиага рўпара келган Заврак Нишопурий ўз синглисига йўлиққандай, бачканаликни қўйиб, сиполик билан Қорақизни суриштирди.

— Ҳа-а, Нишопурий жаноблари! Кесакдан ҳам товуш чиқаркан-ку! — деди Бадиа ҳаяжонланиб, — ўзимнинг Нишопур шаҳримга бориб уйланаман, демабмидингиз? Нишопурлик кўзи кўк, эроний қизлар доно бўлади, демабмидингиз?! Менинг томирларим — қоракўз туркий қизлар кам ақл бўлади! Қорақиз яқинда кичик амакиси билан Тошкандга қайтиб кетади, унда тўйи ҳам бўлади...

— Жуда сайраб юбордингиз, бекам! — деди илжайиб Заврак, — сизни бир кадрдон синглим деб ҳурмат қилиб гапирмоқчи бўлган эдим. Бир зумда шунча гап! Дарҳақиқат, мен Нишопурга борганимда уйланаман. Бунда мен бир ғариб мусофирман, нимамага ҳам уйланар эдим. Мен бутун эътиқодиму умримни устодимга бағишлаганман, уйланиб нима қиламан! Уйланадиган кишининг бирон нимаси бўлади. Менда эски коржомадан бўлак нима бор! Худо мени ёлғизлику ғарибликка яратган. Майли, мен шундоқ ўтиб кетаман! Бу дунёда кўрмасам, у дунёда менга аталган ҳури-филмонлар бордир...

— Ҳа-а, муғамбир Нишопурий! Сиз уйланаман десангиз, устодингиз қарши бўлармидилар! Ўзингизнинг ҳафсалангиз йўқ! Бунақа нолангиз энди чиқди.

— Ҳафсала бор... Нима қилай, шунча йил оҳ-воҳ уриб юрдим, сиз тегдингизми? Менинг ҳам ҳеч бир йигитдан камлик ерим йўқ...

— Ҳей Нишопурий! Чегарадан чиқиб кетяпсиз!

— Тўғриси айтилган-да! Мен бир бедаво... бир кўзлик одамга сиз тегармидингиз! Мен устодимдан бўлак ҳеч кимга керак эмасман! Итдек шу остонада ўлиб кетаман...

— Гап ҳуснда эмас!

— Қизлар учун биринчи галда керак бўлган ҳусн деган нарсадан худо мени қисган, ғариб хизматкорингизни бахтини очмай сарсону саргардон қилиб қўйган. Менга ким ҳам тегарди. Қора майиздаккина бўлса ҳам шу тошкандлик қиз менбопга ўхшайди...

— Қора майиз эмас, бу жавоҳир! Бунақа қиз Бухорода йўқ. Бунинг донолигини, бунинг оташлигини асло сўраманг, — деди хаяжон билан Бадиа. — Ниятингизни ойимларга айтилган. Отам ўртага тушиб, овиз солсалар, менимча, яхши бўлади. Бир ҳаракат қилиб кўрамиз, оға!

Чақнаб, йигитларга ўхшаб елка ташлаб юриб кетаётган Бадианинг орқасидан Заврак «бутун умидим, бекам, сиздан. Менинг ҳам бошимни икки қилиб, шу сержозиба Қорақизни олиб беринглар», дегандек, боши қуйи, илтижо билан қараб қолди.

БЕҲАЛОВАТ КУНЛАР

Бу йил Бухорода ёгин-сочин кам бўлиб, куз ойлари куруқ келди. Ақраб ойи ўрталарида қора совуқ бошланди. Жума куни майда «тугмача» қор ёғиб, эрта билангача том ва мўриларни, йўл четларини юпқагина қор қоплади. Айланма кўчалар бўйлаб баданга игна санчувчи аччиқ изғирин турди. Юпун кийинган ғариб-ғурабо ўзини тим ва тоқилар ичига урар, кўчага чиқиб, офтобда, эшик тағларида ўтирадиган кексалар ҳам, югуриб-елган болалар ҳам хоналардаги сандаллар атрофига тикилишган, бозорлар товсилган, зарур бир иши бўлмаган кимса изғиринда юрмас эди. Мадрасалар ҳовлиларини тўлдирадиган муллаваччалару карвонсаройларни тўлдирган мусофирларни ҳам қора совуқ, ҳужраларга ҳайдаб киритган эди. Ақраб, қора совуқ ойида Бухорода ўлим кўп бўлди — баъзи илиниб юрган кексалар куз япроғидек чирс-чирс узилиб кета бошлади. Айланма кўчаларда, эшик олдида бел боғлаб турган кишиларни кўп учратиш мумкин эди. Баъзилар бу йил илон йили бўлгани учун ўлим кўп, дерди... Бу сўзни бозор кезиб юрган қаландарларнинг «махшар куни» деб саннашидан пайқаш мумкин эди. Мавлавия, жаҳрия зикрларида ҳам «илон йили» даҳшати айтиларди. Аммо қорахонийлар шаън-шавкатидан ёдгор — Минораи Калон шаҳар ўртасида фалакка бўй чўзиб, мана, неча юз йилдан буён қад кўтариб турибди. У на қора совуқни ва на «илон йили»ни писанд қилади! У бухороликларга далда бериб, қаддингизни букманг, бошингизни баланд тутинг, демоқчи бўлаётгандай пурвиқор гавдасини баланд тутиб, ҳамма ёқдан кўриниб турарди.

Шу қора совуқ кунларининг бирида Меъмор икки шогирдини етаклаб қозиқ қоқилган майдонда кезарди. Исфаҳоний бошлиқ усталар билан қилинган маслаҳатга мувофиқ, Деггарон маҳалласидаги кенгликда, улардан узоқ бўлмаган бу ерни танлашган, муҳандислар Арк, Минораи Калон, Жоме масжидларига мўлжаллаб, куёшга ўнг, шаҳарнинг ғарбидан доимо эсиб турадиган насимга юз очган ҳолда қозиқ қоқишни

маслахат беришган эди. Меъмор яна бир карра ўлчаб, қоқилган қоziқларни маҳалла томларига чиқиб кўздан кечирар, узоқ бўлмаган Минораи Калон, Арк дарвоза — пештоқлари билан қиёс этиб, ўлчагич тахта асбобларини том устига қўйиб, тахтача устидаги чиқиқлар, даражаю рақамларни айлангириб, яна бир карра ўз ҳисобларини текшириб кўрарди. Ундан сўнг пастга тушиб, бир ҳафтадан бери Қарноб тоғларидан араваларда ташиб олиб келинаётган харсангтошларни кўздан кечирар, Заврак билан Зулфиқорга уларни бир ерга уймай, пойдевор қазиладиган жойдан узоқ бўлмаган жойга қатор теришни таъкидларди. Ўзи бўлса, анча иссиқ кийинганига қарамай совукда дилдирар, икки шогирди совқотиб, қулоқ-бурунлари кўкариб кетганини пайқамасди. Бугун жума куни бўлиб, ҳамма уй-уйида дам олиб ўтиргани, қариндош-урувлар хаста кишиларни кўриб, кўнгил сўраб келаётган бир пайтда ўжар чол Деггарон маҳалласида, совукда изғиб юриши шогирдларга ҳам ёқинқирамасди. У на қор изғиринларини, на эшикларга чиқиб, таажжубланиб қараб турган одамлару ва на оёқларидан совук ўтиб кетган шогирдларининг «бозиллаган сандал» ҳақидаги қочиримларини фаҳмларди. Унинг хаёли эрта-индин бу ерда қазиладиган мадраса пойдеворида эди.

— Хо-о-й, уста, дунёга неча марта келмоқчисиз? — эрта билан наридан-бери кийиниб, асбобларини кўтариб кўчага чиқиб кетаётган Меъморга хотини Маъсума бека гап қотди: — Бугун — жума... Бошқа чолларга ўхшаб тоат-ибодатингизни қилиб, худо деб ўтирсангиз бўлмайдимиз?!

— Яна тилимни қичитяпсан-а!

— Бу мадрасани ҳам қуриб берарсиз... Бошингиздан тилла сочишар... Ахир, менинг ҳам тилим қичийди-да, ҳақиқатни айтмай иложим йўқ! Қариган чоғингизда кўчаларда йиқилиб қолсангиз нима қиламан!

— Итнинг ўлигидек чўзилиб қоласан демоқчисанда, а? — деди Меъмор бир лаҳза ҳовлида тўхтаб. — Аммо сен шуни эсингдан чиқармагинки, бошимдан тилло сочадилар, деб иморат қураётганим йўқ! Ҳамма вақт кунимиз шу! Сен, нодон хотин менинг мулк орттириш ниятида югуриб-елмаётганимни билсанг ҳам гапирасан-а! Ё қудратингдан, э худо! Оғиз деганни

гапга чиқарган деб, қақшайверасанми?! Гапирганинг билан йўлимдан қолармидим! Хотин деганни худо мунча кам ақл қилиб яратди экан!

— Э, билганингизни қилинг, чол! Сизга гап тушунтириб бўладими! Сиз Афлотуну Арастусиз, сизга ақл ўргатиб бўлмайди! Бухоронинг эгалари Ҳожи Муҳаммад Порсо ҳазратлари ҳам сизчалик жонини жабборга бераётгани йўқ!

— Ҳа, балли! Ана энди ўзингга келдинг! Агар сен кеча жабру жафолар чекмаган бўлганигда мана шу кўлимдаги тешам билан бошингга бир тушириб, миангни мажақлаб ташлардим!

— Боринг, чиқиб кетаверинг, — деди Маъсума бека ҳам аччиқланиб. Чолнинг яна қаттиқ ўжарлиги тутиб, кўзлари ола-кула бўлаётганидан, эски «қобус» дарди тутиб қолаётганга ўхшайди. Қора совуқда дилдираб, шамоллаб касал бўлиб келса яна азобини тортиш ва айниқса Ҳиротда шунча югуриб-елиб қилган ишларини бир пақирга олмаганликлари, ҳозир Маъсума бека тилига куч бериб қақшатган эди. Чолнинг йўлидан қайтмаслигини пайқаган Маъсума бека илжайгандай бўлиб, ошхонага кириб кетди.

Меъмор ҳовли ўртасида серрайиб колди. Ҳозирок хотини кетидан ошхонага кириб, бошлаб сўкиб чиқсамикан? У бу ишдан фойда йўқлигини пайқаб, ўзини тутиб, индамай кўчага чиқиб кетди. Чунки Деггаронда уни икки шогирди кутиб турган эди. Хотинининг аччиқ сўзини йўл-йўлакай ўйлаб келди: «Дунёга неча марта келмоқчисиз, дейди-я! Уч марта келмоқчиман! Билдингми? Уч марта! — Чол яна ғазабланиб, ўзига ўзи дерди: — Бир марта келиб, мана бу мадрасани кураман. У битгандан сўнг, яна бир келгандек бўлман! Мен дунёга қайта-қайта келавераман! Сен нодон нодонлигингча қолаверасан!»

Қор ҳам ҳаловат экан, эртасидан бошлаб қаттиқ қора совуқ бошланди. Кексалар «туф» деса тупук қотадиган бундоқ қаҳратон қишнинг бундан ўттиз йил илгари бўлганини айтишарди. Бунақа совуқ Бухорода камдан-кам бўлади. Одамлар уй-уйларига кириб кетишган. Оёғи ачиб, устод ёнида юрган Зулфиқор бундан бир неча йил муқаддам Ҳиротга борганида сув сепилиб, яхлатиб қўйилган ертўлага эрталаб-

гача қамаб кўйилганини эслади. Шу лаҳза унинг совқотиб кетаётган оёқлари исиб кета бошлади, у негадир совқотмай, Меъмор кетидан эргашиб юраверди. Аммо очик майдонда, катта харсангтошлар ёнида юрган Меъмор тез-тез бошидан қалпоғини олиб, бўйнини қашиши, қулоғига кўйган қамиш қаламни сиёҳга ботиришини кўриб турган Зулфиқор устодига қалпоқни бошдан олмасликни, ҳаво жуда совуқлигини айтди. Меъмор мулойимлик билан «Ҳа, дарвоқе», деб кўя қолди. Зулфиқор хаёлидан Дашти Қипчоқда боши шамоллашдан қазоси етган Амир Темур воқеаси ўтди...

Бухоро усталаридан бири Деггарон маҳалласида корфармо маҳкамаси учун вақтинчалик ижарага олинган ҳовлида, кўпчилик ичида: «Шу ишни баҳорга қолдирилса маъқул бўлмасмиди?» — деган гапни айтди. Ер қаттиқ музлаган, қиру ганчхок қориш машаққат, деб ўз фикрини исботлагандек бўлди. Маслаҳат мажлисида, хона тўрида ўтирган Меъмор ялт этиб у одамга қаради. Бир нима демадию, аммо унга бир лаҳза тикилиб хаёлга чўмди. Меъморнинг зардаси қайнаб кетади, хаёл қилиб турган Заврак Нишопурий хоҳласа-хоҳламаса бирдан гапириб юборди:

— Жаноб, ернинг фақат тўрт энлик юзи музлаган, таги юмшок.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Заврак Нишопурий яна гап қотди:

— Корфармо жанобларининг хабар беришларича, Самарқандда мадрасани бошлаш ва тугаллаш муддати аниқ айтилган, уни тезроқ тугаллашни Меъмор ҳазратларидан илтимос қилинган. Биз, усталар совуқдан кўркмай Меъмор ҳазратлари нима десалар, шунга рози бўлмоғимиз шарт. Кўз — кўрқоқ, қўл — ботир!

Бухорога келиб, Зулфиқор билан Завракка «уста» деган унвон берилди. Улар мустақил иш қилишлари мумкин эди. Бу усталик «тахсили»ни Меъмор, уста Нусрат, меъмор Исфаҳонийлар берган эди. Аммо Заврагу Зулфиқор ҳеч қачон устод ёнидан кетмаслик ва у зотга шогирдликни давом эттираверишга аҳд қилишган эди. Бухорога келгандан сўнг Заврак Нишопурий Меъмор номига «ҳазрат» сўзини кўшиб атай бошлади. Агар бундан кўра ҳам улуроқ ном бўлса, у билан

атарди. Унинг фикрича, Ҳожи Муҳаммад Порсою амир-зодалар эмас, бу зот «ҳазрат» эканлигини ўзига яқин кишиларга айтарди.

Меъмор бу гапларга индамади. Кейин яна ўз ишида давом этди — хонтахта устига ёзиб қўйилган лойиҳа бўйича усталарга гап тушунтира кетди.

Эртасига эрта билан пойдевор қазиш бошланди. Меъмор режасидан ҳеч ким чеккага чиқолмади; уч юздан ортиқ мардикор азамат йўғитлар ер ўйишга тушиб кетишди. Улар тепасида усталар туришарди. Лойиҳага биноан, ер қазиш ўн бир бўлакка бўлиниб, ўн бир уста ўз одамлари билан иш олиб борарди. Меъмор корфармо билан ерга ташланган ёғочлар устида — мадраса олди, дарвозаю гулчамбарлар пойдевори қазилаётган ерда туришарди. Баъзи кишилар араваларда ташиб олиб келинаётган харсангтошларни уриб икки, учга бўлишарди. Баъзилар оби ғишларни синдирмай аравадан тушириб текис ерларга тахлашарди, Меъмор, корфармодан бўлак ҳамма ишга тушиб кетган. Қўл қовуштириб ўтирадиганларни Меъмор ёмон кўришини билганлар бир лаҳза тинмай ишлашарди. Бу қандайдир ҳайқиш, ишдан ҳайдаб юборишдан қўрқиш эмас, балки нуроний чолнинг салобати босиб ишлашарди. Ҳамма ёқдан йиғилиб келган мардикорлар орасида «Нажмиддин Бухорий ҳазрат»нинг донғи тарқалиб, бу алломаи замонга ишлаб туриб, узокдан дамо-дам қараб қўйишарди ҳам.

Кечқурун Меъмор корфармо Исмоил Исфаҳоний, уста Нусрат, куёви Зулфиқор билан хайр-хўшлашиб, Заврак ёнида, ўз ҳовлисига қайтиб келди. Йўл-йўлаккай кечаги маслаҳат мажлисидаги бир устанинг «шу ишни баҳорга қўйсак бўлмасмиди?» деган гапи хаёлини чулғаб олган эди. Меъмор чарчаган пайтида камгап ва умуман, индамай қолишини биладиган Заврак устодининг то Намозгоҳ маҳалласига етиб келгунча индамаганига таажжубланмади. Бу одатий бир ҳол эканини биларди. Йўқ, аслида Меъмор бошида фикрлар талоши авжга минган эди. «Шу ишни кўкламга қўйса бўлмасмиди? Бўлади! — деди Меъмор гўё рўпарасида ўша одам тургандай, — бўлади, нега бўлмайди! Сиз учун бу мумкин! Аммо мен учун, бу мумкин эмас. Мен кўкламни кутиб ётадиганлардан эмасман!

Менга ишлаган вақтимнинг ўзи кўклам! Ўша кўклам мени кутсин!»

Бухоро шаҳрининг ҳар ерида турли қурилишлар бошланиб кетди. Уларнинг энг йириги ва ҳатто мўғул истилосидан кейинги энг улкани Улуғбек мадрасаси эди. Меъмор Нажмиддин Бухорийнинг бевосита таклифи билан уста Ҳасанбек, Ҳусайнбеклар, кулол, кошинпаз Абутолиблар ишга тушиб кетишди. Меъмор ёнида Зулфиқору Заврак ҳамда корфармо Исмоил Исфаҳоний шай турарди. Меъмор бу мадраса алоҳида кўрку хуснга эга бўлади, деб Абутолиб ва Абуалиларга ҳозирданок ложувард зард кошинларни ясаб, пиширавериш лозимлигини айтган. Нома ёзиб, Косондан уста Обид ва уста Худойберганларни ҳам чақирди. Улуғбек мадрасаси қурилаётганини эшитиб, Қаршидан нажжор Абдулазиз Намангоний ва бошқалар ҳам етиб келишди. Бадиа билан Зулфиқор Тошкандан бошлаб келган уста Қудрат, уста Исмат, уста Ҳикматлар оғалари уста Нусрат билан бирга ишга тушиб кетишди. Бухоро шаҳри атрофидаги ўнга яқин хумдонларда ғишт пиширилди. Уба ва Қарнобдан қуму тошлар келтирилди. Шаҳардаги энг яхши сангтарошлар, наққошу ганч усталари бевосита Исфаҳоний ташаббуси билан бу ерга жалб этилди. Бошқа ердаги қурилишларга нисбатан бунда иш ҳақи кўпроқ тўланарди. Устолардан ташқари бу ерга оқиб келаётган мардикорларнинг ҳам саноғи йўқ.

Мадраса қурилишининг пойдевори қўйилиб, ғишт терила бошлаганида, Фаввос Муҳаммад Ҳирий ҳам етиб келиб қолди. Бу гапни эшитган Фаввос Ҳиротда ортиқ туролмай яна халтачасини ақчага тўлдирган эди. «Мени чол бўлиб, алжиб қолди деб ўйлабмидингиз, йўқ, мен чинакам мадрасани энди қураман», дегандек, Меъмор унинг кўз олдида мағрур турарди. Меъмор Фаввосни илиқ кутиб олиб, яна ўз қаноти остига олди. «Мен ҳам, онангиз ҳам бу хабарни эшитганингиз ҳамон Ҳиротда туролмай қоласиз, деб ўйлаган эдик. Шунча йўл юриб, бизга тирак бўлмоқ ниятида келганингиздан ғоятда миннатдорман», деди Меъмор Фаввос Муҳаммаднинг елкасига қоқиб.

Фаввос Муҳаммаднинг гапига қараганда, бир қўл, бир оёғи шол бўлиб қолган Аҳмад Чалабий кейинги

пайтларда Ҳирот четидаги рофизийлар маҳалласига кўчибди. У аввал таносил дардига мубтало бўлиб, кўз жияклари, лаблари, бурун учлари яллиғланиб, яра бўлиб юрар экан. Анча ирганчиқ ва искирт бўлиб қолган Аҳмад Чалабийдан таниш-билишлари ўзларини четга тортган. Аҳмад Чалабийнинг дарди кейинчалик ўзгариб, башаралари қизариб, ола-була бўлиб қолган... Унинг корфармо бўлиб олиши ҳам қиморга боғлиқ экан... У яқинда ўлибди.

Ҳиротлик, тошкандлик, самарқандлик, бухоролик ҳамма уста ошнолари яна Меъмор атрофига тўпланишди.

Бадианинг таъбирича, сочилган дурлар қайта тўпланди... Шу киш ойларида Хуросондан катта карвон билан келган савдогарлар орасида Ҳорунбек ҳам бўлиб, у Талаба Фармон кал, Али мешкобчиларни ҳам бошлаб олиб келибди. Улар Меъморнинг Бухорода яна мавқеи барқарор бўлганини эшитиб, хурсандликларидан бир муддатга ҳашарга келишибди. Улар эл кўзига мардикор бўлиб ишлаётган бўлсалар-да, аслида Меъмор ёнида эканликлари, садоқату эътиқодлари илгаригидай мустаҳкам экани, қатл этилган бир Низомиддин — юз Низомиддин бўлганини билдирмоқчи бўлардилар. Уларни Меъмор оиласидан бўлак ҳеч ким танимасди. Ўзларини бошқаларга маълум қилмасликни Меъмордан ҳам, Завраку, Зулфиқору Бадиадан ҳам илтимос қилишган эди.

— Уста, сиз бизнинг суянган тоғимизсиз, — деди ёлғиз турган Меъморга Ҳорунбек бир куни. — Сиз бизнинг қаторимизда туриб, золимларга қилич кўтармасангиз ҳам, бари бир ўзингизнинг олижаноб дилингиз, фуқаропарварлигингиз билан бизнинг суянчимиз, тоғимизсиз, Фазлуллоҳ Астрободий, Саййид Имомиддин қатл этилди. Амир Қосим Анвар бадарга қилинди. Каклик ўз тоғини қандоқ яхши кўрса, биз ҳам Ҳирот деган қафасдан учиб, соғиниб, ўз «тоғимиз»га келдик. Бир муддат сиз ҳазратни зиёрат қилиб, соғ-саломатлигингизни кўриб, яна Хуросонга учиб кетамиз.

— Сизларни соғ-саломат кўрганимга юз қатла шукур қиламан! Сизларни кўриб ўғлимни кўргандек бўлдим. Доимо саломат бўлинглар!

Аммо кейинчалик Ғаввос Муҳаммаднинг отасидан келган номада ёзилишича, баҳор ойларида Хуросонга қайтиб борган Ҳорунбек ва яна бир қанча одамлар ушланиб, осиб ўлдирилган. Бу одамлар ичида «Талаба» номи билан юрган Абдулрашидхон Ҳиравий, ўзларини «Саркарда» ва «Интиқом» деб юритган ҳуруфийлар — Қулмуҳаммадхон, Оллобердихон, ҳамда Али мешқобчи, Фармон кал ва Парфи сўтаклар ҳам бор экан. Сарой жарчилари «Маймана шаҳрида исён кўтарган Ҳорун бўзчи шериклари билан қўлга тушиб, осилди...» деган гапни бир ҳафта жар солган.

Бу гапни эшитган Меъмор бирдан бўшашиб, хомуш бўлиб қолди. У дуо ўқиб, ўлган ошнолари арвоҳига бағишлади. Шу кун ишга ҳам чиқолмади...

Баҳор кириши билан «Улуғбек Мирзонинг Бухорода қураётган мадрасаси» донғини эшитган устод Қавом ўғли билан бирга Бухорога келди. Бир ой мобайнида меъмор Нажмиддин Бухорийнинг азиз меҳмони бўлиб, ундан сўнг Самарқандга жўнаб кетишди. У Меъмор лойиҳасию ишнинг боришини кўриб, дўстига таҳсинлар ўқиди. Гарчи тилига чиқармаса ҳамки, дилида фарзанди қатлидан кейин руҳий тушкунликка тушиб, уйга тикилиб, ғам ичида ўлиб кетади, хаёл қилган. устод Қавом Меъморнинг ғайрату шижоат билан, иштиёқу баланд руҳ билан иш олиб бораётганини кўриб таажжубланди. Ошнасига худодан мададу ривож тилади. Хўмрайиб юрган Худодобек катта мансабдор бир хонадонга куёв бўлганига қарамай, Зулфиқор қаршисида маъюс бош эгди. Аслида Зулфиқору Бадианинг бахтига ҳасад билан қараётган бўлсада, Бухоро унинг кўнглига ёқмаётганини айтиб, отасини бундан тезроқ кетишга қистади.

Ёз ойларида Бухорога келган Хўжа Юсуф Андугоний билан Жаъфар Табризийлар ҳам Меъморнинг азиз меҳмони бўлиб, мадраса қурилишини томоша қилишди. Бир муддат туриб, сўнгра улар ҳам Самарқандга жўнашди.

Меъмор Бухорийнинг илгариги қурилишларини тасвирлаганимиздек, бунда ҳам қизгин меҳнат жараёни бошланди. Мадрасанинг гиштин деворлари ҳамманинг кўзи олдида қад кўтара бошлади. Меъморнинг партушакда ётиб оҳ-воҳ уришлари тугаб, нос чекишга

ҳам вақт тополмас, уни гоҳ лойиҳа устида, гоҳ ганч-хок қораётганлар ёнида, гоҳ ғишт тераётганлар, гоҳ аравакашу нажжорлар орасида кўриш мумкин эди. Ҳамма ишлар Меъморга келиб туташган; ҳамма жойда бош-қош, ҳамма унинг маслаҳати билан иш қиларди.

Улуғбек мадрасаси жадаллик билан қурилаётган бир кўтаринки пайт эди.

Меъмор ҳеч қачон бунчалик ғайрат ва иштиёқ билан ишга киришмаган, уста Ҳасанбек, уста Обидлар бунга кўриб ҳайратланишарди. Меъморнинг шижоати уларга ғайрат бағишларди.

Баъзан Бадиа ҳам овқат тайёрлаб, қайнатаси, отаси ва эрига қолдириб кетарди; Меъмор қизининг бунда пайдо бўлиб қолиши бухороликларга анча эриш туюлиб, ёш, келишган жувоннинг одамлар ичидан ўтиб, Зулфиқор ёнига бориши кўпларнинг ғашини келтирарди. Гарчи Ҳиротда бу одат одамларнинг унча эътиборини тортмас, ортиқча ўраниш одати бўлма-са-да, Бухоро бунга асло йўл қўймасди. Зулфиқор ўз онасию сингилларига: «ҳиротликлар эркинрок, кейинкейин жойига тушиб кетади, ҳайратланманглар», дерди. Бадиа бўлса, мадраса қурилишига бориб, отасининг ишларига аралашидан асло тортинмас, бу мадрасанинг катта равоқларига кошин билан юлдузлар тасвири тушажаги, бунда Улуғбек Мирзо фармони билан йигит-қизлар ҳам илм олажаги... ҳақидаги гаплар унинг қулоғига етган. Отасининг янгидан бошланиб келаётган шаъну шавкати, кўтаринки руҳ Бадианинг яна илгаригидай шаддодлигини кўзгаб турарди. Қайнана, қайнсингилларининг баъзи таажжубланишларига ҳам парво қилмасди. «Самарқанд шаҳрини мўғуллардан ҳимоя қилишда, сарбадорлар орасида эркаклар билан бир қаторда аёллар ҳам яроғ кўтариб кўчага чиққан бўлса, Сароймулк хоним, Гавҳаршод бегим давлатни идора қила олган бўлсалар... нечун мен ўз отамга қарашолмайман! Мен ҳамма бино қурилишларида аралашганман...» дерди.

- Ҳарқалай, бу шаддод қизнинг энди ўзини қўлга олиб, фақат ўз хонадонининг бекаси бўлишини бу ердагилар жуда-жуда истарди. Бухоро Хуросон эмаслигини ётиғи билан тушунтиришга ҳаракат қилишарди.

Лекин энг муҳими — ғайрат ва иштиёқ билан меҳр қўйиб ишлаётган Меъморнинг Бухоро шаҳри ўртасида, Минораи Калоннинг шундоқ биқинидаги Деггарон маҳалласида кун сайин қад кўтараётган мадрасаси эди. Унинг кўз олдида кўркам равоқлар, ложувард кошинлар, беқиёс шарафалар ўзини кўрсата бошлаётган эди.

Иш қизғин кунларнинг бирида Меъмор билан уста Нусрат ўртага тушиб, Заврак билан қорақизни унаштириб қўйди. Меъмор бу икки ёшнинг никоҳ тўйини кечиктирмай, шу яқин кунларда ўтказишни тайинларди.

Бу воқеа ҳаммадан кўра Бадиани шод этди, у ўз орасидан ҳам аъло кўрадиган Заврак Нишопурийнинг бахт топаётганидан ниҳоятда хурсанд эди.

XLII

ИЛОН ҚАСДИ

Жуфти ўлдирилган илон ўч олармиш...

Пайшанба куни тушга яқин юпқа пишириб, мадраса қурилишига кетаётган Бадиани айланма тор кўча муюлишида турган довдирнамо бир бола тўхтатиб, Зулфикор оға сизни мана бу ховлида кутяпти, деди. Бадиа аввал ҳайрон бўлиб болага қаради, Зулфикорнинг номини эшитгач, рўпарасидаги очик эшик ёнига келиши билан қандайдир бир кучли қўл унинг оғзини маҳкам бекитиб, қучоқлаганча қоронғи бир хонага судраб кетди. Унинг барқашдаги юпқалари ҳам қоронғи далонга сочилди. Капалаги учиб кетган Бадиа нотаниш бир бадбашара одам рўпарасида турганини кўрди. У одам дарҳол эшикни қулфлаб, этиги қўнжидан пичокни суғуриб олди. Бадиа нимқоронғи хона охиридаги эшикка тисарилди; бу ланг очик эшик ховлига олиб чиқади, хаёл қилиб, қочди. Кетидан пичоқ ушлаган одам ҳам кирди. У хона гиштин бир қоронғи хужра бўлиб, ховлига очилган биттагина тўйнуги бўлиб, чиқиб кетадиган биронта ҳам эшик ёки деразаси йўқ эди.

— Қўлга тушдингми? — деди одам пичоғини яр-

қиратиб, эшикни гавдаси билан қоплаб. — Мени танимаяпсанми? Мен сени анча вақтдан бери пойлаб юрган эдим. Мен сенинг изингдан қанча ақча сарфлаб бу ерга ҳам келдим. Равоч сайлига изингдан чиқиб, сени ўғирлаб кетмоқчи бўлдим, аммо ошнам пичоқ еб ўлиб кетди. Мен сени қумда тутиб, олиб кетмоқчи эдим, аммо овчи тирандозлар менга халакит берди. Мана, изингдан Бухорога ҳам келдим... Аммо отанг сени ўз шогирдига берди... Мен сени ўн уч яшар вақтингдан яхши кўраман, ҳамма вақт сени кузатиб юрганман. Сенинг қилиқларинг, гапларинг, сенинг қошу кўзларинг... Мен Ҳиротдаги бир гўлаҳнинг ўғлиман, ортиқча давлатим йўқ, ақчам ҳам. Энди гап битта! Мен билан бир лаҳза бирга бўласан! Шунда умр бўйи омадсизлигимни ювиб юборган бўласан! Бир умрга сендан ризо бўламан. Мен сени деб неча ўлимга дучор бўлдим, азоб чекдим, ақчаларим кетди... Мен ҳозир мадраса қурилишида мардикор бўлиб ишляяпман. Ҳиротда ҳам Аҳмад Чалабий жаноблари кўлида ишлаган эдим. Кел, Бадиа!

— Яқинлашма! — деди Бадиа ўрнидан туриб, ҳозироқ сапчишга тайёрланаётган ёввойи мушукдек. Унинг кўзлари катта очилиб, ҳужумга шайланди.

— Гапларимни тушунмадингми?

Бадиа миқ этмади.

— Гапир!

У яна тикилганча, ҳозироқ ҳужум бўлишини пойлаб миқ этмай тураверди.

— Бизнинг овозимизни ҳеч ким эшитмайди. Дод солсанг ҳам бу ердан овоз чиқмайди!

— Номард экансан!

— Нима десанг ҳам майли. Фақат...

— Ўлдиришинг мумкин, лекин ниятингга етолмайсан!

— Етаман! Агар сен ҳозироқ рози бўлмасанг, бу ерда қолиб кетасан! Бир-икки кундан кейин, бари бир сенинг номинг қора бўлади. Очикда юролмайсан! Отанг ҳам бу шармандаликка чидолмай ўлади. Офанг Низомиддиннинг ўлдирилиши — отангнинг номини қора қилган. Бу воқеа хонадонингизни эмас, динсиз амирзода Улуғбек қурдираётган мадрасани ҳам таққа тўхтатади. Одамлар тарқаб кетади, гишт хумдонлар совийди...

— Йўқол, аблах!

— Ўйлаб кўр, бекам! — деди ҳалиги одам нариги хонага ўтиб, йўлакда ерга сочилиб ётган юпқаларини баркаши билан Бадианинг олдига ташлаб, иккала эшикни ҳам қулфлаб ташқарига чиқиб кетди.

Бадиа шу турганча қотиб тураверди.

Нима бўлди ўзи? Оёқ остида, қопқон бор экану буни пайқамай қўлга тушиб ўтирибди-я! Бир қўлга тушдинг, ханжар ёрдам берди. Икки қўлга тушдинг, яна ўша ханжар қутқарди. Энди сени ким қутқаради? Ўлимдан ҳам шармандалик оғир. Ҳатто унинг сўйиб ташланган ҳолда бир хужрадан топилиши — қандай даҳшат! Зулфиқор бош кўтариб юролармикан?! Ота-оналари ҳам тамом бўлади. Дарҳақиқат, мадраса қурилиши ҳам тугайди. Нахотки, бу газандани Аҳмад Чалабий йўллади экан? У Мирзо Улуғбекни ҳам динсизликда айбламоқда, демак, унинг ҳам душмани. Бу ерда катта гап бор... Яна отамнинг шўри. Мен нодон қизга, ялвиллаб юрма, бу ер сенга Ҳирот эмас, деб неча маротаба тайинлашган эди.

Мен нима иш қилиб қўйдим?

У атрофига, фиштин деворларга кўз югуртирди. Қалин деворнинг кичкина туйнугидан ҳовлига қаради, жимжитлик. Эшик ниҳоятда мустаҳкам, қалин ёғочлардан ясалиб, зулфинида каттакон қулф турарди. Эгалари кўчиб кетган ҳовлига ўхшарди.

Бадиа эшикнинг маҳкам қулфланганини кўргач, зах хонани яна бир айланиб, қўлга илинадиган бир нима қидирди. Бўйраю наमतдан бўлак ҳеч нима йўқ. Фиштин деворни титкилаб кўрди — девор метин. Ҳамма вақт нимчаси ичига тақиб қўядиган кичик ханжар ҳам йўқ. Келин бўлганидан сўнг бунақа ишларни йиғиштириб қўйган. Пичоқ олиб юришни, ўғил болаларга ўхшаб кийинишни Зулфиқор ёқтирмасди. У ёқтирмайдиган ишни қилмас, чунки азамат Зулфиқор уни ўз аслига — хотинлигига қайтарган эди... Бадиа кўрқув ичида яна хужрани айланиб чиқди; девор фиштларини жон-жаҳди билан тортди. Бўйра тагидан бир ҳовуч тупроқ йиғиб олиб, уй бурчагига қўйди. Туйнукдан ҳовлига қаради, ҳовли жимжит. Туйнук атрофини тимирскилай бошлади. У тирноқларининг қонаб кетганига ҳам қарамай, туйнук ёнида бир синиқ фишт парчасини кўчириб олди.

У ҳозир пичоқ ушлаган бадбашара одам унга ёпишиб наMATга босишини кутар, кўлидаги гишт парчаси билан мўлжалга уришга чоғланарди.

Бир муддатдан сўнг ўша одам яна кулфларни очиб, кўлида пичоқ, ичкарига кирди. Бадиа кўлидаги гиштни орқасига бекитди.

— Ўйлаб кўрдингми? Гапимга уна! Бир лаҳзадан кейин сени чиқариб юбораман...

Бадиа миқ этмай, ўқрайганча турарди.

— Кел энди, жаҳлингдан тушгандирсан. Ҳеч нима бўлмайди, бир лаҳза... Такдирга тан бериш керак. Гўзал бўлишнинг, шўх бўлишнинг мана шунақа томонлари ҳам бор, мен сени фақат кучоқлайман. Мен ҳам дунёга умид билан келганман. Орқангдан юриб шунча азоб чекдим, бир лаҳза мени хурсанд қилсанг, умримдан розиман. Мен сени қийнамайман, кела қол. Бир лаҳза мени подшоҳ қил, Бадиа!

— Яқинлашма!

— Ҳали шундоқми? Бўпти! — у эшикларни кулфлаб яна ташқарига чиқиб кетди. Шу кетганича, кечгача кўринмади.

Уйда юпқа пишаётганини, ҳали замон Бадиа олиб келиб қолишини кутиб, деворда гишт тераётган Зулфиқор дамо-дам кўча томонга қараб кўярди. У отасини, устодни, Заврагу Фаввосни юпқа келишидан огоҳлантириб, бирга овқатланишажagini айтган эди. Вақт тушдан оғиб кетган, Заврак бетоқат, узоқдан Зулфиқорга ишора қилиб, қорнини кўрсатди: «Пиёзнинг пўчоғи бўлиб кетди... Юпқа қачон келади?» «Бир оз сабр қилинг, ҳозир келади», деди Зулфиқор кўчадан кўз узмай. Бадиадан ва сингилларидан дарак бўлмагач, Зулфиқор ҳайрон бўлиб отасига қаради.

— Бетоқат бўлиб ўтиргандан кўра югуриб уйга бориб кела қолсанг бўлмайдим! — деди уста Нусрат ўғлига қараб. У терлаб-пишиб ганчхок ташлаб, гишт терар, ёнидаги гишт олиб бериб турган шогирдларни ҳам шошираётган эди. У ишни қўйиб, уйга жўнади. Келса, Бадиа йўқ.

Онаси унинг баркашга юпқа териб, олиб чиқиб кетганини айтди. Улар ҳайрон бўлишди. Қаёққа бориши мумкин?

— Қударайимизнинг ёнларига кетдимикин?

— Эҳтимол... — деди Зулфиқор хайрон бўлиб турган онасига тикилиб. — Мен югуриб бориб келай,— Зулфиқор шу лаҳза яна кўчага чикди. Атрофга аланглаганча жадал қадам ташлаб Намозгоҳ маҳалласига жўнади.

Эшикдан шошиб кириб келаётган Зулфиқорни кўрган Маъсума беканинг ранги ўчди. Зулфиқор ўзини қўлга олиб, салом-аликдан кейин сўради:

— Бадиа келмадими?

— Йўқ! — деди айвонда ўзига тикилиб турган қайнаси.

— Тушда юпқа қилиб, мадрасага олиб бораман, деб чиқиб кетган эканлар. Анча кутдик, келмадилар. Бу томонга, ўтдиларми, деб ўйлаган эдим.

— Йўқ, болам, келгани йўқ. Қаёққа кетган бўлиши мумкин?

— Эҳтимол, кўшнимизникига киргандир, — деди Зулфиқор, — хабар олай.

— Бунақа одати йўқ эди-ку? Наҳотки сизларни куттириб, кўшниникига кириб ўтирса! Тавба, бундай одати йўқ эди-ку?

— Мен яна хабар қиламан, — деди эшикдан чиқа туриб Зулфиқор.

— Албатта хабар қилинг! Мен кутиб ўтираман.

Зулфиқор кўчаларни айланиб, яна мадраса қурилишига келди. Давра қуриб чой ичиб ўтиришган Меъмор ҳам, отаси ҳам, Заврак ҳам, Ҳасанбек-Ҳусайнбеклар ҳам, уста Обид ҳам... бу ерга келмаганини айтишди. Зулфиқор яна югурганича уйга келди.

— Борми? — жонҳолатда сўради кампир.

— Йўқ.

— Наузамбилилло!.. Ё қудратингдан! Қаёқда бўлиши мумкин?

Зулфиқорнинг ҳам, онасининг ҳам ранги ўчди.

— Билмасам! Унга ҳадеб кўчага чиқаверишни ким қўйган? Оч қолаётгани йўқ эди-ку! Укалари олиб бора қолса ҳам бўларди-ку! — Зулфиқор тутакча бошлади.

— Бир оз сабр қил, болам.

— Нимасини сабр қилади? Унинг бу ерда борадиган жойи йўқ! Қаерга боради?! У ҳали шаҳарни ҳам яхши билмайди!

— Сабр қил, келиб қолар.

Зулфиқор боши қотган, лаблари гезарган, секин пешайвон зинасига ўтирди.

— Қаёққа кетган бўлиши мумкин? Тавба!

У яна ўрнидан дик этиб туриб, мадраса қурилишига югурди. Чой ичаётганлар ўринларидан туриб, ишга тушиб кетишган эди. Девор тепасида турган Меъмор «Борми?» дегандек Зулфиқорга ишора қилди. Зулфиқор бош чайқади.

Ҳамма хайрон.

Кечгача Зулфиқор зир югурди, аммо ҳеч ерда Бадиа йўқ. Кечқурун Меъморнинг бетокат бўлаётганини кўрган корфармо Исмоил Исфаҳоний унинг руҳсати билан отга миниб, ҳоким маҳкамасига жўнади. Муҳим ишлар билан келган мансабдорларни дарҳол қабул қилишини билиб, муншига маълум қилди. Кўнгилсиз гапни эшитган маҳкама амалдорининг ўзиёқ шу лаҳза, ховлида шай турган олти отликни шаҳар дарвозаларини бекитиб, шубҳали кимсаларни ушлашни топширди. Отлик навкарлар чопганча, дарвозабонларга хабар қилгани жўнашди. Айниқса, Шайх Жалол ва Мозори Шариф дарвозаларига одам қўйиш кераклигини уқтириб, илгари ҳам шундай бир киз олиб қочиш воқеаси бўлган, бу ишни бухороликлар қилмайди, қумдан келган қароқчилар қилади, деди маҳкама мирзоси. Шу лаҳзанинг ўзидаёқ Тархон ҳазратлари номидан ясовулбоши раҳбарлигида Деггарон, Сўфиён, Заргарон, Равгангарон, Намозгоҳ маҳаллаларини тафтиш қилишни, хонадонларни ҳам тинтишни, қандай бўлмасин, Меъмор кизини тезда топиш кераклигини буюрди. «Сиз бориб дам олаверинг, бу иш учун ҳазрат ёнларига кириб ўтиришнинг хожати йўқ, биз топмай қўймаймиз! — деб Исфаҳонийни тинчлантирди. — Қаёққа кетарди?!»

Исфаҳоний маҳкамадан чиқиб, Меъморникига келди.

Зулфиқор тун бўйи Бухоронинг у дарвозасидан бу дарвозасигача югурди. Ясовулбоши одамлари билан шубҳали ховлиларга кириб ҳам чиқишди. Бадиа ҳеч қаерда йўқ.

Эртасига Меъмор ишга чиқолмай, уйда ётиб қолди. Юраги ёмон бўлиб, юришга ҳам мажоли келмади.

Қурилишда ишлаётган кишилар орасида парокандалик, ҳар хил миш-мишлар пайдо бўлиб, ишнинг мазаси қочаётганини сезган Меъмор хотини ва Заврақнинг қаршилиқ кўрсатишига қарамай, тагин мадраса қурилишига келди. У индамай, ўтган кунги ишни давом эттираверди. Пастда, деворлар устида ишлаётган одамлар Меъморга қараб қўйишар, у юрагида мислсиз алам билан ғишт терарди. У кўп вақт лойиҳа чизиб, одамларга буйруқ ва маслаҳат бериб ўтирмай, ўзи бир ердан ишга тушиб кетарди. Дарвоза ва хонақоҳ тепасидаги гумбазларни, меҳроб равоқи ғишталарини аксар ўзи кўярди. Меъморнинг миқ этмай ишлаётганини кўрган уста Нусрат, уста Обид, уста Худойберган, уста Ҳасанбек, Ҳусайнбеклар, шогирд ва мардикорлар ҳам миқ этмай ишларди...

Кеча кечқурун яна эшик очилиб, рўпарада ўша даҳшатли башара пайдо бўлди: бир қўлида пичоқ, бир қўлида косада сув эди. У сувни Бадиага яқин ерга қўйди.

— Кел энди...

Бадиа миқ этмади.

— Бекорга нобуд бўлиб кетасан!

— Яқинлашма! Пичоқ уриб ўлдиришинг мумкин! Бундан бошқа нарса қўлингдан келмайди.

— Нодон! Мен сени аллақачон чиқариб юборган бўлар эдим.

Бадиянинг кўзлари катта очилган, у ўзига ташланиб ражимоқчи бўлаётган қашқирни кузатиб турарди. У ниҳоятда чанқаб, лаблари қуриб кетган эди. Ўйламай ташланган бир қадам уни не ҳолга солиб қўйди? «Нега мен ўйламай-нетмай у йўлакка кирдим? Наҳотки мен шу даражада нодонман! Энг даҳшатли пайтларда ҳам қон тўкиб бўлса ҳам қутулиб чиққан эдим-ку? Ихтиёриддин қалъасидан ҳам қутулиб чиққан эдим-ку? Наҳотки шу хужрада қопқонга тушиб шармандаларча ўлиб кетман!»

— Ётавер бўлмаса! Ана, сувни ич! — ҳалиги одам яна эшикларни қулфлаб чиқиб кетди.

Бадиа сувни ичмоқчи бўлдию дарҳол ўзини тўхтатди, сувга доруйи беҳуш қўшилган бўлса-чи? У сувни тўкиб юборди.

Туннинг ўрталарида эшик очилиб, бир кўлида шам, бир кўлида пичоқ билан яна ўша одам кирди.

Бадиа яна ўша ерда турганича индамай, хужумни кутди.

— Тўкиб юборибсан-ку, нодон! — у Бадиага бошдан-оёқ тикилди. Бадиа титрар, аммо хозирок қурбон бўлиб кетишга тайёр эканини, пичоқдан қўрқмаётганини пайқаган ҳалиги киши дағдаға қилди. — Ётавер! Шу ерда чириб кетасан!

У яна ташқарига чиқиб, эшикларни кулфлади.

Тонг отганда бадбашара одам яна кирди. Яна ўша хол. Куннинг ўртасида, кечқурун ҳам ахвол бир хил бўлаверди.

— Сен нима, шу ерда ўлиб кетасанми?

Бадиа индамади.

— Гапир!

— Мени чиқариб юбор!

— Сен менинг ошнамни ўлдиргансан!

— Ошнанг мени олиб қочмоқчи эди. Мен ўзимни кутқараман деб... Бу ишингдан наф чикмайди. Зўр келса пичоқ уриб ўлдирарсан. Агар ниятинг шу бўлса, ур пичоқингни!

— Ёш жонингни хазон қилма! Ота-онангга зомин бўласан...

Бадиа миқ этмади.

— Ётавер шу ерда! Сўзимга кирмадингми, ўзингдан кўр!

Бадиа миқ этмай тураверди.

У одам яна ташқарига чиқиб, эшикларни кулфлади. Ҳовлига чиқиб туйнук ёнига келди:

— Эшит! Агар гапимга кирсанг, мен сени Бухородан олиб чиқиб кетаман. Сен мени мардикор деб ўйлама, мен ҳам катта мансабдор кишининг ўғлиман... Ҳали тунда бу хонага каламушлар, жинлар келади.

Яна жимлик.

Номаълум одамнинг ҳовлидан чиқиб кетаётган шарпаси сезилди.

Ҳолдан кетган Бадиа унинг қораси йўқолиши билан ерга ўтириб, деворга суянди. Беҳол бўлиб, чўзилиб қолмаслик учун ўзи пиширган юпқадан бирини олиб еди. Чўнқайиб ўтирганича яна тонг оттирди...

... Икки кундан бери югуриб, холдан кетган Зулфиқор эрта билан яна уйдан чиқиб, Мозори Шариф, Шайх Жалол дарвозалари томон кетаётганида уйларида унча нари бўлмаган тор кўча муюлишида ўтирган девона бола уни тўхтатиб, қўли билан рўпарадаги бекик эшикни кўрсатди.

— Ажина, ажина... — деди у кўзларини ола-кула қилиб. Девона болага қўл силтаб, эътибор бермай шошиб кетаётган Зулфиқор анча нарироққа борганда тўхтаб, унга қайрилиб қаради:

— Ажина?

— Ҳа, ажина бор, — у тошга ўтирган жойидан туриб, бориб, эшикка қулоқ осди, — ана, ажина!

Зулфиқор ҳам бир муддат тўхтаб беихтиёр бориб, эшикка қулоқ осди. Ичкаридан хотин кишининг «Ким бор! Қутқаринглар!..» деган товуши секин эшитиларди. Зулфиқор эшикни итарди, зич танбаланган. У сакраб деворга, ундан томга чиқиб, ҳовлига тушди. Яна жим қулоқ осди. Чап томонда, кичик бир тўй-нукдан яна ўша овоз эшитиларди: «Қутқаринглар... қутқаринглар...» Зулфиқор югурганча бориб, эшикка ёпишди. Эшик зулфинига отнинг тақасидек қулф солинган. У жонҳолатда эшикни итариб, кесакиси билан бирга бузиб кирди. Иккинчи хона эшигини ҳам тепиб, бузилган эшик билан уриб, кесакларини бўшаштирди. У югуриб бориб уйдан тешами, бўлта олиб келишга ҳам сабри чидмай, киравериш эшикка тираб қўйилган танба ёғоч билан бир неча бор уриб, ичкари эшикни ҳам қулатди. Ярим қоронғи хонага кирди. Унинг рўпарасида фиштин деворга суяниб, қўлида фишт парчаси ушлаб турган Бадиа Зулфиқорга тикилиб қараб қолди. Зулфиқор ерда ётган баркашу юпқаларга, ундан сўнг телбасифат, кўзларини ола-кула қилиб турган Бадиага тикилди:

— Нима бўлди?

Бадиа индамади.

Зулфиқор бориб Бадиани кўтариб олди. Ўзини аранг тутиб турган Бадианинг қўлидаги фишт ерга тушиб кетди. У Бадиани кўтарганча, қоронғи хоналардан зинғиллаб борарди. У то уйга етиб олгунча ўша девона бола билан яна бир хотин кўрди. Бадиани ўз хонасига олиб кириб ётқизиб қўйди. У сув

сўради. Бадиа сувни ичиб, беҳол Зулфиқорга қаради: «Чалабий кишилари» дедию хушидан кетди. Зулфиқор Бадианинг олдига онасини, сингилларини қолдириб, табибга, шунақаси мадрасага бориб, устодга, отасига, ундан сўнг, Намозгоҳга югуриб, «ох-воҳ» килиб ётган Маъсума бекага хабар етказди.

Орадан бир муддат ўтмасданоқ ҳамма қариндошу қадрдонлар Бадиа топилганини эшитиб, Зулфиқорларникига югуришди. Корфармо Исфаҳоний орқали хабар топган ясовулбоши от чоптириб келиб, ўша уйга бостириб кирди. Уй эгасини қидиртиришди.

Тушга бориб кўзини очган Бадиа ҳамма гапни Зулфиқорга айтиб берди. Машъум ниятига етолмаган одам асли хуросонлик бўлиб, отасининг душмани Аҳмад Чалабийнинг одами экани, Меъморнинг кўлини ишдан совутиб, оҳу надомат билан ўлиб кетишини кўзлаб, анчадан буён Бадианинг изига тушгани маълум бўлди.

Маҳкамадан: «Қизил чопон, иягида ямоғи бўр, япасқи бурунлик, ўттиз-ўттиз бешларга кирган одам қайси дарвозадан чиқиб кетишга ҳаракат қилса, ушлансин! Чиқиб кетаётган карвонлар ҳам пухта тафтиш этилсин!» деган фармон берилди. Ўша тор кўчада юрадиган девона бола ҳам маҳкамага олиб келиниб тафтиш этилди. Уй эгаси Галаосиёда тегирмончилик қилаётганини аниқлаб, у томонга одам юборилди.

Бир ҳафта ичида ҳаммаёқ қидирилиб, тафтиш этилди. Аммо «Чалабий одами» ҳеч қаердан топилмади.

У учинчи кунёқ шаҳарда отлик ясовуллар тинтув қилаётганини сезиб, Қарши дарвозасидан эшакда чиқиб кетаётган шу атрофлик дехқонлар орасида Қоровулбозор томон жўнаган эди.

Шу кунлари, Меъморнинг янги мадраса қуришга киришганини эшитган хожи табиб атай Меъморни кўргани Бухорога келган эди. Бу воқеа устидан чиқиб, Меъморнинг илтимоси билан уста Нусратникига келиб, Бадиани кўрди. У ҳар куни икки маҳал келиб, Бадиани даволай бошлади.

Хуросонлик мансабдор шахсларнинг Мовароуннаҳрга тумшуқ тикиб душманлик қилаётгани Шох Малик тархон орқали Самарқандга, Мирзо Улурбек қулоғига етказилди. «Меъмор қизининг йўқолиши»дан ташқа-

ри яна бир неча шунга ўхшаш хатти-ҳаракатлар со-
дир бўлган эди. Айниқса, Ҳожи Муҳаммад Порсо
ҳазратлари ва аҳли уламнинг фуқаро орасида эъти-
бори ниҳоятда кучайиб, маҳкама фармонлари эмас,
шайхулислом сўзларига қулоқ солаётганликлари Са-
марқандга етиб борган. Бу ишларда узоқдаги ўз ука-
си Иброҳим Султон кишиларининг қўли борлиги маъ-
лум бўлди.

— Хайрият, худо бир асради, — деди Меъмор
Бадиани кўргани келганида, кўрпачада Ҳожи табиб
билан бақамти ўтириб, — бўлмаса сен икки амирзо-
да фитнасининг қурбони бўлиб кетардинг. Амирзода-
лар тахт талашиб, саройда фитнани авж олдирадилар
ва лекин унинг азобини фуқаро тортади. Шундоқ
эмасми, Абдуласад хожи?

— Худди шундоқ, — деди табиб, — Қарши беги
асли кешлик бўлиб, ота-боболари сарбоз ўтган. Улар
Иброҳим Султонни маъқул кўришади, улар салтанат-
ни илм билан эмас, қилич билан кенгайтирмоқчи
бўладилар. Улуғбек Мирзо рўйи заминда қанча ша-
ҳарлар туриб, фалакка тикилиб ўтирибдилар, дейи-
шади. Бекнинг ўшандаги қилган ноинсофлигидан қат-
тиқ ранжидим. Кела туриб, бир муддат Чўли бобо
сардобасида тўхтадим. Сиз ҳазратни дуо қилмаган
чўпон йўқ. Сардоба қад кўтариб турибди.

— Бухоро Ҳирот эмас, қизим. Бу ерда очилиб-
сочилиб, ялвиллаб юриб бўлмайди. Бу ернинг феъли
менга маълум; сенга неча маротаба айтган эдим. Мана,
оқибат!

— Хайрият, худо бир асради, — деди Ҳожи табиб.

— Сизни кўзлаган одамлар бор экан, — деди
Бадиа, — ўша Чалабий... Уни ўлди, дейишган эди-
ку?

— Чалабий бўлмаса бошқалари бор. Улар мени
ўлдиришлари мумкин. Бу жуда осон. Аммо улар ме-
нинг илдиз-томирларимни узиб, секин-аста қуритмоқ-
чи. Шу йўл билан мени: «у меъмор эмас, шунчаки
жўн одам эди. Мана, Бухорода мадраса қурмоқчи
бўлди, қурби етмай, иш бузилди. Ҳиротдагини меъ-
морлар меъмори устод Қавом раҳбарлигида, Аҳмад
Чалабий кўмагида қурган эди...» деб гап тарқатмоқчи
бўлганлар. Бу йўл билан илмпарвар Мирзо Улуғбек-

ни ҳам «бизга ўхшаган шубҳалик» одамлардан ҳазар қилишга чақирмоқчилар. Ҳали жанг тугагани йўқ. Мен тирик эканман, жанг тугамайди. Жон қизим, энди ўзингга эҳтиёт бўл, кўчаларга кўп чиқма!

Бадиа хўп, дегандай бош кимирлатди. Лекин эртасига хонада ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб, чиройли бахмал нимчаси ёнига латтадан билинмайдиган кичик филофча тикиб, сандиқнинг бир чеккасида ётган кичкина ханжарини солиб кўйди. Бу ишни ҳеч ким билмайди, деб ўйлади. Дарҳақиқат, уста Нусрат хонадониди бу ишни ҳеч ким билмади. Фақат Зулфиқор сездию, ўзини билмаганликка солди.

— Қўлингда гишт бўлмаганда, қароқчи бир-икки мушт урганда, нима бўларди? — деди Зулфиқор тунда Бадиага тикилиб.

— Фақат ўша уйда ўлигим қоларди.

— Ҳиротда ҳам хушторларинг бор эди.

— Ҳа, мана! — деди у қўли билан Зулфиқорнинг ўзини кўрсатиб.

Улар эру хотин Чўли бобо берган каттакон почапўстин устида бир-бирларига хумор кўзларини тикиб, талпинишар эди...

XLIII б о б

ТАРИҲГА БИР НАЗАР

Қанча йиллар ўтиб кетди...

Талон-тарож, босди-босдилар товсилиб, Самарқанд ёнида Бухоронинг ҳам бир қадар осойишта тургани туфайли йиллар тез кечаётгандай туюлар эди. Мана орадан қанча йиллар кечибди, Меъморнинг икки невараси ва бир эвараси бор. Катта невараси Меъморбек, бобо касбини давом эттирди. Яқинда у ҳам уйланиб, ўрил кўрди. Ўғлига тоғаси — Низомиддиннинг номини кўйишди. Иккинчи невара қиз бўлиб, унга бир кам тўқсонга кириб ўтирган бувисси — Маъсума беканинг исмини кўйишди. Меъмор қариб, мункиллаб юрибди. Унинг қадрдон дўстларидан биргина Ҳусайнбекдан ташқари ҳаммалари соғ-саломат.

Меъмор қариб қолганига қарамай, уни зарбоф чопонларга ўраб, араваларда катта маъракаларга олиб боришар, унинг бир оғиз сўзию маслаҳатига умидвор кишилар Бухорода тўлиб ётарди. У пиру бадавлат қариди, шаҳарнинг улуғлари — ҳоким қушбегию шайхулислому Жоме масжида имомию ҳамма казо-казолар улуғ ҳамшаҳарлари Меъморни бениҳоя ҳурмат қиладилар. Кечмишлари кўп аламли бўлган, донишманд Меъмор Мирзо Улуғбек даврида қад кўтариб, фуқарою салтанат эҳтиромига сазовор бўлди. Унинг амали бўлмиш Мирзо Улуғбек мадрасасида таҳсил кўрган қанча талабаю муллаваччалар Меъморни яхши билишар, Бухоронинг кўрки ва энг гавжум ерларидан бири бўлган Улуғбек мадрасаси ярқираб турар эди. Меҳнат билан қаригани сабаблими, ҳар жума Меъмор кўлида ҳасса, пиёда битта-битта қадам ташлаб Жоме масжидига келарди. Унинг келаётганини кўриб, ёшлар, қариялар югуриб эшикдан чиқишар, янги гиламу шолчаларини Меъморнинг оёғи остига ташлашарди, унинг шу қаторлашиб қолган гиламлар устидан босиб ўтишини, кўтариб чиқишган гўдақларига бир қараб ёки унинг бошига қўл тегизиб, силаб ўтишини иташарди. Бизнинг фарзандимиз ҳам Меъмордек бўлсин, деб ирим қилишарди.

Нажмиддин Бухорий бўлса, Мовароуннаҳрда меъморчиликка, илму адабга, фалакиёт илмига равақ берган жангу жадалларга ружу қилмаган, осойишталикни сақлаб турган Улуғбек Мирзо номини хутбага қўшиб ўқир, у теурийзодаларнинг энг адолатлиси дерди. У Улуғбек Мирзога ғоятда камоли эҳтиром билан қарарди. Унинг «Зижи Кўрагоний» жадвалию китоблари хонасининг тўрида турарди. Мамлакат ободлиги осойишталик, меъморчиликнинг тараққий этиб кетгани туфайли Зулфиқору Бадиа, Заврагу Ғаввос, Ҳасанбегу Абутолиблар ҳам Меъмор каби ўз нияту орзуларига етгандек, Бухорою Самарқандни дунёдаги энг адолатли шаҳар, деб хисоблардилар...

Аммо шу йиллари Мовароуннаҳрда ва унинг пойтахти — Самарқандда нима гаплар бўлмоқда, баъзилар билиб, баъзилар билмасди.

Гап шу ерга етганда, хурматли китобхон, Сизнинг диққатингизни яна тарихий саналарга тортаман:

... Улуғбек Мирзо билан Дашти Қипчоқ ҳокими Бароқхон ўртасидаги муносабатлар тез орада бузилди. Бароқхон мустақил хон бўлишга ҳаракат қилиб, ўша вақтда муҳим савдо шаҳари ҳисобланган Сирноқ, Сирдарё бўйидаги ерларни даъво қилиб чиқди. Бароқхон Сирноқ шаҳри унинг бобоси Ўрусхон кўлида бўлиб келганлигини ва бу шаҳарни бобоси обод қилганлигини даъвоси учун асосий важ қилиб кўрсатди.

Бунга жавобан Улуғбек Сирдарё бўйида яшовчи кўчманчи Дашти Қипчоққа қарши юриш бошлади, унинг кўшинига укаси Муҳаммад Жўқийнинг навқарлари ҳам келиб қўшилди. Юриш Улуғбек Мирзо кўшинининг тор-мор бўлиши билан тугади. Бу мағлубиятдан кейин Улуғбек Самарқанд тахтидан ва Мовароуннаҳр ҳукмронлигидан ажралишига сал қолди. У юзи шувут бўлиб пойтахтга қайтиб келганида, душманлари бўлмиш руҳонийларнинг фитнаси билан шаҳарда унга қарши ҳаракат бошланади. Мутаассиб руҳонийлар шаҳар дарвозасини беркитиб, Улуғбекни пойтахтга киритмасликни талаб қиладилар. Бу мағлубият Улуғбекка шу қадар ёмон таъсир этадики, то отаси вафотига қадар ва ҳатто қипчоқлар хужум қилган пайтларида ҳам уларга қарши ҳеч қандай юриш қилмайди.

Шоҳрухнинг вафот этиши билан Хуросонда ва Мовароуннаҳрда тўполонлар бошланиб кетди. Гавҳаршод бегим невараси Алауддавлани Темур тахтига ўтқозиш ниятида бўлса ҳам, бироқ бу ниятни очик айтолмади, чунки одатга кўра бу тахтга Шоҳрухнинг катта ўғли Улуғбек ўтириши керак эди. Улуғбек Мирзо Хуросон тахтини босиб олмоқчи эканини ҳеч кимдан яширмади. Жуда мушкул бир пайт эди. Гавҳаршод бегим Улуғбек Мирзо билан аччиғлашиб, лашкарга сардорлик қилишни Улуғбекнинг ўғли Абдулатифга топширди. Орани бузмасликнинг ҳеч қандай иложи йўқ эди. Чунки Улуғбекка қарши, Алауддавла билан Абулқосим Бобир (бу ҳам Бойсунқурнинг ўғли) ўзича ҳарбий ҳаракат бошла-

дилар. Алауддавла Машхадни, Абулқосим Бобир эса Мозандаронни босиб олди.

Алауддавла Абдулатиф кўшинини тор-мор келтириб, ўзини асир олди ва Ҳиротдаги Ихтиёридин қалъасига қамаб қўйди. Улуғбек ўз ўғлининг қурбон бўлишини истамай, Алауддавллага ярашишни таклиф қилди. Алауддавла бу таклифни қабул этди, чунки ҳеч кимга бўйсунмай қўйган укаси Абулқосим Бобир Ҳиротни босиб олиши мумкин эди. Тузилган битимга кўра Абдулатиф Самарқандга юборилди. Улуғбек эса Ҳиротга ва Хуросонга қилган даъволаридан воз кечди.

Шартноманинг қайси бир моддаси бузилганлигини важ қилиб, Улуғбек 1448 йилда Абдулатиф билан биргаликда яна уруш ҳаракатларини бошлади. Ҳиротдан 14 фарсах нарида, Тарноб деган жойда Алауддавланинг кўшини тор-мор келтирилди ва Улуғбек Мирзо ўғли билан бирга Ҳиротга киради. Хуросоннинг босиб олинишига амирларнинг исёни ва Абулхайрхон бошчилигида кўчманчи ўзбекларнинг Мовароуннахрга бостириб киришлари халақит берди... Улуғбекнинг Хуросонга юриши Самарқанд ҳокими ҳаётида бурилиш нуқтаси ва унинг шуҳратпараст ўғли Абдулатиф билан душманлигининг бошланиши бўлди. Манбаларда ёзилишича, Тарноб ёнидаги жанг вақтида Улуғбек Мирзо адолатсизлик қилиб, ғалабани ҳақли равишда иш кўрсатган Абдулатиф номидан эмас, балки иккинчи ўғли Абдулазиз номидан эълон қилган. Абдулатиф Шохруҳ даврида ҳурматда ва шуҳратда яшаган эди. Ота билан ўғли ўртасидаги бундай совуқ муносабатларнинг вужудга келишига қора кучлар сабаб бўлди, албатта. Улуғбек Абдулатифни Ҳиротнинг беги қилиб қолдириб, аҳолига бу шаҳар ва вилоят Темур даврида бўлганидек яна кичик беклигича қолади, деб кўрсатди. Ҳазабланган Абдулатиф отасининг душманлари билан яширин тил бириктирди. Отасининг қийин аҳволда қолганини пайқаб, унга қарши уруш бошламоқ учун кулай фурсатни кутди. Абдулатиф ўз беклигида «тамға»ни, яъни савдо-сотикдан олинадиган йиғинни бекор қилди. Улуғбек Ҳиндистонга борадиган савдо йўли ўтган Балхдаги бу йиғинга катта эътибор берарди. Давлатнинг яхлитлигини сақлаб қолмоқ

учун ўзининг исёнкор ва маккор ўғлига қарши юриш қилишдан бошқа иложи қолмади. У иккинчи ўғли Абдулазизни Самарқандда ноиб қилиб қолдирди. Аммо Абдулазиз Улуғбек кўшинидаги амирларнинг оилаларига нисбатан зўрлик сиёсатини юргизди ва бу эса пойтахтда катта норозиликка сабаб бўлди. Ҳазабланган амирлар Улуғбекни Абдулатиф кўлига топширмоқчи бўлдилар.

Кейинчалик Абдулатиф кўшинига қарши Жайхун бўйида лашкар тузиб турган Улуғбек Самарқандда тартиб ўрнатиш учун пойтахтга қайтади ва Самарқандда Мироншоҳ қавчинни ноиб қилиб қолдириб, яна юришга чиқади. Бу вақтда Абдулатиф Амударёдан ўтиб Термизни босиб олади ва йўл-йўлакай Шаҳрисабзни қўлга олиб, Самарқандга қараб йўл олади. Куз кунларида Самарқандга яқин Дамашқ деган қишлоқ яқинида қаттиқ жанг бўлади ва жангда Абдулатиф ғолиб чиқади. Самарқанд амири Мироншоҳ шаҳар дарвозаларини беркиттириб Улуғбекни шаҳарга қўймайди... У Шохруҳияга ҳам киролмайди ва Абдулатифга таслим бўлишга мажбур бўлади. Абдулатиф отаси устидан яширин суд уюштириб, ўзи суднинг чиқарган қароридан «четда туради» — ҳақиқатда эса милодий ҳисоби билан 1449 йилнинг 27 октябрида отасининг ўлдирилишини уюштиради. Орадан бир неча кун ўтгач, Абдулатиф ўз укаси Абдулазиз ва Улуғбекка содик бўлган амирларни ўлдиртириб, темурийлар тож-тахтини эгаллайди. Ўзаро тож-тахт талашлари Абдулатифни ёвуз инсонга, отасининг қотилига айлантиради. Абдулатифнинг қисқа муддатли ҳукмронлиги даврида қора дарвешчилик катта имкониятга эга бўлди. Янги ҳукумат расмий мусулмон руҳонийларининг ашаддий қисми орасида ўзига мустақкам таянч топганидек, бу дарвешлар ҳам уни қўллаб-қувватладилар. Ўз отасини ўлдирган қотил ҳукмдорни халқ ҳам, зодагонлар ҳам жуда ёмон кўрардилар, бу эса ўтакетган шухратпараст Абдулатифнинг жифига тегар ва андаккина бўйин товлаган кимсаларни қаттиқ жазоларди. Сарой зодагонлари орасида Абдулатифга қарши фитна тайёрланади ва бу фитна 1450 йилнинг 8 майида катта тўнтаришга олиб келади. Шаҳар хандағи ёнида, Боғинавдан

сал нарирокда Абдулатиф ўлдирилади. Тарихчи Мирхонд ёзганидек, қасоскорлар ҳеч кимдан яширинмай Абдулатифнинг калласини Самарқандга олиб келиб, Регистонга илиб қўядилар.

Абдулатиф ўлдирилгандан сўнг ҳокимият Иброҳим Султоннинг ўғли Абдулло Мирзога ўтади...

Қирқ йил ичида бу гаплар бўлиб ўтди. Қариб қолган Меъмор хаёлидан аввалги уч йилу кейинги ўттиз етти йил ҳам бир бўлди; умрга татийдиган алам чеккан Меъмор кейинги йилларни осойишта ўтказиб, оёғини узатиб, тинч ва обрў билан фоний дунё ғалваларидан қутулиб, боқий дунё фароғатига ўтиш, болачақасини орқада қолдириб, бу дунё билан видолашиш тараддудида эди.

Аммо...

XLIV б о б

АБУСАЙИД ХУЖУМИ

Султон Абусайид Мирзонинг кучли қўшин билан бостириб келаётгани хабари Бухорони ларзага солди... Улуғбеғу Абдулатиф, — ота-бола ўртасидаги ифвою жанжал оқибатида Абусайид Мирзо Бухорода яна ҳам куч тўплаб, Дашти Қипчоқ ҳокими Абулхайрхон билан ахдлашиб, бу ердан Самарқандга ҳужум бошлашни кўзда тутарди.

Жума кунидан бошлаб Бухоро дарвозалари беркитилиб, бир қисм навқару сарбозлар шаҳардан ташқарига чиқди. Тезликда Самарқандга Улуғбек Мирзога анчолар орқали нома жўнатилди. Қариб қолган Шох Малик шиддаткор ва айни вақтда анча тадбирқору серғайрат бу ёш теурийзодани биларди, унинг баъзи эътиборли одамлар билан тил бириктиргани-ю тўсатдан ҳужум қилишини ҳам сезарди. Абусайид Мирзонинг ҳужумига бардош беролмаслик хавфи юрагига ғулғула солиб, Самарқанд олдида шарманда бўлишдан ҳам қўрқарди. «Абусайид Мирзога дарвозаларни очиб қўйиш керак, де-

ган ҳожи Муҳаммад Порсо. Бу хиёнат-ку», — деди ичида ҳоким, аммо бу сўзни тилига чиқара олмади. Шайхулисломнинг Улурбек Мирзога очикдан-очик тескари бўлиб олганини кўрган Тархон ёқасини ушлади, ҳазратнинг офир кунларида бу дини ислом пешволарининг сотқинлик йўлига ўтиб олишгани ҳам тасодиф эмаслигини сезарди.

Мовароуннаҳру Хуросондаги танглик, амирзодалардан Алауддавла, Абулқосим Бобур ва Абдулатиф, Абдулазиз, Абдуллолар... ўртасидаги жанг ва бунинг устига Абусайид Мирзонинг катта кўшин тузгани Тархон танидаги жонни суғуриб олди. Мўғуллар яжуж-маъжуждек бостириб келгани каби яна шаҳарда қиргину вайроналиклар бошланади, Улурбек Мирзо тузган сиёсату салтанат вайрон бўлади, содиқ кишилар, уламою фузало қатли ом этилар эканда! Абусайид Мирзони Бухорога киритмаслик тадбир-чораларини кўра бошлади. Шаҳар аҳлини каттадан кичиги қўлга қурол олиб, Бухорони мудофаа этишга чақирди. Шу кезлари Абулхайрхоннинг Сайхун бўйида қипчоқларга қарши қалъага айлантирилган Ясси шаҳрини босиб олгани-ю, ундан сўнг Самарқандга келаётганидан Тархоннинг мутлақо хабари йўқ эди...

Якшанба куни шаҳарнинг Қарши дарвозасидан уч фарсах нарида икки томон сарбозлари тўкнашиб, бир муддатлик тўс-тўполон жангдан сўнг бухороликлар тор-мор этилди. Ярадор Шоҳ Малик тархонни олиб, бир тўда отликлар шаҳарга қочиб кириб, қалъа деворлари ва айниқса Қарши, Самарқанд, Мозори Шариф дарвозалари ёнида мудофаани кучайтиришди. Ярадор Тархон тўдасида шаҳарга қочиб кирган отликлар ичида Заврак Нишопурий ҳам бор эди. У юзбоши сардорнинг рухсати билан от чоптириб Деггарон маҳалласига келиб, қариб қолган уста Нусратга ўғли Зулфиқор билан невараси Меъморбек ҳалок бўлганини маълум қилди. Ўлганлар жуда кўп эканини шошапиша айтиб, ҳаллослаб, бир ёғлоғи сув ичди, отига ҳам сув тутди. Бу гапни эшитган Зулфиқорнинг онаси оҳ уриб, дод сола бошлади. Ҳовлида ўтирган Маъсума бека, Завракнинг хотини — Қорақиз, қариб қол-

ган меъмор Нажмиддин Бухорийлар саросимага тушишди. Ранги оқариб кетган Бадиа югуриб уйга кирди-да, Зулфиқорнинг этигини, устидан унинг чопонини кийиб, сочини қалпоқ билан бостириб олди. Қалин камар билан белини танғиб боғлаб, этиги кўнжигга ўзининг ўткир ханжарини тикди, кўлида акаси Низомиддиннинг ўша димишқий қиличини вилофдан суғуриб, ҳовлига чиқди.

— Сизлар энди мени йўлдан қайтаролмайсизлар! — деди Бадиа худди эри Зулфиқорга ўхшаб кийиниб, қилич яланғочлаб ҳовли ўртасида туриб. — Онажон, йиғламанг, мен ўғлимни ўлдирганлардан ўч оламан!

У сакраб Завракнинг отига минди.

— Сиз, Нишопурий, пиёда боринг! Мен Тархон ҳазратлари хизматига пиёда борсам бўлмайди. Қани кетдик! — у отга қамчи босиб, Қарши дарвозаси томон чопди. Бадианинг орқасидан белига осиглиқ қиличини кўлига ушлаб олган Заврак Нишопурий айланма тор кўчалардан ўтиб, дарвоза томон ҳаллослаб югурарди.

Кўчалар жимжит. Тархоннинг қаттиқ яраланиб шаҳарга қочиб кирганини эшитганлар уй-уйларига кириб, бекиниб ўтиришарди. Шаҳар камал қилингани бу ваҳимани яна ҳам кучайтириб юборди. Дарвозалар ёнидаги сарбозлар юриб туриши, бостириб кириб қолажак душманга қарши тадбир-чоралар кўрилаётганини ҳисобга олмаганда, шаҳар ўлик ҳолда эди. Фақат Минораи Калон ўртада бошини баланд кўтариб, хўмрайиб турарди. Мадрасалар ҳам жимжит, фалакиёт мударрислари, ҳандасаю риёзиёт муллолари учун сичконнинг ини минг танга бўлиб кетган эди.

Сардор от чоптириб келган Бадиани танимай, ҳайрон бўлиб турди. Шу лаҳза Заврак Нишопурий ҳам пиёда етиб келди.

— Сен кимсен? — сўради отда турган сардор.

— Мен Бадиуззамонман!

— Бадиуззамон бўлсанг шу пайтгача қаёқда юрган эдинг?

— Суриштирадиган пайт эмас, сардор жаноблари!

Сардор пешанасидаги жароҳатни ушлаб таажжубланиб, Заврак Нишопурийга ишора қилди:

— Бор, иним, анави отлардан бирига миниб ол!

Бир муддатдан сўнг Арк томондан от чоптириб келган сарбоз йигит сардорнинг қуловига бир нима деб шивирлади. Сардор отда турган ҳолда юзига фотиҳа тортди.

— Тархон жаноблари дунёдан ўтибдилар, — деди сардор ёнидаги отликқа. У ҳам юзига фотиҳа тортди.

Сардор йигитларга тезда дарвоза тепасига қайноқ қорамой, харсангтошлар олиб чиқиб кўйишни, қоринни тўйдириб, отларни ҳам суғориб олишни буюрди.

Қош қорайишига яқин ҳовлиқиб келган бир отлик Шайх Жалол дарвозаси очилиб, душман шаҳарга бостириб қираётганини айтди.

— Ё алҳазар! Ичимизда хоин бор экан! Дарвоза нега очилади! — деди сардор. Кейин жадаллик билан ўз сарбозларини бошлаб ўша томонга от солиб кетишди.

Шайх Жалол дарвозасига етмасданок кўчада икки томон отлиқлари тўкнашиб, бир-бирларига ҳамла қилишди.

Титраб, от чоптириб келаётган Бадиа кўчани тўлдириб келаётган волиб ва мағрур душман отлиқларидан бирига рўпара бўлиб, жон-жаҳди билан қилич солди. Отлик ялт этиб тушган ногаҳоний қилични пайқамай ҳам қолди. У гурсса ерга кулади. Шу дамнинг ўзидаёқ Бадиа чап томонидаги отликқа ҳам қилич урди. Димишқий исфaxon Абусайид сарбозининг орқа бўйнига тегдими, у салом бергандек боши ерга эгилди-ю, кўзларини ола-кула қилиб йиқилди. Бадиага қилич уришга қўл кўтараётган отлиқнинг орқасидан дархол Заврак қилич урди. Аммо отлиқлар орасида қолган Завракнинг елкасига ҳам қилич тушиб, ерга кулади. Бу ҳолни Бадиа кўрмади. У рўпара келган сарбозга қилич уриб кулатарди. Унинг танида қандайдир фавқулодда, ғайри табиий бир куч пайдо бўлиб, мушукдек олазарақ, кўзлари косасидан чиқиб кетган, ҳеч нарсани сезмас, фақат рўпара келган душман сарбозига қилич билан човут соларди. У баъзан тагидаги отнинг бўшлигига қарамай, икки кўзи душманда, пайдарпай шарақа-шуруқ қилич урарди. У ҳозир қиличи-

ни ҳам қўйиб, душманга сапчиб, тишлари билан то-
моғини узиб ташлашга ҳам тайёрланарди. Душман
сарбозлари рўпараларида қандайдир бир телба, эр-
какларга ўхшамай ҳаракатлар қилаётган кимсага кўз
ташлашиб, юракларига ваҳима тушди. Бу телба сар-
боз ҳозирнинг ўзидаёқ тўрт кишини чоғиб қулатди.
Орқароқда жанг қилиб, чекинишни мўлжаллаётган
сардор «Бадиуззамон»нинг астойдил жанг қилаётган-
нини кўриб, миясидан яшиндек бир фикр ўтди: «би-
ров Бухоро учун жон бериб жон оляпти, биров хоин-
лик қилиб дарвозани очиб беряпти...» Сардор ўз бо-
шига қилич келиб тушмаслиги учун атрофига аланг-
лар, бақирар, «Ур, ур!» деб ўз йигитларига қичқи-
рарди.

Ҳозироқ қилич тушиб калласи узилиб кетишини
хаёлига келтирмай, жуда ҳам эпчиллик қилиб, сар-
бозларга ҳамла қилаётган, рўпара бўлишмаган човда
унинг ўзи отликлар устида бостириб бораётган, ҳеч
нарсадан тан тортмай қилич солаётган «бухоролик»-
дан Абусайид сарбозлари чўчиди. Тор кўчага кириб
келган душман сарбозидан уч киши ерга кулаб, бош-
қалари оти бошини қайириб, катта кўча томон қочди.
Бу ҳолни кўриб, танига жон кирган сардор: «Ҳа, ха!
Қочишди, қувиймиз!» деди. Бадиа қочиб кетаётган-
ларни қувиб, катта кўчага, ундан мадраса рўпараси-
даги майдонга чиқиб, орқасидан етиб келган бухоро-
лик сарбозлар билан бирга жангга қўшилиб кетди.
Улуғбек мадрасаси ёнидаги жанг қисқа бўлди; бу
ерга қўйилиб келган Абусайид сарбозлари бир лаҳза-
даёқ бухороликларни чоғиб ташлади. Отдан кулаб,
ерда оғзидан қон оқиб ётган сардорга кўзи тушган
Бадиа: «Мана энди, сардор ҳазратлари, мени суриш-
тирасиз...» деди ичида. Шу лаҳза унинг қўлига туш-
ган кучли бир зарба қилишни учираб юборди. У сўл
қўлини этиги қўнжигга тикиб, ханжарини олаётган
эди, отига қилич тегиб, икковлари ҳам баробар ерга
кулашди. Йиқилган Бадиа узангидан оёғини чиқариб
олаётганида атай уни ўртага олган уч-тўрт сарбоз
отдан сакраб тушиб, қўлларини бураб ерга босишди.
Қўлларини маҳкам боғлаб, бўйнига арқон ташлашди.
Бадиа тор кўчадаги жангдан душманни суриб, катта

кўчага ва ундан Улуғбек мадрасаси ёнидаги майдонга чиққанида узун сочлари елкасига тушиб қолган эди. Қочиб чиққан сарбозлар бухороликлар тамом саваланиб, чопиб ташлангандан кейин бу «бухоролик»нинг сочига кўзлари тушиб, таажжуб билан ишора қилиб сардорларига кўрсатишди. Унинг ғайри инсоний бир куч ва жуда усталлик билан жанг қилаётганига ҳайратланишарди. Уни Шоҳ Малик тархоннинг қизи хаёл қилишиб, тутиб олишди. Жанг тугаб Абусайид Мирзо кўшини ҳамма дарвозалардан кириб, шаҳарни босди.

Қилич яланғочлаб, от чоптириб кетган Бадиадан дарак бўлмагач, Меъмор ҳассасига таяниб, тўппа-тўғри шаҳар ўртасига — Арк томонга юра бошлади. У кўчаларда ағаниб ётган ўликлар тепасига келиб, шу Бадиа эмасмикан, деб юзига тикилиб қарар эди. Назарида, фавқулодда куч кашф этган жигарпораси Бадиа ҳам мана шу одамлардек қаердадир калласи учиб ётгандек бўларди. Уни «Борма!» деб тўхтатиш асло мумкин эмас эди, унинг феълини отаси яхши биларди. Чол ҳассасига таяниб, Арк томон борарди. Кўчаларда югурган отликлар, у ёқдан-бу ёққа кўли боғланиб олиб кетилаётган мансабдорлар... Чолни назарписанд қилмай ўтиб кетишар, уни кўр деб ўйлашар эди. Йўқ, унинг кўзлари очик! У ҳамма нарсани кўриб борарди; у эртанги вайроналик, эртанги таъқибу таъналарни ҳам кўриб борарди. Кимга тўю кимга аза! Лекин ҳаммадан ҳам даҳшатлиси — Шайх Жалол дарвозасининг очиб берилиши бўлди. Бу ишни ким қилган экан? Кимнинг буйруғи билан дарвоза очилди экан? Абусайид Мирзонинг кучли кўшини ҳозирги пайтда Бухорога кириб келиши муқаррар эди ва лекин Улуғбек Мирзодан жавоб олмай туриб, шаҳар дарвозаларини очиб бериш — хиёнат! Эҳтимол, Мирзо Улуғбек ўз амакиваччасининг ўғли Абусайиднинг катта лашкар билан интилишини билиб, бежанг Бухорога ҳоким этиб тайинларди. Йўқ, Мироншоҳнинг димордор ва тадбиркор, айёр невараси Улуғбекка тобе эмас, уни ағдариб, Амир Темур тахтига ўтиришни истарди. Бу мақсад кўпдан Мирзо Улуғбекка, унга

содик одамларга маълум эди. Аммо Хуросон томонда Алауддавла, Абдулқосим ва Абдуллоларнинг маҳкам тургани, Сайхуннинг нарига томонида Бароқ ўғлон ва Абулхайрхонлар қиличи ярқираб турганини мунажжим подшоҳ Самарқанддан туриб яққол кўрарди.

Меъмор, орқасидан етиб келган уста Нусрат билан Арк томон бурилмай Шайх Жалол дарвозаси томон юрди; дарвоза атрофларини қарашди. Бадиа йўк. Ундан сўнг Улуғбек мадрасаси томон юришди, бу атрофда шиддатли жанг — қиличбозликлар бўлган эди. Ерда ётган ўликлар орасида Заврак Нишопурийни таниб, Меъмор ёнидан рўмолини олиб, мурданинг энгагини танғиди. Икки чол Қарши дарвозаси томон юрди; ланг очилиб, йўлларда думалаб ётган қорамай қуйилган қозонлар орасидан ўтиб, шаҳар ташқарисига чиқишди. Биринчи тўқнашувдаёқ катта кўшин ўраб олиб чоғиб ташланган ўн-ўн беш чоғлиқ сарбозлар мурдаси ёнига келишди. Далада сочилиб ётган мурдалар ичидан Зулфиқор билан неваралари Меъморбекни ҳам тоғиб олишди. Нажмиддин Бухорий неварасининг мурдасини бағрига босиб, нола қилиб йиғлади. «Э, худо, қандоқ кунларга қолдим! Гуноҳларимиз шунчалик кўпмидики, бирваракайига фарзандимни ҳам, неварамни ҳам, шогирдимни ҳам қонга беладинг! Дод, фалакнинг дастидан! Менинг қайси гуноҳларим учун бунчалик азоб берасан, фалак!!!» Уста Нусрат бўлса Зулфиқорнинг бошини тиззаси устига қўйиб, пешанасини силаб, ағрайиб жим ўтирарди. Унинг хаёли оғиб гўё «ухлаб ётган ўғли» бошини силаб ўтирарди.

Тунда янги ҳоким, мансабдор кишиларнинг фармони билан алангалар ёруғида мурдалар йиғиб олиниб, шаҳар қўрғони четидаги қабристонга дафн этилди. Бухороликлар ўз кишиларини уйларига олиб кетишди. Ярадор сарбозлар ҳибсга олинган баъзи мансабдорлар ҳовлисига жойлаштирилди.

Меъмор билан уста Нусрат арава тоғиб келиб, ота-бола мурдани, Деггарон кўчасида ётган Заврак Нишопурий жасадини йўл-йўлакай уйга олиб келиб ётқизиб, тепаларига шам ёқишди. Эрта билан шу ҳолда кафансиз кийимлари билан дафн этишди. Кечга яқин маълум бўлишича, кулол ўғли Абуалию Фав-

вос Муҳаммад ҳам шу жангда ҳалок бўлган. Аммо баъзи одамлар Деггарон кўчасида, ундан кейин мадраса олдида жуда қаттиқ жанг қилган эркак либосидаги аёлни кўрганларини айтишди. Бу аёл ё от чоптириб шаҳардан чиқиб кетди, ё бирон хонадонга яширинди, дейишди. Бу аёл сарбозларга қоплондек ташланиб, савалаб, чопиб, мўйлов бураган неча йўғон сарбозларни отдан аранатгану, лекин унинг қаёққа ғойиб бўлганини билишмасди. Ҳозир кўчаларда керилиб юрган Абусайиднинг отлиқ навкарлари ҳам, аёл киши ҳам шундоқ қиличбозлик қиладими деб таажжубланишарди. У ё Тархоннинг қизи ва ёки Мирзо Улуғбек келинларидан бири, дейишарди. Лекин ҳамма шу аёл тафсилотини аниқроқ билишга қизиқарди.

Ўша куни якшанба оқшомида Шайх Жалол дарвозаси шайхулислом Ҳожи Муҳаммад Порсо топшириғи билан очилган. Сўнг Қарши ва Самарқанд дарвозалари ҳам... Бир неча отлиқ уламолар билан бирга Қарши дарвозасидан ташқари чиққан Ҳожи Муҳаммад Порсо Султон Абусайид Мирзони оқ отга миндириб, шаҳар ичига олиб киришди. Абусайид тўппа-тўғри Аркка кўтарилиб, катта ҳовлидаги қадимий тахтга ўтирди.

Шаҳарнинг ҳамма томони эгалланиб, Абусайид кишилари тили билан айтилганда, «тинчиб, саранжом» қилиб олингач, саркардаларнинг бу ҳақдаги ахборотларидан кейин, шу Аркнинг ўзида «улуғлар учун» зиёфат берилиб, тўрда Абусайид Мирзо ёнида Ҳожи Муҳаммад Порсо ўтириб, кўп нарсаларни гаплашиб олишди...

Эрта билан Султон Абусайид Мирзо Бухоро шаҳрининг кўпгина руҳоний ва номдор кишиларини чорлаб, улар билан қисқа мулоқотда бўлди. Саркардалар томонидан кечаги жангда бухороликлар ичида бир хотин киши бўлгани, жуда яхши жанг қилиб, тахминан етти-саккизта ном чиқарган сарбозни ер тишлатганини айтишди. Бу гап кечадан бери Абусайиднинг диққатини тортиб, ҳайрон бўлиб ўтирган эди. Эрта билан у ўша хотинни олиб келишни буюрди. Орадан бир соатча вақт ўтгач, ясовулхонада қўллари боғлоқлик Бадиани аравага солиб Аркка олиб келишди.

Унинг қўлларини ечиб, бир коса сув ичиришди. Ўзини бир қатор тартибга солиб олгач, оёғида этик, белида камар — эркакча кийинган, аммо сочлари елкаси билан битта тўзилган аёлни икки қилич яланғочлаган навкар Абусайид Мирзо ёнига олиб кирди. Тахтда ўтирган Абусайид навкарларга, аёлни яқинроқ олиб келинглари, деди. Бадиани тахтга жуда яқин олиб бориб, Мирзога қамти қилишди. Абусайид Мирзо аёлга тикилиб қаради. Ўрта яшар бўлишига қарамай, қандайдир келишган, ингичка бел, елкаю кўкси кенг эканини кўрди. Унинг оппоқ юзи, тўзиган сочлари ва қонли қўлларига қарамай учиб кетаётган қалдирғочдек қошлари... аёлнинг қандайдир аслзодалар оиласиданмикан ёки бу Улуғбек Мирзонинг ё кичик қизи, ё неварасимикан, деган хаёл ҳам кўнглидан ўтди.

Ўз навбатида мағлуб Бадиа ҳам рўпарасида, тахтда ўтирган Абусайидга қаради; унинг юзлари гўштдорлигидан маккорлик билан тутиб олиб, уни зах хужрага қамаб қўйган қароқчига ўхшарди. Агар бошидаги жиғаю тахту заррин камари бўлмаса ўша қароқчининг ўзгинаси эди.

Бир лаҳза сукутдан кейин Абусайид Бадиага савол берди:

— Кимнинг заифасисан? Нечун мардум ишига аралашдинг?

— Юртни босқинчидан ҳимоя қилиш ҳамманинг иши! — деди босиқлик билан Бадиа. — Мен, меъмор Нажмиддин Бухорийнинг қизимен!

— Меъморнинг фарзанди меъмор бўлмоғи лозим. Агар қизи бўлса, эрининг хотини бўлмоғи керак. Нечун сен илкинга қилич тутдинг!?

— Сенинг сарбозларинг фарзандимни ўлдирди. Мен — онамен! Кучим етганда ҳамма амирзодаларни кириб ташлардим!

Абусайид дарғазаб, навкарларга ишора қилди:

— Бу жангари макиённи олиб чиқиб, бошини узиб ташланглари!

Навкарлар Бадиага ёпишиб, қўлларини бураб, судраганча ташқарига олиб чиқишди. Шу фурсатнинг ўзидаёқ уни аравага босиб, Аркдан ташқаридаги бир эгасиз ҳовлига олиб киришди. Навкарлар-

дан бири қиличини филофидан чиқариб, Бадиянинг бўйнига чунонам зарб билан урди-ки, унинг боши узилиб кетди. Абусайиднинг бешафқат сарбозлари дунёдаги энг гўзал аёлни ўлдиришди. Улар мушти-пар бир онани ҳам ўлдиришди. Қисматинг ғоятда оғир бўлди Бадиа!

Уста Нусрат Бадияни Зулфиқор билан Меъморбек қабри ёнига дафн этди. Икки кун ўтгач, шу ерга Маъсума бека ҳам кўйилди...

Бухорода ўлди-ўлди кўпайиб, фуқаро орасида Абусайид Мирзонинг келиши беҳосият бўлди, деган гаплар тарқалди. Лекин «қари кузгун» деб ном олган Ҳожи Муҳаммад Порсо Султон Абусайид салтанатида ҳам илгаригидай шаъну шавкат билан яшайверди. У бу ҳокимга ҳам мос келиб, Бухоронинг устунларидан бири бўлиб тураверди.

Орадан кўп ўтмай Самарқанддан юқори мансабдор бир одам келиб, подшоҳ Улуғбек Мирзо ҳазратлари Султон Абусайид Мирзони тан олганлиги, Мирзо «адолатли» темурийзодалардан эканини, бари бир яқин фурсат ичида қариб қолган Шох Малик тархонни Самарқандга чақириб олиб, ўрнига Абусайид Мирзони ҳоким этиш ниятлари ҳам бор эди, деган гапни айтди. Арқда бўлган катта зиёфатда Самарқанддан келган мансабдорга заррин тўн кийгизилиб, катта обрў билан Самарқандга жўнатилди.

Бу тадбирлар тепасида Ҳожи Муҳаммад Порсо туриб, у Абусайидга: «Мана шу йўл билан, яъни бир ўк билан икки қарғани урасиз», деди. Чунончи, фуқаро тинчийди ва Абулхайрхон, Бароқ ўғлон бир томон, ўфиллари бир томон, тангликда қолган Улуғбек Мирзо сизга шубҳа билан қарамайди, Бухоро унинг наздида тинч ва осойишта бўлиб туради. Бу, сиз ҳазрат учун қулайлик туғдиради, куч тўплайсиз. Лашкар қудратга тўлган бир муддатда Самарқандга юриш қилиб, бобонгизнинг тахтини даъво қиласиз.

Бу гапларни эшитган Абусайид илжайиб шайхулисломга меҳр билан қаради. Чунки Ҳожи Муҳаммад Порсо унинг юрагидаги гапларини айтган эди.

Яна бир йил ўтди. Бухоро гўё тинчиди...

Ҳар пайшанба Меъмор эвараси Низомиддинни етаклаган ҳолда қабристонга кириб, бунда ётган куёви, невараси ҳамда хотини Маъсума бека, қизи Бадиа қабрлари ёнига келиб, тиловат қилар, ундан сўнг, «Қабристони мусофирон»га бориб, Заврак Нишопурий, Фаввос Муҳаммад, Абутолиб, Абуали, Ҳасанбек, Ҳусайнбеклар қабри тепасида ҳам дуо ўқиб, уйига қайтиб келарди. Эртасига жума куни катта масжидга бориб намоз ўқирди. Кунлар мана шундай бир хил хафаконликда ўта бошлади. Чол жуда ҳам мункиллаб қолган, бола-чақаларидан ажралиб, ёлғиз ўзи Намозгоҳдаги ҳовлисида турарди. Амакиваччаларнинг болалари, қўшнилари чолдан хабар олишиб туришарди.

Шу йиллари Бухорода деярли бирон катта қурилиш бўлмади. Усталар ҳам, меъморлару наққошлар ҳам ҳар томонга тўзғиб кетишди. Меъмор ғоятда қариб, юз ёшга яқинлашган сабабли бирон одам уни иморат солишга раҳбарлик қилиш у ёқда турсин, маслаҳатга ҳам чақиришмасди. Дастлабки йиллар фарзандларининг Абусайид Мирзога қарши жангда ўлганини билган ҳар бир бой ёки мансабдор Меъмордан ўзини олиб қочар, бу девонасифат бўлиб қолган машхур устага яқин йўлашмасди.

Келаси жума куни Меъмор бир кўлида ҳасса, бир ёнида эвараси Низомиддини соний, яна катта масжидга келди. Намози жумани ўқиб бўлгач, масжиддан чиқиб кетаётганида эшикда кутиб турган мутавалли Меъмордан бир лаҳза сабр қилишни, бугунги намозда ўзлари имомликка ўтган Ҳожи Муҳаммад Порсо зоти поклари уни ўз хузурларига, хонақоҳ меҳроби ёнига чорлаётганини маълум қилди. Меъмор эварасига кўчада кутиб тура тур, деб ўзи ҳассасини дўқиллатиб, мутавалли билан бирга масжиднинг обиғишт ётқизилган кенг ҳовлисига юра бошлади. У меҳробга етиб келгач, ичкарида, гумбаз остида салқин, ярим қоронғи хонада гилам устида тасбеҳ ўгириб ўтирган уч-тўрт кишига кўзи тушди. Энг юқорида Ҳожи Муҳаммад Порсо ўтирарди.

— Ассалому алайкум! — Меъмор кириши билан ўтирганларга салом берди.

— Ваалайкум ассалом! — деди тўрда ўтирган Ҳожи Муҳаммад Порсо, — келинг, Меъмор, ўтиринг!

Меъмор этакроққа чўкиб, кўлини фотиҳага жуфтлади...

— Саломат юрибсизми, Меъмор? — Ҳожи Муҳаммад Порсо жуда қариб қолган Меъморга, атай эшитсин деб, шанғиллаб гапирди. Уни яхши эшитмайди, деб ўйлаган эди.

— Шукур, тупрокдан ташқари...

— Чақиртирганимнинг боиси, эртагами, индингами янги либосларингизни кийиб келинг, сизни Аркка, Султон Абусайид Мирзо ҳузурларига олиб кирмоқчимен. У ҳазрат ҳам, иншоолло, аҳли уламою фузалого яхши қарайдилар.

— У ҳазратга учрашадиган ҳеч юмушим қолмади энди, таксир, — деди сиполик билан Меъмор. — Мен энди фақат мункар-накирга йўлиқиб, сўроқ беришдан бошқа нарсани ўйламаймен.

— Ноумид шайтон, ундоқ деманг, Меъмор!

— Шу ёшгача хоинлик қилганим йўқ, энди қолган умримда мени бу ишга тортолмайсиз!

Ҳожи Муҳаммад Порсо ҳам, ўтирганлар ҳам жим бўлиб қолишди.

— Куфр гапни айтдингиз! — деди Ҳожи Муҳаммад Порсонинг ранги ўчиб бир зумдан кейин. — Елкангизга шайтон минибди.

— Ҳақ гапни айтдим! — деди Меъмор Ҳожи Муҳаммад Порсога ўқрайиб. — Сиз хиёнат қилиб, Улуғбек Мирзо юзига оёқ тирадингиз! Бухоро дарбозаларини босқинчига очиб бердингиз! Маҳшар куни Мирзо Улуғбек юзига қандай қарайсиз?!

— Улуғбек дини исломга зид ишлар қилди. У кофир!

— Улуғбек Мирзо жоҳил ва хиёнаткор кимсаларга зид иш қилди! — деди ўрнидан туриб Меъмор. Сўнг ҳассасини тўқиллатиб Жоме масжиди ҳовлиси-дан ўтиб, кўчага чиқиб кетди. Масжид дарвозасидан уни кузатиб турган эвараси Низомиддин дарҳол бобосининг кўлидан ушлаб, уйга бошлаб келди.

Шу воқеа сабаб бўлиб, Меъмор катта масжидга мутлақо бормаё кўйди. Ўша куни масжид аҳли уни

ур калтак-сур калтак қилиши ҳам мумкин эди, аммо бу ишга Ҳожи Муҳаммад Порсо рухсат беролмади: «Қўяверинглар, унинг ўзи эътибордан четда қолиб, итдек ўлиб кетади...» деди.

ХОТИМА

*Сен гарчи гуҳар дўкони очдинг,
Лекин бу гуҳарни элга сочдинг.*

Навоий

Юз ёшлардан ошиб, мункиллаб қолган меъмор Нажмиддин Бухорий ҳассасига таяниб Бухоро кўчаларида юрарди. Юзини қоплаган соқол-мўйлаби, кўзлари устига ўсиб тушган бароқ қошлари оппоқ оқарган, тарам-тарам суяклардан иборат кўкраги ҳам мадраса оби фишти каби сарғиш эди. Бошида эски малла ранг салла, устида кўкси очик оқ кўйлак-лозим, оёғида кавуш... Ҳеч ким билан иши йўқ, эрта билан Намозгоҳдаги ўзининг кўхна ҳовлисидан чиққач, харсанг ётқизилган чет роҳаларда битта-битта босиб мадрасалар ёнига келарди. Минораи Калон атрофидан ўтиб, Масжиди Калоннинг баланд деворлари остидаги сояда тўхтар, ундан сўнг кубба гумбазлар — Тоқи Заргарон остидаги одамлар ғужғон урган бозорга кирар, салқин тимлар остидан ўтиб, лимиллаб турган Тошховуз лабида бир лаҳза нафасини ростлаб оларди. Кетидан атай ирим қилиб эргашиб юрган мешкобчининг заранг косадаги сувидан мириқиб ичар, «девона чол» деб атрофини ўраган майда болаларга ҳам эътибор бермасди. У яна ўрнидан турарди-да, ҳассасига тираниб йўлида давом этарди. Чолнинг келаётганини кўриб, баъзилар эшак араваларини бир дам тўхтатиб, ўтиб кетгунича қараб туришар, баъзи бесабрлар эса мункиллаб қолган Меъморни туртиб ўтиб кетишар, аммо чол бунга асло парво қилмасди. Рўпарадан келаётган аравакаш ва ёки ҳаммоллар албатта унга йўл беришарди; елкаларида оғир юк бўлишига қарамай, бир лаҳза сабр этиб, Меъмор ўтиб кетгунича қараб туришарди.

Меъмор баъзи кунлари эрта билан Улуғбек мадрасаси «гулчамбар»ига суяниб, ожизлашган хира кўзлари билан куёшга тикиларди. Нурсиз кўзлари ёшлашиб, қоронғилашиб кетганига қадар тикилиб турар, нималарнидир пичирларди: «Мадраса гумбази устидан қовар ўсиб чиқибди, уни йўқотиш керак!» дерди ўзига ўзи. Фиштин бинолардаги қовар унинг кўзига илон бўлиб кўринарди. Кўчадан ўтиб кетаётган кишиларга ҳам парво қилмас, уни бухороликлар ўзларининг улуғ ҳамшаҳарлари эканини билиб, хайратланиб, тикилиб ўтиб кетишарди. Баъзан бу табаррук чол ва улуғ мутафаккирнинг оёри остига янги гиламини уйдан олиб чиқиб ташлайдиган хотин-халажлар ҳам учраб қоларди. Аммо у бу ишни сезиб қолиб дарҳол тупроққа ўтар, одамларга бундоқ қилиш керак эмаслигини айтиб, йўлида давом этарди. У ёқ-бу ёқдан келганлар уни танимай девона бўлиб қолган хаёл қилишарди: баъзан айланма тор кўчаларга кириб қолганида эшикдан чиқиб турган хотин-халаж кўрса-кўрмаса ҳам чолга эгилиб салом бериб, ўз болаларига, «бу бобо дадангнинг дадасининг дадаси...» деб тушунтирар, чол уларни яхши кўрмаса ҳам озгина илжайиб, қўли тегиб кетган қай бирининг бошини силар, қай бирининг елкасига қоқиб ўтиб кетарди. Баъзан битта-битта қадам ташлаб, мадрасалар тагидан ўтиб кетаётганида майдонда варрак учираётган бир қайнови ичида болалар мутлақо бу эски кийимдаги чолни танимай, растаю тимлар орасида юрадиган девона хаёл қилиб, унга кесак ҳам отишарди. Этаги барларига, ёнларига теккан кесакларни сезган чол қайрилиб, шўх болаларга қарарди-да, илжайиб кўярди. Баъзан бу ҳолнинг шоҳиди бўлган катта ёшлик кимсалар югуриб бориб, кесак отган болани ҳайдаб, танбеҳ бериб, уйига киритиб юборишарди. Уларни яхши кўролмаса ҳам сезиб турган меъмор, «майли, кўяверинглар, болани хафа қилманглар, — деб бир лаҳза тўхтаб, ожиз кўзларини кулдириб, у ёқ-бу ёққа қарар, — мени девона деб кесак отишяпти. Ўз замонидан ажралиб қолган шумтака чолни хайдашяпти. Дарҳақиқат мен...» дерди ўзига ўзи. Баъзи кунлари бир келин чевараси боласини кўтариб келиб, Меъ-

морнинг устбошларини ювиб, жойларини супуриб, тартибга солиб кетарди. Баъзан чол ҳовлисига кириб, азим тут тагига тўкилганларини териб еяётган майда болаларни айвон ёқасидан аранг кўриб, чуғурлашишларини эшитиб, завқланиб ўтирарди. У ўзига ўзи: «Мўғуллар, амирзодалар ватандошларимни шунча ўлдиргани билан авлодимни йўқотиб юборолмади. Катта тутнинг бир томонини қирқса, бир томонидан новда чиқариб ўсаверади... Меъморни ҳеч қачон йўқота олмайсизлар!» — дерди.

У баъзан ўз айвонининг ўймакор устунига суяниб, тепасида — пештоқ пирамонида «ғув-ғувв...» қилаётган ёввойи каптарларга тикилар, қачонлардир болалигида қурилган бу устундаги михга дўппи ва салласини иларди. Бу мих қоқилганида Шаҳрисабздаги барлослар урувида дунёга келган Соҳибқирон Амир Темур уч яшар бола эди. Икки дарё оралигида Кебакхон ҳукмдорлик қиларди. Улар ҳам ўтди... Қирқ йил ҳукмдорлик қилган Шоҳрух Мирзо ва Улурбек Мирзолар ҳам ўтди.

Жаҳонгиру Мироншоҳу Султон Суюрғотмишлар, Барок ўғлонлар ўтди... бир-бири билан қирпичоқ шахзода Алауддавляю Абдулатифу Муҳаммад Жўқийлар ўтди. Дунёга устун бўламан деганлар бари ўтди, аммо Намозгоҳ даҳасидаги кекса меъмор Нажмиддин Бухорийнинг қийшайган айвонию ундаги устунлар ҳамон мустаҳкам турибди. Кебакхон даврида қоқилган мих ҳамон хизмат қилиб, қалпоқни кўтариб турибди... Мана, Абусайид Мирзо ҳам абадул-абад Самарқанд тахтида ўтираман, деяпти. Бу ҳам ўтади! Жаллод ҳам ўтади, жарроҳ ҳам ўтади — ўтмайдиган одам йўқ бу дунёда! Лекин одамлар бир-бирини ҳақорат қилмаса, бир-бирини ўлдирмаса нима қиларкин! Беш кунлик дунёда бир-бирига азоб бермаса нима қиларкин! Бир-бирига панд бериб, ҳасад қилмаса нима қиларкин!

Яна жума келди.

Чол яна ҳассасини дўқиллатиб кўчага чиқиб кетди. Бугун Бухоро осмонида улкан оқ булутлар сузарди. Ғарби-жануб томондан эсаётган кучли шамол кўчаларда чанг кўтариб, мадраса бинолари бурчагида гирдибод бўлиб қоларди. Куз эртароқ тушиб, одамлар

устларига пешмат, оёқларига кавуш-маҳси кийиб олишган. Баъзи кунлари ёғин-сочин ҳам бўлиб қолар, кап-понда, мева бозорларида ўтирган атрофдан келган деҳқонлар қовун-тарвузлар, қоплардаги дон-дунлари устини ёпишиб, ўзларини панага уришарди. Тим тагидаги баззозлар, косибу заргару дўппидўзлар ҳам ёмғир тина бермагач, дўконлари олдидаги чийни тортиб, уйларига жўнашарди.

Ҳавонинг авзойи бузилиб, осмонда булутлар қуюқлашаётган жума куни Меъмор яна катта масжидга бормай, мадраса бинолари атрофида айланиб юрди. Унинг устида эскигина кўйлаги, оёғида кавуши... У куз салқинини ҳам сезмагандек, баъзан нимагадир сўкинар, кўзига чўққи соқол, қозон салла Ҳожи Муҳаммад Порсо билан Аҳмад Чалабий кўрингандек бўларди. Чол ҳассасини дўкилллатиб келиб, Минораи Калон тагида бир лаҳза тўхтаб у ёқ-бу ёққа аланглар, кимнидир кутгандек, бир лаҳза ҳассасига тираниб турарди-да, яна тош йўлкалардан юриб кетарди. Одамлар уни кузатаётганларига мутлақо эътибор бермасди. Ҳар куни аҳвол шу бўлгани сабабли мадраса ҳовлисию дарвоза атрофини тўлдириб юрадиган талабаю муллаваччалар чолга эътибор беришмасди. Ваҳоланки, улар дарс олаётган улкан мадрасани қурган уста — Меъмор мана шу чол эди. Ҳатто бу майдонда — Ҳинд саройи атрофида тентираб юрадиган катта кўппак итлар ҳам уни танишар, чолнинг келаётганига бир қараб қўйиб, яна бамайлихотир ухлаша беришарди. Ҳаво айниб, битта-яримта томчилаб тургани сабаблими, итлар ҳам, товуқлар ҳам ўзларини панага олишган эди.

Куннинг ўрталарига бориб, чакмоқ чақиб, момақалди роқ бўлди. Кўп ўтмай ёмғир ёға бошлади. Меъмор ҳам ўзини чеккага олди — мадраса дарвозаси ёнидаги равоқ остига ўтди. Хиралашган кўзлари билан осмонни қоплаган қуюқ қорамтир булутга тикилди. У фиштин деворга суяниб осмонга тикилар, қўлда ҳассаси, ичдан Тангрига мурожаат этгандай бўларди: «Эй, Тангрим, болаларимни олдинг, уруғ-аймоғимни, ёр-биродарларимни, шогирдларимни олдинг. Замондошларимдан ҳеч кимса қолмади... — Меъмор бир лаҳза

тўхтаб, яна фалакка тикилди, у на булутни, на шамолни ва на ёмғирни сезарди. «Мен қартайдим, дунё ташвишларидан зерикдим. Ёлғизмен, ҳеч кимга керагим қолмади. Ҳеч кимга даъвойим йўқ, бир ғариб бандангдан омонатингни ол!»

«Йў-ў-ўқ! — дегандай бир товуш Меъморнинг куло-рига етиб келди, — Сен ғариб эмассен! Сен бу дунёда кўп ишлар қилдинг!»

«Эй, Тангрим! Сен куч-қудрати, беадад лашкари, шаъну шавкати билан дунёни титратган Амир Темур Кўрагонни, Искандару Доро жонини олдинг. Нечун бир ғариб, ожиз меъмор кимсанинг жонини олмайсан! Шаккок сўзларим учун тавба қилдим. Мен анал-ҳақ йўлини танладим, Сени севдим...»

«Меъмор! Сен шундай ишлар қилиб кўйдингки, улар абадул-абад дунёда қолади. Мен сувсиз сахро яратдим, сен унда сардоба қурдинг. Мен дарё оқиздим, сен унга кўприк солиб ўтдинг. Мен тупроғу сувни яратдим, сен ундан мустаҳкам ганчу гишт ясаб, мадрасалар қурдинг. Мен сенга ақлу идрок бердим, сен эса, мислсиз тафаккуринг ила жаҳон сирларини очдинг. Сенинг ишларинг абадият!»

Меъмор Нажмиддин Бухорий буларни хаёлан эшитиб, мадрасанинг гиштин деворларига ёпишганича бақрайиб қотиб қолди.

Мана, шамол ва довулларга, ёмғир ва қорларга, зилзила ва оташларга бардош бериб, неча юз йилдан буён у қурган бинолар ўзбек заминида қад кўтариб турибди. Шу улкан биноларнинг бири тагида гиштин деворга суянганча меъмор Нажмиддин Бухорий ҳам тирик турибди. Шу меъморий ёдгорликларнинг яшил ва шаффоф кошин — кўзлари билан доимо янги авлодларни кўриб, қувониб келмоқда.

(Тамом)

1971—74 йиллар.
Тошкент

МУНДАРИЖА

Биринчи қисм

I боб. Суиқасд	5
II боб. Меъмор Нажмиддин Бухорий кўтарган қайғу- аламни фил кўтарса, бели синарди	18
III боб. Таъкиб	26
IV боб. Устоз ва шогирд	35
V боб. Фариб	51
VI боб. Гўзал Бадиа	55
VII боб. Мадраса қурилишида	62
VIII боб. Тутқун уста Жўржий	68
IX боб. Туядек комат берма, тарикдек ақл бер	73
X боб. Фарғона устига босқинчилик юриши	80
XI боб. Хазиначар эшиги беркитилди	95
XII боб. Чиройли ўлим	101
XIII боб. Жанг	105
XIV боб. Наврўзи олам	118
XV боб. Йўлда	124
XVI боб. Равоч сайли	130
XVII боб. Фордаги авлиё	142
XVIII боб. Саёқ юрган таёқ ер	147
XIX боб. Оёқ остидаги фожиа	149

Иккинчи қисм

XX боб. Ҳорун бўзчи исёни	158
XXI боб. Қатл	165
XXII боб. Меъмор телбасифат	171
XXIII боб. Ҳайдалиш	188
XXIV боб. Андхуд карвонсаройидаги рўё	198
XXV боб. Қораилон изга тушди	207
XXVI боб. Одам сафарда билинади	216
XXVII боб. Беҳудуд қумликлар	229
XXVIII боб. Халач яқинидаги қум бўрони	235
XXIX боб. «Қобус» дарди	255

XXX боб. Бичилган қул	269
XXXI боб. Чуқур оқим	273
XXXII боб. Чўли бобо маскани	286
XXXIII боб. Сардоба	297

Учинчи қисм

XXXIV боб. Мўътадил иқлим	305
XXXV боб. Мовий гумбаз ичра яна бир гумбаз	317
XXXVI боб. Оғули ханжар	330
XXXVII боб. Бухоро	333
XXXVIII боб. Меъмор ва Мунажжим	345
XXXIX боб. Тирилиш	355
XL боб. Дастлабки қувончлар	365
XLI боб. Беҳаловат кунлар	372
XLII боб. Илон қасди	381
XLIII боб. Тарихга бир назар	392
XLIV боб. Абусайид ҳужуми	397
Хотима	409